

TURUN YLIOPISTON JULKAISUJA
ANNALES UNIVERSITATIS TURKUENSIS

SARJA – SER. C OSA – TOM. 328

SCRIPTA LINGUA FENNICA EDITA

TEKIÄNNIMET MIKAEEL AGRICOLAN TEOSTEN KIELESSÄ

Henkilötarkoitteisten johdosten merkitykset, funktiot ja rakenteet

Kirsi-Maria Nummila

TURUN YLIOPISTO
UNIVERSITY OF TURKU
Turku 2011

ISBN 978-951-29-4865-9 (PRINT)

ISBN 978-951-29-4866-6 (PDF)

ISSN 0082-6995

Uniprint - Turku, Finland 2011

ALKUSANAT

Suuri ja haastava mutta mieluinen työrupeama on takana ja on monien kiitosten aika. Väitöstutkimukseni ohjaajana on alusta alkaen toiminut professori Kaisa Häkkinen. Kiitän ohjaajaani ja esimiestäni Kaisaa lämpimästi kaikista saamistani neuvoista ja työhöni liittyvistä huomioista. Haluan kiittää myös siitä, että olen saanut tehdä tutkimustani itsenäisesti. Se on ollut minulle tärkeää. Kaisalle kuuluu kiitos myös siitä, että sain vuonna 2006 ainutlaatuisen mahdollisuuden aloittaa jatko-opintoni ja väitöskirjani teon Suomen Akatemian rahoittamassa *Mikael Agricolan teosten kielen tieteellinen editio ja morfosyntaktinen tietokanta* -tutkimushankkeessa.

Työni kannalta merkityksellinen taho on ollut suomen kielen ja suomalais-ugrilaisen kielen tutkimuksen tutkijaseminaari, jossa työni käsittelyjen yhteydessä saamistani hyödyllisistä kommentteista haluan kiittää erityisesti Marja-Liisa Helasvuota, Leena Kytömäkeä, Päivi Lainetta, Krista Ojutkangasta ja Sirkka Saarista. Sydämellinen kiitos tutkimukseni lopullisesta valmistumisesta kuuluu työni esitarkastajille, professori Aila Mielikäiselle ja professori emeritus Tapani Lehtiselle, jotka ovat perehtyneet työhöni huolellisesti ja tehneet siitä asiantuntevia ja kannustavia huomautuksia. Niiden avulla olen saanut viimeistellä tutkimukseni painoon hyvillä mielin.

Olen kiitollinen, että olen saanut työskennellä niin hyvässä työyhteisössä. Tästä kiitän teitä kaikkia. Erikseen kiitän Nobufumi Inabaa hyvästä työtoveruudesta, keskusteluistamme ja monesta vuosien varrella saamistani avusta. Marja-Berit Rokkaa kiitän sydämestäni kaikesta avusta ja tuesta, jota olen saanut; kiitos myös Hannele Pajulalle, Kirsti Siitoselle ja Paula Sjöblomille.

Ystäviäni Hanna Jokelaa, Heidi Salmea ja Tanja Vaittista kiitän lämpimästi siitä, että olen voinut jatko-opintojeni alusta alkaen jakaa kanssanne nuoren tutkijan ja väitöskirjantekijän arjen. Olemme Hannan kanssa edenneet väitöskirjatyössämme samaan tahtiin, mistä on ollut meille iloa ja hyötyä. Hanna, kiitän sinua ennen kaikkea erittäin arvokkaasta ystävydestäsi. Heidin kanssa olemme paitsi työskennelleet läheisesti yhdessä myös kirjoittaneet väitöstutkimuksemme *Agricolan teosten kielestä*. Sydämellisin kiitos, Heidi, aivan kaikesta. Tanjan kanssa kiinnostuksen kohteemme ovat läheisiä, sillä olemme molemmat tutkineet vanhan kirjasuomen sananmuodostusta. Kiitän sinua, Tanja, näistä vuosista, tuestasi ja erityisesti kullannarvoisista neuvoista, joita olen sinulta eri työtehtäviä varten saanut. Heidiä, Tanjaa ja Nobufumia kiitän lisäksi yhteisestä ajastamme hankkeessa. Eri vaiheissa väitöskirjani teossa mukana elämisestä ja monista hyvistä hetkistä kiitän myös ystäviäni ja työtovereitani Kaisa Lehtosaloa, Piia Seppälää ja Päivi Valtosta. Päiviä kiitän lisäksi avuliaisuudesta ja erittäin arvokkaasta vertaistuesta työni loppuvaiheissa; suuri kiitos myös teille muille läheisille jatko-opiskelijakollegoilleni.

Väitöstutkimukseni kokopäiväisen teon ovat mahdollistaneet saamani apurahat, joista lausun sydämelliset kiitokseni Suomen Kulttuurirahaston Varsinais-Suomen maakuntarahastolle, Koneen Säätiölle, Jenny ja Antti Wihurin rahastolle sekä Suomalaisen Kirjallisuuden Seuralle. Olen kiitollinen siitä, että olen saanut koko jatko-opintojeni ajan osallistua kiinteästi suomen kielen oppiaineen toimintaan ja lopulta viimeistellä väitöskirjani painoon oppiaineen tohtorikoulutettavana. Tässä yhteydessä haluan kiittää myös Turun yliopiston kirjastoa, jonka tarjoamat laajat aineistot ja hyvä palvelu ovat osaltaan mahdollistaneet sujuvan tutkimuksen teon. Työni englanninkielisen tiivistelmän käännöstyöstä kiitän Rosemary Mackenzietä.

Olen saanut hyviä eväitä matkalleni kielentutkijaksi. Kiitän äitiäni Kristiina Nummilaa ja edesmennyttä isääni Reijo Nummilaa erityisesti siitä, että kotona arvostettiin kieltä, tehtiin kielestä monenlaisia huomioita ja leikittiin kielellä. Akateemiselle opintielle lähtemisen mallista haluan kiittää Koiso-Kanttilan puolen sukuani. Elinikäisestä ystävydestä, tuesta ja myötälämisestä kiitän siskoani Hannele Nummilaa. Puolisoni Rami-Pekka Kosklin ansaitsee suurimman kiitoksen ymmärryksestä ja koetellusta kärsivällisyydestä. Kiitos, Roope. Omistan kirjan isälleni.

Turussa itsenäisyyspäivänä 2011

Kirsi-Maria Nummila

ABSTRACT

Agent nouns in the language of Mikael Agricola's works. The meanings, functions and structures of derivatives referring to persons.

My research deals with agent nouns in the language of the works of Mikael Agricola (ca. 1510–1557). The main tasks addressed in my thesis have been to describe individual agent noun types, to provide a comprehensive picture of the category of agent nouns and to clarify the relations between different types of agent nouns. My research material consists of all the agent nouns referring to persons in the language of Agricola's works, together with their context. The language studied is for the most part translated language.

Agent nouns play an important role both in the vocabulary of natural language and in broader sentence structures, since in a text it is constantly necessary to refer to actors referring to persons in the text. As a concept and a phenomenon, the agent noun is widely known in languages. It is a word formed with a certain derivational affixes, which typically refers to a person. In my research the agent noun category includes both deverbial and denominal derivatives referring to persons, e.g. *kirjoittaa* > *kirjoittaja* (to write > writer), *asua* > *asuva* (to inhabit > inhabitant), *imeä* > *imeväinen* (to suck > suckling), *juopua* > *juopunut* (to drink > drunkard), *pelätä* > *pelkuri* (to fear > one who fears 'a coward'), *apu* > *apulainen* (help/to help > helper); *lammas* > *lampuri* (sheep > shepherd). Besides original Finnish expressions, agent noun derivatives taken as such from foreign languages form a word group of central importance for the research (e.g. *nikkari*, *porvari*, *ryöväri*, based on the German/Swedish for *carpenter*, *burgher*, *robber*). Especially important for the formation of agent nouns in Finnish are the models offered by foreign languages.

The starting point for my work is predominantly semantic, as both the criteria for collecting the material and the categorisation underlying the analysis of the material are based on semantic criteria. When examining derivatives, aspects relating to structure are also inevitably of central importance, as form and meaning are closely associated with each other in this type of vocabulary. The alliance of structure and meaning can be described in an illustrative manner with the help of structural schemata. The examination of agent nouns comprises on the one hand analysis of syntactic elements and on the other, study of cultural words in their most typical form. The latter aspect offers a research object in which language and the extralinguistic world, referents, their designations and cultural-historical reality are in concrete terms one and the same.

Thus both the agent noun types that follow the word formation principles of the Finnish language and those of foreign origin borrowed as a whole into Finnish illustrate very well how an expression of a certain origin and formed according to a certain structural model is inseparably bound up with the background of its referent and in general with semantic factors. This becomes evident both on the level of the connection between certain linguistic features and text genre and in relation to cultural words referring to persons. For example, the model for the designations of God based on agent nouns goes back thousands of years and is still closely linked in 16th century literature with certain text genres. This brings out the link between the linguistic feature and the genre in a very concrete manner. A good example of the connection between language and the extralinguistic world is provided by the cultural vocabulary referring to persons. Originally Finnish agent noun derivatives are associated with an agrarian society, while the vocabulary relating to mediaeval urbanisation, the Hansa trade and specialisation by trade or profession is borrowed and originates in its entirety from vocabulary that was originally German.

SISÄLLYS

I TUTKIMUKSEN YLEISET LÄHTÖKOHDAT JA TAUSTAT

1 Johdanto	13
1.1 Tutkimuksen aihe, tavoitteet ja rakenne	13
1.2 Tutkimusaineisto ja sen poiminta	15
1.3 Johto-opillinen tutkimustausta	18
2 Tutkimuskohteena Mikael Agricolan teosten kieli	20
2.1 Mikael Agricolan teokset ja niiden lähdepoiminta	20
2.2 Tutkimusaineiston tekstuaaliset kontekstit	22
2.2.1 Tekstilajien kulttuurisidonnaisuus	22
2.2.2 Mikael Agricolan teosten tekstilajeista	24
2.3 Tutkimusaineiston kirjallinen laatu	27
2.3.1 Uskonnollinen kieli	27
2.3.1.1 Uskonnollinen kieli lajina	27
2.3.1.2 Uskonnollisen kielen piirteistä ja kirjallisista keinoista	28
2.3.2 Käännöskieli	31
2.3.2.1 Käännösperiaatteista ja kääntämisen esikuvista	32
2.3.2.2 Mikael Agricolasta kääntäjänä	34
2.4 Tutkimusaineiston historiallinen konteksti	35
2.4.1 Keskiajan loppu ja uuden ajan alku	35
2.4.2 Arki ja yhteiskunta 1500-luvun Suomessa	37
2.4.3 Raamatun alkutekstit aikansa kuvina	39

II TUTKIMUKSEN TEOREETTINEN JA METODOLOGINEN KEHYS

3 Historiallisen sanastontutkimuksen teoriaa ja metodiikkaa	43
3.1 Leksikologia ja leksikologian osa-alueet	43
3.1.1 Leksikaalinen morfologia	45
3.1.2 Etymologia	46
3.1.2.1 Yhdestä kielestä lähtevä etymologinen tutkimus	47
3.1.2.2 Etymologisen tutkimuksen peruskriteerit	48
3.1.2.3 Kompleksisen sanaston etymologioinnin ongelmia	50
3.1.3 Leksikaalinen semantiikka	51
3.1.3.1 Semantiikasta yleisesti	51
3.1.3.2 Sanojen kategoriointi	53
3.1.3.3 Sanojen välinen synonymia	55
3.2 Näkökulmia leksikologiseen tutkimukseen	57
3.2.1 Synkroninen ja diakroninen tutkimusmetodi	57
3.2.2 Vanhan kirjasuomen sanaston vertaileva tutkimus	58
3.2.3 Kulttuurisanojen tutkimus ja monitieteinen näkökulma	60

4 Johtaminen sananmuodostuskeinona ja osana kielioppia	62
4.1 Johtaminen, johtimet ja johdokset	62
4.2 Produktiivisuus ja johtoprosessityypit	63
4.2.1 Johdinten produktiivisuus	63
4.2.2 Leksikaalinen ja syntaktinen johtaminen	64
4.2.3 Johdosten vakiintuminen ja leksikaalisuus	67
4.3 Mallien olennaisuus sananjohdossa	69
4.3.1 Analogian käsite ja merkitys kielitieteessä	69
4.3.2 Mallit, muotit ja rakenneskeemat	70
4.3.3 Vieraiden kielten vaikutus derivaatioon	72
4.4 Johdokset ja kielen kuvaus	74
4.4.1 Johtamisen ja taivutuksen välinen ero	74
4.4.2 Sanaluokan ongelma	75
5 Tekijännimet	78
5.1 Tekijännimijohdokset ja -johtimet	78
5.2 Tekijännimijohdosten funktioista	84
5.2.1 Tekijännimien sananmuodostusfunktiot	84
5.2.2 Tekijännimien syntaktiset funktiot	85
5.3 Tutkimusaineiston tekijännimien johtimet	87
5.3.1 Deverbaaliset johtimet	88
5.3.1.1 - <i>jA</i>	88
5.3.1.2 - <i>vA/-pA</i>	90
5.3.1.3 - <i>vAinen</i>	91
5.3.1.4 - <i>nUt</i>	93
5.3.1.5 Deverbaalinen -(<i>U</i>) <i>ri</i>	94
5.3.2 Denominaaliset johtimet	97
5.3.2.1 - <i>lAinen</i>	97
5.3.2.2 Denominaalinen -(<i>U</i>) <i>ri</i>	99
5.4 Tekijännimet vertailtavissa lähdekielissä	100

III TEKIJÄNNIMET MIKAEL AGRICOLAN TEOSTEN KIELESSÄ

6 Tekijännimien merkitykset, funktiot ja rakenne	105
6.1 Deverbaaliset tekijännimet Mikael Agricolan teosten kielessä	105
6.1.1 <i>jA</i> -johdokset tekijänniminä	105
6.1.1.1 <i>jA</i> -johdosten semanttis-funktionaalinen analyysi	105
6.1.1.2 <i>jA</i> -johdosten muodostus ja rakenne	132
6.1.2 <i>vA/-pA</i> -johdokset tekijänniminä	136
6.1.2.1 <i>vA/-pA</i> -johdosten semanttis-funktionaalinen analyysi	136
6.1.2.2 <i>vA/-pA</i> -johdosten muodostus ja rakenne	144
6.1.3 <i>vAinen</i> -johdokset tekijänniminä	145
6.1.3.1 <i>vAinen</i> -johdosten semanttis-funktionaalinen analyysi	145
6.1.3.2 <i>vAinen</i> -johdosten muodostus ja rakenne	151
6.1.4 <i>nUt</i> -johdokset tekijänniminä	151
6.1.4.1 <i>nUt</i> -johdosten semanttis-funktionaalinen analyysi	151
6.1.4.2 <i>nUt</i> -johdosten muodostus ja rakenne	156
6.1.5 Deverbaaliset (<i>U</i>) <i>ri</i> -johdokset tekijänniminä	157
6.1.5.1 Deverbaalisten (<i>U</i>) <i>ri</i> -johdosten semanttis-funktionaalinen analyysi	157
6.1.5.2 Deverbaalisten (<i>U</i>) <i>ri</i> -johdosten muodostus ja rakenne	162

6.2	Denominaaliset tekijännimet Mikael Agricolan teosten kielessä	164
6.2.1	<i>lAinen</i> -johdokset tekijänniminä	164
6.2.1.1	<i>lAinen</i> -johdosten semanttis-funktionaalinen analyysi	164
6.2.1.2	<i>lAinen</i> -johdosten muodostus ja rakenne	167
6.2.2	Denominaaliset (<i>U</i>) <i>ri</i> -johdokset tekijänniminä	167
6.2.2.1	Denominaalisten (<i>U</i>) <i>ri</i> -johdosten semanttis-funktionaalinen analyysi	167
6.2.2.2	Denominaalisten (<i>U</i>) <i>ri</i> -johdosten muodostus ja rakenne	175
6.3	Yhteenveto: Tekijännimet käytössä I	176
7	Tekijännimien keskinäiset suhteet ja syntaktiset roolit	178
7.1	Tekijännimijohdosten keskinäiset suhteet	178
7.1.1	Samakantaiset tekijännimet	178
7.1.2	Tekijännimet tekstissä rinnakkain	189
7.2	Tekijännimet syntaktisissa rakenteissa	192
7.2.1	Tekijännimen edellä esiintyvän määritteen sija	192
7.2.2	Tekijännimiasuiset määritteet	193
7.3	Yhteenveto: Tekijännimet käytössä II	196
8	Tekijännimiin liittyvät vieraat vaikutteet	197
8.1	Vieraat vaikutteet, mallit ja ainekset	197
8.1.1	Käännöslainat	197
8.1.2	Kokonaisuutena lainatut tekijännimet	202
8.2	Yhteenveto: Tekijännimet käytössä III	206
9	Tekijännimet osana kokonaisuutta	208
9.1	Henkilötarkoitteisten kulttuurisanojen kategoria ja sen sisäiset suhteet	208
9.2	Yhteenveto: Tekijännimet käytössä IV	211
IV PÄÄTÖS		
10	Tekijännimet Mikael Agricolan teosten kielessä	215
LÄHTEET		220

I TUTKIMUKSEN YLEISET LÄHTÖKOHDAT JA TAUSTA

1 JOHDANTO

1.1 TUTKIMUKSEN AIHE, TAVOITTEET JA RAKENNE

Tekijännimillä on merkittävä rooli sekä luonnollisen kielen sanastossa että sitä laajemmissa lauserakenteissa, sillä henkilötarkoitteeseen toimijaan joudutaan viittaamaan jatkuvasti. Tekijännimi on käsitteenä ja ilmiönä laajalti kielissä tunnettu. Se on tietyllä johtimella muodostettu sana, joka tyypillisesti viittaa ihmiseen. Suomen kielessä ihmiseen viittaavia johdoksia voidaan muodostaa useilla johtimilla niin nomineista kuin verbeistä. Tutkimuksessani tekijännimikategoriaan lukeutuvat sekä deverbaaliset että denominaaliset henkilötarkoitteiset johdot (esim. *kirjoittaa* > *kirjoittaja*, *asua* > *asuva*, *imeä* > *imeväinen*, *juopua* > *juopunut*, *pelätä* > *pelkuri*; *apu* > *apulainen*, *lammas* > *lampuri*). Käsitteen tekijännimi kriteerit perustuvat näin ollen johdinainekseen ja johdoksen merkitykseen, eivät kantasanan sanaluokkaan.

Tarkastelen tutkimuksessani niitä johto-opillisia ilmaisukeinoja, joilla tuotetaan tai on tuotettu tekijää osoittavia sanoja suomen kieleen. Pysin tutkimuksessani tekijännimisynteesin synkroniseen kuvaukseen. Kuvattavana kielimuotona on 1500-luvun vanha kirjasuomi, joka edustaa vanhinta dokumentoitua suomen kieltä. Diakroninen näkökulma on tutkimuksessani yhtä lailla vahvasti mukana. Tutkimusaineiston vertailu esimerkiksi erikäisiin suomenkielisiin tekstivastineisiin osoittaa, kuinka johdostyyppien¹ käyttö, niiden rakenne ja semanttinen luonne ovat kehittyneet ja muuttuneet aikojen kuluessa. Johdosten murrelevikit tarjoavat puolestaan tärkeää tietoa sanojen iästä ja merkityksestä. Vertailen suurelta osin käännetystä kielestä koostuvaa tutkimusaineistoa myös lähdetekstien tarjoamiin esikuviin ja malleihin.

Tutkimukseni pääaineisto koostuu Mikael Agricolan (n. 1510–1557) teosten kielen tekijännimijohdoksista. Tutkimukseni keskeisiä tehtäviä on selvittää, minkälaisia tekijännimityyppejä Agricolan teosten kielessä esiintyy ja minkälaisina tekijännimityyppien keskinäiset suhteet ja työnjako näyttäytyvät. Tavoitteenani on erilaisista tekijännimityypeistä muodostuvan henkilötarkoitteisen tekijännimikategorian kokonaisvaltainen hahmottaminen ja kuvaaminen. Pysin tutkimuksessani määrittelemään tutkimusaineiston käsittämät ilmaistyyppit lajiensa tyypillisten edustajien perusteella (ks. esim. Geeraerts ym. 1994, 11–12, 16; myös Laakso 1990, 145; ilmaistyyppien perusluonteen kuvaamisesta samoin myös Onikki-Rantajääskö 2001, 24; Jääskeläinen 2004, 18, 22). Tavoitteenani on tuottaa yleiskuva tietyn ajanjaksona käytetyn tietyn kielimuodon eli Agricolan teosten edustaman 1500-luvun kirjakielen tekijännimistä ja niiden suhteesta muihin henkilötarkoitteisiin ilmauksiin. Työni teoreettisia lähtökohtia voi tässä mielessä luonnehtia tyypillisen kognitiiviseksi (vrt. esim. Geeraerts ym. 1994, 11–12).

Synkronisiin tutkimusintresseihini liittyen kiinnitän huomiota tekijännimien lisäksi muihin Agricolan teksteissä tavattaviin henkilötarkoitteisiin nimityksiin eli esimerkiksi yhdyssanoihin ja suoriin lainasanoihin. Tarkastelen nimitystyyppien työnjakoa, niiden ikään ja alkuperään liittyviä kysymyksiä sekä sitä, minkälaisia tekijännimiä Agricola mahdollisesti itse muodostaa silloin, kun tietylle tarkoitteelle ei ole suomen kielessä van-

¹ **Johdostyyppi** on saman johdinaineksen sisältävien sanojen joukko, jota yhdistää myös samantapainen semantiikka (= semanttinen rooli). Kysymys on siis yhteisiin semanttis-morfologisiin kriteereihin eli samaan skeemarakenteeseen perustuvasta sanatyyppistä. Johdostyyppien sisällä voi edelleen esiintyä erilaisia alatyyppisiä. (Ks. esim. Laakso 1990, 12–13; myös Ryder 1999.)

hastaa ollut vakiintunutta ilmaisua. Olennaista on esimerkiksi selvittää, minkälaisena eri johdostyyppien produktiivisuus ja johtamisen ja yhdyssananmuodostuksen suhde näyttäytyy 1500-luvun kirjasuomessa. Omaperäisten ilmausten ohella tutkimukseni kannalta keskeisen sanaryhmän muodostavat valmiina vieraista kielistä lainatut tekijännimijohdokset (esim. *nikkari*, *porvari*). Tärkeitä suomen kielen tekijännimien muodostuksen näkökulmasta ovat erityisesti vierasperäisten kompleksisten ilmausten tarjoamat mallit.

Tutkimukseni kuuluu leksikaalisen morfologian eli sananmuodostusopin piiriin, tarkemmin historialliseen johto-oppiin. Tutkimukseni on semanttisesti painottunut ja edustaa ns. funktionaalista johto-opin tutkimusta, joka lähtökohtaisesti tarkastelee saman syntaktisen tai semanttisen suhteen derivatioonilaisia ilmaisukeinoja (semanttisesti painottuneen johto-opin lähtökohdista Koski 1978b, 105). Työni edustaa fennistiikassa myös vanhan kirjasuomen tutkimusta. Kaikkiaan 1500-luvun kirjasuomessa tavattavat tekijännimet ovat monitahoinen tutkimuskohde, jossa yhdistyvät paitsi morfologia, syntaksi ja semantiikka myös synkroninen ja diakroninen tutkimusote. Tutkimuskohteeni luonteen ja semanttis-funktionaalisen näkökulman vuoksi työssäni liikutaan sekä taivuttamisen ja johtamisen välimaastossa että leksikon ja kieliopin välisellä jatkumolla. Tekijännimien tarkastelu on toisaalta syntaktisten elementtien analysoimista ja toisaalta kulttuurisanojen tutkimusta tyypillisimmillään. Jälkimmäinen tarjoaa tutkimuskohteen, jossa kieli ja kielenkulku maailma, tarkoitteet, niiden nimitykset ja kulttuurihistoriallinen todellisuus ovat konkreettisesti yhtä (ks. johdosten tutkimuksen moniulotteisesta luonteesta myös esim. Jääskeläinen 2004, 12).

Vanhan kirjasuomen rooli on vanhan sanaston tutkimuksessa merkityksellinen, koska kysymys on vanhimmasta dokumentoidusta suomen kielestä. Murteita on alettu tallentaa systemaattisesti vasta 1800-luvulla eli noin 300 vuotta Agricolan kirjoittamien tekstien jälkeen. Erityisesti läpinäkyvien kompleksisten sanojen² tutkimuksessa kirjalliset todistusaineistot ovat ensiarvoisen merkityksellisiä. Tämä johtuu siitä, että sanojen muodostusajankohdan määrittäminen on hankalaa tai jopa mahdotonta, kun tarkasteltavat rakenneosat ovat olleet kielessä produktiivisia useita satoja ja jopa tuhansia vuosia (esim. Häkkinen 1990b, 124). On huomattava, että historialliset tekstit antavat suoraa tietoa vain kirjoitetusta kielestä. Kirjalliset dokumentit tarjoavat kuitenkin arvokkaita vihjeitä myös puhuttujen kielimuotojen kannalta. Vanha kirjakieli voi myös johtaa harhaan, sillä kirjoitetun kielen traditionaaliset normit, muualta lainautuneet elementit ja ortografiset seikat ovat voineet edustua yksinomaan kirjoitetussa kielessä. Kysymys ei kuitenkaan ole kielentutkimuksen kannalta voittamattomista esteistä; ensisijainen keino todistaa ilmauksen kuulumisen vanhastaan myös puhuttuun kieleen on viitata murteisiin. (Esim. Møgen 2005, 1129; ks. tähän liittyen myös Leino, P. 2001, 17.)

Tutkimusaineistossani on suurelta osin kysymys käänöskielestä. Tutkimustavoitteet edellyttävät tarkasteltavien ilmausten vertailua vieraskielisten lähtötekstien vastineisiin. Suuri osa aineiston sanastosta on peräisin Raamatun teksteistä. Olen päätenyt tekstivastineiden vertailun yhteydessä esittämään ilmaukset Uuden testamentin osalta Lutherin Raamatusta (= LB),³ ruotsalaisesta vuoden 1541 Raamatusta (= GVB), latinankielisestä Vulgatasta (= V) ja Erasmus Rotterdamilaisen latinannoksesta (= E). Lisäksi mainitsen ruotsalaisen vuoden 1526 käänöksen (= NT1526) vastineen, mikäli se poikkeaa GVB:stä. Vanhan testamentin osalta annan Lutherin, GVB:n ja Vulgatan vastineet. Koska

² **Kompleksisella sanalla** tarkoitetaan vartaloltaan monimorfeemista sanaa, jollaisia ovat esimerkiksi johdokset ja yhdyssanat (ISK § 145).

³ Lutherin Raamatun tekstivastineet perustuvat vuoden 1545 laitokseen. Olen seurannut tekijännimijohdosten vastineita myös Lutherin aiemmista raamatunkäänösten versioista kriittisen edition (*D. Martin Luthers Werke*) avulla ja todennut, ettei tutkittavan sanaston osalta ole käytännössä tapahtunut muutoksia painosten välillä.

kreikan- ja latinankielisten tekstien ilmaukset vastaavat tyypillisesti rakenteeltaan toisiaan (ks. Itkonen-Kaila 1997, 64–65), olen päättänyt jättämään kreikankielisen vastineen merkittämättä käsittelyn yhteyteen. Mikäli käsiteltävän sanaryhmän luonteen vuoksi kreikan-kielinen vastine on erityisen kiinnostava, mainitsen myös sen. Uuden testamentin osalta esitän Erasmusuksen kreikkannoksen (= E) ja Vanhan testamentin osalta Septuagintan (= S) vastineen. Agricolan teoksiin lukeutuvan varsinaisen raamatuntekstin ulkopuolinen lähde pohja on sekin pitkälti selvitetty (Gummerus 1955; Heininen 1992; 1993; 1994; 1999; 2006; 2008; Holma 2008). Tästä syystä kontrasttiivinen tutkimus on myös muiden kuin Raamatun tekstien osalta käytännössä mahdollista ja hyvien työkalujen myötä sujuvaa.

Diakronisesta näkökulmasta hyödynnettävän vertailuaineiston tarjoavat Agricolan suomennoksia vastaavat myöhemmät suomenkieliset ilmaisuvaihtoehdot. Käytännössä diakroninen tekstivastineiden vertailu on mahdollista vain varsinaisten raamatuntekstien osalta. Selvitän tutkimuksessani tarkasteltavan sanaston tekstivastineet vuoden 1642 Bibliasta sekä vuosien 1776, 1933/1938 ja 1992 suomenkielisistä käännöksistä. Tarvittaessa esitän vastaavan ilmauksen myös vuoden 1685 Bibliasta ja vuoden 1859 Vanhan ja Uuden testamentin käännöksistä. Näin toimin käytännössä silloin, kun on merkityksellistä tietää tekstiin tehtyjen muutosten tarkempi ajankohta. Olen havainnollisuuden ja yhtenäisyyden vuoksi muuttanut sekä suomenkieliset että vieraskieliset esimerkkeinä esittämäni ilmaukset nominatiivimuotoisiksi. Agricolan sanat esitän nykyortografian mukaisina.

Työni jakautuu teoria- ja analyysilukuihin ja koostuu neljästä osasta (I–IV). **Osassa I** (luvut 1–2) selvitän tutkimukseni aihetta, tavoitteita ja tutkimusaiheeni kannalta olennaisia aiempaa johto-opillista tutkimusta. Esittelen myös tutkimusaineiston laatuun liittyviä yleisiä lähtökohtia. **Osa II** sisältää tutkimukseni teoreettisen ja metodologisen kehyksen kuvauksen (luvut 3–5). Esittelen osion luvuissa yleisesti historiallisen sanastontutkimuksen teoriaa ja erityisesti sananmuodostukseen ja johtamiseen liittyviä keskeisiä kielitieteellisiä näkökohtia. Viimeiseksi tarkastelen tekijännimikategoriaa ja tutkimuksen kannalta olennaisia tekijännimien johtimia, tekijännimiä ja tekijännimityyppejä. **Osa III** (luvut 6–9) käsittää tutkimusaineiston analyysin, jossa tarkastelen Agricolan teosten kielen tekijännimiä eri näkökulmista tavoitteenani tekijännimityyppien ja tekijännimisysteemin kokonaisvaltainen hahmottaminen ja kuvaaminen. **Osassa IV** (luku 10) kokoan yhteen tutkimukseni tulokset ja esitän loppupäätelmäni.

1.2 TUTKIMUSAINIESTO JA SEN POIMINTA

Tutkimukseni pääaineisto koostuu Mikael Agricolan teosten kielen tekijännimijohdoksista ja käsittää kaikkiaan noin 350 ilmausta satoine esiintymineen ja esiintymäkonteksteineen.⁴ Aineisto on koottu semanttis-morfologisin kriteerein, systemaattisesti Agricolan teokset läpikäymällä. Tutkimuskohteen osin leksikaalis-syntaktinen luonne edellyttää, että tutkittavaa sanastoa voidaan tarkastella todellisessa teksti- ja lauseyhteydessään myös analyysin kuluessa (ks. samoin esim. Ojutkangas 2001, 20; Salmi 2010, 23). Tekijännimien poimintaa ei voi suorittaa mekaanisesti teosten sähköisistä versioista, koska vasta kon-

⁴ Viitataan Agricolan tekstien osiin Vanhan kirjasuomen korpuksen (VKSK) merkintätapaa mukaillen (esim. AII-142-Mk-11:15). Merkinnällä AI–AIII viitataan teosten näköispainoksen osiin (I = *Abc-kirja, Rukouskirja*; II = *UT* ja III = *Käsikirja, Messu, Piina, Psalmtari, Veisut ja Ennustokset* ja *Ne Profeetat*). Osan jälkeeseen mainitaan sivu, jolla sana tai teksti näköispainoksessa esiintyy. Myös Raamatun kirjaan, sen lukuun ja jakeeseen perustuva merkintätapa (esim. Mk-11:15) noudattaa fennistiikassa vakiintunutta viittaustapaa.

teksti paljastaa sanan todellisen funktion ja laadun. Systemaattista poimintaa edellyttää myös vanhan kirjasuomen ortografinen horjuvuus, jonka vuoksi kielenainesten hakua tietokannasta tietyn muodon perusteella ei voida pitää luotettavana keruumenetelmänä (samoin Salmi 2010, 23).⁵ Koska suuri osa tekijännimistä esiintyy lauseessa syntaktisina elementteinä (ei vakiintuneina leksikon yksikköinä), ei tekijännimityyppejä kokonaisvaltaisesti käsittelevää tutkimusta olisi mahdollista tehdä sanakirja-aineistosta (vrt. Länsimäki 1987, xxx–xxxiii; Räisänen 1988, 11; Laakso 1990, 32; Koivisto, V. 1991, 11–12; Jääskeläinen 2004, 18; Kulonen 2010, 14).

Varsinainen tutkimusaineistoni koostuu Agricolan teoksissa esiintyvistä henkilötar-koitteisista substantiivijohdoksista, jotka ovat tulkittavissa synkronisesta näkökulmasta produktiivisen ja omaperäisen sananmuodostuksen tuloksiksi. Tutkimuksessa tarkastelemiani johdostyyppiejä ovat *JA-*, *VA-/PA-*, *VAinen-*, *NUt-*, *LAinen-* ja (*U*)*ri-* johdokset. Aineiston ulkopuolelle olen päättänyt rajaamaan semanttisista syistä kansalaisuuteen viittaavat *LAinen-* johdokset (esim. *babylonialainen*, *hämäläinen*) ja marginaalisuutensa vuoksi yksittäiseen esiintymään perustuvan *JA+in-* yhdysjohtimisen johdostyyppin (*asujain*). Omaperäisiä, produktiivisia tekijännimijohtimia on kaikkiaan rajallinen määrä, ja ne ovat helposti tunnistettavia elementtejä. Tutkimuskohteen rajaamista sekä merkitykseen että muotoon perustuvien kriteerien on pidettävä nominijohdosten suhteen jokseenkin ongelmattomana (vrt. verbitutkimus Siirinen 2001, 22–24; Sivonen 2005, 15; Jääskeläinen 2004, 12; ks. myös Kytömäki 1992, 286–288; Räisänen 1988, 12). Käytännössä tekijännimien poimintaan vanhaa kirjasuomea edustavista teksteistä liittyy myös omat hankaluutensa. Ongelmalliset tapaukset liittyvät tyypillisesti substantiivi- ja adjektiiviluokkien läheisyyteen ja sanaluokkien välisten rajojen hämäryyteen ja tulkinnanvaraisuuteen (tästä tark. luku 4.4.2).

Agricolan suomenkieliset tekstit tarjoavat historialliselle sanastontutkimukselle vertaansa vailla olevan tutkimusaineiston. Agricolan teokset edustavat vanhinta dokumentoitua suomen kieltä ja käsittävät noin 2400 sivua suomen kielellä kirjoitettua tekstiä. Agricolan teosten kieli tarjoaa kattavan aineiston monenlaisten kielen piirteiden tarkasteluun. Vaikka Agricolan teokset muodostavat luontevan aineistokokonaisuuden vanhinta kirjasuomea tutkittaessa, edustavat ne suhteellisesta laajuudestaan huolimatta vain rajallista osaa aikansa suomen kielestä. Kysymys ei siis ole kattavasta 1500-luvun kieltä tai edes kirjoitettua kieltä kuvaavasta tutkimusaineistosta. Agricolan teokset edustavat painettuina laajalle levinnyttä kirjallisuutta ja ovat siksi varhaisiin käsikirjoituksiksi jääneisiin aika-laisteksteihin nähden merkityksellisempiä. Ne muodostavat myös tekstimäärältään käsikirjoituksia huomattavasti laajemman kokonaisuuden. Toisaalta mikään tutkimusaineisto ei voi olla täydellinen, kun tarkastellaan produktiivisen sananmuodostuksen tuloksena syntyneitä ilmauksia, sillä kaikkia tietynä aikana käytössä olleita esiintymiä ei voida koskaan tavoittaa. Tältä kannalta mikä tahansa aineisto on vaillinainen (samoin Onikki-Rantajääskö 2001, 24; Jääskeläinen 2004, 18; ks. myös Leino, P. 2001, 15–17).

Selvitän työssäni 1500-luvun kirjallisten dokumenttien perusteella henkilöviitteisten tekijännimityyppien käyttöä ja keskinäisiä suhteita. Tässä mielessä on merkityksellistä, että tutkimusaineisto käsittää kaikki tyypin johdokset ja tuo siten johdostyyppien väliset yleisyyserot esiin. Vaikka tutkimukseni pääintressinä on kuvata johdostyyppiejä prototyyppeiden esimerkkien perusteella, on lukumääriltään pienten johdosryhmien osalta tärkeää, että myös epäsäännölliset ja vähälukuiset tapaukset lukeutuvat aineistoon. Näin pienistäkin johdostyypeistä on hahmotettavissa mahdollisimman kattava kuva. Noudatet-

⁵ Olen voinut myös itse Mikael Agricolan teosten kielen morfosyntaktisen tietokannan konkreettisen koodaustyön yhteydessä todeta, ettei tässä tutkimuksessa tarkastelemieni johdosten hakeminen sähköisistä aineistoista muodon perusteella ole mahdollista. Tilanne on tietysti toinen, mikäli sanasto joskus koodataan morfosyntaktiseen tietokantaan myös johdinainestensa osalta.

tua toimintatapaa voidaan pitää tietyssä kielenkehityksen vaiheessa tavattavan ja tietyn semanttis-morfologis-funktionaalisen kriteerein määritellyn sanaston kokonaiskuvan selvittämisen edellytyksenä (Räisänen 1988, 11). Runsasesiintymäisen ja produktiivisen johdostyyppien perusluonteen kuvaus ei edellytä vastaavanlaista yksittäisten tapausten analysointia (ks. Geeraerts ym. 1994, 16).

Esiintymämääriltään pienten johdostyyppien tai niiden sisäisten johdosryhmien kuvauksessa voi hyödyntää myös tutkimusaineiston ulkopuolista samanikäistä sanastoa. Olen koonnut tutkimustani varten **vertailuaineiston**, joka käsittää muista 1500-luvulta peräisin olevista dokumenteista poimittuja tekijännimiä. Aikalaiskielinen vertailuaineisto käsittää Vanhan kirjasuomen korpuksen (VKSK) sisältämän 1500-luvun aineiston tekijännimijohdokset sekä vastaavan sanaston Paavali Juustenin Messusta (*Se pyhä messu*, 1575), Jaakko Finnon Rukouskirjasta (*Yxi wäähä rucous kiria*, 1583) ja 1500-luvun lopulta peräsin olevasta tuntemattoman kirjoittajan tekstistä *Yx Kijtossana ia Rucous wden vuoden päivänä Jumalan tyge sanotappa*. Olen tarkastellut tekijännimijohdoksia systemaattisesti myös Helsingin yliopiston Muoto-opin arkiston aineistosta (pääasiassa signum 016, tekijännimet). Koska Muoto-opin arkiston aineisto ei sisällä mitään omien tutkimusintresieni kannalta erityisen merkittävää ja varsinaisesta tutkimusaineistosta olennaisesti eroavaa ainesta, en ole varsinaisesti hyödyntänyt sitä tutkimuksessani.

Edellä viittasin siihen, että tekijännimityyppien kokonaiskuvan hahmottamisen kannalta sanakirjat eivät tarjoa kattavaa aineistoa. Syynä on tekijännimijohdosten produktiivinen luonne ja leksikaalistumattoman sanaston suuri määrä; kontekstin määräämän sananmuodostuksen tuloksina syntyneet tai muutoin vakiintumattomat johdokset eivät tule yleensä kirjatuiksi sanakirjoihin.⁶ Näin ollen leksikot tarjoavat vertailuaineistoa ainoastaan leksikaalisia tekijännimiä tarkasteltaessa. Yksittäistapausten osalta suomen kieltä käsittelevät sanakirjat aina 1600-luvun ensimmäisistä teoksista lähtien tarjoavat kuitenkin sekä merkityksiin että yksittäisten ilmaistyyppien käyttöön liittyvää tärkeää tietoa. Erityisen keskeisiä lähteitä ovat *Suomen murteiden sanakirja* (SMS) ja *Vanhan kirjasuomen sanakirja* (VKS) sekä sana-arkistoista Suomen murteiden sana-arkisto (SMSA). Murrevastineet on käytännössä tarkastettu koko tutkimusaineiston osalta. Kaikkiaan vertailuaineistot ovat tutkimuksessani keskeisiä mutta tilannekohtaisesti käytettäviä työkaluja.

Tutkimukseni **sivuaineistot** koostuvat Agricolan teksteissä esiintyvistä muusta henkilötarkoitteisesta sanastosta (esim. yhdyssanoista, eri-ikäisistä lainasanoista jne.) sekä adjektiivisesti käytetyistä tekijännimiasuisista määritetapauksista. Tekijännimijohdoksista koostuva pääaineisto ja muu henkilöviitteinen sanasto muodostavat kokonaisuuden, jonka perusteella voidaan tarkastella tekijännimien ja muiden ns. kilpailevien ilmaisukeinojen suhdetta Agricolan teosten kielen henkilötarkoitteisessa kulttuurisanastossa. Tekijännimijohdosten perusluonteen kannalta olen katsonut merkitykselliseksi käsitellä myös niiden muuta käyttöä eli toimimista nyky-suomen käytännöstä poiketen adjektiivisina substantiivimääritteinä (esim. *lohduttaja pyhä henki*, *raatelijat sudet*). Adjektiivisesti käytetyt johdokset olen poiminut samalla menetelmällä kuin henkilöviitteisen pääaineiston (ks. ed.).

⁶ Vanhojen sanakirjojen ja esimerkiksi *Suomen murteiden sanakirjan* ja *Vanhan kirjasuomen sanakirjan* koostamisperiaatteet poikkeavat tässä suhteessa nykykielten leksikkoja kuvaavista teoksista (ks. esim. VKS 1, VIII; Tuomi 1989). Joka tapauksessa sanakirjojen tarjoamat kontekstiedot ovat vähäisiä tai esimerkiksi vanhojen tulkisanakirjojen osalta ne puuttuvat kokonaan.

1.3 JOHTO-OPILLINEN TUTKIMUSTAUSTA

Johtamisen teoriaa ja johto-opillisia aiheita käsitteleviä tutkimuksia on tehty suomen kielel osalta runsaasti. On kuitenkin aihealueita, joiden osalta tutkimusta ei ole tehty juuri lainkaan. Tekijännimijohdokset edustavat tällaista osa-aluetta. Ylipäättään suomen nominijohdoksia on tutkittu vähän. Tämä koskee niin nykysuomea, suomen murteita kuin vanhaa kirjasuomea. Perinteisesti tekijännimijohtimista ja niillä muodostetuista johdoksista on selvitetty lähinnä perusasioita kielenkuvauksia varten. Tosin erityisesti *Isossa suomen kieliopissa* yksittäisten johdostyyppien käsittelyyn on panostettu ja niiden kuvauksessa on myös onnistuttu hyvin. Teoksessa johdostyyppinä tarkastellaan kokonaisvaltaisesti, monipuolisia ja tuoreita näkökulmia hyödyntäen (ks. kuvausperiaatteista Koivisto, V. 2006). Tosin teoksen edustama tiukasti synkroninen näkökulma on johto-opin kuvauksessa aina jokseenkin ongelmallinen (ks. tästä esim. Pilch 1985).

Suomen kielen tekijännimityyppejä käsitteleviä erillistutkimuksia ovat käytännössä vain T. E. Uotilan (1942) artikkeli itämerensuomalaisten kielten (*U*)ri-johtimesta ja -johdoksista sekä omat aiemmat tutkimukseni (Nummila 2007a; Nummila 2008), joissa tarkastelen (*U*)ri-johtimista henkilönnimistöä sekä *JA*-johdosten käyttöä kansanomaisissa taudinnimityksissä. Suomen kieleen läheisesti liittyvää tutkimusta on tehnyt virolainen tutkija Iris Metsmägi-Audova (myös Audova), joka on tarkastellut itämerensuomalaisten kielten *j*- ja *v*-aineksisia tekijännimijohdoksia (Audova 2002a; 2002b; 2003; Metsmägi-Audova 2003). Pääasiassa hän tarkastelee johdosten esiintymistä attribuutin asemassa eli substantiivimääritteenä sekä yleensä tekijännimien ja partisiippien läheisyyttä suomenskuisissa kielissä. Tutkimuksissaan hän sivuaa myös suomen *JA*- ja *VA*-deverbaaleja. Viron tekijännimiä on johtamisen ja taivuttamisen hämärärajaisuuden näkökulmasta tarkastellut myös Krista Kerge (1996).

Indoeurooppalaisia kieliä koskeva tekijännimijohdosten tutkimus tarjoaa sekin merkityksellistä tietoa myös fennistiseen tutkimukseen. Tähän vaikuttaa paitsi tekijännimikäsitteen ja johdostyyppin yleinen tunnettuus kielissä myös useiden eurooppalaisten kielten tekijännimijohdinten yhteinen alkuperä. Tekijännimiä koskevia julkaisuja on viimeisten vuosikymmenten aikana ilmestynyt erityisesti englannin kielestä, mutta korkeatasoista tutkimusta on tehty muidenkin kielten osalta. Erityisesti 2000-luvulla tekijännimijohdoksia käsittelevä tutkimus on ollut vilkasta (esim. Ryder 2000; Panther & Thornburg 2002; Heyvaert 2003; Scherer 2003). Tekijännimissä erityisen kiinnostavaksi on koettu muun muassa niiden produktiivinen luonne ja johtimen käytön leviäminen uusiin merkitystehäviin. Tutkimukset käsittelevät pääasiassa nykyenglannin tekijännimiä, mutta sekä englannin että saksan tekijännimiä on aikojen kuluessa tarkasteltu myös kielihistoriallisesta näkökulmasta (esim. Kastovsky 1971; 1985; Scherer 2003; myös Bittner 2004).

Suomen kielen nominijohdostyyppinä on kaikkiaan tutkittu vähän. Laajin alan tutkimus on Maija Länsimäen Suomen verbikantaisia *in : ime* -johdoksia käsittelevä väitöstutkimus (1987). Kysymys on välineennimityksistä (esim. *eristin*, *kiharrin*, *kytkin*). Vanhan kirjasuomen ja Mikael Agricolan teosten kielen nominijohdoksia ovat aiemmin tarkastelleet Silva Kiuru (1988), Tapani Lehtinen (2003) ja Tanja Vaittinen (2009). Kiuru käsittelee artikkelissaan *minen*-johdosten nykysuomesta poikkeavia taivutuskäytänteitä (näistä lisää myös Nummila 2005, 87–88), Lehtinen *ttUUs*-loppuisia karitiivipohjaisia ominaisuudennimijohdoksia (esim. *häpeämättyys*) ja Vaittinen *vastoinkäymisyys*-tyyppisiä yhdysjohdoksia. Murrenäkökulmasta teonimiä on tutkinut Alpo Räisänen (1994). Suomen kielen adjektiivijohdostyyppien tutkimusta edustavat Päivi Rintalan erillistutkimukset (mm. 1976; 2010a; 2010b). Käsillä olevan työn kannalta kiinnostava kompleksista sanas-

toa koskeva teos on myös Helinä Koiviston (1987) partisiippien adjektiivistumista eli adjektiivisia *vA*- ja *vAinen*-deverbaaleja käsittelevä väitöstutkimus.

Suomen kielen verbijohdoksia on tarkasteltu huomattavasti nominijohdoksia enemmän. Aiempi tasokas verbijohdostutkimuksemme (mm. Lehtinen 1979; Kulonen 1985; Räisänen 1988; Laakso 1990; Koivisto, V. 1991; Kytömäki 1991; Suihkonen, Pentti 1994) on 2000-luvun kuluessa lisääntynyt usealla tiettyä johdostyyppiä käsittelevällä tai johdoksia läheisesti sivuavalla tutkimuksella (esim. Jääskeläinen 2004; Kulonen 2010; Paulsen 2011; myös Jarva 2003; Sivonen 2005). Erityisesti denominaalisia instrumentaattivisia verbejä käsittelevä Petri Jääskeläisen väitöstutkimus tarjoaa läheisiä yhtymäkohtia nominiderivaation tarkasteluun. Keskeistä uudessa kompleksisen sanaston tutkimuksessa on vahvasti semanttinen näkökulma.

2 TUTKIMUSKOHTENA MIKAEL AGRICOLAN TEOSTEN KIELI

2.1 MIKAEL AGRICOLAN TEOKSET JA NIIDEN LÄHDEPOHJA

Mikael Agricolan teokset, *Abc-kirja* (1543), *Rukouskirja* (1544), *Uusi testamentti* (1548), *Käsikirja* (1549), *Messu* (1549), *Piina* (1549), *Psalttari* (1551), *Veisut ja Ennustokset* (1551) ja *Ne Profeetat* (1552), muodostavat ainutlaatuisen kokonaisuuden vanhinta kirjoitettua suomen kieltä. Agricola on käyttänyt käännöstyössään kymmenittäin lähde- teoksia, ja niiden kudelma yksittäisenkin teoksen osalta on usein varsin kompleksinen (ks. esim. Heininen 1999, 275). Selvitän tässä luvussa pääpiirteittäin Agricolan teosten sisältöä ja niiden lähdepohtaa. Teosten taustalla olevien lähtötekstien kokonaisvaltainen esittelemisen ei ole tässä yhteydessä mahdollista tai edes tarpeellista. Mainitsen tutkimuksen kuluessa yksityiskohtaisempia tietoja tarpeen mukaan.⁷

Agricolan *Rukouskirja* (*Rucouskiria*) on monella tavalla runsas. Se on lähes 900-sivuinen teos, joka sisältää monipuolisesti eri aihepiirien sanastoa (ks. sivu- ja sanemääristä Salmi 2010, 30). Pääosin teos koostuu nimensä mukaisesti rukouksista, joita on kaikkiaan lähes 700. Agricolan Rukouskirja onkin yksi reformaatiokauden laajimpia ja monipuolisimpia rukouskirjoja. Simo Heinisen (2007a) sanoin siinä on omat rukouksensa jokaiselle yhteiskuntaluokalle ja sen jäsenelle ”aina ruhtinaasta raskaana olevaan vaimoon ja koulun pahnolla hikoilevaan teiniin saakka. Kirjassa on rukouksia matkamiehille ja purjehtijoille, rukouksia merihädässä, ruttotaudissa ja muissa sairauksissa, ahdistuksessa, epäilyksissä ja kuoleman hädässä oleville. Siinä on rukouksia esivallan, sotilaiden, saarnamiesten ja perheenisien puolesta turkkilaisia, Perkelettä ja paavia vastaan – –.” (Mt. 221.) Erityyppisten rukousten lisäksi teoksessa esiintyy 40 psalmia ja 85 muuta Vanhan testamentin rukousta (esim. Heininen 2007a, 299). Agricolan Rukouskirjaan liitetty kalenteriosio edustaa edellisiin nähden hyvin erityyppistä tekstilajia; siihen sisältyy muun muassa erilaisia runomuotoisia tekstejä sekä kasvatukseen, syömiseen ja terveyteen liittyviä ohjeita (ks. tark. Tarkiainen, V. 1951; Häkkinen 2007c, 16–17; 24–26).

Rukouskirjan lähdepohtaa on kartoitettu varsin kattavasti (Gummerus 1955; Heininen 1992; 1999; 2006; Holma 2008; myös Tarkiainen, V. 1951), tosin edelleen on myös alkuperältään tuntemattomia tekstinosia. Edellä mainitut vertailevat tekstijulkaisut ovat erinomaisia työkaluja Agricolan kielen tutkimuksessa. Rukouskirjan lähteinä ovat useat eri-ikäiset hartauskirjat ja Raamatun sisältämät rukoustekstit. Kaikkiaan Rukouskirjan lähde- teoksia on nimetty yli 30. (Ks. tark. Tarkiainen, V. & Tarkiainen, K. 1985, 152–177; Heininen 2007a, 189–229; ks. myös Holma 2007.) Vanhan testamentin rukouksia kääntäessä lähteinä on ollut vuoden 1541 ruotsalainen Raamattu eli ns. Kustaa Vaasan Raamattu (GVB). Muita lähteitä ovat Lutherin raamatunlaitokset (LB) ja latinankielisistä teksteistä Vulgata (V) ja Sebastian Münsterin laitos (1534/1535)⁸. (Heininen 1999, 275.)

⁷ Katekismustyyppinen ja sivu- ja sanamäärältään suppea *Abc-kirja* ei ole tutkimukseni kannalta keskeinen teos, joten en paneudu tässä sen sisältöön ja taustaan (ks. teoksesta tark. esim. Heininen 2007a, 2007b; Häkkinen 2007a).

⁸ Sebastian Münsterin Baselissa vuosina 1534 ja 1535 ilmestynyt raamatunlaitos *Biblia hebraica latinaque nova tralatio* on reformaatiokauden vanhatestamentillisten tekstien käännöstyön perusteos. Münsterin latinannoksen merkitys on Vanhan testamentin kääntämiselle sama kuin Erasmus Rotterdamilaisen käännökset uustestamentilliselle käännöstyölle. (Hall 1963, 53, 70.)

Sanemäärältään Agricolan teoksista ylivertaisin on *Uuden testamentin* käännös (*Se Wsi Testamenti*) (ks. sanemääristä Salmi 2010, 30), jota on pidettävä Agricolan päätyönä (esim. Heininen 2007a, 230). Agricolan Uudella testamentilla on ollut suuri vaikutus myös myöhempään kirjoitettuun suomen kieleen. Teos koostuu monista erityyppisistä itsenäisistä teksteistä. Varsinaisen Raamatun tekstin lisäksi Agricolan suomenkieliseen käännökseen kuuluu ajan käytännön mukaisesti esipuheita ja muita selittäviä tekstejä (ks. tark. tekstilajeista luku 2.2.2). Yleinen käsitys on, että Uuden testamentin käännöstyöhön on Agricolan lisäksi osallistunut myös muita henkilöitä (ks. Heininen 1975; 2007a, 237).

Agricola on käyttänyt Uutta testamenttia suomentaessaan useita lähteitä: latinankielistä Vulgataa, Erasmus Rotterdamilaisen kreikan- ja latinankielisiä käännöksiä (E), Lutherin saksankielisiä käännöksiä (sekä kokoraamatun että Uuden testamentin painoksia), vuoden 1526 ruotsinkielistä Uutta testamenttia (NT1526) sekä vuoden 1541 kokoraamatua. Tekstivertailun avulla on osoitettu, että Agricolan Uuden testamentin käännöstyössä on hyödynnetty näitä kaikkia (ks. tark. Hjelt 1909, 45–52; Itkonen-Kaila 1997, 71, 106; Heininen 1999, 274–275; ks. myös Parvio 1968; Hirvonen 1976). Klassillisten kielten käännösten osalta voidaan yleisesti todeta, että tekstit vastaavat pitkälti toisiaan, eikä tavallisesti ole pääteltävissä, mikä niistä on toiminut keskeisimpänä lähteenä. Marja Itkonen-Kailan mukaan Erasmuskin latinankielinen käännös on kuitenkin Uuden testamentin tekstien esikuvana olennaisesti käytetympi kuin Vulgata.⁹ (Itkonen-Kaila 1997, 71; myös 2007, 57.)

Samana vuonna (1549) ilmestyneet *Käsikirja*, *Messu* ja *Piina* edustavat pappien käyttöön tarkoitettuja liturgisia tekstejä. *Messu* on kuvaus jumalanpalveluksen kulusta; siihen liittyy muun muassa neuvoja raamatuntekstien ja rukousten valintaan. Teos sisältää myös Vanhan testamentin käännöstä. *Käsikirja* (*Käsikiria Castesta ia muista Christikunnan Menoista*) sisältää kirkollisissa toimituksissa kuten kasteen, avioliittoon vihkimisen ja vainajan hautaamisen yhteydessä käytettäviä kaavoja. *Käsikirjassa* on myös lohdutustekstejä sairaille ja omaisensa menettäneille. (Tark. Heininen 2007a, 276, 280–281, 288–293, 299.)¹⁰ *Piina* (*Se meiden HERRAN Jesusen Christusen Pina, ylesnousemus ia taiuasen Astumus, niste Neliest Euangelisterist coghottu*) on Jeesuksen kärsimyshistoria eli passio (ks. tark. Heininen 1979; myös 2007a, 293–294). Agricola on koonnut tekstinsä pala palalta neljää Uuden testamentin evankeliumia yhdistellen (Ikola, N. 1988, 236). Agricolan liturgiset tekstit ovat luonteeltaan ns. hybridi- eli sekatekstejä.¹¹ *Käsikirjan* ja *Messun* edustamat tekstikokonaisuudet perustuvat tosin kirkon virallisesti hyväksymään runkoon, joten Agricolan käännöksinä niiden hybridisyys on erityyppistä kuin alkuteksteinä (vrt. Agricolan itse koostama Rukouskirja, joka edustaa tyyppillistä hybriditekstiä). Voidaankin puhua ns. alkuperäisestä ja käännöstekstejä koskevasta välillisestä hybridiydestä.

⁹ Hieronymuksen hepreankielisestä alkutekstistä käännetty latinankielinen *Versio Vulgata* (v. 405) julistettiin roomalaiskatolisen kirkon viralliseksi raamatuntekstiksi Trenton kirkolliskokouksessa 1546. Katolinen kirkko halusi näin esittää vastineensa protestanttisille kansankielisille raamatunkäännöksille. (Esim. Nissinen 2003a, 25.)

¹⁰ Painamattomasta Agricolan aikaisesta suomenkielisestä kirjallisuudesta ks. esim. Heininen 2007a, 279–280; Pirinen 1991, 284.)

¹¹ Raamatun tekstien ulkopuoliselle varhaiselle uskonnolliselle kirjallisuudelle on ominaista yksittäisen teoksen tekstisisällön tietynlainen liukumaluonne ja sekakoosteisuus. Outi Paloposken (2005) hybrideiksi tai sekateksteiksi nimeämä tekstityyppi luonnehtii hyvin sekä Agricolan että muiden 1500-luvun kirjailijoiden tapaa koota erilaisia ja eri lähteistä peräisin olevia tekstejä kokonaisiksi teoksiksi. Tyyppillisiä hybriditekstejä ovat juuri uskonnolliset teokset, kuten saarnakokoelmat ja rukouskirjat. Kokoamalla muodostettujen ns. sekatekstien sisältö, sisällön sisäinen ryhmittely ja esitysjärjestys ovat kokoajansa työstämiä ja hänen henkilökohtaisten mieltymystensä tulosta. (Mt., 16–19.) Hybriditekstien luonteeseen kuuluvat myös erilaiset sopeuttamiskeinot, joiden avulla tekstit tuodaan osaksi uutta kulttuurista ympäristöä. Varsinainen raamattunsoinnostyö on perinteisesti ollut luonteeltaan toisenlaista.

Agricolan Käsikirja, Messu ja Piina perustuvat germaanisia kieliä edustaviin lähtöteksteihin, kaksi ensin mainittua valtaosin Olaus Petrin vastaaviin teoksiin (pääasiassa vuoden 1548 painokset) ja viimeksi mainittu, Piina, Johannes Bugenhagenin saksankieliseen teokseen (*Das leiden vnd Aufferstehung vnsers HERRN Jhesu Christi, aus den vier Euangelisten*, 1544). Piinaa koostaessaan Agricola liittyy toisinaan vastaavaan ruotsinkieliseen teokseen, joka on käännös Bugenhagenin passion aiemmasta ja suppeammasta laitoksesta (1524). (Ks. Heininen 2007a, 281–287, 294–296; Käsikirjasta tark. Nordberg 1963; myös Knuutila 1988; Messusta Tarkiainen, V. 1949; Piinasta Heininen 1979; myös Ikola, N. 1988, 236–237.)

Mikael Agricolan kolme viimeistä teosta, *Psalttari*, *Veisut ja Ennustokset* ja *Ne Profeetat*, liittyvät läheisesti yhteen, ja usein ne myös sidottiin samoihin kansiin. Teokset koostuvat Vanhan testamentin tekstien käännöksestä. Kaikissa teoksissa on runomuotoinen esipuhe ja Psalttarissa lisäksi laaja suorasanaainen esipuheteksti ja kirjojen alussa lyhyempiä esipuheita. Agricolan *Psalttari* sisältää koko Psalmien kirjan, jossa on kaikkiaan 150 psalmia. Sen kääntämiseen on mitä todennäköisimmin osallistunut myös avustajia. Teoksena Psalttari on kristittyjen vanhin ja käytetyin rukouskirja, ja se on myös Vanhan testamentin kirjoista tunnetuin. Käännöspohjana Agricolan Psalttarissa on Vulgata, Lutherin Raamattu ja ruotsalainen vuoden 1541 Raamattu, mutta niiden lisäksi myös muita teoksia. (Tark. Heininen 1992, 10; 1997b, 52–53; 2007a, 299, 307–332; summaarioiden ja reunahuomautusten lähteistä ks. Heininen 1992; 1994; 2008.)

Agricolan *Veisut ja Ennustokset* (*Weisut ia Ennustoxet Mosesen Laista ia Propheetista Wloshaetut*) -teoksen veisut sisältävät kuusi Vanhan testamentin virsitekstiä ja Valitusvirret kokonaisuudessaan. Teoksen muu osuus koostuu profeettakirjojen käännöksestä. Nämä tekstit jatkuvat *Ne Profeetat* -teoksessa. Vanhan testamentin tekstien lisäksi *Veisut ja Ennustokset* sisältää 23 siunausta, joiden alkuperä on pääasiassa keskiaikaisissa rukouskirjoissa. (Heininen 1993, 7, 9; 2007a, 300, 303, 306–308; siunauksista Parvio 1967.) Varsinaisen raamatuntekstin osalta käännöspohjaa ei ole kokonaisuudessaan tutkittu, mutta siihen kuuluvat ainakin Vulgata, Lutherin Raamattu, ruotsalainen Raamattu sekä Müns-terin raamattulaitos ja osin Johannes Bugenhagenin latinankielinen psalttari (1544). (Heininen 1999, 275; 2007a, 329–331.)

2.2 TUTKIMUSAINIESTON TEKSTUAALISET KONTEKSTIT

2.2.1 TEKSTILAJIEN KULTTUURISIDONNAISUUS

Tekstillä tarkoitetaan tekstintutkimuksessa tavallisesti tiettyä rajattua kokonaisuutta kuten kirjan tekstiä. On luontevaa luokitella tekstejä eri **tekstilajeihin**, sillä teksti on luonteeltaan ylätasoinen käsite, eikä se konkreettisesti kielenkäyttötilanteessa ole yleensä riittävän informatiivinen kuvaamaan tarkoitettua. Tekstilajilla eli genrellä tarkoitetaan tiettyssä historiallisessa kieliyhteisössä vakiintuneeksi tulkittavaa tekstikonventiota. Tekstilajit ovat siis kulttuurisidonnaisia: eri aikoina syntyy erilaisia tekstilajeja. (Ks. tähän liittyen esim. Swales 1990, 58; Todorow 1999, 10; 15–19; Kalliokoski 2002, 147; Shore & Mäntynen 2006, 9, 11; ks. myös Saukkonen 1984, 9, 15, 24–26.)

Koska teksti on tietyn kulttuurin tuote, se käsitetään tekstintutkimuksessa usein erotamattomana osana tilanteista, sosiaalista, historiallista ja kulttuurista käyttökotekstia. Tällöin tekstilajin piirteisiin kietoutuvat muun muassa tekstin esiintymisyhteys, tieto tekstin tuottajasta ja potentiaalisesta vastaanottajasta sekä se, minkälaisen tekstiverkon osa teksti on. (Shore & Mäntynen 2006, 41; myös esim. Eggins 1994, 7; Todorow 1999, 10.)¹² Teksti laaditaan aina tiettyyn tarkoitukseen ja tiettyä päämäärää varten. Saman tekstilajin edustajille on yhteisen tavoitteen lisäksi ominaista tietynlainen rakenne, asiasältö ja kieli. (Ks. tark. Swales 1990, 45–58.) Tekstilajiluokat sisältävät muiden kielen kategorioiden tavoin prototyyppejä ja vähemmän tyypillisiä lajinsa edustajia (tark. esim. Swales 1990, 49–52; Paltridge 1997; ks. myös Saukkonen 2001, 190; Shore & Mäntynen 2006, 11; Mäntynen 2006, 63).¹³ Käytännössä samantyyppiseen tilannekehukseen toistuvasti muodostettujen tekstien tietyt ominaisuudet vakiintuvat ja leimautuvat määräfunktion tarkoitettujen tekstien ominaispiirteiksi. Syntyy normi, rakennemalli eli skeema, jonka mukaan tuotetaan uusia samaan lajiin kuuluvia tekstejä. (Saukkonen 2001, 60; tark. Mäntynen 2006, 63–69.)

Piirre on tekstilajeja tarkasteltaessa keskeinen käsite. Tekstilaji on tapana selittää yhteisiä piirteitä sisältävien tekstien joukoksi. Tekstilajien luokittelu perustuu siihen, että tietyntyypiset piirteet liittyvät tiettyyn tekstilajiin. Vesa Heikkinen (2009, 17) luonnehtii piirrettä toisaalta konkreettiseksi tekstissä näkyväksi mutta toisaalta abstraktiksi, tekstikokonaisuutta ja lajia jäsentäväksi elementiksi. Piirteet ovat viestijän tekstin muodostuksessa tekemiä kielellisiä valintoja, joilla on omat merkitystehtävänsä (piirteestä lingvistisenä käsitteenä tark. mt., 15–25). Lajikategorioinnin kannalta keskeisimmiksi piirteiksi koetaan usein **sanasto** ja **tyyli**.

Vanhastaan tekstejä on luokiteltu asiateksteihin ja kaunokirjallisuuteen (vrt. jo Aristoteleen esittämä lajijako historiaan ja runouteen). Näin yksinkertaistava ja laajoja yleistyksiä vaativa jako ei yleensä riitä tekstintutkimuksen tarpeisiin (esim. Mehtonen 2009, 27). Tekstejä tutkivat varsin monien alojen tutkijat, ja näkökulmasta ja tavoitteesta riippuu, mitkä asiat nousevat kulloinkin olennaisiksi. Myös tekstilajin käsite on keskeinen muussakin kuin lingvistisessä tutkimuksessa. Miten tekstilaji määritellään ja miten hienojakoisesti tekstilajeja erotetaan, riippuu sekin tutkimuksen tavoitteista. (Ks. esim. Swales 1990, 33–; Hiidenmaa 2000, 162–163; Shore & Mäntynen 2006, 9, 12, 41; vrt. myös Nikolainen 1986, 12.) Oman tutkimukseni kannalta on olennaista tiedostaa Mikael Agricolan teosten sisältämien tekstilajien moninaisuus ja tuntea niiden tekstilajittainen rakenne. Tutkittavan aineiston tekstuaalisten kontekstien tunteminen on merkityksellistä, koska sanasto ja muut kielenaineokset korreloivat eri tekstilajien kanssa.

¹² Tekstilajin käsite voidaan tulkita läheiseksi rekisterin käsitteen kanssa, ja niiden välistä suhdetta on lingvistiikassa tulkittu eri tavoin. Rekisterillä on tapana viitata kielen tilanteeseen käyttöön eli kielenkäyttötilanteen vaikuttamaan kielen vaihteluun. Systeemis-funktionaalisen näkemyksen mukaan tekstilajin ja rekisterin välinen ero voidaan perustaa siihen, että ensin mainittu ymmärretään kulttuurikontekstiksi ja jälkimmäinen tilannekontekstiksi. Näin ollen tekstilaji on rekisteriä ylempään tason käsite ja luonteeltaan sitä abstraktimpi. (Eggins 1994, 30–34; Martin 1997, 8; Eggins & Martin 1997, 234–235; ks. myös Saukkonen 2001, 143.)

¹³ Viestinnällisesti on olennaista, että viestijän laatima teksti kuuluu myös vastaanottajan tunnistamiin tekstilajeihin, toisin sanoen kummankin osapuolen kognitiiviseen tilannekehukseen ja kulttuuriseen käsiterakenteeseen. (Saukkonen 2001, 30–37, 61, 190; ks. käsitteestä tekstilajin taju Kalliokoski 2002, 149; 2006.)

2.2.2 MIKAEL AGRICOLAN TEOSTEN TEKSTILAJEISTA

Raamatun asema on historiallisesti ja yhteiskunnallisesti erityinen. Tässä mielessä on selvää, että Agricolan tuotannon merkittävimmän osuuden muodostavat hänen kokonaan suomentamansa Uusi testamentti ja muiden teostensa sisältämät Vanhan testamentin tekstit. Määrällisesti raamatunsuomennustyö kattaa Agricolan tuotannosta valtaosan (ks. myös Ikola, N. 1988). Agricolan tekstit voidaan jakaa yksinkertaisesti raamatunkäännökseen ja muuhun suomennettuun uskonnolliseen kirjallisuuteen. Käytännössä eri tekstilajeja on karkeastikin jaotellen varsin runsaasti, sillä sekä **Raamatun kieli** että **muu uskonnollinen kieli** käsittävät monia alalajeja (esim. Mielikäinen 2000, 243–244; ks. myös Mehtonen 2009, 27). Tekstilajikategorioinnin hienojakoisuus riippuu tutkimuksen näkökulmasta ja tavoitteista. Esimerkki karkeasta mutta lingvistisessä tutkimuksessa usein riittävästä tekstilajijaottelusta on Silva Kiurun Agricolan teksteistä esittämä yleiskategoriointi: raamatunkäännös, tervehdysrunot, papeille tarkoitetut ohjetekstit, summaariot, jälki- ja reunaselitykset (Kiuru 1993b, 44–47).¹⁴

Karkea tekstilajijaottelu vastaa käytännössä yleistä Agricolan teosten sisällön lähdepohjaan perustuvaa kartoitusta, jota on käsitelty yleisluontoisesti myös luvussa 2.1 (vrt. Kiuru 1993b). Agricolan kirjallista tuotantoa tarkasteltaessa perusjako raamatunkäännökseen ja muihin teksteihin on luonteva ja toimiva. Vaikka Raamattu mielletään yksittäiseksi teokseksi ja myös tavataan yksittäisenä konkreettisena esineenä, se sisältää rikkaan, erikäisten, eri alkuperää olevien, monien eri kirjoittajien luoman useiden eri tekstilajien kirjon. Myös Raamattua voidaan luonnehtia ns. hybriditekstiksi (vrt. ed.). Raamatunkieli ja raamatuntyyli ovat yleisesti tunnettuja käsitteitä, vaikka jo Raamatun pääosat, Vanha ja Uusi testamentti, eroavat selvästi tyylillisesti toisistaan (esim. Kela 2007, 58).

Suhteellisen karkeastikin jaotellen sekä Vanha että Uusi testamentti sisältävät kymmeniä tekstilajeja. Esimerkkejä Vanhan testamentin tekstilajeista ovat faabeli, kirje, legenda, puhe, pilkkalaulu ja sananlasku (lisää lajeja Riekkinen & Veijola 1983, 180–181). Jo yksin psalmit muodostavat funktioidensa ja ominaispiirteidensä perusteella useita lajeja: valituspsalmit, kiitospsalmit, hymnit, kuningaspsalmit, viisautspsalmit jne. (Gunkel 1998 [1933], 2; tark. 22–250; ks. myös Smend 1989, 155–159; Marttila 2006, 2, 32–33). Uuden testamentin tekstien keskeisimmät lajit ovat evankeliumitekstit ja kirjeet. Molemmilla päälajeilla esiintyy useita alalajeja, esimerkiksi evankeliumiteksteihin sisältyy kertomuksia, keskusteluja, legendoja ja vertauksia, joista monet jakautuvat edelleen omiksi erityislajeikseen. Kirjeisiin liittyviä alalajeja ovat muun muassa hymnit, uskontunnustukset ja hyve- ja paheluettelit. (Tark. esim. Riekkinen & Veijola 1983, 181–186.)¹⁵ Varsinaisia raamatunkielen ominaispiirteitä tarkastelen lähemmin luvussa 2.3.1.2, *Uskonnollisen kielen piirteistä ja kirjallisista keinoista*.

Varsinaisen raamatunkielen lisäksi Agricolan teoksissa keskeisiä ja myös käsillä olevan tutkimuksen kannalta merkityksellisiä tekstilajeja ovat summaariotekstit, reuna huomautukset ja rukoustekstit. Rukous kuuluu lajina myös varsinaisiin raamatunteksteihin, mutta valtaosa Agricolan tuotannon rukouksista on peräisin muusta hengellisestä

¹⁴ Olen kategorioinut käsillä olevan tutkimuksen aineiston ensisijaisesti semanttisin ja rakenteellisin kriteerein. Tämä on aineiston moninaisuuden vuoksi käytännöllisin ja käytännössä myös ainoa mahdollinen ratkaisu. Edellisiin kriteereihin perustuvien kategorioiden sisällä huomioin kuitenkin sanaston tekstilajillisen alkuperän.

¹⁵ Lingvistisestä näkökulmasta on kiinnostavaa, että Uuden testamentin kirjeitä on tutkimuksessa tarkasteltu paitsi kirjeinä myös puheina. Puheiden tutkimus liittyy vahvasti myös Apostolien tekojen teksteihin, joista noin kolmasosa on kirjoitettu puheiden tai dialogin muodossa. Puheita voidaan luokitella edelleen luonteen ja funktion perusteella. (Esim. Ponkala 2009.)

kirjallisuudesta (*Rukouskirja*). Esittelen seuraavaksi mainituista lajeista tämän tutkimuksen kannalta olennaisia piirteitä.

Summaariot kuuluvat tyypillisesti reformaatiokauden raamatunkäännöksiin. Tämän tekstilajin perusfunktio on toimia varsinaisen raamatun tekstin sisällön selityksinä ja auttaa, mahdollisesti myös johdatella, lukijaa tekstin ymmärtämisessä.¹⁶ Myöhemmin tällaiset kääntäjän omiin tulkintoihin perustuvat lisäykset jäivät raamatunlaitoksista pois. Varsinaisessa raamatun tekstissä reformaation ajamat katolisen kirkon opetuksista poikkeavat näkemykset eivät juuri näkyneet, vaan eriävät mielipiteet esitettiin nimenomaan tekstin yhteyteen lisätyissä kommentteissa. Vaikka summaariotkin ovat tavallisesti käännöstä, on kääntäjä voinut hyväksyä omaan versioonsa tekstiä käytännössä oman mieltymyksensä ja näkemyksensä mukaan. Näin on nimenomaan siksi, että kysymys ei ole varsinaisesta raamatun tekstistä. (Heininen 1992, 7.) Esimerkiksi Agricolan summaariot kertovat niin hänen käännösmetodeistaan kuin teologisesta näkemyksestään (Heininen 1992, 7–8; ks. myös Gummerus 1955, 93). Summaariot eivät olleet reformaattoreiden keksintöä, vaan tapa oli vakiintunut jo aiemmin keskiaikaisissa Psalttareissa (Gummerus 1955, 77). Kaikkiaan raamatunselitysten laadinta oli keskiajalla varsin keskeistä ja runsaasti harjoitettua toimintaa, vaikka reformaatio uudistikin traditiota (ks. Heininen 1994, 7; keskiaikaisesta raamatunselitystraditiosta tark. esim. Kärkkäinen 2009).¹⁷

Summaarioiden tavoin kirjoittajan henkilökohtaisten kommenttien esityspaikka on marginaaliin painetut **reunahuomautukset**. Myös reunahuomautusten tehtävä ja tarkoitus on selittää raamatun tekstiä ja toimia lukijan apuna. Vastaavanlaisia selityksiä esiintyy myös lukujen loppuissa (ks. alaviite 16). Agricola seuraa reunahuomautuksissaan pääasiassa Lutherin ja Kustaa Vaasan Raamattuja mutta käyttää muitakin lähteitä. Agricola kääntää yleensä tarkasti, mutta myös työstää esikuviaan sekä täydentäen että supistaen. Hän myös huomioi tekstin vastaanottajan jättämällä omasta käännöksestään pois joitakin suomalaiselle lukijalle ja yhteiskunnalle vieraita elementtejä. (Hjelt 1909, 57; tark. Heininen 2008, 164–182, 188–189.)¹⁸ Agricola viljelee reunahuomautuksia esikuviansa mukaisesti suhteellisen runsaasti: Uudessa testamentissa reunahuomautuksia on 433, Psalttarissa 238 ja Veisut ja Ennustokset ja Ne Profeetat -teoksissa kaikkiaan 355. Jälkimmäisissä Agricola käyttää reunaselityksiä esikuviaan runsaammin. (Heininen 2007a, 266, 324; myös Heininen 1994, 7–8.)¹⁹

Rukous on Agricolan tuotannon kannalta keskeinen tekstilaji; jo Rukouskirjassa on noin 700 yksittäistä rukousta. Ne koostuvat Raamattuun sisältyvistä, jumalanpalvelusta varten osoitetuista ja yksityistä hartautta varten tarkoitetuista rukouksista. Agricolan Rukouskirjan lähdepohjaa on kartoitettu kiitettävästi (mm. Gummerus 1955; Heininen

¹⁶ Agricola selvittää summaarioiden ja reuamerkintöjen tarkoitusta Uuden testamentin esipuheessaan: *Ia ouat mös pienet toimituxet toisinans reunille ia toisinans Cap. ielkin pannut, ette ne, quin pyhen Ramatun ymmerdhxyes wähe ouat harioijteted, madhaisit Textin site paramin ymmertä, ia mullle sen iulghista, Sille ette itze texti ombi Iumalanpyhen hengen omat Sanat / Waan alcupuhet ia Toimituxet ouat selkiemen ymmerdhxyen tedhen lisetud* (AII-16–17).

¹⁷ Agricolan Vanhan testamentin summaarioiden lähteitä ja alkuperää on kokonaisvaltaisesti tutkinut Simo Heininen (1992; 1993; myös 2007a, 319–323).

¹⁸ Agricolan Uuden testamentin reunahuomautuksia on Arthur Hjeltin (1909) lisäksi tarkastellut Viljo Tarkiainen (1958, 123–127; myös Tarkiainen, V. & Tarkiainen, K. 1985, 190–193). Simo Heininen (1994) on tehnyt Psalttarin reunahuomautusten lähtöteksteistä kokonaisvaltaisen selvityksen.

¹⁹ Viittaan omassa tutkimuksessani raamatun tekstin osiin yleisen käytännön mukaisesti kirjojen, lukujen ja jakeiden perusteella (esim. Mk-11:15; Ps-83:5). Koska summaario- ja reunahuomautustekstit eivät edusta varsinaista raamatun tekstiä, on niiden paikantamista varten oma viitekäytäntönsä. Käytän Vanhan kirjasuomen korpuksen (VKSK) noudattamaa merkintätapaa: summaario osoitetaan luvulla 0 ja reunahuomautus lyhenteellä *reun*. Esimerkiksi Psalmiin 83 liittyviin summaario- ja reunahuomautusteksteihin viitataan seuraavasti: AIII-332-Ps-83:0 ja AIII-332-Ps-83-reun1). Reunahuomautuksen yhteydessä ilmoitettu numero osoittaa samalla sivulla mahdollisesti esiintyvien huomautusten keskinäisen järjestyksen.

1999; 2006; Holma 2008), mutta lähdeosteosten syntytaustoja eli rukouskirjallisuuden traditiota ja historiaa ei niinkään ole selvitetty (Holma 2008, 14–15). Agricolan rukouskirjan alkuosan rukousten tausta on raamatullinen, mutta jälkiosa on koostettu monipuolisesta eurooppalaisen rukouskirjallisuuden valikoimasta. Jumalanpalvelusta varten tarkoitettut liturgiset rukoukset pohjautuvat pitkälti keskiaikaiseen ainekseen (päälähteenä *Missale Aboense*), kun taas henkilökohtaisten rukousten sarja on koottu sekä ns. vanhakirkollisista ja keskiaikaisista lähteistä että uudesta reformaatiokauden rukouskirjallisuudesta. (Heininen 2007a, 218, 222–229; ks. myös Holma 2008, 33.)

Teologinen tutkimus tarjoaa myös lingvivistisesti kiinnostavaa tietoa kristillisen ja luterilaisen rukouksen olemuksesta ja tekstilajin keskeisistä piirteistä. Rukous on keskeinen osa kristinuskoa, ja sen rooli on ollut varsin merkittävä jo varhaisten juutalaisten uskonnollisessa elämässä. Juutalaisille rukoileminen on ollut perinteisesti yhteisöllistä ja julkista toimintaa, jonka suorituspaikkana on toiminut synagoga. Jeesuksen opetuksen mukaisesti kristityt korostavat myös yksinäisyydessä, salassa muilta tapahtuvan rukouksen merkitystä ja arvoa. (Nikolainen 1971, 50; ks. myös Smend 1989, 150.) Rukouksen yksityisyys ja siihen kannustaminen kuuluvat kaikkiaan vahvasti reformatoriseen rukousnäemykseen ja -opetukseen (ks. Alanen 1940, 20–21). Agricolan tarjoamaa kristillisen rukouselämän mallia voidaan kuvailla yleisesti nöyryväksi, Jumalan tahtoon taipuvaksi, luotavaksi ja Jumalan apuun ja armoon turvautuvaksi (Alanen 1940, 30; ks. myös Holma 2008, 175).

Rukoukseen liittyy useita rakenteellisia peruselementtejä, joista yksi keskeisimmistä koskee tapaa, jolla rukouksessa suhtaudutaan puhuteltavaan Jumalaan tai Jeesukseen. Puhuttelukonventioihin liittyvät seikat nousevat käsillä olevassa tutkimuksessa esiin, kun tarkastellaan, minkälaisilla ilmauksilla Jumalaan ja Jeesukseen viitataan ja minkälainen rooli näillä tarkoitteilla on toimijoina (ks. tark. luku 6.1.1.1). Rukouksessa keskeistä on Jumalan ylistäminen ja kiittäminen (Nikolainen 1971, 50). Tästä osoituksena on muun muassa vanhin kristillinen rukouskirja *Psalttari* (esim. Pabel 1997, 155) ja sen Jumalaa ylistävä psalmityyppi, ns. **ylistyspsalmit** eli **ylistyslaulut** (Gunkel 1998, 199–221; myös Smend 1989, 157). Rukouksessa Jumalalle voidaan esittää myös suoria **pyyntöjä**. Ns. pyyntörukous on liitetty erityisesti Uuden testamentin opetukseen (Jeesus kehottaa pyytämään ja anomaan Jumalalta) (Nikolainen 1971, 50), mutta pyyntömuotoisia rukouksia tavataan jo psalmeissa, tarkemmin ns. **valituspsalmeissa** eli **valituslauluissa**. Valituspsalmeihin liittyvä tyypillinen elementti on Jumalan (Jahven) puoleen kääntyminen mainitsemalla hänen nimensä. **Puhuttelu** voi toistua useitakin kertoja. Samaan yhteyteen kuuluvat myös ns. pyyntöhuudahdukset (esim. *kuule minua, riennä avukseni*). Pyyntöt suunnataan tyypillisesti vihollisia vastaan. (Gunkel 1998, 121–; myös Smend 1989, 155–156.) Kristitty voi osoittaa rukouksensa paitsi Jumalalle myös Jeesukselle. Jeesukseen vedotaan usein esikuvana ja opettajana tai Jumalan poikana ja syntien sovittajana (ks. esim. Pabel 1997, 174–177; Heininen 2006, 36; myös Ihonen 1986; 39–66).

2.3 TUTKIMUSAINEISTON KIRJALLINEN LAATU

2.3.1 USKONNOLLINEN KIELI

2.3.1.1 USKONNOLLINEN KIELI LAJINA

Uskonnolliseksi kieleksi voidaan määritellä sakraaliksi koettavassa kielenkäyttökontekstissa puhuttu tai kirjoitettu kieli, jonka sisältämien elementtien valintaa säätelee yhteisön uskonnollinen traditio. Uskonnollista kieltä voidaan tarkastella niin kielellisen kuin sosiaalisen rakenteen näkökulmasta. Kielellä on erityinen merkitys uskon opin julistamisen, opettamisen ja ymmärtämisen kannalta mutta myös uskonnollisen yhteisön yhteisöllisyyden luojana. (Suojanen 1975, 231.) Kristinuskon kieleen viitataan yleisesti monilla nimityksillä, joita ovat uskonnollisen kielen lisäksi kirkollinen kieli, hengellinen kieli, sakraali kieli, institutionaalinen kieli ja liturginen kieli (Mielikäinen 1992, 3; Mielikäinen 2000, 237). Käytän omassa tutkimuksessani yleiskäsitteitä uskonnollinen kieli ja **sakraali kieli**²⁰ ja viitataan niillä kristinuskon kieleen. Puhuessani uskonnollisesta kielestä yleisemmällä tasolla ns. uskonnollisen ihmisen kielenä, käy se ilmi asiayhteydestä.²¹ Edellä mainituista käsitteistä **liturginen kieli** tarkoittaa uskonnollisen kielen alalajia. Sillä viitataan kirkollisten toimitusten kieleen eli kirkkokäsikirjan sisältämien kaavojen kieliasuun. Myös liturginen kieli ja tekstilaji jakautuvat edelleen alalajeihin toimitusten (esim. jumalanpalvelus, kaste, hautaan siunaaminen) mukaan. Esimerkiksi jumalanpalvelus sisältää itsessään useita tekstilajeja, kuten tervehdyksiä, rukouksia, virsiä ja saarnan. (Mielikäinen 1992, 3.)

Kuten edellä on käynyt ilmi, uskonnollinen kieli ei ole yhtenäinen tyylilaji, vaan se edustuu lukuisina funktioiltaan, rakenteeltaan ja tyyliltään toisistaan eroavina tekstilajeina. Myös tämän tutkimuksen sana-aineisto on peräisin varsin heterogeenisestä tekstikontekstista. Vaikka uskonnollinen kieli on abstrakti ja paljon kattava yläkäsite, on sen alalajeilla oltava yhteisiä nimittäjiä. Tässä käsite **raamatunkieli** nousee keskeiseen asemaan. Myös se on kattava yläkäsite, mutta sen voidaan katsoa edustavan tyypillisintä ja traditionaalisinta uskonnollista kieltä. Raamatunkieli on tarjonnut vuosisatojen ajan esikuvan muulle sakraalille kielenkäytölle ja sakraaleille tekstilajeille. Raamatunkieli ei ole toiminut vain muun uskonnollisen kielen mallina, vaan myös sen siteeraamista on pidettävä keskeisenä uskonnollisen kielen piirteenä. Yleistäen (kristinuskon) uskonnolliselle kielelle ominaiset piirteet ovat myös raamatunkielen ominaispiirteitä.

²⁰ Uskonnollinen eli sakraali kieli sisältää niin kirjoitettua kuin puhuttua kieltä. Laji on puhuttunakin varsin kirjallistyylistä ja edustuu tyypillisesti aina tiiviinä, samanmuotoisina toistuvina teksteinä (Mielikäinen 2000, 237; ks. myös Mielikäinen 1992, 4).

²¹ On huomattava, ettei uskonnollisen kielen käsite liity vain kristinuskoon tai muihin korkeakulttuurien uskontoihin vaan myös ikivanhaan uskomusperinteeseen (Suojanen 1975, 232).

2.3.1.2 USKONNOLLISEN KIELEN PIIRTEISTÄ JA KIRJALLISISTA KEINOISTA

Tarkastelen tässä luvussa uskonnolliselle kielelle tyypillisiä piirteitä. Yhteiseen genreen liitettäviä tuntomerkkejä on perinteisesti löydetty sekä sanastosta että lauserakenteista (esim. Mielikäinen 2000). Keskeisen tyyppin muodostavat vanhahtaviksi koetut muodot, jotka ovat nykysuomeen tultaessa jääneet muusta kielenkäytöstä pois. Kehityksen seurauksena ne ovat leimautuneet uskonnollisen kielen piirteiksi. Tällainen morfologinen tekijä on suomalaisessa raamatunkielessä esimerkiksi läntinen ns. monikon 1. genetiivi (esim. *herrain, kuningasten*). Vasta 1990-luvun käänöksessä arkaistinen, vanha variantti on yleisesti korvattu ns. 2. genetiivillä (esim. *herrojen, kuninkaiden*). Kiinnostavaa on, että raamatunteksteissä tavataan edelleen tietyistä sanoista länsimurteisia muotoja (esim. *kätten, vetten*). (Ks. tark. Mielikäinen 2000, 239–241.)

Jo vanhan kirjasuomen ajoista lähtien on monet läntiset murrepiirteet saatettu muualla Suomessa mieltää uskonnollisen kielen (ja käytännössä koko kirjoitetun suomen kielen) erityisominaisuuksiksi. Alusta alkaen on sakraaliin kieleen kuitenkin kuulunut myös piirteitä, jotka ovat olleet kaikkien suomenkielisten näkökulmasta katsottuna ns. normaalia eli puhutusta kielestä poikkeavia erityisyyksiä. Ne ovat käännetyn kielen piirteitä, jotka ovat seurausta paitsi formaalin, sanasanaisen käänösperiaatteen noudattamisesta, myös omakielisen kirjallisen tradition puutteesta ja käytännössä usein väistämättömästä vierasperäisen mallin seuraamisesta. Tyypillisiä tapauksia ovat alkukieliin perustuvat vaikeaselkoiset lauserakenteet ja suomen kannalta epäluontevat sanajärjestykset (Mielikäinen 2000, 244; myös 1992, 4–5; sanajärjestyksestä lisää Rapola 1967, 106–107).²²

Tärkeimmäksi uskonnollisen kielen ominaisuudeksi mielletään uskonnollinen sanasto. Vanhan kirjasuomen näkökulmasta se koostuu karkeasti luokitellen kahdenlaisista ilmauksista: a) kristillisiä käsitteitä nimeävistä lainasanoista, joiden uskonnollinen merkityskomponentti on vahva (esim. *pappi, risti, pakana, kirkko*)²³ ja b) uskonnollisen kontekstin myötä sakraalin kielen aineksiksi mielletävistä sanoista. On huomattava, että monet nykysuomen näkökulmasta sakraaliin kieleen kuuluvat sanat ovat Agricolan aikaan ja vielä paljon myöhemminkin kuuluneet normaaliin ja tyyliiltään neutraaliin arkisanastoon (esim. *ehtoollinen, virsi, saarna, veisata*). Ne ovat hengellistyneet vasta jäätyään yksinomaan uskonnollisen kielen elementeiksi. Näin on käynyt myös monille johdoksille, varsinkin teonnimille (*katumus* vrt. *katuminen*; *tulemus* vrt. *tuleminen/tulo*; *ylösnousemus* vrt. *ylösnouseminen*). (Mielikäinen 2000, 246–247; ks. teonnimistä lisää Kiuru 1988; hengellistyneistä adjektiiveista Vartiainen 1988; ks. myös Lappalainen 2004, 264.)

Uskonnollisen kielen tyypillisyyksiin lukeutuu myös yksittäisiä sanoja laajempia ilmauksia. Sanaa laajemmat rakenteet ovat uskonnollisen kielen piirteinä varsin kiinnostavia, koska ne ovat kulkeutuneet sellaisinaan raamatunkäännöksestä ja kielestä toiseen. Ne ovat usein levinneet myös raamatunkielestä muuhun uskonnolliseen kielenkäyttöön ja edelleen muuhun kirjallisuuteen ja tekstityyppeihin. Esittelen seuraavaksi kolme keskeistä ja erityisesti oman tutkimukseni kannalta olennaista sanaa laajempaan ilmaukseen perustuvaa uskonnollisen kielen ominaispiirrettä: sanaparatagmat, luettelointi ja metaforat.

Sanaparatagmat eli sanarinnastukset kuuluvat vahvasti sekä Raamatun tyyliin että uskonnolliseen kieleen yleensä (esim. *alku ja juuri, taivas ja maa, tuska ja vaiva, oikeus ja kohtuus*). Kielellisenä tyylipiirteenä voimakas ja juhlallinen paratagma juontaa Raama-

²² Huomattakoon etteivät uskonnollisen kielen ominaispiirteet ole vain vanhoja kivettyymiä vaan lajille syntyy myös uusia tyypillisiä piirteitä (ks. Mielikäinen 1998; 2000, 244, 245, 256, 247–249).

²³ Nyky-suomen kannalta a-ryhmään kuuluvat myös 1800- ja 1900-luvun uskonnolliseen ja teologiseen kieleen kuuluvat uudissanat (*uskonto, uskonnollinen, papisto, pyhäkkö*) (Mielikäinen 2000, 246; annetut esimerkit Rapola 1960).

tun alkukieliin ja erityisesti hepreaan. (Rapola 1962b; Ikola, O. 1992, 57–58; myös Rapola 1967, 108–112.) Paratagma voi muodostua yksittäisestä sanaparista, mutta myös useamman sanan rinnastuksesta (esim. R1938-Ilm-3:17: ”– – etkä tiedä, että juuri sinä olet viheliäinen ja kurja ja köyhä ja sokea ja alaston.”). Tällaisia tapauksia on mahdollista pitää myös luetteloina (ks. jäljempänä). Rinnastettavat ainekset voivat olla myös sanaliit-toja tai muita useampisanaisia kokonaisuuksia (esim. R1938-Jes-41:8: ”Sinä, palvelijani Israel, Jaakob, sinä jonka olen valinnut, sinä ystäväni Abrahamin siemen”).

Paratagmoina voi esiintyä erityyppisiä sanarinnastuksia. Yleisiä ovat synonyymiset tai lähes synonyymiset sanaparit (esim. *autius ja tyhjiys, ilo ja riemu, oikein ja hyvin, nauru ja pilkka, kauhu ja häviö*). Perinteinen paratagmatyyppi on myös kokonaisuuden ilmaiseminen sen tyypillisten osien avulla (ns. merismi) (esim. *istua ja nousta, kylväminen ja leikkaaminen, kesä ja talvi, orjantappurat ja ohdakkeet*). Edellisen kanssa läheisiä ovat vastakohtaiset käsiteparit (ns. polaariset sanaparit) (esim. *elävät ja kuolleet, onni ja onnettomuus, valo ja pimeys, rakastaa ja vihata*).²⁴ (Riekkinen & Veijola 1983, 158; Ikola, O. 1992, 57–58; ks. runsaasti erityyppisiä esimerkkejä Rapola 1962b, 177–182; ks. myös Kalliokoski 1990; Nagy 2001; Lappalainen 2004, 273–274.) Sanaparatagmalla on tyyllinen ja tekstiä tasapainottava merkitys ja tarkoitus (ks. Rapola 1962b, 186–189).

Myös **luettelointi** eli numeraatio on raamatunkielelle tyypillinen piirre ja tyylikeino. Luetteloimalla yhteen kuuluvia tarkoitteita pyritään luomaan kuva paljoudesta tai yltäkylläisyydestä (esim. R1992-Jes-3:1–3: ”Tietäkää: Jumala, Herra Sebaot, ottaa pois Juudalta ja Jerusalemilta kaiken tuen ja turvan, runsaan veden ja leveän leivän, jokaisen sotaurhon ja valiosoturin, jokaisen tuomarin ja profeetan, ennustajan ja kansan vanhimman, jokaisen päällikön ja ylimyksen, jokaisen neuvonantajan ja tietäjän, jokaisen loitsujen lukijan.”. Ajatus paljoudesta toimii myös negatiivisten asioiden suhteen. Raamatun tekstien monentyyppisiä luetteloita edustavat mm. hyve- ja paheluettelot, yltäkylläisyyttä osoittavat esi-neiden ja muiden tarkoitteiden luettelot ja sukuluettelot. (Riekkinen & Veijola 1983, 159.)

Vertauskuvat ja metaforat ovat uskonnollisessa kielessä runsaasti käytettyjä kielellisiä keinoja. Näiden myös kielikuviksi kutsuttujen ilmausten määrittelyyn on perinteisesti liittynyt epätasallisuutta ja päällekkäisyyttä. Erityisesti metaforakäsityksiä on esitetty useita. Määritelmät eroavat toisistaan mm. siinä, kuinka laaja-alaisena kielenilmiönä metafora ymmärretään. Laajan metaforakäsityksen mukaan koko käsitejärjestelmä voidaan nähdä metaforisena (ks. esim. Lakoff & Johnson 1980, 4–6; 56). Ei ole itsestään selvää, minkälaisin kriteerein vertaus ja metafora erotetaan toisistaan, eikä erontekoa näiden kielikuvatyypin välille aina edes tehdä (ks. esim. NS s.v. *metafora*). Yleistäen voidaan todeta, että molemmissa ilmaistyyppissä on kysymys kahden eri kategoriaan kuuluvan tarkoitteen osittaisesta **rinnastamisesta**.

Ns. klassinen metaforakäsitys erottaa yhdeksi metaforatyypiksi **vertailevan metaforan** (ns. *vertaamisteoria*), joka on niin semanttisesti kuin rakenteellisesti lähellä **vertauskuvaa**. Teorian mukaan metaforan ja vertauksen olennainen ero on siinä, että vertauksessa tarkoite ja vertauskohde rinnastetaan tekstin tasolla näkyvästi (esim. *Sinä heilut kuin heinä mies*). Tarkoituksena ei ole kätkeä mitään. Metaforassa taas vertauskohteella **korvataan** tarkoitteen kirjaimellinen vastine, joka jää tällöin vastaanottajan pääteltäväksi (esim. *Lähdetkös siitä huiskimasta, heinä mies*). (Ks. Black 1962, 31–35; 1996, 26–28; esimerkit omia.) Erotuksena on käytännössä se, että vertauksessa esiintyy vertailua osoittava kielenaines, joka suomessa on *kuin*-sana (*Minä olen kuin maan mato*). Metaforassa vertailusanaa ei esiinny (*Minä olen maan mato*) (Black 1996, 30–31; Kela 2007, 61).

Tässä tutkimuksessa tarkasteltavien kielenainesten kannalta erityisen sopivia välineitä tarjoava metaforakäsitys on esitetty kognitiivisen kielentutkimuksen yhteydessä. Ns.

²⁴ Vastakohtarinnasteisiin paratagmoihin liittyy Raamatun teksteille tyypillinen dualistinen peruskatsomus.

kognitiivisen metaforateorian näkemyksen mukaan on olemassa metaforisia käsitteitä ja metaforisia ilmauksia. **Metaforista käsitettä** voidaan luonnehtia keskeiseksi metaforaksi, jonka ympärille on kehittynyt erilaisia metaforisia ilmauksia. **Metaforinen ilmaus** on näin ollen metaforisen käsitteen konkreettinen kielennös. Metaforisen käsitteen kaava on aina tyyppiä X ON Y (esim. AIKA ON RAHAA). Mainitun AIKA ON RAHAA -käsitteen ympärille on syntynyt monia metaforisia ilmauksia, kuten *Haaskaat aikaani; Aikani on kallista; Aikasi loppuu pian; Laitteen avulla säästät arvokkaita minuuotteja; Olen sijoittanut projektiin paljon aikaani*. Metaforisten käsitteiden ympärille muodostuneet kielelliset ilmaukset ilmentävät kulttuurisia näkemyksiä ja ovat siksi kulttuurin tuotteita; esimerkiksi aika on länsimaisessa yhteiskunnassa arvokas hyödyke. (Lakoff & Johnson 1980, 7–9; myös Lakoff & Turner 1989, 50.) Metafora perustuu siihen, että sen avulla ymmärrämme jonkin asian toisenlaisen asian avulla. **Lähde-** ja **kohdekäsitteiden** (esim. raha ja aika tai sotapäällikkö ja Jumala) välillä ei välttämättä ole mitään erityistä yhteyttä, mutta tietynä historiallisena ja kulttuurisena aikakautena on ollut olennaista kytkeä nämä käsitteet yhteen (Kela 2007, 74).

Uskonnolliselle kielelle tyypillisiä ovat lukuisat Jumala- ja Kristus-metaforat. Niitä ovat esimerkiksi *isä, veli, paimen, kuningas ja auttaja* (esim. Kela 2007, 69). Merkittävä osa tämän metaforatyyppin ilmentymistä esiintyy tekstissä predikaatiivirakenteessa.²⁵ Metaforat sisältyvät esimerkiksi ilmauksiin *minä olen maan mato* ja *Herra on minun paimeni* (esimerkit Kela 2007, 57). Kognitiivisen metaforakäsityksen mukaan tällaisten metaforien tarkoitus on kuvata jotakin osaa kohdekäsitteestä (minä, Herra). Toisin sanoen metaforinen ilmaus nostaa esiin tiettyjä kohdekäsitteen ominaisuuksia tai tuo esiin täysin uutta informaatiota. Samalla kohdekäsitteen muut ominaisuudet taka-alastuvat. (Lakoff & Johnson 1980, 10, 12.) Metaforinen ilmaus *Jumala paimentaa kansaansa* perustuu metaforiseen käsitteeseen JUMALA ON PAIMEN. Mainittua metaforista ilmausta käytettäessä sen kanssa yhteen sopimattomat Jumalaan liitettävät ominaisuudet kuten metaforisiin käsitteisiin JUMALA ON VALTIAS, JUMALA ON KANSANSA AVIOMIES ja JUMALA ON SOTAPÄÄLLIKKÖ perustuvat ilmaukset väistyvät. Metaforisin käsittein kohdetta tarkastellaan siis eri näkökulmista, ja olennaisin metaforan piirre on näin ollen lähde- ja kohdealueen osittainen vastaavuus.²⁶ (Lakoff & Johnson 1980, 12–13; Lakoff & Turner 1989; myös Stienstra 1993, 50–51 ja Kela 2007, 74; esimerkit omia).²⁷

²⁵ Max Black (1993) kutsuu *Herra on paimen* -tyyppisen metaforan kopulan molemminpuolisia jäseniä subjekteiksi, primaariksi (Herra) ja sekundaariksi (paimen). Blackin mukaan jälkimmäinen ei ole luonteeltaan primaarisubjektin kaltainen, yksittäinen tarkoite, vaan se on ymmärrettävä mieluummin systeemiluontoisena piirrekimppuna. (Ks. tark. mt., 27–28; ks. myös tämän tutkimuksen luku 3.1.3.3).

²⁶ Koski (1992) näkee osittaisuuden yhtenä metaforan perusteena, ei niinkään sen ehdottomana ominaispiirteenä. Hänen mukaansa metafora voi perustua yhteen kohdekäsitteen selvästi määriteltävissä olevaan piirteeseen (esimerkiksi käytettäessä *aasi*-metaforaa perusteena on piirre tyhmyys). (Mt., 14–15.)

²⁷ Lakoffin ja Johnsonin (1980) ns. osittaisuuden käsite sopii erityisen hyvin Jumala- ja Kristus-metaforien tutkimukseen (= *Jumala on isä, Jumala on kansansa aviomies, Jumala on paimen, Jumala on kuningas*). Raamatullisia metaforia tutkinut Nelly Stienstra (1993) toteaa osittaisuusperiaatteen toteutuvan kaikkein selkeimmin nimenomaan tässä metaforatyyppissä (mt. 50–51) (ks. Jumala- ja Kristus-metaforista tämän tutkimuksen osalta luku 6.1.1.1).

2.3.2 KÄÄNNÖSKIELI

Vanhan kirjasuomen tutkimus on käytännössä käännoissuomen tutkimusta, vaikka näkökulmaa ei olekaan perinteisesti fennistiikassa painotettu. Tapanaa on puhua yleisesti kirjakielen kehityksen tutkimuksesta. (Paloposki 2005, 15; ks. myös Häkkinen 1994, 12.)²⁸

Käännostekstejä tarkasteltaessa olennaiset käsitteet ovat **lähdekieli** ja **kohdekieli**. Lähdekiellellä tai lähtökielellä viitataan siihen kieleen, josta käännetään. Kohdekieli tai tulokieli on se kieli, johon käännetään. Yhtä lailla voidaan puhua lähtötekstistä ja tulotekstistä tai käännoksestä. (Esim. Nida 1964, 2–3; Ingo 1990.) Kääntäminen perustuu siihen, että lähtötekstille etsitään oikeat ja sopivat kohdekieliset käännosvastineet (esim. Ingo 1987, 37; Saksa 2004, 158). Toisin sanoen lähtötekstistä muokataan tuloteksti. Olennaista on, ettei käännosteksti voi milloinkaan olla sama tai samanlainen kuin lähtöteksti. Näiden tekstien välisessä suhteessa ei ole kysymys samuudesta eli identtisyydestä vaan vastaavuudesta eli ekvivalenssista. (Esim. Koski 1987; ks. myös Lyons 1977, 235–238; Kostera 1985.) Kun viitataan tietyn lähdekielisen ilmauksen erikieliseen käännoseen, puhutaan **käännosvastineesta** tai esimerkiksi ruotsinkielisen ilmauksen suomenkielisestä vastineesta. Tietyissä tekstikonteksteissa tavattavaa käännosvastinetta voidaan nimitää myös tekstivastineeksi. (Ingo 1987, 38, 43.)

Textivastinetta voidaan tarkastella useasta näkökulmasta kuten muodon ja merkityksen kannalta. Muodon näkökulmasta tarkasteltuna käännosvastine voi olla joko muotovastine tai muodon osalta muuntuva vastine. Käännosvastineet voivat vastata toisiaan muodollisesti esimerkiksi edustaessaan samaa sanaluokkaa, numerusta, lausemaisuu-den astetta tai morfologisesti samaa sanaryhmää. Rune Ingo käyttää esimerkkeinään sekä morfologisesti että syntaktisesti toisiaan vastaavista ilmauksista suomen ilmausta *isän poika* ja ruotsin vastinetta *fars son*. Vastineet edustavat myös samaa numerusta ja lausemaisuu-den astetta. Muodon osalta muuntuva vastine olisi esimerkiksi suomenkielisen ilmauksen *sellaisen isän poika* saama ruotsinkielinen käännosvastine *sonen till en sådan far*, koska ilmaukset poikkeavat toisistaan olennaisesti syntaktiselta rakenteeltaan. Merkityksen kannalta vastine voi olla joko tarkka semanttinen vastine tai eriasteisesti semanttisesti muuntuva vastine. Semanttinen vastine on merkityskomponenteiltaan mahdollisimman identtinen lähtökielisen ilmauksen kanssa. Kuvaava esimerkki semanttisesti muuntuva vasta vastineesta on ruotsin *morfar*-sanasta yleisesti käytetty suomenkielinen vastine *iso-isä*. Ilmaukset poikkeavat merkityksen kannalta toisistaan selvästi, koska kysymys on eri tason käsitteistä. (Ingo 1987, 43–45.)

Kääntämisen tutkimus ja käännoستiede perustuvat alkuaan raamatunkääntämisen ja -käännosten tarkasteluun, koska kysymys on ollut pitkään uskonnollisesti ja yhteiskunnallisesti erityisen merkittävistä teksteistä. Raamatun käännookset ovat tarjonneet ja tarjoavat edelleen vertaansa vailla olevan aineiston eri-ikäisten ja erikielisten tekstien vertailevalle tutkimukselle. Eri-ikäisten käännoosten avulla voidaan tarkastella käännooskielen kehitystä sekä tyyli-ihanteiden ja käännoosmenetelmien muuttumista aikojen kuluessa. (Esim. Riikonen 2007, 19.) Monet Raamatun kääntämiseen liittyvät seikat ovat keskeisiä ja tutkimusaineiston analyysissä huomioitavia tekijöitä myös käsillä olevassa tutkimuksessa.

²⁸ Kokonaan oman tutkimuskenttensä muodostavat vanhaa kirjasuomea koskevat käännoostutkimukset (esim. Marja Itkonen-Kailan ja Marie-Elisabeth Schmeidlerin työt; ks. esim. lähdeluettelo).

2.3.2.1 KÄÄNNÖSPERIAATTEISTA JA KÄÄNTÄMISEN ESIKUVISTA

Kääntämiseen ja käännökseen vaikuttavat aika- ja kulttuurisidonnaiset ihanteet. Kääntäjä joutuu tekemään monia ratkaisuja käännoistyön yhteydessä. Tyyli-ihanteet ja ideologiset tekijät vaikuttavat siihen, mitä nuo ratkaisut ovat eli mitä kääntämisen tapoja ja metodeja kääntäjä työssään noudattaa. Jo tästä syystä käännökset tulee nähdä tietyn historiallisen aikakauden tuotteina eli omassa historiallisessa kontekstissään. (Esim. Riikonen 2007, 18–19; ks. myös Paloposki 2005, 16.) Kääntäminen toiselle kielelle voidaan siis toteuttaa eri tavoin. Sanatarkasta kääntämisen tavasta tai metodista käytetään nimitystä **formaalinen käännoisperiaate** tai formaalinen ekvivalenssi. Formaalin kääntäminen noudattaa lähtötekstin ilmauksia ja rakennetta mahdollisimman tarkasti; sitä voidaan luonnehtia sananasaiseksi tai kirjaimelliseksi kääntämiseksi. Tällaista kääntämisen tapaa voidaan perustella luotettavuudella: formaali käännoös sisältää mahdollisimman vähän tulkintaa. Lähtökielikeskeinen formaali käännoisperiaate ei huomioi kohdekielen ilmaisuvaroja, mikä johtaa käytännössä helposti epäluontevaan lopputulokseen (ks. esim. Vehmas-Lehto 1999, 28–29).

Toisenlaista ja modernimpaa näkemystä kääntämisestä edustaa ns. **dynaaminen ekvivalenssi**, joka näkee olennaisena lähtötekstin todellisen, alkuperäisen merkityksen välittämisen ja välittymisen kohdekieliseen käännoökseen. Dynaaminen käännoisperiaate perustuu lähtötekstin sisältämän ajatuksen ja vaikutuksen kääntämiseen. (Ks. tark. Nida 1964; Nida & Taber 2003 [1969].) Myöhemmin universaalin, kielestä toiseen siirrettävän merkityksen tavoittamisen ja välittämisen sijaan on korostettu käännoösprosessin tilanteista merkitystä ja tilannesidonnaisuutta. Näkemyksestä käytetään nimitystä **funktionaalinen ekvivalenssi**. Funktionaaliseen käännoisperiaateeseen liittyy keskeisesti ajatus tekstien kulttuurisesta vastaavuudesta. (Ks. tark. Reiss & Vermeer 1986, 20–23, 46.) Koska kieli nähdään erottamattomana osana kulttuurista kontekstia, on onnistuneessa tekstin käännoösprosessissa läsnä myös kielen tasoa laajempi kulttuurinen vastaavuus. Olennaista siis on, että kääntäjä tuntee niin kääntämänsä tekstin kuin myös sen funktiot (Vehmas-Lehto 1999, 70).

Yleistäen voidaan todeta formaalin käännoisperiaatteen edustavan perinteistä Raamatun kääntämisen tapaa. Käytännössä raamatuntekstejä on kopioitu ja käännetty kaikkina aikoina erilaisia periaatteita noudattaen.²⁹ Vaikka Agricolan aikana ei varsinaista käännoösteoriaa ajateltaisikaan olleen olemassa, ovat jo vuosisatojen takaiset kääntäjät olleet hyvin tietoisia onnistuneen kääntämisen kannalta olennaisista asioista. Agricolalla ja muilla reformaatioajan kääntäjillä oli omat periaatteensa ja käännoösihanteensa. Esittelen seuraavaksi lyhyesti niitä esikuvia ja sitä traditiota, joihin reformaatioajan keskeisten teosten kääntäjät työnsä perustivat.

Alkuperäinen, pääasiassa hepreankielinen Vanha testamentti käännettiin ensimmäisen kerran noin 250 vuotta eaa. Nimellä *Septuaginta* tunnettu kreikankielinen käännoös toteutettiin mahdollisimman tarkasti lähtötekstiä seuraten, koska esikuvana olevaa alkutekstiä pidettiin pyhänä ja loukkaamattomana, suoraan Jumalalta tulleen. Ensimmäiset raamatunkääntäjät olivat juutalaisia, joille hepreankielisen pyhän ja loukkaamattomana pidettävän Jumalan sanan kääntäminen oli erityisen ongelmallista. (Ks. tark. esim. Smend

²⁹ Raamatun tekstien kääntämiseen liittyy väistämättä hankaluuksia, joita aiheutuu lähtötekstin kirjoittajan ja kääntäjän välisestä valtavasta ajallisesta etäisyydestä. On käytännössä mahdotonta muodostaa täysin lähtötekstiä vastaava, sosiokulttuuristen kontekstien väliset erot huomioon ottava käännoösteksti, kun tekstien välillä on paitsi tuhansien vuosien myös tuhansien kilometrien maantieteellinen ero (vrt. käsite kulttuurikäännoös). Tässä mielessä ns. funktionaalinen ekvivalenssi ei raamatunkäännoöstyössä toteudu. (Ks. tark. Gutt 1991, 72–94; myös Kuningas-Autio 1998, 14–15; Nord 2005, 26; ks. tämän tutkimuksen luku 2.4.3).

1989, 13–14; myös Riekkinen & Veijola 1983, 22–23; huom. myös heprean kielen asema käännöstyön ajankohtana vain kirjallisessa käytössä eläneenä kielenä). Myöhemmin kristityt ovat nähneet alkuteksti- ja kielikysymyksen osin toisin. Kristityille on ollut merkityksellistä noudattaa ns. lähetyskäskyä eli Jeesuksen kehotusta levittää sanaa kaikille kansoille. Tämä työ on väistämättä edellyttänyt kääntämistä. Kristityt ovat nähneet kääntämisen mahdollisuutena eivätkä ole kokeneet sen olennaisesti muuttavan alkutekstin sanomaa. (Esim. Saksa 2004, 36.) Toisaalta myös kristityt ovat kautta aikojen harjoittaneet Raamatun uskollista, sanasanaista kääntämistä (Kelly 1979, 36).

Kääntämisen historian suurimpiin nimiin kuuluva Hieronymus (n. 347–420) käänsi työryhmineen 300–400-lukujen taitteessa hepreankielisestä alkutekstistä *Versio Vulgata-na* myöhemmin tunnetun latinankielisen raamatunlaitoksen. Hieronymuksella oli selvä yleisnäkemyks kääntämisestä ja käännöstyön periaatteista. Hänen esikuvansa oli kuuluisa roomalainen poliitikko, puhuja ja kirjailija Marcus Tullius Cicero (106–43 eaa) (esim. Dostálová 1993; Saksa 2004, 38). Cicero toi kääntämistä koskevia näkemyksiään esiin teoksessaan *De optimo genere oratorum* 'puhumisen parhaasta tavasta' (46 eaa). Hänen mukaansa sanasanaisen kääntämisen tapaa ei tullut pitää ideaalina: "En siis ole katsonut tarpeelliseksi kääntää sana sanalta, vaan olen säilyttänyt jokaisen sanan hengen ja ilmaisuvoiman. Uskon nimittäin, että tärkeintä on tarjota lukijalle, ei samaa määrää sanoja, vaan niin sanoakseni saman painoisia sanoja." (Cicero 1949 [46 eaa]; suomennos Saksa 2004, 33; ks. myös Kelly 1979, 36.)

Tietoja Hieronymuksen henkilökohtaisesta näkemyksestä on säilynyt jälkipolville hänen käymässään kirjeenvaihdossa: "Kun seuraa jonkun toisen kirjoittamia rivejä, on vaikeaa olla poikkeamatta niistä joissakin kohdin. – – Toisinaan on pakko käyttää pitkää kiertotietä, jotta pääsisi kulkemaan itse asiassa hyvin lyhyen matkan. Jos käänän sanasta sanaan, tulos vaikuttaa omituiselta. Jos taas on tarpeen muunnella, näyttää siltä kuin olisin epärehellinen kääntäjä. – – Jos kääntäjä kääntää sanasta sanaan, hän peittää merkityksen – –. (Kirje senaattori Pammachiukselle > suomennos Saksa 2004, 39.) Oli siis käännettävä merkityksiä, ei vain sanoja. Hieronymus kannatti merkitystä tähdentävää käännostapaa kuitenkin vain maallisten tekstien suhteen: arkaluontoisia pyhiä tekstejä kääntäessään hän oli vakuuttunut sanasanaisen kääntämisen tärkeydestä (esim. Paloposki 2001, 360). Onkin syytä huomata, että vielä noin 1000 vuotta Hieronymuksen jälkeen monet reformaation etujoukoissa toimineet raamatunkääntäjät joutuivat mestatuiksi alkuperäisestä poikkeavien näkemystensä ja jopa sanavalintojensa vuoksi (esimerkkejä Saksa 2004, 61, 63–64).

Raamatun teksteihin liittyvää käännöstyötä tehtiin myös katolisen kirkon piirissä, mutta kääntäminen ajankohtaistui Euroopassa erityisesti vasta uskonpuhdistuksen myötä. Voimakkain reformaation puolestapuhuja oli Martin Luther (1483–1546). Hän jatkoi Hieronymuksen esikuvan mukaista raamatunkäännöstyötä, mutta saattoi soveltaa siinä uskaliaammin maallisten tekstien kääntämiskäytäntöjä. Luther selvitti näkemyksiään useissa yhteyksissä. Hän näki kääntämisen ensisijaisena tarkoituksena merkityksen välittämisen. Luther painottaa, että hänen tarkoituksensa on Raamatun tekstejä kääntäessään puhua saksaa, ei latinaa tai kreikkaa. Luther vastusti hämärää ja kansalle vierasta kieltä. Hänelle oli erityisen tärkeää kirjoittaa kieltä, jota kansa ymmärsi: "Sillä ei saa kysyä latinan kielen kirjaimilta, miten saksaa pitää puhua, kuten nämä aasit tekevät, vaan täytyy kysyä perheen äidiltä, kadulla leikkiviltä lapsilta, torilla liikkivalta tavalliselta mieheltä ja kuunnella tarkkaan, miten he puhuvat, ja kääntää sen mukaan, niin silloin he ymmärtävät ja huomaavat, että heidän kanssaan puhutaan saksaa". Nämä näkemykset Luther jakoi myös kirjallisen esikuvansa, suuren humanistin Erasmus Rotterdamilaisen kanssa (n. 1466–1536) (ks. tark. Heininen 1999, 13). Luther itse tarjosi raamatunkääntäjänä esikuvan monelle uskonpuhdistusajan kääntäjälle. Heihin kuuluu myös Mikael Agricola.

2.3.2.2 MIKAEL AGRICOLASTA KÄÄNTÄJÄNÄ

Kääntämisellä oli uuden ajan alkuun tultaessa vahvat perinteet eurooppalaisessa kulttuurissa; oli kertynyt paitsi konkreettista käännöstyötä, myös pohdittu kääntämisen periaatteita (ks. esim. Saksa 2004, 30–34, 73–74). Vanhan kirjasuomen kaudella suomenkielinen kirjallisuus oli tyypillisesti käännettyä ja tiukasti vieraisiin esikuviin perustuvaa. Suomenkielisiä tekstivastineita muodostettaessa noudatettiin formaalia käännösperiaatetta ja käännettiin lähes sanasta sanaan (esim. Häkkinen 2007b, 29). Luonnehdinta sopii kuvaamaan myös Agricolan käännöstyötä.³⁰ Agricolalle on tosin tyypillistä, ettei hän käännä suoraan yhdestä lähtötekstistä, vaan näkee vaivaa kohdekielen kannalta sopivimman ja luontevimman version löytämiseksi. Vaikka kääntäminen on tarkkaa, se ei kuitenkaan ole orjallista: toisinaan Agricola jättää joitakin kielenaineiksia käännöstekstistä pois tai tekee siihen pieniä lisäyksiä. (Heininen 1992, 248; 2007a, 229, 322; Itkonen-Kaila 2007, 57.)

Edellä on jo ollut esillä Raamatun tekstien käännöstyön erityislaatuisuus ja työhön liittyvät erityisvaatimukset. Ero raamatuntekstien ja muun uskonnollisen tekstin kääntämisen välillä on nähtävissä myös Agricolan käännöstyössä. Raamattua kääntäessään Agricola seuraa lähtötekstiä kurinalaisesti, eikä hän salli itselleen juuri ns. kääntäjän vapauksia (Itkonen-Kaila 2007, 57). Muut teoksensa Agricola on koostanut vapaasti eri lähteistä peräisin olevista ja erikielisistä teksteistä (ks. myös s. 21, alaviite 11). Kysymys on paitsi aikaa myös tietoa ja taitoa vaativasta tavasta työskennellä ja tuottaa käännöstekstiä. Toisaalta se on tekijän kannalta monipuolisuudessaan ja luovuudessaan varsin mielenkiintoinen, innostava ja siksi palkitseva työskentelymuoto. Agricola toimii omaperäisesti monien osa-alueiden suhteen, mutta varsinaisessa käännöstyössä häntä on muunkin kuin varsinaisen raamatuntekstin osalta pidettävä huolellisena ja tarkasti lähtötekstiä seuraavana kääntäjänä (ks. esim. Holma 2008, 179).

Agricola käänsi suomen kielelle kreikasta, latinasta, ruotsista ja saksasta (Itkonen-Kaila 1997, 71–73, 106–107). Agricolan kääntämässä yksittäisessä raamatunjakeessa voi näkyä merkkejä useamman erikielisen lähteen käytöstä. Marja Itkonen-Kaila (2007) toteaa, että ”esimerkiksi jokin sanavalinta voi olla sama kuin Lutherilla ja ruotsinnoksissa, sanajärjestys tai jokin verbirakenne taas vastaava kuin kreikassa ja latinalaisissa käännöksissä, jokin pikkusana lisätty Lutherin mukaan ja niin edelleen”. Lauserakenteiden tasolla Agricolalla on usein ollut valittavana joko kreikan ja latinan kielelle ominainen synteettinen lauserakenne tai saksan ja ruotsin mukainen analyttinen rakenne. Enimmäkseen Agricola seuraa germaanista yksinkertaisen lauserakenteen mallia, mutta usein hän myös muodostaa lauseenvastikkeen avulla luontevan synteettisen rakennevastineen. (Mt., 58; myös Itkonen-Kaila 1994, 1; 1995; Heininen 1999, 275.)

Usein on esitetty, että Agricolan teksteissä on kielellisiä eroja teosten ja jopa saman teoksen osien välillä (esim. Itkonen-Kaila 1997, 72–73; Heininen 1999, 274; ks. kootusti Kiuru 1993b, 43–44). Mahdollisesti Mikael Agricolan nimissä julkaistuissa teoksissa onkin osin myös muiden henkilöiden käännöstyön tuloksia. Agricola viittaakin avustajien olemassa oloon niin Uuden testamentin kuin Psalmtarin esipuheissa. Avustajien osuuden selvittäminen on kuitenkin osoittautunut käytännössä jokseenkin mahdottomaksi tehtäväksi (ks. tark. Nikkilä 1993; Heininen 1999, 276). Käsillä olevan tutkimuksen kannalta asia ei muodostu ongelmalliseksi: tutkimusaineistoksi on valittu Mikael Agricolan teosten kieli, koska se edustaa vanhinta painettua suomen kieltä, ei siksi, että kysymys olisi nimenomaan Agricolan henkilökohtaisesta kielestä.

³⁰ Pääasiassa Agricolan käännöstyötä, hänen käyttämiään menetelmiä ja periaatteita on tarkasteltu lähtötekstejä ja käännöstä sanatarkasti vertailemalla (esim. Gummerus 1955; Heininen 1992; 1993; 1994; 1999; 2006; 2008; Itkonen-Kaila 1997; Holma 2008).

2.4 TUTKIMUSAINEISTON HISTORIAALLINEN KONTEKSTI

Tutkimusaineiston tekijännimet ja tekijännimityypit muodostavat semanttis-funktionaalisesti heterogeenisen ryhmän kuten suomen kielen tekijännimet yleensä. Osa tutkimusaineiston tekijännimistä edustaa ns. **kulttuurisanastoa** (ks. tark. luku 3.2.3). Erityisesti tämän sanaston tutkiminen edellyttää kulttuurisen kontekstin tuntemista ja huomioimista. Tutkittavan sanaston laadusta, alkuperästä ja tutkimusintresseistä riippuen on Agricolan teosten kieltä mahdollista tarkastella useasta kulttuurisesta näkökulmasta. Ennen kaikkea Agricolan tekstit edustavat 1500-luvun (kirjoitettua) suomen kieltä ja niiden kulttuurinen ja historiallinen konteksti on silloinen suomalainen yhteiskunta. Käsillä olevan tutkimuksen aiheen ja aineiston semanttisen laadun kannalta tämä on ensisijainen lähtökohta. Agricolan teosten osalta on kuitenkin huomattava, että tekstit edustavat valtaosin muista teoksista käännettyä kieltä. Tekstin perimmäinen ajatus ja kulttuuristen sanastoelementtien alkuperäismerkitys ovat tästä syystä peräisin jostakin muualta kuin 1500-luvun Suomesta ja suomen kielestä.

Esittelen seuraavissa alaluvuissa lyhyesti Ruotsin aikaisen Suomen yleisiä yhteiskunnallisia ja kulttuurisia piirteitä keskiajan ja uuden ajan taitteessa. Tarkastelen myös kulttuurisanastoa edustaviin tekijännimijohdoksiin kiinteästi liittyvää ammattilaisuutta historiallisena käsitteenä ja ilmiönä. 1500-luvun Suomen lähikulttuuripiirin lisäksi otan esille Agricolan raamatullisten tekstien taustalla olevan laajemman historiallis-kulttuurisen kontekstin ja sen, kuinka tämänkaltainen vieras lähtökielinen tausta on pyrittävä sanastontutkimuksessa huomioimaan.

2.4.1 KESKIAJAN LOPPU JA UUDEN AJAN ALKU

Keskiajan ja uuden ajan taite Euroopassa voidaan ajoittaa ja määritellä monin eri tavoin (esim. Hentilä ym. 2002, 63–64; Lamberg ym. 2009, 14–17). Suomen näkökulmasta uusi aika on perinteisesti laskettu alkavaksi yhteispohjoismaisen Kalmarin unionin päättymisestä ja Kustaa Vaasan ajan alusta. Kapinanjohtajana unionin romuttamiseen osallistunut Kustaa Vaasa kruunattiin Ruotsin kuninkaaksi vuonna 1523. Usein keskiajan päättyminen halutaan kuitenkin ulottaa 1500-luvun myöhemmille vuosikymmenille, tavallisesti 1560- tai 1570-luvulle (ks. esim. Kallioinen 2000, 23–24; Vahtola 2005; Lamberg ym. 2009, 17). Yleinen ratkaisu on käyttää väljempää nimitystä keskiajan loppu ja uuden ajan alku, kun puhutaan aikakaudesta, jota Suomessa leimaavat Kustaa Vaasan hallitsijakausi, väestönkasvu, monet yhteiskunnalliset ja kulttuuriset muutokset, reformaatio ja samalla Mikael Agricolan kirjallinen tuotanto.

Kuningas Kustaa Vaasan kaudella (1523–1560) keskiaikaisesta valtakunnasta alettiin muovata uudenaikaista valtiota. Kehitykseen liittyi taustavaikuttajana Martin Lutherin vuonna 1517 alkuun panema reformaatio 'uudistus palaamalla entiseen' eli ns. uskonpuhdistus. Liikkeen taustalla olevat syyt eivät olleet vain uskonnollisia vaan yhtä lailla yhteiskunnallisia ja poliittisia. Muun muassa kirkonmiesten rikastuminen, kerääntyvien varojen käyttötavat ja huomattavan laajaksi toiminnaksi paisunut anekauskauppa aiheuttivat tyytymättömyyttä jopa kirkon sisällä. (Esim. Pirinen 1991, 271; ks. tark. Cameron 1991.) Reformaatio levisi varsin nopeasti kaikkialle Itämeren piiriin, erityisesti kaupunkilaisen porvariston keskuuteen. Reformaatio vaikutti Kustaa Vaasan valtaan olennaisesti: uskonpuhdistuksen nimissä hän saattoi murtaa katolisen kirkon vallan, takavarikoida kirkon

huomattavan omaisuuden ja julistautua itse kirkon päämieheksi. (Esim. Pirinen 1991, 272, 274–277, 279; Klinge 1995, 53, 61–62.)

Uskonpuhdistuksen keskeinen perusajatus oli, että Jumalan sanaa oli julistettava jokaiselle ymmärrettävällä kielellä ja ihmisten oli saatava lukea raamatuntekstiä omalla äidinkielellään. Näin ollen Raamatun kääntäminen liittyi erottamattomasti reformaatioon, ja on luettava uskonpuhdistuksen ansioksi, että myös suomesta luotiin 1500-luvulla todellinen kirjakieli. Reformaatio, kirjojen painamisen mahdollistuminen ja kirjakielten synty liittyvät kiinteästi toisiinsa. Nämä tekijät yhdistivät Suomen väestöä entistä kiinteämmin muuhun Eurooppaan ja eurooppalaiseen kulttuuriin. (Ks. esim. Pirinen 1991, 283–285; ks. myös Pirinen 1988, 9; Lehtonen 2002.) Suomea ja muuta Eurooppaa yhdistävä tekijä oli myös vilkas kaupankäynti (Kuisma 2006, 23).³¹ Keskiajan loppua ja uuden ajan alkua leimaavat monet muualta kantautuneet uudet asiat ja ilmiöt. Uutta sanastoa tarvittiin tästä syystä jatkuvasti, mikä näkyy varsinkin uusien lainasanojen suurena määränä (ks. esim. Pettersson 2005, 91, 136–137).

Tässä yhteydessä on syytä käsitellä myös 1500-luvulla vallinneita **kielioloja**. Maa-seudulla elävän tavallisen kansan kieli oli pääosin suomi, mutta Ruotsin valtakuntaan kuuluttaessa jouduttiin virallisissa yhteyksissä tekemisiin myös **ruotsin** kanssa. Virallisten asioiden hoitaminen ja asiakirjojen laatiminen tapahtuivat emämaan virallisella kielellä. Kaupunkien monikielisyys erosi ympäröivän maaseudun kielioloista. Keskiajan viimeisillä vuosisadoilla (1200-luvulta lähtien) aina uuden ajan alkuun saakka huomattavan tärkeä kaupunkien kieli oli **alaksaksa**. Laajalle itämerensuomalaiseen elinpiiriin levinneen kielen vaikutus oli seurausta saksalaisten kauppiaiden perustaman ja hallinnoiman Hansaliiton kukoistuksesta: alaksaksa oli hansakaupassa käytetty yleiskieli (ns. *lingua franca*).³² (Esim. Sainio 2009, 477–480; kielioloista tark. esim. Tarkiainen, K. 2010, 206–214.)

Suomessa alaksakaa on kirjallisissa asiakirjoissa käytetty aina 1600-luvulle asti. Kielen vaikutuksesta kertoo se, että yli puolet keskiaikaisista asiakirjoistamme on kirjoitettu alaksaksaksi (Hentilä ym. 2002, 48). Kirjoitettu kieli ja kirjoitustaidon omaksuminen kytkeytyvät kaikkiaan vahvasti hansakauppaan, sillä moderni kaupankäynti edellytti kirjanpitoa, kirjeenvaihtoa ja virallisten kirjallisten asiakirjojen laatimista (esim. Klinge 1995, 38; Kallioinen 2000, 36; ks. myös Sainio 2009, 478–479). Tästä voi päätellä, että kielen ulkoiset seikat ovat luoneet erityisen otolliset olosuhteet alaksalaisyhteisöjen lainautumiselle niin suomeen kuin muihinkin Itämeren ympäristössä puhuttuihin kieliin. Tärkein alaksalaisyhteisöjen lainautumiskausi sijoittuu 1100-luvun loppupuolelta 1500-luvulle (esim. Bentlin 2008, 276).

³¹ Keskiajalla käsitteet Eurooppa ja eurooppalaisuus ovat vielä vieraita. Nykyisen Euroopan alueen kansojen yhteenkuuluvuus liittyi joko ajatukseen kristillisestä yhteisöstä eli kristikunnasta tai Rooman maailmanvaltan perintöön. Keski- ja uuskeskiaikaisista Eurooppaa yhdistivät kuitenkin kansallisten siteiden sijaan monet kulttuuriset ja yhteiskunnalliset tekijät kuten tapakulttuurin piirteet, yliopistolaitos ja muut instituutiot. Kaikkiaan keskiaikainen yhtenäisyys liittyi vahvasti kristinuskoon ja oppineiden kielenkäyttöön. Uuden ajan alussa käsite Eurooppa korvasi vähitellen kristikunta-termin. Eurooppalaisuus alettiin kokea myös poliittiseksi yhtenäisyydeksi, johon liittyivät vahvasti turvallisuuteen liittyvät kysymykset. (Mikkeli 1999, 36–38, 51–52.)

³² Kuten Itämeren ympäristön kaupungeissa yleisesti myös Suomessa asui runsaasti alaksakaa puhuvia kauppiaita. Esimerkiksi 1300-luvun puolivälissä Turun kaupungin porvaristosta n. 80 % oli kotoisin Pohjois-Saksasta eli he olivat äidinkieleltään alaksalaisia. Tilanteeseen puututtiin Maunu Eerikinpojan kaupungin laissa (1349), jossa säädettiin, että vastedes korkeintaan puolet kaupunkien raatimiehistä ja pormestareista saattoi olla ulkomaalaisia. (Esim. Kaukiainen 1988; Hentilä ym. 2002, 47; Tarkiainen, K. 2010.)

2.4.2 ARKI JA YHTEISKUNTA 1500-LUVUN SUOMESSA

1500-luvulla elettiin **luokkayhteiskunnassa**, joka muodostui talonpojista, porvareista, papistosta ja ylimystöstä. Yhteiskuntaan kuului myös luokaton väestönosa. Valtaosa kansasta eli **maaseudulla** ja sai elantonsa maanviljelystä. Talonpoika tuotti tilallaan elintarvikkeiden lisäksi tarvittavia kulutustavaroita kuten vaatteita, työkaluja, astioita, aseita ja kulkuvälineitä. Omavaraisuus oli ollut vanhastaan elinehto, mutta kruunun ja kirkon verotuksen kiristyessä oli alettava tuottaa hyödykkeitä yli oman tarpeen lisätulojen hankkimiseksi. (Esim. Vahtola 2005, 57, 68.) Maaseudun väestölle ja talonpoikaiselle elämänmenolle oli ominaista **työtehtävien moninaisuus**. Vuosi muodostui perinteisesti eri aikoina ajankohtaisista töistä: keväällä kylvettiin ja syksyllä niitettiin, talvella oli aikaa käsityöille. Itselliset ja tilattomat hankkivat ympärivuotisen toimeentulonsa erilaisissa ja eri tahoilla toteutetuissa töissä, mutta myös talollinen saattoi työskennellä osan vuotta vieraalte. (Esim. Vilkkuna, A.-M. 1998, 79–80.) Myös erityisosaamista vaativia tehtäviä kuten suutarin ja räätälin työtä on tehty osavuotisesti (ks. Suvanto 1987, 158; 1995, 172; Vainio-Korhonen 1998, 10).

1500-luvulla ainoastaan muutama prosentti Suomen väestöstä eli **kaupungeissa**. Porvaristo edusti kaupunkilaista yhteiskuntaluokkaa ja koostui kauppiaista ja käsityöläisistä. Vaikka kaupungit olivat väestömääriltään pieniä, edustivat ne yhteiskunnallisesti merkittäviä hallinnon ja kaupankäynnin keskuksia. (Ks. Kallioinen 2000, 50.)³³ Yhteiskuntaluokkana porvaristo oli nuori, sillä se oli syntynyt vasta keskiaikaisten kaupunkien perustamisen ja kaupankäynnin seurauksena. Keskiajalla Itämeren elinpiiriä hallinneen hansakaupan vuoksi myös valtaosa suomalaisesta porvaristosta oli pitkään saksalaisperäistä (esim. Kaukiainen 1988, 118–119). Erityisesti vanhoihin asiakirjoihin tallennetut henkilönnimet ovat tarjonneet tutkimukselle arvokasta tietoa kauppiaiden ja käsityöläisten syntyperästä ja määristä eri aikoina (esim. Gardberg 1981, 32; Kuujo 1981, 105–107; Kallioinen 2000, 52, 97–98, 133–142). Saksalaisten porvariain määrä vähenee huomattavasti 1500-luvulle tultaessa erilaisten kauppaa koskevien rajoitusten ja säädösten seurauksena (ks. esim. Gardberg 1959, 186; Kaukiainen 1988, 121–122; vrt. myös Hiekkänen 2007, 29–46; Majantie 2010, 37).

Kulttuurihistorialliset tosiasiat ja yhteiskuntarakenteiden huomioiminen ovat keskeisiä tekijöitä tarkasteltaessa ammattilaisiin tai niihin rinnastettaviin toimijoihin viittaavaa kulttuurisanastoa. Erityisen olennaista on ottaa huomioon aikakauden käsitys **ammattilaisuudesta**. Kirsi Vainio-Korhonen (1998) toteaa, että vielä 1700-luvulla *käsityöksi* (*hantverk*) kutsuttiin ainoastaan kaupunkien alueella harjoitettua porvariselinkeinoa. Vaikka maaseudulla tavattiin jo erikoistuneita ja ammattimaisia toimijoita, heistä ei käytetty nimitystä *käsityöläinen* (*hantverkare*), vaan he olivat ns. *tekomiehiä* (*gärningsman*). Kotona ansiotarkoituksessa erilaisia tarve-esineitä tekeviä miehiä tai naisia ei siis pidetty käsityöntekijöinä lainkaan, oli työn harjoittaminen kuinka laaja-alaista tahansa. **Käsityöläisiä** olivat ainoastaan kaupungin ammattikoulutetut miehet. (Mt., 9–10.) Ihmiset eivät perinteisessä agraariyhteisössä olleet samalla tavalla leimautuneita yhden tehtävän tekijöiksi kuin kaupunkiväestö aina keskiajalta lähtien. Yhteiskunnan organisoitumisen ja tehokkuuden tavoittelun paine ovat myöhemmin jatkuvasti edistäneet eriytyvää työnjakoa

³³ Kaupunkien perustaminen liittyi vahvasti ulkomaankaupan vilkastumiseen. 1500-luvulle tultaessa Suomen rannikolla oli kuusi kaupunkia, Turku (n. 1200-l), Viipuri (1293, kaupunkioik. 1403), Ulvila (1365), Porvoo (kaupunkioik. n. v. 1380), Rauma (1442) ja Naantali (1443), ja 1500-luvun puolivälissä perustettiin kolme kaupunkia lisää (Tammisaari, Helsinki ja Ulvilan seuraaja Pori). (Esim. Gardberg 1981, 13–21.)

(ks. esim. Vilkuna, A.-M. 1998, 219, 224, tark. 145–178; ks. tähän liittyen myös Virrankoski 1975; Heino 1984).

Oman tutkimukseni näkökulmasta olennaista aikakauden ammattilaisuuskäsityksen ymmärtämisen lisäksi on tuntee 1500-luvun puolivälin ammattilaisten ja muiden vastaavien toimijoiden kenttä. Kattavaa taustatietoa tarjoavat Anna-Maria Vilkunan (1998) kruunun taloudenpitoa Hämeen linnassa ja Mika Kallioisen (2000) Turun kaupungin porvarisyhteisöä ja talouden organisaatiota käsittelevät historian alalta olevat tutkimukset. Vilkunan tarkastelema Hämeen linnan yhteisö on erityislaatuinen kokonaisuus perinteisiä maaseudun toimijoita ja kaupunkien käsityöläisiä. Tutkimus käsittelee 1500-luvun puolivälin vuosia, joilta myös oma tutkimusaineistoni on peräisin. Kallioisen tutkimus kattaa edellistä laajemman ajanjakson, keskiajan alusta 1570-luvulle. Tutkimuksen kohde, Turku, tuo työn paitsi ajallisesti myös paikallisesti lähelle tarkastelemaani sanastoa. Molempien tutkimusten yhteydessä on esitetty 1500-luvun puolivälin toimijoita koskevia ammattinimikkeitä sisältäviä luetteloita, jotka tarjoavat luotettavan perustan tutkimukseni kulttuurisanaston tarkastelulle (ks. sisällöstä jäljempänä).³⁴

Erinomaisen ja havainnollisen kehyksen 1500-luvun ammatinimitysten tarkastelulle tarjoaa myös Janken Myrdalin ja Johan Söderbergin (1991) Ruotsin valtakunnan 1500-luvun talousrakennetta kuvaava kolmisesektorimalli. Myrdalin ja Söderbergin malli kuvaa aikakauden yhteiskunnallista kehitystä, työnjakoa ja tuotantorakennetta informatiivisesti:

- 1) **primaari sektori** vastaa elintarvikkeiden tuotannosta,
- 2) **sekundaari sektori** huolehtii muiden tavaroiden ja materiaalien hyödykkeiden valmistamisesta; siihen kuuluvat kauppa, käsityö ja vuorityö,
- 3) **tertiääri sektori** vastaa ei-materiaalisista palveluista; työntekijät ovat pääasiassa valtion, armeijan ja kirkon palveluksessa (Myrdal & Söderberg 1991, 16–20).

Vilkunan (1998) ja Kallioisen (2000) esittämien tietojen perusteella 1500-luvun puolivälin **primaariin sektoriin** lukeutuvia elinkeinonharjoittajia edustavat Suomessa talon isäntä ja emäntä piikoineen ja renkeineen. Jälkimmäisten toimenkuva on voinut olla myös tarkemmin rajattu (esim. härkärenki). Muita keskeisiä toimijoita ovat paimenet, joita on eritelty myös tarkemmin (esim. karja- ja lammaspaimen), sekä sikojenhoitajat. Maatalouden toimijoiden lisäksi primaariin sektoriin lukeutuvat kalastajat. **Sekundaarin sektoriin** lukeutuvien erilaisten toimijoiden määrä on edellistä huomattavasti suurempi. Asiakirjoissa mainittuja elinkeinonharjoittajia ovat hampunpunoja, hiilentekijä, juomanpanija, kalkinpolttaja, kannunvalaja, kattilantekijä, kehrääjä, kirjansitoja, kirjuri, kirvesmies, kokki, kutoja, laivuri, lasimestari, leipuri, lihanmyyjä, maltaidentekijä, miekanhioja, maalari, nahkuri, nikkari, eri alojen mestarit, muurari, mylläri, nuolenneistäjä, räätäli, satulantekijä, seppä (myös hienoseppä, kultaseppä, kupariseppä, veitsiseppä), sorvaaja, suutari, säämiskäntekijä, teurastaja, tynnyrintekijä, vanuttaja, laiva/venemies, veranleikkaaja ja vyöntekijä. **Tertiääriin sektoriin** lukeutuvat puolestaan sellaiset ei-materiaalisista palveluista vastaavat toimijat kuin ampuja, asemies, kirjuri, nihti, pillipiipari, portinvartija, pyöveli, svenni, voudinmies ja vouti. Keskeisen ryhmän muodostavat lisäksi kirkollisiin tehtäviin liittyvät toimijat kuten kappalainen ja pappi. (Ks. toimijoista Vilkuna, A.-M. 1998, 242, 244, 247; Kallioinen 2000, 289–305.)

³⁴ Vilkunan (1998) ja Kallioisen (2000) Suomea koskevat tiedot ovat peräisin ruotsinkielisistä dokumenteista, joten tutkimuksissa käytetyt suomenkieliset nimitykset ovat myöhempiä tutkijoiden tekemiä käännöksiä.

Edellä esitetyn kolmisektorimallin tehtävänä on toimia apuvälineenä, joka mahdollistaa Ruotsin aikaisen talouden erityispiirteiden tarkastelun. Sektorijaottelua ei tule tulkita liian tiukasti. (Ks. Vilkuna, A.-M. 1998, 45.) Kulttuurisanaston tutkimuksessa 1500-luvun yhteiskunnallisiin toimijoihin viittaavaa sanastoa voidaan tarkastella sektorimallia vasten. Kulttuurisanojen perusluonteen mukaisesti sanat ovat peräisin sieltä, mistä niiden taustalla olevat tarkoitteetkin. Toisaalta tyypillisenä voidaan pitää myös sitä, että tiettyyn aihepiiriin liittyvä kulttuurisanasto kytkeytyy tiettyyn aikakauteen ja että ikä ja tietty alkuperä näkyvät myös kielen tasolla (esim. erityyppiset lainasanat ja eri aikoina produktiiviset sananmuodostusmallit; ks. tähän liittyen myös luku 3.1.2.2). Näin ollen on mahdollista olettaa, että edellä kuvattuihin sektoreihin sijoittuvat taloudelliset ja yhteiskunnalliset toimijat erottuvat toisistaan myös saamiensa nimitysten tasolla. Tarkastelen henkilötarkoitteista kulttuurisanastoa kokonaisuutena luvussa 9.1, *Henkilötarkoitteisten kulttuurisanojen kategoria ja sen sisäiset suhteet*.

2.4.3 RAAMATUN ALKUTEKSTIT AIKANSÄ KUVINA

Valtaosa Agricolan kääntämästä tekstistä on raamatuntekstiä. Tämä tarkoittaa sitä, että tekstit kertovat niin ajallisesti kuin paikallisesti kaukaisista asioista ja viittaavat meille vieraaseen yhteiskuntaan. Raamatun tekstien ymmärtäminen edellyttää niiden kulttuuriympäristöjen tuntemista, joissa tekstit on kirjoitettu (esim. Kuula 2003, 155). Tällöin Raamattua tarkastellaan historiallisena dokumenttina eli tietyssä historiallisessa kontekstissa syntyneenä tekstinä (ns. historiallis-kriittinen tutkimus) (ks. tark. esim. Clark 2004). Vastaavalla tavalla kulttuurikonteksti on huomioitava silloin, kun tarkastellaan kielen näkökulmasta niitä tarkoitteita, joihin kielellisillä ilmauksilla viitataan. Kysymys käännöstekstin sanaston ja sen taustalla olevien kaukaisten alkutekstien suhteesta ei ole helppo analysoitavissa, koska asiaan vaikuttavia muuttujia on paljon ja ne ovat keskenään varsin eritasoisia ja erityyppisiä. Menneeseen aikakauteen liittyvien kulttuuristen seikkojen tarkasteluun liittyy aina väistämättä ongelmia. Historiantutkimuksen perimmäinen kysymys onkin, kuinka luotettavaa se voi tässä mielessä olla.

Käännösteksteissä tavattavan kulttuurisanaston tutkimuksessa on olennaista tuntea lähtötekstin kulttuuritaustaa koskevat perusluonteiset seikat. Tutkimuskohde ja yksittäiset ilmaukset määräävät tapauskohtaisesti, miltä osin taustaa on selvitettävä tarkemmin (ks. kielellisten ilmausten taustalla olevien käsitteiden taustan kuvaamisesta esim. Leino, P. 1993, 48). Tosiasia on, ettei vanhojen raamatullisten tekstien taustalla oleva kulttuurinen todellisuus koskaan avaudu täydellisesti. Tähän vaikuttaa kirjoittajan ja kääntäjän eli tulkitsijan valtava ajallinen etäisyys (ks. esim. Toivanen 1986; Kiilunen 2009; hermeneuttisesta prosessista tark. esim. Nissinen 2009). Toisaalta menneisyydestä myös tiedetään paljon ja siitä on saatavilla runsaasti tietoa (vrt. luku 3.2.3). Tässä yhteydessä ei ole mahdollista tai tarpeen syventyä raamatuntekstien taustalla oleviin kulttuurisiin tekijöihin laajasti, mutta mainitsen seuraavaksi lyhyesti muutamia keskeisiä asioita.

Vanhan testamentin tekstit kertovat tyypillisesti pienissä kaupungeissa ja kylissä elävistä ihmisistä, jotka hankkivat elantonsa maataloutta tai käsityöammatteja harjoittamalla. Näiden kansojen esi-isät ovat eläneet paimentolaisina, mihin teksteissä usein myös viitataan. Yhteiskuntaa johtaa kuningas, jonka rinnalla vaikuttavia toimijoita ovat kaupunkien virkamiehet ja papisto. Vanhan testamentin maailma sijoittuu laajalle mutta kulttuurisesti suhteellisen yhtenäiselle alueelle Egyptistä nykyisen Turkin ja Irakin alueelle. Näillä alueilla elävät kansat saivat jo varhain niin uskonnollisia, poliittisia kuin kirjallisia

vaikutteita tärkeiden kauppareittien välityksellä idän kehittyneistä kulttuureista. (Esim. Nissinen 2003b, 27–28.) Vanhan testamentin tekstit liittyvät kiinteästi kulttuuriseen taustansa ja edustavat muinaisen Lähi-idän kirjallisuutta. Raamatuntekstit eivät siis ole muusta kulttuurista irrallaan olevia tuotoksia vaan yleisiä kirjallisia konventioita, tekstityyppejä ja -lajeja vastaavia kirjallisia tuotteita. (Esim. Nissinen 2003b, 27–29; ks. eri lajien taustasta tark. Smend 1989.) Vanha testamentti muodostaa eri-ikäisten ja erityyppisten tekstien kokonaisuuden. Vanhimmat tekstit on ajoitettu viimeisen vuosituhannen alkuun eaa. ja nuorin teksti 160-luvulle eaa. (esim. Nissinen 2003a, 19).

Uuden testamentin kulttuurisen kontekstin voimakkaita vaikuttajia ovat ajanlaskun taitteen juutalainen usko ja kreikkalais-roomalainen kulttuuri (hellenismi). Uuden testamentin kuvaamat tapahtumat sijoittuvat Rooman valtakuntaan ja Välimeren maailmaan. (Ks. tark. esim. Kuula 2003, 155–.) Uuden testamentin kulttuurinen tausta edustaa esiteollista maatalousyhteiskuntaa. On arvioitu, että vähintään 80 % väestöstä on saanut toimeentulonsa maataloudesta. Myös kaupungit ja kaupankäynti liittyvät aikakauteen olennaisesti. Todennäköisesti erityisesti varhaiskristityissä on ollut runsaasti kaupungin asukkaita, käsityöläisiä ja suhteellisen pienimuotoisen kaupankäynnin harjoittajia. (Siitonen 2011.) Uuden testamentin tekstit ovat ajallisesti syntyneet huomattavasti lyhemmän ajan kuluessa kuin vanhatestamentilliset kirjoitukset. Ne ovat Vanhan testamentin tekstien tavoin aikakautensa tuotteita, ja ovat saaneet monentyypisiä vaikutteita mm. antiikin kirjallisista konventioista. (Ks. tark. Pehkonen 2009.)

Agricolan teosten varsinaisten raamatuntekstien ulkopuoliset tekstit (esim. rukous- eli hartauskirjallisuus) ovat käytännössä keskiaikaista eurooppalaista alkuperää. Ajalliset ja kulttuuriset erot on otettava myös näiden tekstien sanastovastineita tarkasteltaessa huomioon, mutta Suomen näkökulmasta niissä on kuitenkin yleisesti ottaen kysymys niin ajallisesti kuin laajemmin kulttuurihistoriallisesti suhteellisen läheisistä kirjallisista tuotoksista. Koska käsillä olevan tutkimuksen kannalta keskeiset asiat ovat lisäksi tulleet edellä tai tulevat jäljempänä muissa yhteyksissä esiin, en katso tässä aiheelliseksi paneutua erikseen keskiaikaisen eurooppalaisen kulttuurihistorian esittelyyn.

II TUTKIMUKSEN TEOREETTINEN JA METODOLOGINEN KEHYS

3 HISTORIALLISEN SANASTONTUTKIMUKSEN TEORIAA JA METODIIKKAA

3.1 LEKSIKOLOGIA JA LEKSIKOLOGIAN OSA-ALUEET

Kielitiede on perinteisesti kieliopinkirjoituksessa jaettu kolmeen rakennetasoon: fonologiaan eli äänneoppiin, morfologiaan eli muoto-oppiin ja syntaksiin eli lauseoppiin. Näiden lisäksi selvän oman tasonsa muodostaa semantiikka eli merkitysoppi. Kielen sanasto eli leksikko nähdään tavallisesti omana kokonaisuutenaan, erillään kieliopista. Kielioppi sisältää sanojen käytön säännöt ja leksikko kielen sanat eli lekseemit. (Esim. Itkonen, Erkki 1966, 20.) Uudempi kognitiivinen kielioppioteoria ei erota osa-alueita näin jyrkästi vaan näkee kielen ennemminkin osa-alueiden jatkumona (esim. Langacker 1987, 3; ks. kielen rakenteen kuvausmallista esim. Alho & Kauppinen 2008). Tutkimukseni teoreettinen viitekehys muodostuu sekä funktionaalisen kieliopin että kognitiivisen kieliopin näkemyksistä. Tarkastelen seuraavaksi lyhyesti perinteisen leksikologian osa-alueita ja keskeistä käsitteistöä. Selvitän myös muita tutkimukseni kannalta keskeisiä teoreettisia ja metodologisia lähtökohtia.

Leksikologia eli sanasto-oppi on kielitieteen haara, joka tutkii sananmukaisesti kielen sanastoa. Leksikologian päämääränä on kielen sanavaraston systemaattinen tutkiminen (esim. Ravila 1975, 89). Termi leksikko voidaan määritellä kieleen vakiintuneiden lekseemien varastoksi (esim. Kytömäki 1991, 8). Leksikologian tutkimusala käsittää kielen konkreettiset sanat eli leksikaaliset yksiköt, niiden keskinäiset suhteet ja sanojen suhteen kielenulkoiseen maailmaan. Käytännössä leksikologia tutkii erilaisia sanojen rakenteeseen, merkitykseen ja alkuperään liittyviä seikkoja. (Esim. Häkkinen 1985a, 23; Hakulinen & Ojanen 1993, 92–93.) Leksikologiaa voidaan tarkastella sekä synkronisesta että diakronisesta näkökulmasta. Diakronisesta sanasto-opista käytetään myös nimitystä historiallinen leksikologia (Ravila 1975, 90).

Käsite historiallinen on sanastontutkimuksen terminologiassa siinä mielessä ongelmallinen, että sitä voidaan käyttää toisistaan poikkeavissa yhteyksissä. Historiallinen tutkimus on tieteidenvälinen käsite, jolla tarkoitetaan kirjalliseen aineistoon perustuvaa tutkimusta. Toisin sanoen historiallinen tutkimus koskee aikaa, jolta on olemassa samankaisia historiallisia dokumentteja. Historiallinen aika suomen kielen osalta alkaa näin ollen 1500-luvulta. Käsitettä historiallinen sanastontutkimus tai historiallinen leksikologia on käytetty kuitenkin myös diakronisen tutkimuksen synonyymina, vaikka tämä näkökulma ei rajoitu vain historiallisen ajan kirjallisten aineistojen tutkimukseen (tark. jäljempänä). Luvun 3 pääotsikolla *Historiallisen sanastontutkimuksen teoriaa ja metodiikkaa* viittaa nimenomaan historiallista aikakautta koskevaan sanastontutkimukseen eli ns. nuorempaan sanastontutkimukseen. Käytän laajemmin kaikesta kielen kehityksen näkökulmasta tehtävästä tutkimuksesta nimitystä diakroninen sanastontutkimus.

Leksikologia toimii yläkäsitteenä sanastontutkimuksen eri osa-alueille. Sanojen iän, alkuperän ja kehityshistorian tutkimus eli **etymologia** on oma leksikologinen ja kielitieteellinen tutkimushaaransa. Samalla nimityksellä voidaan viitata myös yksittäisen sanan alkuperään eli puhutaan tietyn sanan etymologiasta. Sanojen muodostustapoja tarkastelevaa sanastontutkimuksen alaa kutsutaan leksikaaliseksi morfologiaksi tai sananmuodotusopiksi. Rakenteellisesti sanoja voidaan diakronisesta näkökulmasta tarkastella sekä

niiden alkuperän että muodostustapojen kannalta, mutta käytännössä nämä tutkimushaarat kuuluvat erottamattomasti yhteen; toista on yleensä mahdoton tutkia toisesta irrallaan. (Häkkinen 1985a, 24; 1990b, 9; 1996a, 139.) Kuten nimestä leksikaalinen morfologia voi päätellä, on sananmuodostusta koskeva leksikologian osa-alue luettavissa myös **morfologiaan** eli muoto-oppiin. Alan suomalaisessa kirjallisuudessa kompleksisen sanaston rakennetta ja muodostusta onkin perinteisesti käsitelty muoto-opin yhteydessä (ks. esim. Karlsson 1983; Häkkinen 1985a, 24; Hakulinen 1979 (1. p. 1941); Penttilä 2002 [1963]; Ikola, O. 1971; 2001). Kognitiivisessa kieliopissa tai vastaavaan kielikäsitteeseen perustuvassa konstruktiokieliopissa sananmuodostus on tapana esittää osiossa *Sanat* (ks. ISK; Alho & Kauppinen 2008, 6).

Sanoja koskevaa semantiikkaa nimitetään **sanasemantiikaksi** tai leksikaaliseksi semantiikaksi erotukseksi esimerkiksi lausesemantiikasta eli syntaktisesta semantiikasta (Koski 1996, 108). Diakronisen kielitieteen yhteydessä puhutaan historiallisesta tai diakronisesta semantiikasta (ks. Häkkinen 1985a, 7; Koski 1996, 109). Semanttinen tutkimus voi olla yhtä lailla synkronista (esim. Koski 1996, 114; ks. tark. diakronisesta ja synkronisesta semantiikasta tämän tutkimuksen luku 3.1.3.1; ks. diakronisesta ja synkronisesta metodista yleisesti luku 3.2.1). Semantiikka käsittelee kielenainesten merkityksiä abstraktilla tasolla eli kielen systeemin tasolla. **Pragmatiikan** piirissä taas tarkastellaan, kuinka abstrakti merkitys todellisessa käyttötilanteessa konkretisoituu ja myös täsmentyy. (Esim. Ikonen, Esa 2008, 6–7.) Kielitieteessä joko semantiikan osa-alueeksi tai sen rinnalla leksikologian haaraksi käsitelty **onomasiologia** eli nimitysoppi tarkastelee sitä, millä sanoilla tiettyihin referentteihin on tiettyssä kielessä mahdollista viitata. Onomasiologia tutkii käytännössä kulttuurissa tavattavien käsitteiden nimitysperusteita. (Esim. Häkkinen 1990b, 9; Hakulinen & Ojanen 1993, 110–111; tark. Geeraerts ym. 1994.)

Leksikologian tutkimuskohde **sana** on käsitteenä monitulkintainen, mutta käytännössä toimivaksi todettu. Termille sana onkin kielitieteessä annettu monia selityksiä, mutta täsmällisen ja yleispätevän määritelmän muotoileminen on osoittautunut mahdottomaksi (esim. Häkkinen 1985a, 24; ks. eri määritelmistä Hakulinen & Ojanen 1993, 127). Yksinkertainen määritelmä on, että sanalla viitataan sellaiseen kielen ainekseen, joka voi esiintyä itsenäisesti. Sana on siis kielen pienin vapaa muoto. Sanalla voidaan viitata mihin tahansa kielen konkreettiseen sanaan muodosta riippumatta. Tässä yhteydessä mainittakoon myös käsite **yksikkö**, jolla tarkoitetaan kielessä käytettyjä **konventionaalistuneita** kokonaisuuksia. Kysymys on sanaa kattavammasta käsitteestä, sillä myös laajemmat kielen ilmaukset voivat olla käyttöön vakiintuneita yksikköjä (esim. *heittää henkensä* vrt. *heittää hiekkaa*). Yksikkö on kielenkäyttäjän valmiiksi hallitsema rakenteellinen kokonaisuus, jota ei tarvitse joka kerta muodostaa erikseen (vrt. leksikaalistumat, ks. tark. luku 4.2.3; tähän liittyen myös Langacker 1987, 57–76). Kaikilla ilmauksilla ei ole yksikön statusta vaan kieleen kuuluu vakiintuneisuudeltaan eriasteisia kielellisiä rakenteita. (Leino, P. 1993, 61–62; tark. esim. Langacker 1991, 57–58, 60–66.)

Kun viitataan kielen **leksikon yksikköön**, käytetään kielentutkimuksessa yleisesti termiä **lekseemi**. Lekseemi voidaan määritellä abstraktioksi, joka sisältää kaikki sanan taivutusmuodot (Hakulinen & Ojanen 1993, 92). Käsite on osoittautunut siinä mielessä hankalaksi, että leksikkoon kuuluminen kriteeri jättää avoimeksi sen, mitä sanoja voidaan todella kutsua lekseemeiksi. Toisin sanoen kerralliset muodosteet ja syntaktisen sananjohdon tuotokset eivät ole lekseemejä sillä perusteella, etteivät ne ole leksikkoon kuuluvia vakiintuneita ilmauksia. Ne ovat ainoastaan potentiaalisia lekseemejä. (Räisänen 1988, 16; vrt. ns. epäyksiköt; ks. esim. Leino, P. 1993, 62.)

Kun puhutaan tietyn tarkoitteen nimestä, on varsin käyttökelpoinen onomasiologian termi **nimitys**. Termiä nimi käytän tässä tutkimuksessa vain nimistöntutkimuksen eli onomastiikan käsitteenä. Käsitteellä nimitys viitataan siis yleisnimeen ja käsitteellä nimi

erisnimeen. Huomattakoon kuitenkin, että leksikologiassa ja nimenomaan johto-opissa esiintyy monia vakiintuneita käsitteitä ja nimityksiä, joissa käsitteellä nimi viitataan appellatiiviin, esim. **teonnimi** ja **tekijännimi**. Jälkimmäinen kuuluu käsillä olevan tutkimuksen keskeiseen termistöön.

3.1.1 LEKSIKAALINEN MORFOLOGIA

Leksikaalinen morfologia tutkii sananmuodostustapoja. Suomen kielessä uusia sanoja muodostetaan pääasiassa johtamalla ja yhdistämällä. Johtamisen lajeista suomen kielelle ominainen on suffiksaatio eli johdinainesten liittäminen kantasanan perään. Yhdyssanojen muodostuksen ja suffiksaation tulosten lisäksi suomen kielessä on vain vähän omaperäistä kompleksista sanastoa, jonka taustalla on jokin muu sananmuodostusprosessi. Nämä marginaaliset tyypit eivät ole käsillä olevan tutkimuksen kannalta olennaisia, joten niitä ei esitellä tässä (ks. tyypeistä esim. Häkkinen 1990b, 101, 106–). Tarkastelen tässä luvussa yleisiä sananmuodostukseen liittyviä seikkoja. Tutkimukseni kannalta erityisen keskeistä sananmuodostuskeinoa, johtamista, käsittelen useista näkökulmista luvussa 4.

Käytännössä sanat voidaan morfologisten ominaisuuksiensa perusteella jakaa yksinkertaisestiin jakamattomiin perussanoihin (*kirja, sana*), johdoksiin (*kirjasto, sanaton; sanaila*) ja yhdyssanoihin (*sanakirja*) (esim. Häkkinen 1990b, 83–84). Uusia sanoja suomen kieleen saadaan sekä sananmuodostuksen avulla eli johtamalla tai yhdistämällä että vieraista kielistä lainaamalla. Eri aikoina käytössä olleiden sananmuodostuskeinojen ja eri aikakausilta peräisin olevan kompleksisen sanaston tutkiminen on antoisaa, koska kielen sanasto on jatkuvien muutosten alainen. Maailmassa tapahtuvat muutokset eli kielenulkoiset ilmiöt tuovat mukanaan nimettäviä uusia asioita, esineitä ja abstraktimpia käsitteitä. Ihmiselle on ominaista uudistaa ympäristöään ja ottaa käyttöön uusia innovaatioita. Myös aikaisemmat polvet ovat hakeneet tuoreita ilmaisutapoja ja muuttaneet kielenkäyttöään muotien mukaan. Nämä trendit näkyvät kunkin ajan kielessä.

Sananmuodostukseen johtavia syitä on edellisten lisäksi muitakin. Yksi on subjektiiviset syyt ja kielellinen tyyllittely, toisin sanoen halu tuottaa persoonallista ja omintakeista kieltä. Tämänkaltaiset sananmuodostuksen tulokset ovat tyyppillisesti kerrallisia eli tilapäisiä. Uutta sanastoa muodostetaan myös silloin, kun vanha nimitys ei jostakin syystä enää täytä kieliyhteisön mieltymyksiä. Tästä on kysymys esimerkiksi aiemmin lainattujen vierassanojen suomalaistamisessa. Myös tunne vanhan ilmauksen epäinformatiivisuudesta on syy uuden nimityksen muodostamiseen. (Ks. sananmuodostuksen syistä lisää Räisänen 1988, 13–15.) Aina sananmuodostusprosessi ei johdu tarpeesta nimittää jotakin uutta käsitettä, vaan kysymys on ns. syntaktisesta sananmuodostuksesta. Tämä sananmuodostuksen tyyppi liittyy nimenomaan johdoksiin ja johtamiseen. Asiaan paneudutaan jäljempänä luvussa 4.2.2, *Leksikaalinen ja syntaktinen johtaminen*.

Nyky-suomessa omaperäisin keinoin muodostetuista uusista lekseemeistä ylivoimainen osa on yhdyssanoja (esim. Räisänen 1988, 13; Tuomi 1996, 279). On laskettu, että esimerkiksi sanakirjojen lekseemeistä jopa 70 % on yhdistämällä muodostettuja (esim. ISK § 145). Valtaosa uusista yhdysilmauksista on osa osalta vieraan mallin mukaan muodostettuja käänöslainoja (Tuomi 1996, 279). Yhdyssanat osoittautuvat ylivoimaisiksi myös 1600-luvun kirjasuomen uudissanastossa (Nummila 2005, 164–165; 2006, 24–25). Yhdistämistä voidaan pitää nimenomaan kirjoitetulle kielelle ominaisena sananmuodostuskeinona, kun taas murteissa yhdyssanoja on voitu todeta olevan yleiskieltä vähemmän. Murteille ominaisempaa on sanaliittojen käyttö. (Tuomi 1989b, 28.) Esimerkiksi nyky-

suomeen syntyy uusia yhdyssanoja päivittäin, joskin suuri osa niistä on kerrallista, tilapäistarpeeseen muodostettua sanastoa. Yhdyssanat kuuluvat myös tässä tutkimuksessa tarkasteltavaan sanastoon, sillä tekijännimijohdoksissa tavataan runsaasti yhdysilmauksia.

Sananmuodostusta tarkasteltaessa on merkityksellistä huomioida, että sanalla on sekä **nimitysfunktio** että **merkitysfunktio**. Nimitysfunktio perustuu siihen, että erilaiset tarkoitteet vaativat nimeämistä. Merkitysfunktio perustuu puolestaan siihen, että tiettyyn muotoasuun liittyy tietty merkitys tai merkityksiä. (Räisänen 1988, 12; ks. merkitykseen liittyvistä asioista lisää semantiikkaa käsittelevä luku 3.1.3 ja sen alaluvut.)

3.1.2 ETYMOLOGIA

Etymologia tutkii paitsi sanojen ikään ja alkuperään liittyviä asioita myös sanojen merkityksessä ja keskinäisissä suhteissa tapahtuneita muutoksia. Tutkijan on näin ollen kiinnitettävä huomiota myös kielenulkoiseen maailmaan eli siihen historialliseen kontekstiin, jossa sanaa on eri aikoina käytetty (Häkkinen 1990b, 9–10). Etymologiseen tutkimukseen kuuluvat erottamattomasti fonologia, morfologia ja semantiikka. Kaikkien kielitieteen osa-alueiden huomioiminen onkin etymologisen tutkimuksen edellytys. (Ravila 1975, 90; Häkkinen 1990b, 9–10.) Paavo Ravila toteaa: ”Sanojen alkuperästä voi vain se sanoa jotakin pätevää, joka hallitsee nämä edellytykset” (1975, 90).

Sanoja on iältään ja alkuperältään monenlaisia, ja myös etymologisen tutkimuksen ongelmat, näkökulmat ja tutkimuksessa käytetyt menetelmät vaihtelevat kohteen mukaan (Häkkinen 1985a, 7; Kulonen 1996, 9). Kaisa Häkkinen kirjoittaa tutkimuksessaan *Suomen kielen vanhimmasta sanastosta ja sen tutkimisesta* (Häkkinen 1985a; 1. p. 1983), että mm. edellä mainituista syistä ei alan yleistä teoriaa ole vielä 1980-luvulla juuri kirjoitettu. Ongelma koski erityisesti suomalais-ugrialaisten kielten etymologista tutkimusta. Häkkinen on myös myöhemmissä teoksissaan käsitellyt suomalaisen etymologian teoriaa ja metodologiaa (esim. 1985b; 1990b; 1996b). Etymologisen tutkimuksen menetelmiä käsittelee myös Ulla-Maija Kulonen teoksessaan *Sanojen alkuperä ja sen selittäminen* (1996).

Ominaista suomalaiselle etymologiselle teorialle ja metodiikalle on ollut keskittymisen kielikunnan sisäisiin suhteisiin, vanhimman sanaston kerrosten tutkimukseen ja esihistoriaan viittaavien asioiden selvittelyyn. Tutkimus on ollut vahvasti sidoksissa historiallis-vertailevaan metodiin (Häkkinen 1990b, 13; tark. esim. Anttila 1989), ja päähuomio on keskitetty vanhimpaan sanastoon eli ikivanhoihin omaperäisiin sanavartaloihin ja vanhoihin lainasanoihin (esim. Häkkinen 1990b, 11; Kulonen 1996, 11, 38). Alan kirjallisuudessa tähdennetään, että etymologisen tutkimuksen peruskriteerit koskevat kaikenlaisen ja kaikenikäisen sanaston tutkimusta, mutta käytännössä kielikunnan sisäisen vertailevan tutkimuksen ulkopuolista etymologista tutkimusta ei juuri käsitellä. Fennistiikassa vielä muutama vuosikymmen sitten vallinneesta tilanteesta kertoo Kulosen (1996) kommentti: ”Suomen kielen tavallisempien johdosten ja yhdyssanojen syntyä on pohtinut Kaisa Häkkinen etymologisessa sanakirjassaan, mutta hän lienee ensimmäinen, joka on kiinnittänyt tähän asiaan vakavaa huomiota” (mt., 28). Viitattu teos on vuodelta 1987 (2. tark. painos = Häkkinen 1990a; ks. myös Häkkinen 1985b, 154–155).

Tärkeä lähtökohta 1800-luvun alkupuolella syntyneelle ns. nykyaikaiselle etymologiselle tutkimukselle on luontevasti ollut kielikunnan yhteisen sanaston, sisäisten vaiheiden ja vanhimman rekonstruoitavissa olevan kantakielen selvittäminen (ks. Häkkinen 1990b, 13–14; Kulonen 1996, 34–36). Tätä työtä tehdään yhä, mutta siinä ollaan jo suhteellisen pitkällä. Häkkinen huomauttaa, että yksinomaan vanhimpien sanavartaloiden muodon ja

merkityksen selvittely tarkoittaa käytännössä sitä, että suurin osa kielen sanastosta jää tutkimuksen ulkopuolelle. Koska valtaosa sanastosta on johtamalla tai yhdistämällä muodostettua, merkitsee pelkästään sanavartaloihin keskittyminen sitä, että tieto kielen todellisesta kehityksestä ja kokonaisuudesta jää puutteelliseksi. (Häkkinen 1990a, XVII; samoin Kulonen 1996, 11.) Varsinkin viime aikoina tutkijoiden mielenkiinto on kuitenkin suuntautunut myös nuorempaan kompleksiseen sanastoon (esim. Jarva 2003, Jääskeläinen 2004, Laine 2007, Pitkänen 2008, Kulonen 2010), ja monissa tutkimuksissa sanaston alkuperään liittyvät kysymykset ovat keskeisiä.

Kaikkiaan voidaan puhua lähtökohdiltaan kahdentyyppisestä etymologisesta tutkimuksesta. Erityisesti sanakirjojen kirjoituksen näkökulmasta sanojen alkuperää tarkastellut Kulonen (1996) jakaa etymologisen tutkimuksen **vertailevaan** ja **yhdestä kielestä lähtevään**. Käytännössä on mahdoton asettaa kriteerejä sille, mikä sanastontutkimus edustaa esimerkiksi morfologista leksikologiaa ja mikä yhdestä kielestä lähtevää nuoremman kompleksisen sanaston tutkimusta. (Mt., 9–11, 34.) Tyypillistä on, että kompleksisen nuoren sanaston rakennetta ja alkuperää selvitetessä on liikuttava kaikilla sanastontutkimuksen osa-alueilla. Vaikka suomalais-ugrilaisia kieliä koskevaa etymologista metodikirjallisuutta on olemassa, vaatii ns. nuoremman kompleksisen sanaston tutkimus vertailevan etymologisen tutkimuksen menetelmien osittaista soveltamista yhdestä kielestä lähtevään tutkimukseen.

Aiempi vanhaa kirjasuomea koskeva ns. nuoremman kompleksisen sanaston tutkimus on ilmestynyt hajallaan artikkeleina. Kirjoittajat ovat töissään soveltaneet etymologisia kriteereitä omien tarpeidensa mukaan. Artikkelit ovat tyypillisesti keskittyneet muutamien sanojen merkitysten selvittelyyn. Aihealueen keskeisinä edustajina mainittakoon Rapolan ja Hakulisen laatimat sana-artikkelit (ks. esim. Rapola 1962c; Hakulinen 1999). Niitä laajempaa erillistutkimusta edustaa Häkkisen kirjakielen linnun nimityksiä käsittelevä teos (2004b). Muuta nuorta kulttuurisanastoa koskevaa tutkimusta edustavat lainasanatutkimukset (Streng 1915; myös Koukkunen 1990). Olen myös itse aiemmissa nuorta kompleksista sanastoa koskevissa tutkimuksissani (esim. Nummila 2007a; 2008; 2010) soveltanut etymologisia peruskriteereitä omaperäisen kompleksisen kulttuurisanaston alkuperän tutkimukseen. Hyödynnän tässä työssä aiempia havaintojani ja tuon sekä teoriaosuudessa että aineiston analyysissä esiin kompleksisen nuoren kulttuurisanaston tutkimukseen liittyviä keskeisiä kysymyksiä ja toimintamalleja. Leksikaalisesta sanastosta eroten syntaktisen sananmuodostuksen tuloksia tarkasteltaessa pääpaino ei varsinaisesti ole sanojen alkuperän selvittelyssä (ks. johtamisen perusfunktioista tark. luku 4.2.2).

Seuraavassa luvussa 3.1.2.1 esittelen yhdestä kielestä lähtevän etymologisen tutkimuksen näkökulmaa ja luvussa 3.1.2.2 etymologisen tutkimuksen yleisiä kriteereitä. Kiinnitän huomiota nimenomaan niihin seikkoihin, jotka ovat olennaisia suomen erilliskehityksen aikaisen kompleksisen sanaston tutkimuksessa.

3.1.2.1 YHDESTÄ KIELESTÄ LÄHTEVÄ ETYMOLOGINEN TUTKIMUS

Yhdestä kielestä lähtevä etymologinen tutkimus, jota myös käsillä oleva tutkimus edustaa, on kiinnostunut tietyn kielen sanoista ja niiden alkuperästä. Sanastoa vertaillaan tästäkin näkökulmasta tehtävässä tutkimuksessa sukukieliin ja lainattujen sanojen osalta esimerkiksi naapurikieliin. Yhdestä kielestä lähtevä tutkimus käsittää kielten keskinäisen vertailun lisäksi myös muuta, sillä kaikki kielenaines ei ole yhteistä jonkin toisen kielen

olla aivan sama, mutta sanojen välinen merkitysyhteys on pystyttävä osoittamaan. (Häkkinen 1990b, 24–25, 34–35.) Tämänkaltainen merkityksen käyttö etymologisessa tutkimuksessa koskee ennen kaikkea vanhan sanaston vertailevaa tutkimusta. Nuorta kulttuurisanastoa tutkittaessa merkitys nousee erityisen tärkeään rooliin, koska sanan liittyessä tiettyyn historialliseen aikakauteen, yhteiskuntaelämän kehitysvaiheeseen, elinkeinon tai ylipäätään johonkin kulttuurin muotoon toimii merkitys usein vihjeenä siitä historiallisesta ja kulttuurisesta kontekstista, jossa sana on muodostettu (ks. Häkkinen 1990b, 25, 33; ks. kulttuurisanoista tark. tämän tutkimuksen luku 3.2.3). Kun sanastontutkija on perillä myös kielenulkoisen maailman vaiheista, merkitys saattaa määrittää sanan iän hyvinkin täsmällisesti. Mikään ei välttämättä estä sitä, että samanasuista sanaa on käytetty joskus muussakin merkityksessä, mutta nimenomaisen sanan käytöstä ja iästä voidaan merkityksen perustella tehdä johtopäätöksiä.

Merkityksen painoarvo on varsin suuri nuorta kompleksista kulttuurisanastoa ja sen alkuperää tutkittaessa. Tämä perustuu tosiasiaan, että nuoren kompleksisen sanaston ikäämiseen liittyy morfologiselta kannalta erinäisiä ongelmia. Varsinkin kun kompleksisten sanojen osat ovat olleet periaatteessa milloin tahansa yhdistettävissä, osoittautuu merkitys usein jopa ainoaksi olennaista tietoa tarjoavaksi kriteeriksi. Johdosten ikäämiseen liittyviä seikkoja tarkastelen lähemmin seuraavassa luvussa 3.1.2.3.

Sanan ikää selviteltäessä on sanan **levikki**-kriteerin merkitys vahva. Perinteisesti kielikunnan sisäisessä etymologisessa tutkimuksessa sanojen levikkien selvittäminen on ollut keskeinen tehtävä. Yksittäisen sanan esiintyminen esimerkiksi kaikissa sukukielissä on osoittanut sanan ikivanhaksi ja yhteiseksi. Sanan levikki osoittautuu tärkeäksi myös lainasanoja ja lainautumisajankohtia selvitettäessä. Mekaanisesti sanan ikää ei kuitenkaan voida levikin perusteella arvioida, sillä sana voi aikojen kuluessa toisaalta kadota tai lainautua edelleen sukukielten sisällä. Mikäli mahdollista, levikkiä tarkastellaan aina puhutun kielen eli murteiden osalta. Toisaalta myös sanan esiintyminen kirjallisissa lähteissä on otettava huomioon. Nyrkkisääntö on, että laaja levikki viittaa sanan vanhuuteen (tai poikkeukselliseen ekspansiivisuuteen eli levittäytymiskykyyn). Suppealevikkistä sanaa voidaan hyvällä syyllä epäillä uudeksi lainaksi tai muuten uudeksi innovaatioksi eli myöhäiseksi muodosteeksi. (Häkkinen 1990b, 25–27.)

Suomen erilliskehityksen aikaista nuorta kulttuurisanastoa tarkasteltaessa ilmauksen levikitiedot perustuvat siis murteissa tai kirjallisissa lähteissä esiintymiseen. Puhutaan hyvin toisenlaisesta mittakaavasta kuin kielikunnan yhteissanastoa selvitettäessä. Toisaalta yhden kielen osalta saatavissa olevat esiintymistiedot ovat yleensä edellisiin tapauksiin verrattuna huomattavasti yksityiskohtaisempia. Kompleksista kulttuurisanastoa tutkittaessa olennaista tietoa tarjoaa myös sanojen esiintyminen ja levikitiedot lähisukukielissä. Kuten muutkin kriteerit yksittäisen sanan levikki ja sanasta esiintyvä murrevariaatio kertovat sen iästä ja tulosuunnasta. Laajalti eri murteissa eri variantteja omaavaa johdosta ei ole syytä pitää esimerkiksi Agricolan vasta 1500-luvulla kirjasuomen tarpeisiin muodostamana, vaan huomattavasti vanhempana kansankielisenä ilmauksena. Toisaalta jos sanalle ei löydy vastineita lähisukukielissä, on se todennäköisesti korkeintaan suomen erilliskehityksen aikainen eli suhteellisen nuori (esim. Häkkinen 1990a, X).

3.1.2.3 KOMPLEKSISEN SANASTON ETYMOLOGIOINNIN ONGELMIA

Kompleksisen sanaston etymologiset ongelmat liittyvät ensinnäkin kielenainesten ikäämiseen. Kun sekä johdin että vartalo ovat ikivanhoja, ei johdoksen syntyajasta rakenneosien perusteella voida sanoa juuri mitään. Tämä koskee nimenomaan aineksia, joiden on katsottava olleen kaikkina kielen kehityksen aikoina produktiivisia. Osiensa puolesta ikivanhoja ja periaatteessa milloin tahansa muodostettuja johdoksia voivat olla esimerkiksi sanat *elämä*, *kuolema*, *antava* ja *menevä*. Kompleksisen sanaston tutkimuksen lähtökohta on, ettei sanan ikää voida selvittää tutkimalla sen osien ikää, vaikka käytännössä jonkinlainen takaraja onkin usein arvioitavissa. (Häkkinen 1985b, 154–155; 1990b, 101, 124–125; ks. myös Lehtinen 1976, 94.)

Toinen kompleksiseen ja läpinäkyvään sanastoon liittyvä ongelma on samanasuisten johdosten muodostaminen toisistaan riippumatta uudelleen eri aikoina. Voidaan puhua myös rinnakkaiskehityksestä. Yleensä jälkimmäisellä tarkoitetaan lähisukukielissä itenäisesti tapahtuvaa kehitystä kuten esimerkiksi samanrakenteisten ja samanmerkityksisten yhdyssanojen tai johdosten syntyä. Kahdessa lähisukukielessä tunnetuista aineksista muodostetut kompleksiset sanat voivat myös lainautua määrämerkityksessä lähisukukielestä toiseen. Tällaiset ilmaukset eivät tietenkään edusta omaperäistä, produktiivista sananmuodostusta. (Häkkinen 1990a, XVII.) Samanasuisten johdosten toisistaan eroavat merkitykset ja sanan jääminen välillä kokonaan käytöstä ovat merkkejä samanasuisen sanan muodostamisesta useamman kerran saman kielen sisällä. Esimerkin tällaisesta tapauksesta tarjoavat Agricolan teosten kielessä tavattava *elämys* 'elämä' ja C. A. Gottlundilla 1800-luvulla esiintyvä *elämys* 'elämäkerta'. Esiintymien välillä johdosta ei tavata ainakaan kirjasuomessa. 1900-luvulla *elämys* taas esiintyy edellisistä selvästi poikkeavassa nykymerkityksessään. (Häkkinen 1990b, 126; esimerkki Rapola 1960, 19.)

Mainitut kompleksisen sanaston alkuperän selvittämiseen liittyvät seikat eivät osoitautu tässä tutkimuksessa siinä mielessä erityisen ongelmallisiksi, että aineiston laatuun tältä osin liittyvät seikat ovat alusta alkaen tiedossa. Vaikka sanan rakenteen perusteella ikäystä ei voidakaan suorittaa, tarjoavat johdosten merkitys ja levikki tietoa sanan taustasta. Kaikkien aineistossa esiintyvien, kaikkina aikoina potentiaalisten sanojen syntyajan kohta ei ole selvitettävissä, eikä tämä ole käsillä olevan tutkimuksen lähtökohdista katsoen edes olennaista. Etymologisesti kiinnostavaa on selvittää 1500-luvulla muodostetun sanaston laatua ja sen taustalla olevia sananmuodostuksen malleja. Tutkimusaineistoon kuuluu kulttuurisanaston lisäksi runsaasti ns. syntaktisen sananjohdon tuloksia, joiden ominaispiirteitä ovat vakiintumattomuus ja produktiivinen käyttö. Tämän sanaston suhteen syntyajankohdan määrittely ei ole mielekäästä.

Kolmas johdosten etymologointiin liittyvä ja myös omaa tutkimusaiheittani sivuava seikka liittyy johdoksiin, joiden kantasanana on suomen kieleen täysin kotiutunut laina. Ongelmallisia alkuperän selvittämisen näkökulmasta ovat sanat, jotka on mahdollista hahmottaa sekä omaperäisillä aineksilla lainatusta kantasanasta muodostetuiksi että sellaisinaan lainatuiksi. Tällaisia tapauksia ovat esimerkiksi *lakka* ja *lakata* sekä *maali* ja *maalata*. Ovatko parien jälkimmäiset jäsenet lainaa vai nominista ns. verbistimellä muodostettuja sanoja? (Kulonen 1996, 28.) Ongelma liittyy myös tekijännimiin. Sellaiset sanat kuin *karvari*, *maalari* ja *muurari* ovat aikanaan suomen kieleen kokonaisuudessaan johtimiseen kaikkineen lainattuja (vrt. ruotsin *garvare*, *målare* ja *murare*), mutta synkronisen näkemyksen (= ISK) mukaan vastaavanlaisia johdoksia voidaan tunnetun mallin mukaan muodostaa kuitenkin myös itsenäisesti (ISK § 254; ks. myös Koivisto, V. 2006, 542).

Diakroniselta kannalta omaperäiseksi luonnehdittavasta suomen kielen sananmuodostuksesta *maalari*-tyyppiset johdokset eroavat vartalovokaaliltaan (A), joka ei ole muut-

tunut *ri*-johdinaineksen edellä *U*:ksi. *Ison suomen kieliopin* näkemyksen mukaan esimerkiksi *maalari* voidaan muodostaa *ri*-johtimella verbistä *maalata* ja *kuppari* verbistä *kupata*. Tällaisista esimerkeistä tulee esiin puhtaasti synkronisen kielentutkimuksen ja kielenkuvauksen tietynlainen ongelmallisuus: kieleen vuosisatoja sitten johtimineen kokonaisuutena lainatut sanat voidaan esittää produktiivisen sananmuodostusprosessin tuloksina. *Iso suomen kielioppi* ei ota suoraan kantaa siihen, kuuluuko mainittu tyyppi nykysuomen produktiiviseen sananmuodostukseen eli muodostetaanko mallin mukaan todella uusia sanoja kieleen (sanatyypistä esim. Hakulinen 1979, 177–178; ks. myös tämän tutkimuksen luvut 5.3.1.5 ja 6.1.5.1).

Tarkastelen omassa työssäni vanhan kirjasuomen kompleksista sanastoa sekä synkronisesta että diakronisesta näkökulmasta: *A*-vartaloiset, muista kielistä tunnetusti kerran lainatut tekijännimet edustavat tutkimukseni näkökulmasta kiistatonta lainasanastoa.

3.1.3 LEKSIKAALINEN SEMANTIikka

3.1.3.1 SEMANTIikasta yleisesti

Semantiikka eli merkitysoppi tutkii kielen aineiden merkityksiä ja keskinäisiä merkityssuhteita. Semantiikka edustaa kielitieteessä omaa kielen tasoa, mutta samalla se liittyy erottamattomasti muihin tasoihin; kieltä ei juuri voi tarkastella ottamatta huomioon kielenainesten merkitystä (esim. Häkkinen 1996a, 165). Tämä tulee esiin myös käsillä olevan tutkimuksen teoriaosuuden sisällössä. Semantiikkaan liittyviä asioita on käsitelty jo edellä etymologista tutkimusta määriteltäessä, sillä merkitys on yksi sen pääkriteereistä. Sanojen merkitys on keskeisesti esillä myös jäljempänä eri yhteyksissä. Tässä luvussa esittelen yleisiä semantiikkaan kielitieteen haarana liittyviä seikkoja. Näkökulmani on leksikaalisessa semantiikassa. Käsitellen sekä perinteistä semantiikan teoriaa että kognitiiviseen semantiikkaan liitettyjä näkemyksiä. Käytännössä ajatukset ovat useimmiten vanhoja ja samoja, vaikka terminologia aikojen kuluessa vaihtelee.³⁵

On selvää, että sanoilla ja muilla kielen aineksilla on jokin merkitys, mutta on hankalaa eritellä, mitä todella tutkitaan, kun tutkitaan merkityksiä. Merkitystä voidaan luonnehtia esimerkiksi todellisuuden tai kuvitellun todellisuuden tietyksi osaksi, johon tietyllä sanalla viitataan. Merkityksen voi ajatella olevan **käsitys** tai **mielikuva**, joka kielenkäyttäjällä tietystä kielenulkoisesta tarkoitteesta on. Esimerkiksi sanojen *nainen* tai *talo* merkitys on se käsitys, jonka kielenkäyttäjätajunnassaan näihin sanoihin yhdistää. (Esim. Ravila, 1975, 99–100; Kangasniemi 1997, 10; vrt. kuitenkin Larjavaara 2007, 282.) Tämä on yleinen käsitys merkityksestä nykykielitieteilijöiden keskuudessa (Itkonen, Esa 2008, 8). Mielikuvana merkityksen näkevät myös monet kognitiivisen kielitieteen edustajat (esim. Langacker 1991, 511; Talmy 2000, 5–6). Käsitys merkityksestä mielikuvana on

³⁵ Kognitiiviseksi kielitieteeksi ristitty käsitys on ollut suosittu 1980-luvulta lähtien. Monet kognitiivisen kielitieteen perustavanlaatuiset näkemykset ovat kuitenkin jo vanhastaan kielitieteessä tunnettuja. Yhtäläisyyksiin kognitiivisen kielitieteen ja aiempien näkemysten välillä ovat viittaneet monet tutkijat (ks. esim. Geeraerts 1988; Herlin 2003; Itkonen, Esa 2004, 323–324). Uusin kielentutkimus perustuu monin osin kognitiiviseen näkemykseen kielestä, eikä ajan tasalla olevaan kirjallisuuteen perustuvaa metodologista viitekehystä olisi oman tutkimukseni kannalta edes mahdollista rakentaa joko ns. perinteisemmän tai ns. kognitiivisen tutkimuksen varaan.

luonteeltaan subjektiivinen, koska mielikuvat ovat henkilökohtaisia. Osa kielentutkijoista kokee mielikuviin perustuvan merkitysnäkemyksen tästä syystä ongelmalliseksi. Merkitys tulisikin heidän näkemyksensä mukaan ymmärtää intersubjektiiviseksi eli kielenkäyttäjien yhteiseksi laajalle levinneeksi tiedoksi esimerkiksi tietyn sanan käytöstä. (Esim. Itkonen, Esa 2008, 8; alkup. Wittgenstein 1953.)

Ajatus sanan esiintymäympäristöstä riippumattomasta yleisestä leksikaalisesta **perusmerkityksestä** on usein käytännön syistä hyvä ja tarkoituksenmukainen semanttisen tarkastelun lähtökohta. Jokaisella sanalla voidaan ajatella olevan tällainen oma tilanteisiin sitoutumaton ja suhteellisen pysyvä merkitys, joka voidaan edelleen ymmärtää avoimeksi, tilannesidonnaiseksi ja vaihtelevaksi. Niinpä yleisellä tasolla samaksi sanaksi tajuttava kielenaines voi käytännössä esiintyä monenlaisissa yhteyksissä ja merkityksissä. Tällöin jokin leksikaalisen merkityksen sallimista käyttötavoista aktuaalistuu (vrt. esim. sanan *käydä* toisistaan poikkeavat aktuaalistuneet merkitykset lauseissa *Isä käy kaupassa*, *Se käy päinsä*, *Sima käy kellarissa*). Kielenkäyttäjä valitsee kokemukseensa perustuvan järkevimmän tulkinnan ilmeisen automaattisesti. (Esim. Häkkinen 1990b, 35–36; ks. myös Langacker 1997, 247; Sivonen 2005, 34.)

Kuten kieltä yleensä myös semantiikkaa voidaan tarkastella niin diakronisesta kuin synkronisesta näkökulmasta. Tämä koskee nimenomaan sanasemantiikkaa. **Diakroninen semantiikka** tutkii kielen eri kehitysvaiheita ja niiden suhteita. Diakronisen semantiikan varsinaisena tutkimuskohteena on sanojen merkityksen kehittyminen tai muuttuminen. (Esim. Ravila 1975, 103; Koski 1996, 108, 113; Geeraerts 1985; 1997, I.) Merkityksen muutoksista voidaan erottaa eri tyyppejä. Usein muutokset liittyvät siihen, että sanan merkitysala muuttuu eli supistuu tai laajenee. (Ks. diakronisen semantiikan keskeisistä tutkimuskohteista ja tutkimuksista Geeraerts 1997, I; ks. myös Blank & Koch 1999.)

Monet kielen muutokset vaativat pitkän ajan toteutuakseen mutta jo kirjakielen historian aikana monien sanojen merkityksissä on tapahtunut selviä muutoksia. Sana *ammatti* on hyvä esimerkki siitä, kuinka sanan merkitys voi ajan kuluessa täsmentyä ja merkitysala kaventua. Vanhassa kirjasuomessa sanalla *ammatti* viitataan paitsi virkaan, toimeen tai elinkeinon myös ammattikuntaan tai virkaelimeen. Murteissa sanaa on käytetty muun muassa merkityksissä 'puuha, tehtävä, työ'. Nykysuomea kuvaavien sanakirjojen mukaan *ammatti* tarkoittaa enää vain päätyönä harjoitettavaa elinkeinoa. (SMS; VKS s.v. *ammatti*; esim. PS s.v. *ammatti*; Häkkinen 1990b, 38.) Mikäli sanan taustalla oleva referentti muuttuu, tapahtuu myös merkityksen muutos. Esimerkiksi sanalla *raha* on viitattu turkiseläimeen ja sen nahkaan, jotka ovat aikanaan olleet tärkeitä vaihtovälineitä. Myöhemmin *raha* on siirtynyt tarkoittamaan muita vaihdon välineitä. (Ravila 1975, 105.) Vaikka siis *raha* viittaa sekä aiemmin että myöhemmin samassa funktiossa käytettävään tarkoitteeseen, eivät merkitykset vastaa toisiaan.

Synkronisessa semantiikassa mielenkiinto kohdistuu merkitykseen, joka sanalla on tietynä tarkasteltavana historiallisena ajankohtana. Yksittäisen tutkimuksen näkökulmasta toisen näkökulman (diakronisen tai synkronisen) käyttö ei sulje toisen hyödyntämismahdollisuutta pois, vaan samassa tutkimuksessa voi rinnan käyttää molempia (Koski 1996, 113–114). Esimerkiksi nuoren sanaston etymologisessa tutkimuksessa on tärkeää huomioida myös sanan konkreettinen eli aktuaalinen merkitys käyttöyhteydessä (diakronista ja synkronista näkökulmaa kielen tutkimuksessa käsitellään yleisesti luvussa 3.2.1).

Kielen ainesten merkityksiä tutkivan semantiikan ja yleisen ympäröivästä maailmasta olevan tiedon välinen suhde on kielentutkimuksessa koettu haastavaksi ja ongelmalliseksi. Tähän on vaikuttanut tarkastelun kohteen abstraktisuus. Semantiikan piiriin kuuluvat asiat ja tieto kielenulkoisesta maailmasta on perinteisen kieliopin näkökulmasta käsitetty ainakin osin eri asioiksi. Semantiikan on katsottu käsittävän valikoidun osan kaikesta tarkoitteeseen liittyvästä ns. ensyklopedisestä tiedosta. Näkemyksen mukaan kaikki kielen

kannalta merkityksetön kielenulkoista maailmaa koskeva tieto on ylimääräistä ja jää varsinaisen semantiikan ulkopuolelle. Semantiikan ja ns. kielellisen käsitejärjestelmän kannalta relevanttia tietoa olisi esimerkiksi tietää, minkälaiseen oloon merkillä *kissa* viitataan, mutta merkityksetöntä olisi tieto meidän kissamme ja naapurin kissan välisistä värieroista. Tällaiset rajanvedot kielitieteellisen semantiikan ja yleisen tiedon välille ovat kuitenkin varsin hämäriä. Onkin kyseenalaistettu, onko tällaista rajaa edes syytä olettaa olevan olemassa. (Esim. Langacker 1987, 147, 153; Aitchison 1987, 44; Taylor 1989; myös Leino, P. 1993, 44–45; Häkkinen 1996a, 167–169.)

Ajatus kielen ja kielenulkoisen maailman erottamattomuudesta reaalistuu **kognitiivisessa semantiikassa**. Kognitiivisen kielitieteen suuntaus kognitiivinen kielioppi näkee kielen ehdottomassa yhteydessä kielenkäyttäjään, kielenkäyttötilanteeseen ja kulttuurikontekstiin. Voidaankin sanoa, että kognitiivinen kielioppi keskittyy nimenomaan merkityksen ja merkitysrakenteiden tarkasteluun ja kuvaukseen. Semantiikan merkitys kielitieteellisessä tutkimuksessa on kognitiivisen kieliopin näkökulmasta tarkasteltuna korostunut. (Esim. Givón 1995, xv; Geeraerts 1997, 8; Langacker 1999a, 1.)³⁶ Kognitiiviseen semantiikkaan perustuvan näkemyksen mukaan sanat eivät ole muusta maailmasta irrallaan ja kaikki sanoihin liittyvä taustatieto on edellytys niiden ymmärtämiselle (esim. Fillmore 1984, 89; Cruse 1986, 19; 1988; Langacker 1987, 154–158; 1997, 248; Leino, P. 1993, 44–48; ks. myös Leino, P. 1983, 107).

Sanan todellinen merkitys selviää yleensä käyttöyhteyden perusteella. Sanoja tutkittaessa ensisijainen konteksti on lauseyhteys, mutta tarvittaessa myös laajempi tekstikonteksti tai kokonainen teksti. Toinen tausta, johon sanaa peilataan, on kielenulkoisen maailma eli kulttuurikonteksti. Käytännössä merkityksen määrittelyssä on toimittava tapauskohtaisesti eli selvitettävä merkitystä sen mukaan, mikä esimerkiksi on tutkimusongelman kannalta olennaista ja keskeisintä (Leino, P. 1993, 48). Kognitiivisen semantiikan näkökulmasta on kiinnostavaa tarkastella maailman ilmiöitä tai tietyn kulttuurisen ryhmän elämää ja instituutioita ja sitä, miten kielellisiä keinoja käytetään, kun tuon maailman aineksille annetaan nimiä, sitä luokitetaan, kuvataan ja siitä puhutaan (Fillmore 1984, 89).³⁷ Nämä näkemykset sopivat luontevasti uuden ajan alun kulttuurisanaston tutkimukseen ja sen perinteisiin tutkimusmetodeihin.

3.1.3.2 SANOJEN KATEGORIOINTI

Merkityksen perusteella kielen sanoja voidaan jakaa erilaisiin ryhmiin, esimerkiksi sukulaissanastoon tai työvälineiden ja värien nimityksiin. Paitsi eri kielissä myös kielen eri kehitysvaiheissa tällaiset **merkityskentät** voivat olla hyvinkin erilaisia (esim. Larjavaara 2007, 153–155; ks. myös Itkonen, Erkki 1966, 360–362). Toiset merkityskentät ovat luonteeltaan selvärajaisia ja toiset hankalammin hahmottuvia. Tarkkarajaisena voidaan pitää esimerkiksi nisäkkäiden tai pitkälti myös ruumiinosien muodostamaa kenttää (vrt.

³⁶ Charles Fillmore (1984) puhuu kahdesta semantiikan traditiosta, formaalisesta ja **etnografisesta semantiikasta**. Jälkimmäinen ei ole nimityksenä vakiintunut kielentutkimukseen vaan tapana on puhua kognitiivisesta semantiikasta. Vastaava ajatus sisältyy kirjallisuudessa epävirallisesti käytettyihin termeihin ”*anthropological linguistics*” ja ”*linguistic anthropology*” (ks. Blank & Koch 1999, 11). Fillmore käyttää etnografisesta semantiikasta myös nimitystä *lexical semantics* (1984, 89.) Käsillä olevassa tutkimuksessa käsitettä leksikaalinen semantiikka käytetään yleisesti sanasemantiikan nimityksenä.

³⁷ Kognitiivisesti suuntautunut semantiikka on läheinen hermeneuttisten näkemysten kanssa: merkitys löytyy kulttuurisesta, historiallisesta ja kirjallisesta kontekstista (ks. tästä esim. Cruse 1986, 19; Aitchison 1987, 195; Geeraerts 1997, 19, 178, 180–181).

jälkimmäisen osalta kuitenkin Koski 1987a), mutta tulkinnanvaraista on, luetaanko esimerkiksi vyö ja nenäliina paidan ja housujen kanssa samaan vaatteiden kenttään. Sama sana voi kuulua useihin merkityskenttiin sen mukaan, mitä luokitteluperusteita käytetään. Esimerkiksi liikkumista merkitsevät verbit sopivat samaan kenttään paitsi keskenään myös kulkuneuvojen kanssa. Merkityskenttien voidaankin ajatella muodostavan kielessä moniulotteisia mentaalaisia verkostoja. (Esim. Lyons 1983, 75; 1995, 102–; Kangasniemi 1997, 67.)

Tällaista maailman ja kielen **kategorioimista** on pidettävä ihmiselle ominaisena piirteenä, sillä ihminen järjestää ympäröivää maailmaa ikään kuin luonnostaan ja tiedostamattaan (esim. Lakoff 1987, 5–6; Taylor 1989, vii). Nykykielentutkimuksessa sanaston näkeminen kokemusperäisinä kategorioina yhdistetään erityisesti kognitiiviseen kielen tutkimukseen, vaikka ajatus sinänsä onkin vanha.³⁸ Ns. kognitiivinen leksikologia on kuitenkin tuonut tutkimukseen uusia elementtejä kehittäessään sanaston tarkastelun metodeja. Kognitiivisen näkemyksen mukaan kieli on **kategorioiden muodostama systeemi**. Käsitejärjestelmät ovat kieliyhteisöjen keskuudessaan luomia ja kielentämiä. Tästä syystä aika ja kulttuuriympäristön muutokset vaikuttavat voimakkaasti erityisesti kulttuurisanastoa sisältäviin merkityskenttiin. Käsitteet eivät siis ole ajasta ja paikasta riippumattomia, vaan ne ovat vahvasti kulttuurisidonnaisia. Se, kuinka käsitteitä nimetään ja kuinka paljon eri käsitekategorioihin kuuluvia nimityksiä on, viittaa suoraan kategorian sisältämien tarkoitteiden asemaan kieliyhteisössä eli siinä historiallisessa kontekstissa, johon ne kuuluvat. Kielen historiassa voivat saman käsitekentän sisäiset suhteet olla hyvinkin erilaiset eri aikoina. (Ks. käsitekentistä tark. Lyons 1977, 250–269.)

Kielen sanastoa voidaan luonnehtia yhteiskunnan peiliksi. Ne käsitteet, joille kieliyhteisössä on tarvittu kielellinen ilmaus, ovat jollakin tavalla ensin aktuaalistuneet yhteisössä. Käytännössä mikä tahansa käsite voi saada kielellisen ilmiön eli se voidaan kielentää, joten kulttuurisanastoa tutkittaessa olennaisia ovat ne ilmaukset, jotka ovat pysyviä tai joita nimetään toistuvasti. Merkityksellistä on se, mitkä ilmaukset ovat kieliyhteisössä kulloinkin keskeisiä. Toisessa kulttuurisessa yhteisössä on merkityksellistä, että lumen olomuodot on nimetty tarkasti, toisessa kieliyhteisössä on erotettu huomattavasti enemmän värien sävyeroja kuin toisessa ja toisaalla sääilmiöt on määritelty tarkemmin kuin toisaalla (esim. Lyons 1995, 89–90; ks. luokkien kulttuurisidonnaisuudesta Fillmore 1984, 89; Leino, P. 1987, 35–41). Kielen kehityksen näkökulmasta kielen aikaan ja paikkaan sidotut käsitekentät tarjoavat hedelmällisen tutkimuskohteen (ks. Blank 2001; erit. antropologisen tutkimuksen näkökulmasta ks. Brown 2001).

Kognitiivisen näkemyksen kannalta keskeinen ajatus on semanttisten kategorioiden rakentuminen ns. **prototyypin** eli luokan edustavimpien esimerkkien ympärille. Tällaisia **tyypillisiä** jäseniä kuuluu kaikkiin kategorioihin. Psykologisen prototyypillisyyden käsitettä on havainnollistettu testeillä, joista saatujen tulosten perusteella ihmismieli näkee toiset kategorian jäsenet tyypillisempinä kuin toiset, esimerkiksi omena on tyypillisempi hedelmä kuin oliivi, punarinta tyypillisempi lintu kuin pingviini jne. Silti oliivi luetaan omenan ohella hedelmäkategoriaan ja pingviini lintukategoriaan, vaikka niitä voidaankin pitää epätyypillisinä kategorioidensa edustajina. (Ks. Roschin tutkimukset, esim. 1973; 1977, niistä kootusti esim. Lakoff 1987, 39–46; Taylor 1989, 40–; myös Leino, P. 1993, 36–37.) Kielenkäyttäjällä on mielessään jonkinlainen mentaalinen kuva tyypillisestä lajin edustajasta, johon hän eriasteisesti suhteuttaa muita samaan kategoriaan kuuluvia edusta-

³⁸ Ns. klassisen kategorioinnin ja kognitiiviseen näkemykseen liitettävän kategorioinnin välillä on eroa siinä, että ensin mainitut kategoriat ovat tarkkarajaisia ja niihin kuuluminen edellyttää tiettyjen kriteerien ehdotonta täyttymistä. Kognitiivisen semantiikan kategoriat taas ovat rajoiltaan epätarkkoja ja liukuvia. Jälkimmäiset luokat ovat kiinteässä yhteydessä ajatukseen ns. prototyypeistä (prototyypeistä ja prototyypiteoriasta tark. jäljempänä). (Esim. Geeraerts 1987, 289; myös Leino, P. 1993, 33–36.)

ja. Prototyyppiä voidaan luonnehtia esimerkiksi mittapuuksi, kaavaksi tai malliksi. (Larjavaara 2007, 177.)³⁹ Prototyyppi-ajatukseen vahvasti liittyvää skeeman käsitettä tarkastellaan jäljempänä luvussa 4.3.2, *Mallit, muotit ja rakenneskeemat*.

Kategorioitaessa asioita ryhmän tyypillisimmät jäsenet kuvataan mahdollisimman tarkasti. Epätyypillisimmät jäsenet voivat täyttää vain osan tyypillisten eli prototyyppisten jäsenten piirteistä, mutta tulevat silti luetuiksi samaan kategoriaan. Kategorioiden rajojen sumeus ei ole ongelmallista, koska kategoriat rakentuvat keskiössä olevien ideaalien eli prototyyppisten tapausten ympärille. (Esim. Lakoff 1987, 56; Langacker 1991, 2–3; Leino, P. 1993, 38–39; Geeraerts 1997, 20.) Sisäiseltä rakenteeltaan luokissa on kuitenkin selviä eroja: toiset ovat selvärajaisia, mutta niiden jäsenten välillä voi olla vahvoja tyypillisyyseroja, tai päinvastoin. Kategorioita voidaan luonnehtia tyypiltään sulkeisiksi tai avonaisiksi. Avonaiseen luokkaan voi tulla uusiakin tarkoituksia, kun taas sulkeinen luokka on tässä mielessä stabiili. Esimerkiksi ruumiinosien kategoriaa voidaan pitää selvärajaisena ja luonteeltaan sulkeisena kun taas keittiövälineiden kategoriaan voidaan keksiä uusia esineitä. (Ks. esim. Kangasniemi 1997, 32.)

Prototyyppisten leksikaalisten kategorioiden sisäinen rakenne on kognitiivisen semantiikan näkökulmasta kiinnostava tutkimuskohde (Geeraerts 1997, 9). Kun jollekin käsitteelle annetaan nimitys, valitaan samalla myös kategoria, johon se käsitteen kanssa kuuluu (Geeraerts ym. 1994, 7). Kategorioiden tehokkuus perustuu siihen, että ne pystyvät käyttämään vanhempien aineiden sisältämää tietoa myös uusien käsitteiden tulkitsemisessa. Kun jokin kategoria vakiintuu kieliyhteisössä ja sen sisältämien käsitteiden määrä kasvaa, alkavat sen rajat hämärtyä (Geeraerts 1997, 41, 112–113). Toisaalta mitä keskeisimpiä ja olennaisempia kategorioiden sisältämät käsitteet yhteisössä ovat, sitä tarkempia kategoriat ovat sisäiseltä rakenteeltaan.

3.1.3.3 SANOJEN VÄLINEN SYNONYMIA

Synonymia eli samamerkityksisyys on kahden tai useamman leksikaalisen elementin välinen suhde, joka perustuu yhteiseen nimettävään tarkoitteeseen ja yhteisiin merkityssuhteisiin (Hakulinen & Ojanen 1993, 137). Täydellisesti synonyymiset ilmaukset ovat merkitykseltään identtisiä, eli ne ovat vaihdettavissa keskenään kaikissa konteksteissa merkityksen ja tyylin muuttumatta (esim. Lyons 1995, 60–61). Tällaiset synonyymit ovat kielessä varsin harvinaisia, ja kieli vaikuttaakin vieroksuvan täydellistä synonymiaa. Tätä voi pitää osoituksena kielen pyrkimyksestä taloudellisuuteen. (Esim. Itkonen, Erkki 1966, 365; myös Sivula 1989b, 183.) Monet sanat viittaavat samaan tarkoitteeseen, mutta niiden merkityksissä on vähintään tyylillisiä vivahde-eroja (Lyons 1995, 60; ks. myös esim. Cruse 1986, 270; Langacker 1988, 10–11; Geeraerts ym. 1994, 178, Kangasniemi 1997, 42). Mahdollista ainakin lähes täydellinen synonymia voi olla esimerkiksi erikoisalojen terminologiassa silloin, kun kielessä tunnetaan sekä lainattu että omaperäinen nimitys (Larjavaara 2007, 138; ks. myös Häkkinen 1990b, 41, 54). Yleensä tällöinkään ei ole ky-

³⁹ Matti Larjavaaran (2007) mukaan ajatusta prototyyppisyydestä ei voida ulottaa kaikkiin käsitteisiin ja kategorioihin, vaikka toisten kuvaukseen se sopiikin erinomaisesti. Hän toteaa, että ei ole esimerkiksi prototyyppistä ihmistä, jonka edustaman kategorian laidoille tultaessa ihminen muuttuisi asteittain apinoiksi tai muiksi ei-ihmisiksi. (Mt. 125–126.) Tässä tutkimuksessa tarkasteltavat ihmistarkoitteiset nimitykset eivät viittaa ”erityyppisiin tai eritasoisiin” ihmisrodun edustajiin, vaan variaatio ilmenee muulla tasolla, ts. kysymys on yksilöä kuvaavista ja yksilöitä erottelevista ilmauksista. Nimitysten taustalla oleva ihminen säilyy stabiilina käsitteenä.

symys tyyliin asti yltävästä täydellisestä synonyymiasta (vrt. *rabies* – *raivotauti* – *vesikauhu*) (vrt. Larjavaara 2007, 138; esimerkki mt.).

Vaikka sanat voisivat toimia kielessä toistensa funktionaalisina vastineina, ne eivät kuitenkaan ole ns. tiukan synonymian määritelmän mukaan semanttisesti synonyymisia. Esimerkiksi seuraavat sanat eroavat toisistaan joiltakin merkityspiirteiltään, vaikka ne voivat viitata täsmälleen samaan tarkoitteeseen: *vaimo* – *eukko*, *ilta* – *ehtoo*, *kirja* – *teos*, *vasta* – *vihta*, *antaa* – *sallia*, *laittaa* – *panna*. Täydellinen synonyymia edellyttää, että sanat ovat synonyymisia saman kielellisen systeemin sisällä. Tällöin eri rekistereiden eli esimerkiksi eri murteiden samaviitteinen sanasto ei edusta täydellistä synonyymiaa. (Esim. Sivula 1989b, 183.) Tiukan määritelmän mukaan täysiä synonyymeja ei käytännössä voi olla, koska sanojen merkitys ja käyttökontekstit eroavat lähes väistämättä toisistaan. Tätä näkemystä on painottanut erityisesti kognitiivisesti suuntautunut kielitiede. Sen mukaan semanttisesti läheisten ilmausten väliset merkityserot perustuvat kielenpuhujan sanoihin liittämiin mielikuviin. Perusajatus on, etteivät mielikuvat voi olla identtisiä. (Esim. Langacker 1988, 10–11; vrt. Leech 1981, 12–19, 23.)

Synonymian ymmärtäminen väljemmin on usein käytännöllisistä syistä välttämätöntä (esim. Sivula 1989b, 183; ks. myös Vanhatalo 2005, 10; Larjavaara 2007), tai vaihtoehtoisesti on operoitava monipuolisemmalla käsitteistöllä. Synonyymia voidaan ymmärtää laajemmin asteittaiseksi ja asteikolla kuvattavaksi ilmiöksi (Cruse 1986, 265–267; Lyons 1995, 60–65; Larjavaara 2007, 138–142; ks. myös esim. Hakulinen 1979, 419–420; eri näkemyksistä kootusti myös Vanhatalo 2005). Usein käytetty käsite on lähisyonyymi, jolla voidaan viitata toisiaan merkitykseltään läheisesti vastaaviin ilmauksiin (Lyons 1995, 60). Tutkimukselliset lähtökohdat ja tavoitteet määrittelevät sen, kuinka tarkasti samanmerkityksisyyden tasoja tulee eritellä.

Vaikka synonyymiaa käytettäisiin väljemmin yläkäsitteen tapaan merkitykseltään enemmän tai vähemmän toisiaan muistuttavista ilmauksista (Vanhatalo 2005, 10), on olennaista noteerata **samamerkityksisyyden** ja **samatarkoitteisuuden** välinen ero. Samatarkoitteisilla eli samaviitteisillä ilmauksilla on sama viittausala eli denotaatio, mutta ne eivät ole synonyymeja keskenään (esim. Lyons 1977, 207; Sivula 1989b, 184; Kangasniemi 1997, 28). Sanan merkitystä ja sen suhdetta toisen sanan merkitykseen määriteltäessä voidaan puhua yksittäiseen ilmaukseen liittyvistä merkityspiirteistä tai merkityskomponenteista. Ilmausten välisten yhteisten merkityspiirteiden määrä kertoo merkityksen läheisyydestä. (Esim. Lyons 1977, 158–159; myös Lyons 1995; ks. ns. komponenttianalyysiin perustuvasta merkityksen kuvaamisesta esim. Koski 1978a.) Samaviitteisten ilmausten olemassa olo perustuu siihen, että yksi olento (entiteetti) voi olla usealla tavalla käsitteistetty eli sillä voi olla monta representaatiota. Määräkontekstiin päätyneen ilmauksen valinta ei lähtökohtaisesti ole koskaan mielivaltaista vaan riippuu ilmaisutarpeesta (esim. Sivula 1989b, 184; ks. samuudesta myös Kelomäki 1997, 11).

Niin tarkoitteeltaan kuin tyyliltään synonyymisilta saattavat vaikuttaa esimerkiksi *itara*, *kitsas*, *pihi* ja *saita* (esimerkit Kangasniemi 1997, 42). Esimerkkisanojen välinen synonyymia vaikuttaa täydelliseltä todennäköisesti vain nykysuomen ja ehkä myös tietyn kielenkäyttäjän näkökulmasta. Tilanne näyttäytyisi toisenlaisena, mikäli sitä päästäisiin tarkastelemaan eri aikoina, eri murteiden puhujien ja myös eri ikäryhmien edustajien kannalta (ks. myös Häkkinen 1990b, 40). Toisessa kielimuodossa tavattavaa synonyymiaa on periaatteessa mahdollista arvioida toisen kielimuodon näkökulmasta. Tämä pätee niin vieraisiin kieliin kuin niihin oman äidinkielen muotoihin, jotka eivät kuulu kielenpuhujan omaan idiolektiin. Myöskään kielentutkija ei voi oman intuiotensa perusteella tehdä päätelmiä aiemmin käytetyn kielen ilmausten synonyymisyydestä tai muista tyyliseikoista, vaan päätelmät on perustettava kirjallisiin dokumentteihin tai muuhun todistusaineistoon (vrt. luku 4.2.3, *Johdosten vakiintuminen ja leksikaalisuus*). Täydellistä synonyymiaa ei

kuitenkaan voida tälläkään perusteella täysin kiistattomasti osoittaa. Synonymia ei toisin sanoen ole pysyvää vaan muun kielen mukana jatkuvasti muuttuvaa.

Edellä on käsitelty leksikaalista synonymiaa, mutta samamerkityksisyys voi olla myös morfologista eli kieliopillisten ainesten välistä. Näissäkin tapauksissa tarkoite nimitysten taustalla voi olla täysin sama, mutta aineiden välillä on tyyliero. Ainakin läheisesti synonyymisia ovat esimerkiksi omistusliitteet *-nsA* ja *-Vn* (esim. *talossansa – talossaan*) ja illatiivin päätteet *-hin* ja *-siin* (esim. *lyhyihin – lyhyisiin*); genetiivin päätteiden suhteen vaihtoehtoja on erityisen runsaasti (esim. *omenoiden – omenoitten – omenien – omenain*). (Ks. tästä Larjavaara 2007, 139; genetiivin päätteiden variaatiosta esim. Paunonen 1974; Mielikäinen 2003; ks. morfologiseen synonymiaan liittyen myös Ojutkangas & Huomo 2010.) Johdinten synonyyminen merkitys ja käyttö näkyy esimerkiksi sellaisissa samakantaisissa verbeissä kuin *jakautua – jakaantua, käyskellä – käyskennellä* (Larjavaara 2007, 139; ks. myös esim. Koski 1996, 108; Leino, P. 1993, 91) tai sellaisissa murteissa tavattavissa nomineissa kuin *kitulainen – kituloinen, kivulainen – kivuloinen* (ks. tark. Rintala 2010b, 126). Sidonnaisia kielenaineiksi koskeva synonymia on käsillä olevan tutkimuksen kannalta keskeinen asia, koska tarkasteltavana on joukko enemmän tai vähemmän samamerkityksisiä kielenaineiksi (ks. johdosten synonyymiasta myös luku 5.1).

3.2 NÄKÖKULMIA LEKSIKOLOGISEEN TUTKIMUKSEEN

Olen edellä luvussa 3.1 ja sen alaluvuissa tarkastellut yleisesti leksikologiaa ja sen osaluaita. Tarkastelen seuraavaksi lähemmin työni kannalta keskeisiä leksikologisen tutkimuksen näkökulmia. Käsitelen ensin synkronista ja diakronista tutkimusmetodia ja niiden keskinäistä suhdetta kompleksista sanastoa tutkittaessa. Tarkastelen myös komparatiivisen metodin hyödyntämistä vanhan kirjasuomen sanaston tutkimuksessa ja otan esille vertailun kannalta keskeisiä kieliä ja kielimuotoja. Lopuksi käsitelen kulttuurisanojen tutkimukseen olennaisesti ja myös ehdottomasti liittyvää monitieteistä tutkimusotetta.

3.2.1 SYNKRONINEN JA DIAKRONINEN TUTKIMUSMETODI

Lingvistiikan yleiset metodiset pääperiaatteet ovat **synkroninen** ja **diakroninen** näkökulma. Leksikologian kannalta perinteisempänä on pidettävä diakronista sanastontutkimusta, joka tarkastelee ja selvittää kielessä sen kehityksen eri aikoina tapahtuneita muutoksia. Diakronisesta tutkimuksesta käytetään myös nimitystä **kielihistoria**. (Itkonen, Erkki 1966, 16–17; myös esim. Bybee 1985; Givón 1995.) Diakronisessa sanastontutkimuksessa keskeistä on paitsi selvittää kompleksisen sanan vartalo ja muut rakenneosat myös se, miksi sana on muodostettu, milloin se on muodostettu ja missä se on ensimmäisen kerran esiintynyt (Häkkinen 1990b, 16). Vertaileva ote ja metodi liittyvät kiinteästi diakroniseen kielen tutkimukseen (ks. seuraava luku 3.2.2).

Synkroninen tutkimus tarkastelee tiettyä kieltä tai sen tiettyyn kehitysvaiheeseen rajoittuvaa osaa kokonaisuutena. Synkroniseen näkökulmaan liittyy kiinteästi deskriptiivisyyden käsite. (Itkonen, Erkki 1966, 16–17.) Esimerkiksi deskriptiivinen kielioppi pyrkii kuvaamaan kielen rakennetta vain tietyn ajankohdan näkökulmasta ottamatta huomioon kielen ilmiöiden historiallista taustaa (esim. Hakulinen & Ojanen 1993, 37). Synkroninen

näkökulma liitetään tyypillisesti nykykieltä koskevaan tutkimukseen. Tämä ei tarkoita, että näkökulma liittyisi jotenkin ensisijaisesti tai ainoastaan tutkimusajankohtana käytettävään kielimuotoon. (Koski 1996, 108, 114.) Aiempiin kielimuotoihin kohdistuva kielen-tutkimus ei siis ole automaattisesti diakronista, vaan esimerkiksi vanhaa kirjasuomea voidaan tarkastella yhtä lailla synkronisesti; jokaisella kielen ilmauksella on tietyllä hetkellä tietty muoto, joka on kielentutkijan kuvattavissa (esim. Langacker 1999b, 21; vrt. esim. Itkonen, Erkki 1966, 17; Pilch 1985, 407).

Tiukasti yhteen hetkeen rajoittunut näkökulma kieleen on yleensä ongelmallinen, ja puhtaasti synkroninen kielen tarkastelu on käytännössä hankala toteuttaa, sillä mikään kieli ei ole yhdenlainen ja staattinen vaan heterogeeninen, eri alueilla ja sosiaalisissa yhteyksissä erilainen (esim. murteet, ikäluokkien kielierot, tyylilajit jne.). Erkki Itkonen (1966) huomauttaakin, että puhtaasti synkroninen tutkimus voi olla ainoastaan toteavaa. Tieteellisessä tutkimuksessa on myös selitettävä ilmiöitä ja kielen kehitykseen liittyviä asioita. On myös selvitettävä ja nähtävä syy- ja seuraussuhteita. Nämä ovat diakronisen kielentarkastelun tuloksia. Tutkimus ei toisaalta voi olla puhtaasti diakronista, sillä ilmiön kuvaaminen on kaiken tutkimuksen perusta. Synkronista ja diakronista näkökulmaa onkin pidettävä sanastontutkimuksessa ja kielitieteessä toisiaan täydentävinä periaatteina.⁴⁰ (Mt., 17–18; ks. myös Pilch 1985.) Kognitiivisesti suuntautuneelle lingvistiikalle on ominaista, että diakronia ja synkronia nähdään kokonaisvaltaisesti yhteen kuuluvina ja limityvinä näkökulmina (Geeraerts 1985, 127).

Johdosten tutkimuksessa diakroninen näkökulma on koettu hedelmälliseksi, vaikkei perimmäisenä tarkoituksena olisikaan selvittää johdosten ikään liittyviä kysymyksiä (esim. Pilch 1985; ks. myös Jääskeläinen 2004, 21–22). Olennaista on, että diakroninen näkökulma paljastaa sananmuodostuksen mallit (Länsimäki, 1987, XIX; Räisänen 1988, 18–19; ks. myös Kastovsky 1986b, 409). Omassa tutkimuksessani tarkastelen lähtökoh-taisesti Agricolan teosten kielen tekijännimiä synkronisesti eli olen kiinnostunut selvittä-mään, minkälaisena tekijännimet ja niiden käyttö tuona hetkenä näyttäytyvät (ks. johdos-ten tutkimuksen diakroniseen ja synkroniseen näkökulmaan ja kirjasuomen kehitykseen liittyen Onikki-Rantajääskö 2005, 89). Toisaalta olen valinnut tutkimusaineistokseni van-han kirjasuomen sanaston sen tarjoaman diakronisen ulottuvuuden vuoksi. Vertaileva aspekti tuo esiin parhaalla mahdollisella tavalla kielen moninaisuuden ja sen mikä kieles-sä on loputtoman kiinnostavaa.

3.2.2 VANHAN KIRJASUOMEN SANASTON VERTAILEVA TUTKIMUS

Kielten ja kielimuotojen **vertailu** on keskeisessä asemassa tutkittaessa vanhan kirjasuo-men sanastoa. Etymologisesti vastaavan sanan esiintyminen lähisukukielissä, naapurikie-lissä tai suomen murteissa kertoo sen iästä ja alkuperästä. Myös se, ettei jotakin tiettyä sanaa tavata tietystä vertailukielestä tai kielimuodosta, on huomionarvoista.⁴¹ Vanhan

⁴⁰ Aikanaan de Saussure (1916) vaati ehdotonta diakronian ja synkronian erottamista, mikä on kohdannut runsasta kritiikkiä (ks. Itkonen, Erkki 1966, 17).

⁴¹ Kielikunnan keskinäisten suhteiden tutkimus perustuu **historiallis-vertailevaan** eli **komparatiiviseen metodiin** (tark. Anttila 1989). Historiallis-vertailevaan metodiin perustuva tutkimus tähtää yleensä etymo-logisesti yhteenkuuluvien sanojen alkumuodon löytämiseen (Häkkinen 1990b, 38). Metodi on liitetty vah-vasti ns. perinteiseen etymologiseen tutkimukseen, joten puhun yhdestä kielestä lähtevän etymologisen tutkimuksen yhteydessä yleisesti **vertailevasta tutkimuksesta**, **näkökulmasta** tai **metodista**. Alpo Räisä-nen käyttää vastaavassa tarkoituksessa ilmausta *komparatiivisin keinoin saatava tieto* (1988, 19).

kirjasuomen sanaston tutkimuksen kannalta tärkeitä vertailtavia kieliä ja kielimuotoja voidaan jaotella sen mukaan, minkä ikäistä vertailuaineistoa ne tutkimusaineistoon nähden tarjoavat. Kirjasuomen tutkimuksen kannalta olennaisia kieliryhmiä ovat seuraavat:

1. saman aikakauden vanha kirjasuomi
2. tutkimuskohdetta vanhempi kirjasuomi
3. tekstien vieraskieliset esikuvat (tärkeimpinä ruotsi, saksa, latina, kreikka)
4. suomen murteet
5. lähisukukielet
6. myöhempi vanha kirjasuomi ja varhaisnykysuomi
7. nykysuomi

Aikalaisvertailuaineistoa tarjoaa muussa samanikäisessä kirjasuomessa tavattu sanasto (ryhmä 1). Aikalaislähteenä voidaan pitää ainakin lähimpien vuosikymmenien aikana tavattua sanastoa. Ryhmää 2 edustaa tutkimuskohdetta vanhempi kirjasuomi. Agricolan teosten kielen kannalta tällaista vanhempaa kirjasuomea edustavia vertailukohteita on niukasti. Käytännössä niitä ovat vanhat keskiaikaiset asiakirjamerkinnot, joissa muunkielisen tekstin lomassa voidaan tavata joitakin suomen kielen aineksia, tavallisesti nimi-esiintymiä (ks. Ojansuu 1916).

Ryhmän 1 tavoin ryhmä 3 voi tarjota aikalaisvertailuaineistoa, vaikka kysymys on vieraskielisistä sanavastineista. Erikieliset vastineet edustavat usein saman aikakauden sanastoa ja peilaavat samaa tai läheistä kulttuurista kontekstia. Agricolan teosten aikalaisvertailuaineistoa edustavat esimerkiksi raamatuntekstien osalta vastaavat ruotsin- ja saksankieliset tekstit. Usein esikuvina käytetyt vieraskieliset tekstit tarjoavat arvokasta tietoa siitä merkityksestä, joka tietyllä sanalla on aikanaan tietyssä kontekstissa ollut (ks. Häkkinen 1990b, 35; ks. synkronisesta näkökulmasta tehtävästä kontrastiiivisesta kielentutkimuksesta yl. Häkkinen 1987). Sanojen merkitys ja varsinkin tyyllisävy saattavat muuttua nopeasti, mutta näin ei välttämättä ole tapahtunut lähtökielessä. Käännöskielessä tehdyt ratkaisut voivat olla myös tilapäisiä, eivätkä niiden taustalla olevat ajatuskuviot välttämättä aukea tutkijalle ilman oikeille jäljille johdattelevan lähtötekstin apua. Vaikka lähtöteksti olisi käännöstä ajallisesti huomattavastikin varhaisempi, ei se muuta sitä, että lähtökielinen teksti on toiminut kohdekielisen esikuvana jälkimmäisen kannalta reaaliajassa.

Eri kieliin kuuluvaa sanastoa on mahdollista vertailla toisiinsa niin synkronisesta kuin diakronisesta näkökulmasta (esim. Koski 1996, 114). Vanhan kirjasuomen aikaisten tekstien kirjallisista esikuvista voi löytyä vastaavasta tekstikohdasta samaa alkuperää oleva sanavastine, joka on voitu lainata kielestä toiseen käännöstyön yhteydessä. Vieraasta kielestä voidaan etsiä selityksiä myös sanakirjoja tai muita teksti- ja murreaineistoja tutkimalla. Käytännössä vieraskieliset sanavastineet paljastavat usein malleja ja myös laajempia konstruktioita, joihin suomenkielisten sanojen tai laajempien ilmausten voidaan todeta perustuvan. Näissä tapauksissa on kerrallisiakin muodosteita, jotka on tehty vain kirjasuomen tarpeisiin. Kielen sisäinen vertailu yleensä paljastaa, mikäli sana on kerta- muodoste tai muuhun kielenkäyttöön vakiintumaton laina.

Omaperäisten kompleksisten sanojen taustasta tarjoavat arvokasta tietoa suomen murteet ja lähisukukielet (ryhmät 4 ja 5). Niihin kohdistuvaa vertailua on käsitelty jo luvussa 3.1.2.2. Kiinnitän tässä huomiota erikseen muutamiin seikkoihin. Vanhassa kirjasuomessa esiintyvän (leksikaalisen) sanan alkuperää selvitetessä on ensiarvoisen tärkeää selvittää sen tunnettuus murteissa. Puhuttu kieli on muihin suomen kielen muotoihin nähden pääsääntöisesti primaaria. On tosin huomattava, että kirjoitettu kieli on

alusta lähtien eronnut puhutusta ja sen vaatimiin tarpeisiin on jouduttu muodostamaan myös kokonaan uutta sanastoa. Murteet ovat joka tapauksessa säilyttäneet eri-ikäisiä aineksia jopa vuosituhansien ajalta, kun kirjoitettu kieli on vanhimmillaan vain noin 500 vuoden ikäinen. Murteita on alettu systemaattisesti tallentaa vasta 1800-luvulla, mikä on sanojen alkuperän ja iän selvittämisen kannalta ongelmallista: periaatteessa ensisijaista ja vanhempaa voi olla vaikea sellaiseksi todistaa, koska murredokumenteissa voi olla mukana niin uusia kuin vanhoja elementtejä. Tilannetta voi luonnehtia paradoksaaliseksi, sillä varsin nuori kirjasuomi on säilyttänyt kiistatonta todistusaineistoa huomattavasti pidemmän ajan takaa kuin kaiken perustana oleva mutta vasta 1800-luvulta lähtien dokumentoitu kansankieli. Murteista tallennettu tieto levikkikriteeriin yhdistettynä on kuitenkin erityisen tärkeä vertailukohde kaikkien kielimuotojen sanaston alkuperää tutkittaessa.

Ryhmät 6 ja 7 edustavat tutkimuskohdetta nuorempia suomen kielen muotoja. Tutkimusaineiston vertailu muuhun kirjoitettuun suomen kieleen ja murteisiin paljastaa, kuinka johdosten rakenne ja sanojen merkitys ovat kehittyneet aikojen kuluessa. Vertailu eriaikaisiin variantteihin tarjoaa mm. tietoa sanan käytöstä ja paljastaa eri aikoina kilpailleet variantit. Yhtäläisyydet taas kertovat siitä, mikä on ollut kielessä sen historian eri aikoina pysyvää. Tällaista saman kielen eri-ikäisten dokumenttien vertailua nimitetään historialliseksi menetelmäksi. (Ks. esim. Kiuru 1993a; myös Laine 2007.) Sanastoa voidaan tarkastella diakronisena pitkittäistutkimuksena tai sitä voidaan verrata vain nyky-suomeen, joka on mitä tahansa suomen kielen muotoa tutkittaessa luonteva vertailukohde.

3.2.3 KULTTUURISANOJEN TUTKIMUS JA MONITIETEINEN NÄKÖKULMA

Sanoja syntyy ja katoaa jatkuvasti. Kieltä voidaan luonnehtia aikojen kuluessa muuttuvaksi kulttuurisidonnaiseksi merkkijärjestelmäksi. Kielen muutoksiin vaikuttavat ennen kaikkea kielenpuhujien ympäristössä tapahtuvat muutokset. Aivan erityisen nopeasti muuttuu kulttuuriympäristö, jossa ihminen elää. Tästä seuraa, että kulttuurisanat ovat tyypillisesti nopeasti vaihtuvaa kielenainesta. Kun esimerkiksi jokin konkreettinen käyttöesine (vaatekappale, työkalu tms.) jää kehityksen myötä ja trendien vaihtuessa yleisestä käytöstä, katoaa kielenkäytöstä samalla kyseisen tarkoitteen nimitys. (Esim. Ravila 1975, 95.) Tyypillisiä kulttuurisanoja ovat muun muassa työmenetelmien, viljelykasvien ja raaka-aineiden nimitykset, poliittinen ja uskonnollinen terminologia, tieteeseen ja taiteeseen liittyvät sanat ja ammattien ja ammatinharjoittajien nimitykset. Uudet sanat tulevat yleensä sieltä mistä uudet käsitteet ja tarkoitteetkin tulevat. Tästä syystä kulttuurisanoissa on usein kysymys nimenomaan lainasanoista. (Häkkinen 1990b, 33–34; 2002, 36; ks. myös Häkkinen 1999; sanakerrostumista Hakulinen 1979, 349–381; Häkkinen 1990b, 162–265; myös Streng 1915). On kuitenkin myös omaperäisiä kulttuurisanoja. Tätä sanastoa edustavat esimerkiksi käsillä olevassa tutkimuksessa tarkasteltavat ammattiin tai muuhun elinkeinoon viittaavat henkilötarkoitteiset ilmaukset.

Sanastontutkimuksen perustehtäviä on selvittää, mille tarkoitteille kielessä on minäkin aikana tarvittu oma nimitys. Näitä nimityksiä ja niiden käyttöarvoa tarkastellaan sitä kulttuuritaustaa vasten, missä niitä on käytetty ja mihin ne on luotu. (Rapola 1962a, 34.) Kielen kehitysvaiheita tutkittaessa kronologisesti järjestetyt kulttuurisanat voivat tarjota mielenkiintoisen kuvan ihmisten ja yhteisöjen niin aineellisesta kuin henkisestä kehityksestä (Itkonen, Erkki 1966, 356). Etymologinen tutkimus onkin ollut erityisen kiinnostunut kulttuurisanoista, sillä niiden avulla saadaan tietoa ajasta, josta ei ole säilynyt mitään dokumentteja. Kulttuurisanojen tutkimus on voinut tarjota pätevää tutkimustietoa myös

muiden ihmisen menneisyyttä tutkivien tieteiden hyväksi. Kielitiede on esimerkiksi esihistorialle tärkeä aputiede, sillä sanaston avulla saadaan tietoja niin kielen käyttäjistä, heidän kulttuuristaan ja elinoloistaan kuin heidän kosketuksistaan muihin kieliin ja kulttuureihin. (Ravila 1975, 97; Häkkinen 1990b, 10–11; ks. saman kohteen tutkimisesta eri tieteiden näkökulmista esim. *Pohjan poluilla* 1999; myös *Ennen muinoin* 2002.)

Koska kielen sanoja ei voida tutkia irrallaan siitä kielen ulkopuolisesta maailmasta, jonka tarkoitteisiin niillä viitataan, on sanastontutkijan tunnettava myös niiden taustalla olevaa maailmaa, historiallista aikakautta ja yhteiskunnallisia oloja. Ravila toteaa, että sanojen merkitysten tutkimista ilman kulttuurihistoriallisten tosiasioiden huomioon ottamista voidaan monessa tapauksessa pitää turhana työnä (Ravila 1975, 101). Muiden alojen tutkimuksen tuntemus ja huomioon ottaminen voikin olla ehdoton edellytys kielitieteellisten tutkimuskysymysten selvittämiseksi, vaikka itse tutkimus olisi sitoutunut tiukasti kielitieteelliseen teoriaan ja traditioon. Kulttuurisanaston tutkimuksen kannalta ensiarvoisen tärkeää tietoa tarjoavat muut ihmisen menneisyyttä tutkivat tieteet kuten historian tutkimus, folkloristiikka, kansatiede, uskontotiede ja arkeologia (Häkkinen 1990b, 10). Tutkittavasta sanastosta ja sen aihepiireistä riippuen tärkeää lisätietoa voivat tarjota myös monet muut tieteenalat (ks. esim. *Pohjan poluilla* 1999).

Monitieteisyys ja tieteidenvälisyys ovat olleet koko 2000-luvun tieteellisessä keskustelussa muodikkaita käsitteitä. On kuitenkin monia tieteenaloja, joilla muiden tieteiden hyödyntäminen on jokapäiväinen ja jopa ehdoton tapa työskennellä vaikei mistään erityisestä monitieteisestä metodista puhuttaisikaan ääneen (ks. Mikkeli & Pakkasvirta 2007, 8). Tämä pätee myös kulttuurisanon tutkimukseen. Käytännössä monitieteisessä lähestymistavassa ja tutkimusotteessa on kysymys pyrkimyksestä monipuoliseen kuvaukseen ja useasta näkökulmasta toimivaan tulkintaan. Kaikkiaan luovuus ja yhdistelevyys koetaan jälleen nykytieteessä merkittäväksi ja tavoittelemisen arvoiseksi. (Esim. Mikkeli & Pakkasvirta 2007, 8; ks. tähän liittyen myös Leino, P. 2002a [1981]; 2002b [1989].)

Kulttuurisanaston tutkimusta tai historiallista sanastontutkimusta ei voida tehdä ilman kytköksiä muihin tieteisiin tai yleensä tietoon maailmasta. Kuten jo tähdennettiin, monitieteinen näkökulma on kulttuurisanaston tutkimuksessa perinteinen ja välttämätön tapa työskennellä. Nykykielitieteessä vanhastaan keskeinen sanastontutkimuksen metodi saa arvokasta tukea tuoreista kognitiivisen semantiikan pohdinnoista. Kielitieteessä on palattu näkemykseen kielestä erottamattomana osana ympäristöään, ja tällainen yleinen suuntaus on vaikuttanut ja tulee epäilemättä vastakin vaikuttamaan positiivisesti sanastontutkimukseen ja sen hyödyntämisen metodiikan kehittämiseen. Muiden kansallisten tieteiden rooli on jälleen nousemassa olennaiseksi, kun kieli nähdään muunakin kuin autonomisena järjestelmänä (ks. Leino, P. 2002b [1989], 374–375).

4 JOHTAMINEN SANANMUODOSTUSKEINONA JA OSANA KIELI-OPPIA

4.1 JOHTAMINEN, JOHTIMET JA JOHDOKSET

Suomen kielessä johtaminen voidaan kuvata prosessiksi, johon kuuluvat **kantasana** ja **johdin** (esim. *katsoa* + *JA* > *katsoja*, *tulostaa* + *in* > *tulostin*) (muotteihin tai malleihin perustuvaa käsitystä sananmuodostuksesta käsitellään jäljempänä). Kantasanalla tarkoitetaan mitä tahansa sanaa (myös johdosta), josta on derivoimalla eli johtamalla muodostettu uusi sana. Sanan **kantavartalo** on se osa, joka jää sanasta jäljelle, kun siitä on erotettu kaikki sidonnaiset morfeemit. Myös johtimet ovat suffikseja eli sanavartaloon liittyviä epäitsenäisiä morfeemeja. Niistä voidaan käyttää myös tarkentavaa nimitystä johdinsuffiksi. Johtimia muistuttavia kielenaineiksia ovat taivutussuffiksit (johtamisen ja taivuttamisen eroa selvitetään tarkemmin luvussa 4.4.1). Sekä johtimet että taivutuspäätteet liittyvät sanavartalon loppuun mutta tietyssä keskinäisessä järjestyksessä: johdin tai johtimet esiintyvät ennen taivutuspäätettä (esim. *kana-la-ssa*, *vapa-ut-ta*). (Esim. Hakulinen & Ojanen 1993, 136, 150; ISK § 156.) Johtimia voi esiintyä peräkkäin useita, jolloin yhdistelmästä käytetään nimitystä yhdysjohdin (esim. *maa-ll-inen*, *pure-sk-ele-*) (ISK § 156). Johtimista ja niiden osista puhuttaessa myös **johdinaines** on keskeinen termi.

Johtimia on mahdollista tarkastella eri näkökulmista ja eri kriteerien nojalla. Rakenteeltaan johtimet ovat joko primaareja tai sekundaareja, toisin sanoen ne perustuvat joko yksinkertaiseen tai yhdysperäiseen johdinainekseen. Iältään primaari johdin on tyypillisesti vanhempi kuin saman aineksen sisältävä yhdysperäinen eli sekundaari johdin. Myös lainajohtimet kuuluvat yleensä kielen primaarijohtimia nuorempiin kielenaineisiin. (Esim. Kangasmaa-Minn 1994, 38; jaottelutavasta esim. Hakulinen 1979.) Kun johtimia tarkastellaan niiden ja kantasanan välisen suhteen kannalta, erottuu neljä keskeistä johdosryhmää: denominaaliset nominit, deverbaaliset nominit, deverbaaliset verbit ja denominaaliset verbit. Osa suffikseista voi liittyä joko nominiin tai verbiin mutta osa kumpaan tahansa (esim. ISK § 156). Morfologis-syntaktisesta näkökulmasta tarkasteltuna johdinainesten funktio voi olla joko kantasanan sanaluokkaa muuttava tai sen merkitykseen vaikuttava eli modifioiva (muuntajat ja modifioijat). Jälkimmäisessä tapauksessa johdinaines ei siis vaikuta kantasanan sanaluokkaan. (Kangasmaa-Minn 1982, 44; 1994, 40, 42.)

Käytän tutkimusaineistoni johdoksista pääasiassa käsitteitä **johdos** ja **tekijännimi**. Jälkimmäinen viittaa tiettyyn semanttiseen ja rakenteelliseen johdoskategoriaan. Käytän myös ilmausta **kompleksinen sana**, jolla voidaan johdosten lisäksi viitata yhdyssanoihin. Termi johdos on käyttökelpoisuudestaan ja vakiintuneisuudesta huolimatta (tai paremmin nimenomaan siksi) tietyissä tilanteissa ongelmallinen. Käytännössä tämä koskee sanoja tai sanamuotoja, joiden lukeutuminen johdoksiin ei ole aina ja kaikkialla itsestään selvää. Vaikka tässä tutkimuksessa tietyn rakennusaineksen sisältävät sanat onkin erikseen määritelty tietyssä syntaktisessa funktiossa esiintyessään johdoksiksi (*vA-* ja *vAinen-* ja *nUt-*suffiksin sisältävät sanat), on tilanteita, jolloin tekstissä ei haluta ottaa erikseen kantaa siihen, onko kysymys taivutusmuodosta vai johdoksesta. Olen päättänyt kutsua **deverbaaleiksi**⁴² sellaisia verbikantaisia kompleksisiä ilmauksia, joiden funktioon ja sa-

⁴² Samalla tavalla voitaisiin käyttää käsitettä denominaali, mutta tähän ei käytännössä ole tarvetta.

naluokkaan en asiayhteydessä ota kantaa (vrt. esim. Audova 2002a; ks. myös Kangasmaa-Minn 1983, 39).

Sanojen johtaminen ja nimenomaan suffiksaalinen johtaminen on suomensukuisille kielille ominainen sananmuodostustapa. Nykysuomessa tavataan yhä johtimia, joiden voidaan katsoa periytyvän vanhimmista rekonstruoitavissa olevista kielen kantamuodoista asti. (Häkkinen 1990b, 101; vanhimmista kantauralilaisista johtimista ks. Lehtisalo 1936.) Ikivanhoja nykysuomeen asti säilyneitä johdoksia ovat esimerkiksi *elämä*, *kainalo*, *kyynel* ja *kyynär* (Häkkinen 1994, 419). Kun tutkitaan kompleksisia sanoja, on ratkaistava, tarkastellaanko niitä synkronisesta vai diakronisesta näkökulmasta. Ymmärretäänkö lekseemi johdokseksi, riippuu siitä, pyritäänkö kielen kehityksen vai kielimuodon tietyn hetken tilanteen kuvaamiseen. Niinpä nykysuomen näkökulmasta lekseemi *kyynel* on tulkittavissa itsenäiseksi perussanaksi, vaikka se historiallisesti paljastuukin johdokseksi.⁴³

Periaatteessa on yksiselitteistä jakaa suomen omaperäinen sanasto morfologisen rakenteen perusteella jakamattomiksi perussanoiksi ja kompleksisiksi sanoiksi: vanhimmat sanavartalot ovat pääasiassa kaksitavuisia ja vokaaliloppuisia (*kala*, *nimi*) tai ne ovat olleet sellaisia, mutta muuttuneet äännekehityksen tuloksena yksitavuisiksi (*kyy* < **küje*) (omaperäisistä sanavartaloista ks. esim. Häkkinen 1990b, 89–92; myös ISK § 149). Näiden kriteerien täyttymättömyys ei automaattisesti tarkoita, että lekseemi on monimorfinen ja kompleksinen, mutta sitä on syytä epäillä sellaiseksi. On myös mahdollista, että nykysuomessa tutun lekseemin alkuperäiset rakenneosat ovat aikojen kuluessa hämärtyneet ja kuluneet pois, ja siksi sanan alkuperäistä kompleksisuutta on mahdoton enää havaita. (Häkkinen 1990b, 89, 92.)

Tässä tutkimuksessa tarkasteltavan kompleksisen sanaston rakenneosien hahmottaminen ei osoittaudu ongelmalliseksi, koska kysymys on varsin läpinäkyvistä johdoista.⁴⁴ Tosin läpinäkyvältä vaikuttavankaan sanan osalta ei aina ole selvää, mitä lopulta on pidettävä kompleksisen sanan kantasanana. Voi olla selvää, mihin ns. sanaperheeseen lekseemi kuuluu, mutta potentiaalisia kantasanoja on enemmän kuin yksi. (Räisänen 1978, 330.) Tämän tutkimuksen kannalta ongelmalliset tapaukset liittyvät pääsääntöisesti siihen, onko johdos muodostettu nominista vai verbistä (vrt. esim. *sahuri* < *saha/sahata*).

4.2 PRODUKTIIVISUUS JA JOHTOPROSESSITYYPIT

4.2.1 JOHDINTEN PRODUKTIIVISUUS

Eri aikakausien kieltä tarkastellessa voidaan huomata, että sananmuodostuskeinot muuttuvat ja esimerkiksi vanhassa kirjasuomessa esiintyy sellaisia sananmuodostustapoja, joita ei enää nykysuomessa käytetä. Synkronisesta näkökulmasta tarkasteltuna johto-opin keskeisin ongelma on produktiivisen ja epäproduktiivisen johtamisen erottaminen toisistaan, toisin sanoen sen selvittäminen, mitkä sananmuodostuskeinot ovat milloinkin olleet ylei-

⁴³ Tämänkaltaisia analyysiongelmia tarkastelee Sirkka-Liisa Hahmo väitöskirjassaan *Grundlexem oder Ableitung? Die finnischen Nomina der Typen kämmen und pähkinä und ihre Geschichte* (1994).

⁴⁴ Läpinäkyvän johdoksen johdinaines on selvästi erotettavissa sanan vartalosta ja kantasana on tunnistettavissa itsenäiseksi lekseemiksi. Läpinäkyvän johdoksen johtimella on merkitystä erotettava tehtävä. Olenaista on myös johdoksen ja kantasanan odotuksenmukainen merkityssuhde. (ISK § 149.)

sesti käytössä ja mahdollisia. Kun kieltä tarkastellaan synkronisen johto-opin kannalta, kiinnostuksen kohteena ovat noin 200:sta suomen kieleen luettavasta johtimesta vain jatkuvassa käytössä olevat. Johdinten kokonaismäärä perustuu siis diakroniseen näkökulmaan. (Ks. Rintala 1978, 151; Karlsson 1983, 247–248.) Synkronisesti tarkasteltuna ryhmä on suppeampi; esimerkiksi *Isossa suomen kieliopissa* eri johtimia luetellaan melkein puolet edellä esitettyä kokonaismäärää vähemmän (ks. ISK § 174, § 260, § 304; kaikista johtimista Hakulinen 1979, 118–302).⁴⁵

Produktiivisuuden määrittelemisen herätti kielitieteessä huomiota erityisesti muutama vuosikymmen sitten (esim. Lehtinen 1976; Rintala 1978; Räisänen 1978). Käytännössä produktiivisuus tarkoittaa sitä, että tietyllä johtimella voidaan jatkuvasti tuottaa uusia johdoksia (Rintala 1978, 153); eri aikoina eri ainekset ovat kielenkäytössä produktiivisia. Produktiivisuuden käsite ei kuitenkaan ole aivan ongelmaton, sillä kaikki johtimet eivät jakaudu luontevasti ns. joko–tai-ryhmiin. Produktiivisuus onkin ymmärrettävä asteittaiseksi ilmiöksi (ks. Langacker 1999a, 93); esimerkiksi Erkki Itkosen mukaan suomessa on produktiivisia, puoliproduktiivisia ja epäproduktiivisia johtimia (1966, 243). Aarni Penttilä (2002 [1963]; 1. painos 1957) erottaa omassa kuvauksessaan produktiivisuusasteita vielä hienojakoisemmin (ks. mt., 274–).

Produktiivisuutta ei synkronisessa mielessä mitata sen perusteella, kuinka paljon konkreettisia johtimen sisältämiä leksemejä leksikossa on. Toisin sanoen johdostyyppien edustajien määrä ja produktiivisuus eivät riipu toinen toisistaan, vaan myös suuri johdostyyppi voi jossakin kielen kehitysvaiheessa olla epäproduktiivinen. (Esim. Penttilä 2002 [1963], 274; Lehtinen 1976, 90, 93.) Kun tarkastellaan synkronisesta näkökulmasta jotakin tiettyä kielimuotoa ja sen johdoksia, on pyrittävä selvittämään, mikä on ollut produktiivista sananmuodostusta tuona nimenomaisena aikana (ks. esim. Rintala 1978). Johtimen produktiivisuuteen vaikuttaa huomattavasti se, kuinka vapaasti se voi liittyä erilaisiin vartaloihin. Erityisen produktiivisia suomen kielen johtimia ova *-jA*, *-vA*, *-tOn*, *-minen* ja *-ttU* (esim. Itkonen, Erkki 1966, 243; Penttilä 2000 [1963], 274). Esimerkeistä muut paitsi karitiivinen *-tOn* (*kiireetön*, *onneton*) toimivat sanaluokan muuttajina eli verbien nominaalistajina (tark. seuraavassa luvussa 4.2.2).

4.2.2 LEKSIKAALINEN JA SYNTAKTINEN JOHTAMINEN

Produktiivisen sananmuodostuksen tuloksena syntyneet johdokset on perinteisesti luokiteltu **johtoprosessin perusteella** kahteen tyyppiin, joskaan kategorioiden nimitykset eivät fennistiikassa ole aivan vakiintuneet. Esimerkiksi Lauri Hakulinen puhuu sanaston **tietoisesta kehittelystä** eli sepittämisestä ja **spontaanisti syntyneestä** sanastoaineksesta (1979, 426–428). *Iso suomen kielioppi* käyttää edellisten kanssa läheisiä käsitteitä **oppitekoiset sanat** (myös tietoinen sanaston kehittäminen) ja **spontaani sananmuodostus** (mt. § 164;

⁴⁵ Ongelmalliseksi suomalaisessa kielitieteessä on koettu se, mitä johdoksia nykykieltä kuvaavien deskriptiivisten kielioppien tulee esitellä. Toisaalta on käsitelty sitä, mitä tietoja kieliopin tulisi antaa esittelemiensä johdosten produktiivisuudesta. Suomalaiselle kieliopinkuvaukselle on ollut tyyppillistä luetella kielen johtimisto diakronisen näkökulman kannalta, vaikka esityksessä johdoksia tarkasteltaisiin muuten synkronisesti. Johtimia arvioitaessa käytetään siis perusteena historiallis-morfologista tietoa kielestä, jolloin kaikki vartalot, jotka eivät ole kaksitavuisia ja A- tai e-loppuisia, ovat johdoksia. Vain tästä syystä synkronisissa yleisesityksissä kulkevat mukana esimerkiksi sellaiset johtimet kuin deminutiivinen *-u* (*etu*, *koru*) tai adjektiivijohdin *-eA* (*pimeä*, *sokea*). (Rintala 1978, 151; ks. myös Hahmo 1994; vrt. ISK:n kokonaisvaltaisesti synkroninen näkökulma.)

165). Mauno Koski käyttää tutkimuksissaan ja kirjoituksissaan nimityksiä **leksikaalinen** ja **syntaktinen derivaatio** (esim. 1978b, 103; vrt. myös esim. Kastovsky 1986a; 1986b: *labeling* ja *syntactic recategorization*). Käytän tutkimuksessani pääasiassa viimeksi mainittuja eli nimityksiä leksikaalinen ja syntaktinen derivoiminen tai johtaminen.

Edellä mainittujen käsiteparien ensimmäiset jäsenet viittaavat tietoisien sanaston kartuttamisen tuloksiin (ns. leksikaalinen johtaminen). Tällaista sanastoa muodostetaan, kun kieliyhteisö tarvitsee nimityksen jollekin tarkoitteelle, jolla sellaista ei vielä ole. Kielessä nimitystä vailla voivat olla esimerkiksi uudet keksinnöt, laitteet tai aatteet. Leksikaalinen johtaminen on usein termiluonteista, ja käytännössä johdokset muodostetaan suoraan leksikkoon (ilman asteittaisia vakiintumisvaiheita). Koski kuvailee leksikkoon kuuluvaa kompleksista sanastoa valmiiksi prosessoiduksi. Tällainen sanaston kasvattaminen ymmärretään yleensä sananmuodostuksen keskeisimmäksi funktioksi. (Koski 1984, 31, 33; myös Kastovsky 1986b, 409.) Mainittujen käsiteparien jälkimmäiset jäsenet viittaavat sanastoon, jota syntyy spontaanisti (tai pakotetustikin) kielen käytössä lauseyhteyden määräämänä (ns. syntaktinen johtaminen). Syntaktinen johtaminen on tarkoitteiden nimeämiseen tähtäävän johtamisen veroinen johtamisen laji (esim. Kastovsky 1986b, 410) tai jopa siihen nähden primaari. Molempien johtamiskategorioiden sananmuodostuskeinot ovat käytännössä samat. (Koski 1984, 31, 33.)⁴⁶ Seuraavat esimerkit havainnollistavat, kuinka kielen käytön kannalta keskeisestä asiasta syntaktisessä johtamisessa on kysymys:

Pekka **opetti** minulle verkonpaikkuuta, ja hän olikin hyvä **opettaja**.

Yksi pelaajista **huijasi**. Oli ilmeistä, että tämä **huijaaja** oli harjoitellut tai hänellä oli luontaisia lahjoja.

Taputin häntä olalle. Olalle **taputtaminen** voi tarkoittaa mitä tahansa anteeksi pyynnöstä lupaukseen, ja yksin **taputtaja** tietää, mitä.

Syntaktisen johtamisen tuloksena syntynyt yksikkö viittaa johonkin vastikään edeltävässä tekstissä esitettyyn seikkaan (ks. ed. esim. *opettaa* – – *opettaja*). Tällainen johdos toimii virkkeessä ja tekstissä informaatiota luontevasti tiivistävänä ilmauksena. (Kastovsky 1986b, 410; esimerkit Koski 1981, 17, Kastovsky 1986b, 410; käännökset omia, osin muokailten.) Kosken mukaan kompleksinen sanasto syntyy perusluonteisesti lauseen muodostuksen yhteydessä. Kuitenkin kielen leksikossa olevien vakiintuneiden tai sinne suoraan muodostettujen johdosten määrä on niin suuri, että niitä on todennäköisesti todellisessa kielenkäytössä (tekstissä) syntaktisia johdoksia enemmän. (Koski 1984, 31, 33.) On syytä huomioida, että kielen ja kielen käytön kategorioille tyypillisesti myös leksikaalisen ja syntaktisen sananmuodostuksen rajaa voidaan pitää tulkinnanvaraisena ja häilyvänä (vrt. myös taivutusmuotojen tuottamistyyppit ja niiden jatkumoluonteisuus, Riionheimo 2007).

Syntaktista johtamista voidaan tarkastella myös **sanaluokan muuttumisen** ja muuttamisen näkökulmasta. Yleisesti käytetty nimitys on **nominalisaatio** (myös nominaalistus ja nominaalistuminen). Käsite perustuu siis verbin muuttamiseen nominiksi johtamalla (esim. *laulaa* > *laulaminen*, *ukkostaa* > *ukkostaminen*). Samasta prosessista voidaan käyt-

⁴⁶ Kaarina Pitkänen (2008, 101) on päätenyt Thea Schippania (1992) seuraten käyttämään väitöstutkimuksessaan termiä sananmuodostus ainoastaan spontaanista eli syntaktisesta sananmuodostuksesta (eli derivaatiosta puhuttaessa vain syntaktisesta johtamisesta). Tällaista eroa en itse tee, vaan käsitän tietoisien eli leksikaalisen johtamisen (tai muun kompleksisen sanaston tietoisien muodostamisen) yhtä lailla sananmuodostukseksi kuin syntaktisen johtamisen. Tyyppien välisen eron osoitan termeillä leksikaalinen ja syntaktinen johtaminen.

tää myös nimitystä substantivoiminen (Hakulinen & Karlsson 1979, 391) tai substantiivistuminen. Syntaktisen sananmuodostuksen yhteydessä voi yhtäläillä olla kysymys adjektivoimisesta tai adjektiivistumisesta,⁴⁷ mutta myös verbistämisestä. Kaikkiaan sanaluokan muuttamisessa on kysymys yhdestä sananmuodostuksen perusfunktioista. (Esim. Kangasmaa-Minn 1994; myös Räisänen 1988, 14; ks. myös Kastovsky 1986b, 411.) Suomen kielessä nominalisaatio on liitetty erityisesti teonnimijohdoksiiin (esim. Hakulinen & Karlsson 1979, 391–392).⁴⁸ Johtimella *-minen* tehtyä nominalisaatiota voidaan pitää suomen kielen syntaktisen sananmuodostuksen selvimpänä esimerkkinä eli prototyypisenä tapauksena (ks. tark. Nuutinen, Olavi 1976; myös esim. Koski 1981, 10–11). Vastaavalla tavalla muodostetaan ja käytetään kuitenkin myös muita teonnimiä (esim. Koski 1978b, 110–113; Hakulinen & Karlsson 1979, 391) sekä tekijännimiä (esim. Koski 1981, 17) (tekijännimien osalta nominalisaatiota tarkastellaan lähemmin luvussa 5.2.1).

Mauno Kosken mukaan jako ”kahteen perustyyppiin sen mukaan, muodostaako puhuja johdoksen automaattisen lauseenmuodostusprosessin yhteydessä elementeistä, jotka hänen leksikossaan ovat lekseemeittäin ja johtimittain erikseen, vai onko puhujan tunnettava valmis johdos (muoto, merkitys, valenssi) etukäteen”, on yleispätevä (Koski 1978b, 105; myös Koski 1981, 11). Olennaista on, ettei syntaktinen johtaminen edellytä johdoksen muistamista ja tuntemista etukäteen. Koski liittää ehtoon viisi lisäominaisuutta: 1) derivaation tilanteinen soveltuvuus on määriteltävissä, 2) johtimen semanttinen /syntaktinen funktio on aina sama, 3) johdoksen merkitys on kannan ja johtimen merkityksen ns. summa, 4) johdoksen osien morfofonologinen kytkentä on säännönmukainen ja 5) kantasana on todellinen lekseemi. (Koski 1978b, 106; myös Koski 1984, 34.)

Syntaktisessa johtamisessa on siis kysymys produktiivisesta sananmuodostuksesta, jonka tuloksena on morfologisesti ja semanttisesti läpinäkyviä johdoksia (Karlsson 1983, 246). Koski kuvaa syntaktista johtamista automaattiseksi ja vertaa sitä taivutukseen (1978b, 103, 105; 1984). Johdosten jakaminen leksikaalisiin ja syntaktisiin on toisinaan tulkittu yksioikoisesti siten, että syntaktinen sanamuodostus on sama asia kuin produktiivinen sananmuodostus. Tästä on seurannut yleistyksiä, joiden mukaan produktiivisesti muodostetut sanat jäävät leksikon ulkopuolelle ja vain leksikaalisen sananmuodostuksen tuloksena muodostetut johdot kuuluvat siihen. Tällainen jako leksikkoon ja produktiiviseen sananmuodostukseen on liian jyrkkä (ks. tark. Räisänen 1986, 155; myös Räisänen 1988, 16; Laakso 1990, 11) ja virheellinen, sillä yhtä lailla leksikaalinen johtaminen voi perustua produktiivisiin aineksiin ja tilapäinen sananmuodostus voi olla epäproduktiivista (ks. Bauer 2001, 62–71).⁴⁹

Leksikaalisten johdosten eli ns. sepitetyn sanaston yhteydessä voidaan puhua **primaarisesta** ja **sekundaarisesta nimeämisestä**. Primaarinen nimeäminen viittaa tilanteeseen, jossa aivan uudelle käsitteelle annetaan nimitys. Sekundaarisessa nimeämisessä

⁴⁷ Hakulisen & Karlssonin (1979) mukaan termi **substantivoiminen** erottaa johdosten muodostuksen partitiivimuodostuksesta, jossa on myös kysymys nominaalistuksesta, takemmin adjektivoimisprosessista (mt., 391).

⁴⁸ Nominalisaation tuloksena syntyneet teonnimirakenteet ymmärretään transformatiivis-generatiivisessa kieliopissa lauselähtöisiksi eli täysistä lauseista juontuviksi (esim. *Jussi onnistuu, mikä merkitsee minulle paljon* > *Jussin onnistuminen merkitsee minulle paljon* tai *Opettaja on ankara* > *opettajan ankaruus*) (Hakulinen & Karlsson 1979, 391). Ns. leksikaalinen suuntaus näkee nominalisaation toisin (esim. Hakulinen & Ojanen 1993). Nominalisaation lauselähtöisyyttä on suomen kielen osalta kritisoinut mm. Terho Itkonen (1976).

⁴⁹ Jako leksikaaliseen ja syntaktiseen sananmuodostukseen on suosittu käytäntö, vaikkei se ole aivan ongelmaton (ks. Koski 1978b, 103–105; Karlsson 1983, 246; ks. myös käsillä olevan tutkimuksen luku 4.4.1). Vastakohtainen ns. leksikaalinen näkemys ei (kärjistetyksi ilmaistuna) tunnista syntaktista johtamista lainkaan vaan pitää kaikkea derivaatiota leksikon sisäisenä toimintana (ks. Koski 1978b, 103–104; Hakulinen & Ojanen 1993, 108).

annetaan nimitys jollekin sellaiselle käsitteelle, joka on kieliyhteisössään uusi ja jolle tarvitaan omakielinen vastine vieraan nimityksen tilalle. (Kostera 1985, 12–13.) Koska oma tutkimusaineistoni on peräisin pitkälti käännetyistä teksteistä, ovat sekundaarisen nimeämisen tuloksena syntyneet ilmaukset tärkeä sanaryhmä. Primaarista uuden käsitteen nimeämisestä on pidettävä tutkimusaineiston sanaston kannalta epäodotuksenmukaisena.

Uuden sanaston tarve oli vanhassa kirjasuomessa keskeinen asia, mutta niin olosuhteet kuin sanaston kartuttamisen menetelmät poikkesivat varsinaisesta oppitekoisesta ja systemaattisesta sananmuodostuksesta, jollaisesta voidaan puhua vasta 1800-luvulta lähtien (ks. tähän liittyen Pitkänen 2008, 275; vrt. Laine 2007, 385–386; myös Länsimäki 1988). Auktoriteetin eli ulkopuolisen kielenohjailun puuttuminen sananmuodostukseen onkin vaikuttanut olennaisesti sanaston laatuun. Vaikka varsinaisia sovittuja uudissanastoa koskevia sääntöjä ei ollut, on Kosken mukaan pidettävä mahdollisena, että esineiden nimeämiseen on vanhastaankin liittynyt tietynlaista suunnitelmallisuutta. Toisin sanoen niin vanhan kirjasuomen aikaisessa kielessä kuin jo aiemmin kansankielessä on mahdollisesti muodostettu johdoksia suoraan nimitystarkoitukseen eli harjoitettu oppitekoisuuteen rinnastettavaa sananmuodostusta. (Koski 1984, 33.) Vastakkaisen näkemyksen ja käsityksen mukaan kompleksiset esineiden nimitykset ovat yleisessä (syntaktisessa?) käytössä toimineiden johdosten leksikaalistumia eli vakiintumia.

4.2.3 JOHDOSTEN VAKIINTUMINEN JA LEKSIKAALISUUS

Leksikaalistuminen on johdoksia tutkittaessa keskeinen käsite. Käsite on tosin koettu ongelmalliseksi niin meillä kuin kansainvälisestikin (ks. Koski 1981, 5, 24; Karlsson 1983, 246; Räisänen 1988, 19; Kytömäki 1991, 11–). Vaikka termin perusmerkityksestä eli sanan tai pidemmän ilmauksen vakiintumisesta leksikkoon ollaankin yksimielisiä, on termin määrittely kirjavaa (ks. tästä Koski 1981; Kytömäki 1991). Sekavassakin käsitteenmäärittelyssä on kysymys osin periaatteellisista näkemyseroista (ks. Koski 1981, 5–7) mutta osin siitä, että leksikaalistuminen näyttääytyy eri tavoin eri viitekehyksissä ja eri näkökulmista tarkasteltuna (Jääskeläinen 2004, 345). Terminologian vakiintumattomuudesta ja ennen kaikkea identtisillä nimityksillä eri tarkoitteisiin viittaamisesta aiheutuu sekaannusta. Tutkijan onkin selvitettävä, mitä määrittely- tai tulkintatapaa hän tutkimuksessaan noudattaa, ja tarvittaessa määriteltävä termit tapauskohtaisesti. Keskityn seuraavaksi selvittämään oman tutkimukseni kannalta olennaisia sanaston vakiintumiseen ja sitä kuvaavaan terminologiaan liittyviä asioita.

Iso suomen kielioppi määrittelee leksikaalistumisen prosessiksi, jonka tuloksena kompleksisen sanan merkitys on selvästi jotakin muuta kuin sen osista voisi päätellä. Kysymyksessä on sekä morfologinen että semanttinen kiteytymis- ja konventionaalistumisilmiö. Tärkeä leksikaalistuneen sanan kriteeri on, että sana paitsi hahmotetaan jakamattomana perussanana tai yksikkönä, se myös tuotetaan sellaisena (vrt. mallit; ks. seuraava luku 4.3). Esimerkkeinä leksikaalistumisesta *Isossa suomen kieliopissa* annetaan substantiivit *kaivo*, *niitty*, verbit *arvostella*, *käsitellä*, adjektiiveiksi leksikaalistuneet partisiipit *luotettava*, *hillitty* ja substantiivistuneet partisiipit *syötävä*, *oppinut*, *kihlattu*. (ISK § 166; vastaavalla tavalla esim. Hakulinen & Ojanen 1993, 92.) Käsitteet edustaa ns. **suppeaa tulkintaa**, jonka mukaan syntaktisen derivaation tulokset eivät voi sellaisinaan kuulua leksikkoon (esim. Koski 1981, 9–11; käsitteistä *suppea* ja *laaja tulkinta* ks. Koski 1981, 24–26).

Kuten *Ison suomen kieliopin*kin esittämistä esimerkeistä on nähtävissä, vakiintuneisuus voi olla varsin eritasoista. Sanojen keskinäiset vakiintuneisuuserot konkretisoituvat, kun sanoja tarkastellaan vasten leksikaalistumisen tiukkaa määritelmää: leksikaalistuneen sanan merkitys on selvästi muuta kuin sen osista voisi päätellä. Esimerkiksi johdokset *luotettava* ja *oppinut* vaikuttavat johdoksia *kaivo* ja *käsitellä* läpinäkyvämiltä niin morfologian kuin semantiikan osalta. Leksikaalistumisen ns. laaja tulkinta ei näekään vakiintuneisuutta kaksijakoisena vaan monitasoisempana ilmiönä, jota voidaan kuvailla asteittaiseksi (esim. Koivisto, V. 1991, 102; ISK § 166) tai jatkumoksi, jolloin siirtyminen eri vakiintumisasteiden välillä on liukuvaa (esim. Bybee 1985, 108; Langacker 1987, 59; myös Heyvaert 2003, 44; vrt. myös käsite konventionaalistuminen, jolla viitataan yleisesti kielen käyttäjien käyttämään ilmaukseen ottamatta kantaa sen vakiintuneisuuden ja leksikaalistuneisuuden tasoon).

Käsitteistön rajoittuminen morfologisesti ja semanttisesti läpinäkymättömiin johdoksiin (leksikaalistuneet) ja syntaktisen johtoprosessin tuloksiin (vakiintumattomat) ei ainkaan nominijohdoksia tarkasteltaessa ole kyllin informatiivinen tapa kuvata vakiintumisen vaiheita. Kuten on huomautettu, myös tietoisesti muodostettu kompleksinen sana voi olla produktiivisen sananmuodostuksen tulos ja niin rakenteeltaan kuin merkitykseltään läpinäkyvä (esim. Bybee 1985, 128–129; ks. myös Pitkänen 2008, 106).

Varsin käyttökelpoinen jaottelu perustuu kolmijakoon vakiintumattomat – leksikaalistuneet – idiomaattistuneet johdokset. Vakiintumattomat johdokset ovat tyypillisesti syntaktisen sananmuodostuksen spontaaneja tuloksia. Leksikaalistuneeksi nimitetään sanaa, joka on vakiintunut määrämerkityksessä yleiseen käyttöön ja kielen leksikkoon mutta on säilyttänyt sekä semanttisen että morfologisen läpinäkyvyytensä. Idiomaattistuneeksi kutsutaan läpinäkymätöntä leksikkoon vakiintunutta kompleksista sanaa, joka ei analysoidu enää alkutekijöihinsä. Olennaista on, ettei leksikkoon lukeutuminen vaadi sanan rakenteen tai merkityksen hämärtymistä vaan pelkkää vakiintumista. (Räisänen 1988, 18; alkup. Schippan 1984, 95–96; sama perusajatus myös ISK § 166: ns. luonnostaan leksikaalistuneet ja oppitekoiset erityismerkityksiset johdokset.) Tätä näkemystä noudatan myös käsillä olevassa tutkimuksessa. Tutkimusaineiston sanasto on valtaosin läpinäkyvää; vakiintuneet johdokset edustavat joko leksikaalisen sananmuodostuksen tuloksia tai leksikaalistumia (ks. vielä ISK § 166, alahuomautus).

Oma kysymyksensä on, kuinka läpinäkyvän ilmauksen leksikaalistuneisuus ilmenee, tai toisaalta, mitä kriteerejä se edellyttää. Sanan yleisyyttä kielen käytössä seuraa usein vakiintuneisuus (Kytömäki 1991, 17), mutta vanhaa kirjasuomea tarkastellessa tämän tyyppisten asioiden selvittäminen voi käytännössä olla mahdotonta. Omassa tutkimuksessani lähtökohtaisesti riittää, että aineiston tiedostetaan sisältävän sekä funktioltaan leksikaalisia että syntaktisia johdoksia. Molemmissa kategorioissa on selvinä pidettäviä, prototyyppisiä tapauksia ja epävarmemmin analysoitavissa olevia ilmauksia. Edelleen leksikaalisiksi luokitellut johdokset voivat olla vakiintuneisuudeltaan eriasteisia, mutta niiden tarkempi analyysi ei myöhemmän kielimuodon näkökulmasta ole juuri mahdollista. Nimitysten taustalla olevat tarkoitteet toimivat kuitenkin usein vihjeinä vakiintuneisuudesta: keskeisellä käsitteellä ja tarkoitteella on oltava nimi.

4.3 MALLIEN OLENNAISUUS SANANJOHDOS- SA

4.3.1 ANALOGIAN KÄSITE JA MERKITYS KIELITIE- TEESSÄ

Sananmuodostus voidaan käsittää suuntaisena prosessina eli kantasanaan lisätään johdin, minkä tuloksena syntyy uusi sana. Tällaista johtamismallia voidaan nimittää kompositio-naaliseksi (vrt. yhdyssananmuodostus). Sananmuodostusta on mahdollista tarkastella myös **samankaltaisuuden** näkökulmasta. Tällöin keskeinen on **analogian** käsite eli aja-tus kielen hyödyntämistä malleista. Esittelen seuraavaksi analogian käsitettä yleisesti sekä sen merkitystä ja roolia kielitieteessä keskittyen oman tutkimukseni kannalta olennaisiin seikkoihin. Näkemyksiä sananjohdon malleista käsitellen erityisesti alaluvussa 4.3.2.

Analogia kielessä on kielenainesten välistä yhdenmukaisuutta ja samankaltaisuutta. Toisaalta analogiaa voidaan luonnehtia sanan tai muodon yhtäläistäväksi vaikutukseksi toiseen sanaan tai muotoon. Kielitieteessä analogian käsite liittyy konkreettisesti kie-lenaineen muotoon; analoginen samankaltaisuus on tyypiltään rakenteellista (Itkonen, Esa 1992, 41). Yleistäen voidaan todeta, että kaikki kielessä liittyy analogian vaikutuk-seen eli analogisen yhdenmukaisuuden hyödyntämiseen (esim. Anttila 1977, 12; Lan-gacker 1987, 12; ks. myös Ravila 1975, 39), mikä taas on yhteydessä ihmiselle synnyn-näiseen ominaisuuteen pyrkiä ilmaisemaan samat funktiot samanlaisilla rakenteilla (Itkonen, Esa 2008, 114). Tällaista näkemystä analogisuudesta voidaan kielitieteessä luonnehtia väljäksi tai laaja-alaiseksi. Suppean tai ahtaan analogiakäsityksen mukaan analogisuus yhdistetään säännöstä poikkeamiseen, eli sitä on käytetty selittämään monia kielen yleisen rakenteen kannalta poikkeuksellisia ääntenmuutoksia (esim. Hakulinen & Ojanen 1993, 26; ks. tästä myös Onikki-Rantajääskö 2001, 34).

Laaja-alaisen näkemyksen mukaan analogisuudessa on kysymys **säännönmukai-suudesta**. Kielen säännönmukaisuuden voidaan nähdä perustuvan mallien luovaan käyt-töön. Näkemyksen etuna on, etteivät kielen epäsäännönmukaisuudet (esim. kielen kat-kelmallinen jäsenyntyisyys tai paradigmojen koon vaihtelut) näyttäyty ongelmallisina. (Onikki-Rantajääskö 2001, 37.) **Säännön** käsite on osoittautunut johdoksia tarkasteltaessa ja niiden muodostustapoja kuvattaessa ongelmalliseksi, sillä säännöllä (säännönmukai-suudella) voidaan viitata niin analogiseen rakennemalliin kuin toisaalta produktiiviseen tiettyjä sananmuodostussääntöjä noudattavaan sananmuodostusprosessiin (Jääskeläinen 2004, 72; ks. kielitieteessä esitetyistä näkemyksistä ja terminologiasta Jääskeläinen 2004, 73, alaviite 44). Esittelen tässä tutkimuksessa käytettäviä käsitteitä ja niihin liittyviä käy-täntöjä yksityiskohtaisemmin seuraavassa luvussa. Johto-opin kannalta analogisuus on merkittävä kielen ominaisuus. Analogiaa voidaan kuvata kattokäsitteeksi, jonka alle sijoittuu monenlaisia sananmuodostuksen ilmiöitä (Malmivaara 2004, 347). Analogian vaikutus voi olla joko täydellisesti yhtäläistävää tai osittaista. Osittaisen analogian seura-uksena syntyy poikkeusmuotoja, joiden mallin mukaan voi syntyä edelleen uusia analogi-sia johdoksia. Kielen kehityksen kuluessa entisestä poikkeuksesta voi näin ollen joskus muodostua säännönmukainen malli. (Länsimäki 1988, 230.)

Virallinen kielenhuolto on vaikuttanut johdostyyppien käyttöön määrittelemällä, minkä semanttisen ryhmän sanoja muodostetaan milläkin johtimella. Maija Länsimäki toteaaakin, että tämän johdosta uudissanoista pyritään tekemään mallin mukaisia, morfolo-gisesti ja semanttisesti säännöllisiä. Seurauksena on, että nyky-suomessa tietyssä tehtäväs-sä tavataan tiettyjä johdostyyppisiä (esimerkiksi *-in* on vakiinnutettu välineennimen joh-timeksi). Luontaisesti syntynyt kompleksinen sanasto on sekä morfologisesti että semant-

tisesti kirjavampaa kuin esimerkiksi nykykirjakielen johdokset. Luontaisesti syntyneenä voidaan pitää murteiden mutta pitkälti myös vanhimman kirjasuomen sanastoa, koska kumpaakaan ei ole tietoisesti ohjailtu ja normitettu. (Länsimäki 1988, 230–231.)

Analogiaan ja analogisiin malleihin liittyy myös lainattujen sanojen sopeuttaminen kieleen. Esimerkiksi tietyn äänne muutoksen jälkeen kieleen tulleet sanat voivat jäädä äänne muutoksen aiheuttaman äännevaihtelun ulkopuolelle. Näin on käynyt esimerkiksi sanoille *auto* ja *muki*, jotka taipuvat *auton*, *mukin* eivätkä astevaihtelun mukaisesti *audon*, *muin*. (Häkkinen 1990b, 71.) Vanhaa kirjasuomea tarkastellessa voi havaita vakiintumattomuutta nuorten lainasanojen taivutuskäytännöissä. Esimerkiksi Agricolan teosten kielessä ruotsalaisperäisestä sanasta *katu* esiintyy sekä vaihteluun mukautuneita että sen ulkopuolelle jääviä muotoja, esim. *Caupungin Catuille* (AII-212-Lk-21:14) ja *Raattat Caduilla wieriuet* (AIII-689-Nah-2:4). Agricolalla *katu*-sanana astevaihteluun osallistumattomat muodot ovat vielä mukautuneita yleisempiä. Sama ilmiö näkyy taivutettaessa *Kristus*-sanaa; toisinaan sanaa taivutetaan omaperäisen sanan tavoin (*Kristuksen*) ja toisinaan kuten lainasanaa (*Kristusen*).

4.3.2 MALLIT, MUOTIT JA RAKENNESKEEMAT

Jo E. N. Setälä toteaa, että ”sanojen johto oikeastaan on vain uusien sanavartaloiden muodostamista toisten sanojen mallin mukaan” (Setälä 1948 [1898], 135). Tällaisen analogiaan perustuvan käsityksen mukaan sanasto perustuu olemassa oleviin **malleihin**, joiden tarjoaman esikuvan mukaan uusia muodosteita tuotetaan. Kysymys ei ole vain näkökulmasta johtamiseen vaan ns. suuntainen johtaminen ja mallin mukainen sananmuodostus erotetaan omiksi lajeikseen: *Ison suomen kieliopin* mukaan suomen kielessä muodostetaan uutta sanastoa johtamalla, yhdistämällä ja sananmuodostus**muottien** avulla. Mallin tai muotin⁵⁰ mukainen sananmuodostus eroaa varsinaisesta johtamisesta siinä, että tapahtumassa ei tarvita selvää kantasanaa. Johdostyyppin sijaan voidaan puhua muottina toimivasta sanahahmosta. Muotin perusteella voi syntyä paitsi uusia johdoksia myös niiden kanssa samanhahmoisia muita sanoja. (ISK § 148.)

Aarni Penttilä esittää ns. mallisanajohtamisesta esimerkkinä sanan *pysäköidä*. Se ei hahmotu selvästi tietystä kantasanasta ja johtimesta muodostetuksi, vaan kysymys on sellaisten verbien kuin *elämöidä*, *kahakoida*, *varastoida* mallin mukaan muodostetusta verbistä. Verbien rinnalla kielessä tavataan substantiivi *pysäkki*, mutta *pysäköidä* ei selity säännön mukaisesti siitä johdetuksi. Kysymys on ns. korrelaatiojohdosta eli mallin mukaisesta johtamisesta, joka ei edellytä erityistä kantasanaa. (Penttilä 2002 [1963], 227; ISK § 161; ks. myös Lehtinen 1976; 1979; 1993; Räisänen 1978, 327–328; Karlsson 1983, 268–269). Yhtä lailla mallin mukaisesta johtamisesta voidaan kuitenkin puhua myös silloin, kun selvä kantasana on tiedossa.

Tyypillistä on, että sananmuodostusmallissa johdinainekseksi hahmottuu sanan lopusta muutakin kielenainesta kuin vain alkuperäinen johdin. Esimerkiksi sellaiset johdok-

⁵⁰ Käytän mallia ja muottia tutkimuksessani synonyymisinä käsitteinä. Vastaavaa tai ainakin lähes vastaavaa käsitettä voidaan suomenkielisessä kirjallisuudessa kutsua myös mm. hahmoksi, kuvioksi, konstruktiksi ja skeemaksi (ks. esim. Itkonen, Esa 2008, 106; Alho & Kauppinen 2008, 22–23). Tämänkaltaisen terminologian runsauden ja päällekkäisyyden onkin todettu olevan nimenomaan kognitiiviseen kielikäsitteeseen perustuvalla lingvistiikalle ominainen ja myös ongelmallinen piirre (ks. esim. Sivonen 2005, 36, alaviite 36).

set kuin *alen-taa* ja *paimen-taa*, joissa *n*-aines sisältyy vartaloon, ovat tarjonneet mallin *suome-ntaa-* ja *myö-ntää-*tyyppisille verbeille. Näin ollen mallin mukaan muodostetuissa johdoksissa derivaatioainekseen kuuluvaksi on ymmärretty myös esikuvaverbien vartaloon kuuluva *n*. Muita vastaavanlaisia esimerkkejä ovat *jänistää-*, *pyydystää-* ja *saalistaa-*tyyppisten verbien mukaan syntyneet verbit *kalastaa*, *linnustaa* ja *metsästää*. Näissä *s*-aines on alun perin kuulunut johdosten vartaloon, mutta myöhemmin se on alettu tajuta osaksi johdinta. (Penttilä 2002 [1963]; myös ISK § 326.) Nominien osalta hyvän esimerkin tarjoavat (*i*)*stO*-kollektiivijohdokset. Näissä sanoissa alkuperäistä tyyppiä edustavat sellaiset *s*-loppuiseen kantasanaan perustuvat johdokset kuin *pensas-to* ja *ympärystö*. Näitä voidaan pitää *tO*-johdoksina. Myöhemmin johdinainekseksi on alettu tajuta pidempi *-stO*, jonka mallin mukaan on muodostettu runsaasti uutta sanastoa, esimerkiksi johdokset *kuusi-sto* ja *tammi-sto*. (Ks. lisää Hakulinen 1979, 180–181; myös ISK § 180.)⁵¹

Ison suomen kieliopin määrittelyn mukaan sananmuodostusmuotin avulla voidaan muodostaa sekä uusia johdoksia että johdosten kanssa samanhahmoisia muita sanoja (mt., § 148). Tällaisesta näkemyksestä seuraa väistämättä kysymys, mitkä muodosteet todellisuudessa tulkitaan johdoksiksi. Mikäli kriteerinä on ns. suuntaisen derivaatioprosessin näkemyksen mukaisesti vaatimus selvän kantasanan osoitettavuudesta, jää johdoskategorian ulkopuolelle runsaasti produktiivisen sananmuodostuksen tuloksena syntyneitä sanastoa. Edellistä väljemmän tulkinnan mukaan johdokseksi tulkitsemiseen riittää analogisen johdosmallin (tai korrelaation) hahmottuminen. (Jääskeläinen 2004, 52.) On johdoksia, joiden taustalla on nähtävissä selviä analogisia vaikutteita, mutta kaikkien johdosten osalta muodostusmekanismeja on mahdoton osoittaa. Näin on varsinkin silloin, kun kysymyksessä on produktiivinen ja säännönmukainen johdostyyppi. Näitä tyypejä edustavien johdosten muodostusmekanismit eivät toisaalta vaadi erityistä analysointia, joten oletusarvoisesti voidaan säännönmukaista johtamista pitää suuntaisena prosessina, vaikka todellisuudessa sananmuodostus tapahtuisikin muotteja ja konstruktioita käyttäen. Poikkeusten kohdalla erityinen muoto vaatii selitykseen esikuvan, jolloin muotin selvittäminen on relevanttia. (Ks. Kytömäki 1991, 9.)

Näkemykseen johdosmaisuuuden kriteereistä vaikuttaa ennen kaikkea tutkittavan sanaston laatu ja ominaisuudet. Omassa tutkimuksessani luen johdoksiksi yksinomaan diakronisesta näkökulmasta johdoksiksi hahmottuvat sanat. Toisin sanoen lainasanat eivät lukeudu omaperäisiin johdoksiin, vaikka ne synkronisesta näkökulmasta sellaisilta vaikuttaisivatkin (esim. (*noki*)*kolari*, *ryöväri*). Edellisten kaltaiset, ihmiseen viittaavat kompleksiset lainasanat sijoittuvat tutkimukseni sivuaineistoon. Omien tutkimusintressieni kannalta lainattujen tekijännimien käsitteleminen erillään omaperäisistä tekijännimijohdoksista on itsestään selvää, vaikka sanojen rakenteessa mahdollisesti olisikin analogian vaikutusta. Tämä on myös käytännössä helposti toteutettavissa, sillä omaperäisiä ja vieraita tekijännimiä erottaa lähestulkoon aina tietyt rakenteelliset seikat. Mikäli ilmaukset eivät ole helposti analysoituvia, on niiden taustaa selvitettävä yksityiskohtaisemmin.

Psykologiasta yleisesti käyttäytymistieteisiin omaksuttu (rakenne)skeema on kognitiivisen kielikäsitteilyn suosion seurauksena myös nykykielitieteessä vakiintunut ja paljon käytetty käsite. Skeemat ovat kesto- ja väliaikaisesti varastoituneita tiedon yksikköjä eli eräänlaisia

⁵¹ Analogian käsitettä ja mallijohtamisen näkemystä on hyödynnetty verbijohdoksia ja onomatopoeettis-deskriptiivisiä verbejä tutkittaessa (esim. Jääskeläinen 2004). Kompleksisten verbien sananmuodostusta on usein ongelmallista selittää suuntaisena prosessina. Tavallista on, ettei varsinaista kantasanaa ole hahmotettavissa lainkaan tai valmista johdosta ei muusta syystä ole yksinkertaista selittää minkään selvän johtoprosessin tulokseksi (ks. esim. Jääskeläinen 2004, 52). Kielen analogisuuden käyttäminen selityspohjana on osoittautunut toimivaksi tavaksi päästä johdosten rakenteeseen käsiksi. Tekijännimet (kuten produktiiviset nominijohdostyyppit yleensä) ovat tyyppillisesti läpinäkyviä ja tässä mielessä rakenteellisesti pääasiassa ongelmattomia.

sia sisäisiä malleja, joiden avulla ihminen prosessoi eli hahmottaa ja jäsentää aistimaansa ympäristöä. Skeemoihin perustuen ihminen kykenee esimerkiksi havainnoimaan, tunnistamaan, ymmärtämään, kuvittelemaan ja viestimään. Skeeman käsitteen määrittely on osoittautunut abstraktisen ulottuvuutensa vuoksi jokseenkin ongelmalliseksi. Tyypillisesti kielitieteessä skeeman käsitettä käytetään epätasällisesti ja viitteenomaisesti; usein jääkin epäselväksi, mitä käsitteellä pyritään kuvaamaan (ks. Onikki 1994, 71, 109; vrt. myös Östman & Fried 2004, 1). Selvitän seuraavaksi lyhyesti, kuinka omassa tutkimuksessani ymmärrän skeeman käsitteen ja kuinka sitä käytän. Konkreettisenä työkaluna skeeman käyttö havainnollistuu jäljempänä.

Tutkimuksessani skeema on tietyn kategorian jäsenten eli **johdostyyppien** yhteinen ja yleinen **rakennemalli**. Skeemaa voidaan luonnehtia **yleistykseksi** eli pelkistykseksi tietyn johdostyyppikategorian jäsenten yhteisistä ominaisuuksista. (Näin esim. Langacker 1987, 74; myös Onikki 1994, 113; Leino, P. 1993.) Skemaattinen rakenne kuvaa johdostyyppiä esittelemällä (vain) sen, mikä on yhteistä kaikille kysymyksessä olevan tyyppin jäsenille. Tällainen säännönmukainen rakennemalli perustuu analogiaan ja rinnastuu kompleksista sanastoa tarkasteltaessa sananmuodostusmalleihin (Langacker 1999b, 19–20; Leino, P. 1993, 64–65; vrt. Räisänen 1978; ks. myös luku 5.1). Skeema rinnastuu näin ollen säännön käsitteeseen vaikka sääntö ja säännönmukaisuus eivät käsitteinä kognitiiviseen kielinäkemykseen varsinaisesti kuulu (ks. esim. Onikki 1994, 113). Vastaavalla tavalla skeemaa ovat käyttäneet ja sen määritelleet omaperäistä kompleksista sanastoa tutkineet Jääskeläinen (2004, 76) ja Malmivaara (2004, 351). Skeema on luonteva ja toimiva yleistyökalu tekijännimityyppien kuvauksessa.

Oli kysymys sitten suuntaisen derivaatioprosessin tuloksesta tai analogisesta mallimuodosteesta, on mallien merkitys johtamisessa ja sananmuodostuksessa vahva. Käytännössä mallit ja analogia hallitsevat yleisesti koko kieltä. Pentti Leino (1987) toteaa, että ”kieli antaa käyttöön ne muodot ja muotit, joihin ajatukset voidaan valaa ja joiden avulla ne pääsevät siirtymään mielestä toiseen”. Kielenkäyttäjät eivät muodosta sanoja ja pidempiä kokonaisuuksia mielivaltaisesti vaan hallitsemiensa sisäisten mallien ja tuntemiensa konventioiden ohjaamana. Uusi sanasto rakentuu aina entisen pohjalle, olemassa olevien sanojen morfologis-semanttisten rakennemallien perustalle (Länsimäki 1987, XIX).

4.3.3 VIERAIDEN KIELTEN VAIKUTUS DERIVAATIOON

Vaikka sanat lainautuvat aivan eri tavalla kuin pienemmät kielen ainekset tai laajemmat rakenteet, myös johtimet voivat siirtyä kielestä toiseen. Johtimet eivät tosin lainaudu erillisesti vaan lainattujen johdosten mukana (Itkonen, Erkki 1966, 134). Vaikka lainasanoissa esiintyviä johdinaineksia tunnistettaisiinkin lainaajakielellä, on tästä vielä pitkä matka lainattujen aineiden käyttöön todellisessa produktiivisessa sanamuodostuksessa. Mahdotonta tämä ei kuitenkaan ole. Itkonen antaa johtimen lainautumisesta sanaston mukana viroa koskevat esimerkit *lauljanna* ’laulajatar’ ja *omanik* ’omistaja’, joista ensimmäisen johdinaineksen *-na* on ruotsalaista alkuperää ja jälkimmäinen *-nik* venäläisperäinen (Itkonen, Erkki 1966, 134). Nykysuomessa samantyyppisinä tapauksina voidaan pitää sellaisia vieraslähtöisiä sananloppuja kuin *-ismi*, *-isti*, *-kratia*, joita on alettu liittää omassa sanamuodostuksessa uusien sanojen perään johtimenkaltaisina elementteinä (esim. *viulismi*, *mitalisti*, *juristokratia*) (ISK § 152; ks. ruotsalaisperäisistä *isti*-loppuisista muusikonimityksistä erit. Leino, P. 1989).

Kirjasuomeen on alusta asti muodostettu uutta sanastoa ruotsin mallin mukaan, mikä on johtunut ennen kaikkea siitä, että useimmat tekstit ovat ruotsin kielestä käännettyjä. Laajassa mittakaavassa tämä on tarkoittanut yhdyssanamuotoisten käännöslainojen muodostusta, mutta vaikutteita on nähtävissä myös johtimistossa. Prototyypinen esimerkki lainautuneesta johtimesta on laajalti Euroopan kieliin levinnyt *r*-aineksinen tekijännimijohdin (esim. engl. *-er*: *baker* 'leipuri', *fisher* 'kalastaja', myös *fisherman*; ru. *-are*: *bagare*, *fiskare*; sa. *-er*: *Bäcker*, *Fischer*), jonka alkuperä on latinankielisessä *arius*-johtimessa. *r*-aineksiset tekijännimijohtimet ovat mainituissa kielissä erityisen produktiivisia johtimia (ks. esim. Kastovsky 1971; Erben 2000; Bauer 2001; Schrerer 2003). Suomeen on keskiajalta lähtien lainattu runsaasti *r*-aineksisia tekijännimiä (esim. *kuppari*, *lukkari*, *mestari*, *mylläri*, *porvari*; vrt. ru *borgare*, *klockare*, *koppare*, *mästare*; sa *bürger*, *meister*, *müller*), ja on esitetty, että niiden tarjoama malli on vaikuttanut suomen omaperäisen *r*-aineksisen (*U*)*ri*-johtimen käyttöön tekijännimien johtimena (esim. *ajuri*, *sahuri*, *vakkuri*; vrt. tekimennimet *hakkuri*, *vesuri*) (Hakulinen 1955, 305; 1979, 119–220; Itkonen, Erkki 1966, 134; myös ISK § 254; ks. johdostyyppistä tark. luvut 5.3.1.5, 5.3.2.2 ja 8.1.2).

Edellä esitellyn lisäksi on toinen suomenkielinen johdin, jonka on todettu saaneen vaikutteita ruotsista. Kysymys on *llinen*-johtimesta (vrt. *kristillinen* – *kristlig*, *piinallinen* – *pinlig*) (Häkkinen 1990b, 270; Hakulinen 1970; Vartiainen 1988, 182–183; ks. myös Hakanen 1973, 103; Hakulinen 1979, 165). Tyyppi on kuulunut alkuaan vain kirjasuomeen eli kirjoitettuun kieleen. Tämänkään johtimen osalta ei ole kysymys suorasta lainasta vaan voidaan puhua käännöslainoista, tarkemmin ns. **morfologisista käännöslainoista** (käsitteestä Hakulinen 1955, 305; 1969, 13). Sekä *r*-aineksisen tekijännimijohdinten että *llinen*-adjektiivijohdinten voidaan katsoa saaneen vaikutteita ruotsin (ja saksan) hyvin samannäköisistä suffikseista, mikä on vaikuttanut niiden produktiivisuuteen ja yleisyyteen. Toisin sanoen *llinen*-adjektiivijohdin ja *r*-aineksinen tekijännimijohdin ovat suomessa yleistyneet käyttöyhteyksissä, joissa ruotsissa käytetään *lig*- ja *are*-johtimia (ja saksassa *er*- ja *lich*-johtimia). Kaikkiaan suomea on kuitenkin pidettävä johdinainesten suhteen varsin omaperäisenä (Kangasmaa-Minn 1992, 24).

Tyypillisesti **käänöslaina** on osa osalta vieraskielisen esikuvan mukaisesti käännetty ilmaus. Yleisimmin käänöslainat ovat yhdyssanoja (esim. *isänmaa* – *fädernesland* /*Vaterland*; *pääkappale* – *huvudstycke*/*Hauptstück*; *käänöslaina* – *översättningslån* vrt. *Lehnübersetzung*). Tämä kääntämisen tapa on ollut erityisen suosittu formaalia käännöseriaatetta noudatettaessa. Mallin mukaan osa osalta kääntäminen on osoittautunut menestykselliseksi paitsi uskonnollisen myös maallisen kielen suomalaissanastoa kartutettaessa. Usein ruotsinkielinen ilmaus on ollut meillä ennalta lainasanana tuttu, ja sitä mukailleen muodostettu suomalaisvastine on edesauttanut uuden sanan ymmärrettävyyttä ja siten sen onnistuneisuutta. Aina ei yhdysilmauksen mahdollinen käänöslainatausta ole selvitetävissä, mutta erityisesti sitä kannattaa epäillä, kun on kysymys ns. kulttuurisanasta (Häkkinen 1990b, 270). Yhdysperäisiä käänöslainoja tavataan myös johdosten yhteydessä (esim. *hyväntekijä* – *välgörare*/*Wohltäter*) (Hakulinen 1969, 38; ks. myös Pitkänen 2008, 256–257).

Myös suuri osa ns. yksinäisjohdoksina (= ei yhdyssanaan perustuvat johdokset) edustavista tekijännimistä vastaa morfologialtaan osa osalta naapurikielten tai muiden kirjasuomen kannalta läheisten kielten tekijännimijohdoksia. Koska tekijännimet ja niiden muodostimet ovat tyypillisesti erityisen produktiivisia ja yleisesti kielissä tavattavia elementtejä, ei ole ongelmattonta luokitella lähtökielen tekijännimiä rakenteellisesti vastaavia kohdekielen tekijännimiä suoralta kädeltä käänöslainoiksi. Varsinkin yleisiin verbeihin perustuvien ja yleisinä pidettävien johdosten suhteen (esim. *antaja*, *tekijä*) on odotuksenmukaista, että tiettyä rakenneskeemaa edustava nimitys on jo vanhastaan kielessä tuttu. Kompleksisten ilmausten erittelemistä käänöslainoiksi ja omaan sananmuodostukseen

perustuviksi ilmauksiksi hankaloittaa osaltaan se, että käänöslainojen sananmuodostusmallit leviävät myös kielestä toiseen. Todellista vierasta tekstivastinetta ja esikuvaa vailla oleva omaperäinen muodoste voi näin ollen vastata yleiseltä rakenneskeemaltaan vieraslähtöistä ilmaisumallia. Käytännössä käänöslainoiksi voidaan lukea lähinnä tapaukset, joissa on jokin erityinen seikka, joka yhdistää käänöksen ja vastineen toisiinsa.

4.4 JOHDOKSET JA KIELEN KUVAUS

4.4.1 JOHTAMISEN JA TAIVUTUKSEN VÄLINEN ERO

Sekä sanojen johtamisessa että niiden taivuttamisessa on kysymys hyvin samanlaisesta ilmiöstä: kummassakin prosessissa sanan vartaloon liitetään suffikseja. Selvää rajaa tai eroa taivutuksen ja johtamisen välillä ei ole. Perinteisesti taivutuksen ja johtamisen välinen ero on määritelty siten, että taivutuksessa **taivutuspäätteillä** muodostetaan erilaisia sanamuotoja lähinnä **syntaktisiin** tarpeisiin, kun taas **johdettaessa** muodostetaan johdinten avulla kokonaan uusia itsenäisiä **sanavartaloita**. Ilmiöitä erottaa sekin, että taivutuspäätte säilyttää aina vartalon sanaluokan, mutta johdin voi myös muuttaa sitä. Toisaalta johdoksen merkitys ei ole välttämättä pääteltävissä kannan ja johdinaineksen merkityksestä, mutta taivutussuffiksien funktio on vakio, eikä se vaikuta vartalon merkitykseen. Yhtenä kriteerinä voidaan pitää suffiksien produktiivisuutta: taivutuspäätteet ovat yleensä produktiivisia, mutta johdinten produktiivisuudessa voi olla huomattavia eroja. Osa johdintista on esimerkiksi nyky-suomen kannalta täysin epäproduktiivisia. Kielen systeemin kannalta johtaminen ja taivuttaminen eroavat siinä mielessä selvästi, että johtamiseen liittyy selviä semanttisia rajoituksia, kun taas taivutusmuodon voi muodostaa mistä tahansa kysymyksessä olevan sanaluokan sanasta (paradigmaan kuulumisen). (Esim. Karlsson 1983, 225–229; Bybee 1985, 81–82; Dressler 1989; ISK § 61; kootusti Bauer 1983, 29; Kytömäki 1992, 4–5; ks. myös Laakso 2005.)

Johtaminen ja taivuttaminen ovat kielen kategorioille tyypillisesti liukuvia ja hämääriä mutta luokkina keskeisiä ja prototyypisten tapausten ympärille selkeästi hahmottuvia (Lehtinen 2005, 168). Vaikka eri yhteyksissä eri kriteerejä korostetaan taivutuksen ja johtamisen erottajina, ei tiettyjen sanaryhmien ongelmallisuus kielen kuvauksen kannalta käytännössä poistu. Kuten mainitsin, yhtenä selvimpänä taivuttamisen ja johtamisen välisenä erona on perinteisesti pidetty sitä, että taivutussuffiksien funktiota voidaan luonnehtia syntaktiseksi ja johdinsuffiksien leksikaaliseksi. Myös johdinsuffiksien funktio on kuitenkin kiistatta syntaktinen ja kieliopillinen silloin, kun se toimii sanaluokan muuttajana (esim. teonnimet ja *U*-johtimiset verbit) (Kangasmaa-Minn 1992, 21; 1994, 37; ks. myös tämän tutkimuksen luku 4.2.2, *Leksikaalinen ja syntaktinen johtaminen*).

Sellaiset täysin produktiiviset sanaluokan muuttajajohtimet, jonkalainen esimerkiksi *-jA* on, ovat hyvin lähellä taivutuspäätteitä, sillä niiden vaikutus kannan syntaktiseen käyttäytymiseen on ilmeinen. Kuitenkin sen taivutusta ja sanajohtoa erottelevan kriteerin perusteella, että taivutussuffiksi säilyttää aina vartalon sanaluokan, ne lukeutuvat johti-

miin. (Karlsson 1983, 228–229; ks. myös Ryder 2000.)⁵² Johdin- ja taivutussuffiksien läheinen luonne tulee hyvin näkyviin sukukielten *j-* ja *v-*deverbaaleissa, jotka esiintyvät toisissa kielissä tekijänniminä ja toisissa selvästi paradigmaan kuuluvina muotoina (ks. tark. luvut 5.3.1.1 ja 5.3.1.2). Kiinnostavaa on, että esimerkiksi virolaisessa kieliopinkirjoituksessa *ja*-tekijännimien johdin on eri aikoina luettu taivutussuffiksiksi ja johtimeksi. Oli kieliopillinen kanta kumpi tahansa, *ja*-suffiksilla on kummallekin ilmiölle ominaisia piirteitä. (Ks. Kerge 1996; Audova 2002a; aiheesta käydystä keskustelusta ks. Nurm 1933; Matsumura 1990; Vare 1991; myös Metsmägi-Audova 2003, 92.)

Myös produktiivisuuden merkitystä johtamisen ja taivuttamisen välisen eron osoittajana on korostettu (esim. ISK § 61). Produktiivisuus ei kuitenkaan sovellu eroa osoittavaksi kriteeriksi erityisen produktiivisia suffikseja tarkasteltaessa. Tällaisia kielenaineksia edustavat käsillä olevassa tutkimuksessa deverbaaliset *JA-*, *VA-*, *VAinen-* ja *nUt-*suffiksit, jotka voivat käytännössä liittyä rajoituksetta mihin verbiin tahansa. Tietyt muodot sijoittuvat taivutuksen ja johtamisen raja-alueelle. Suomessa tällaisia hankalasti tulkittavia muotoja ovat mm. verbien infiniittiset muodot (varsinkin partisiipit), adjektiivien komparaatiomuodot, eräät adverbit ja lukusanojen ordinaalimuodot. Rajatapauksissa päätteillä on siis sekä taivutussuffiksien että johdinten ominaisuuksia. (ISK § 61.) Erkki Itkonen (1966) toteaa esimerkiksi *VA-*suffiksista, että se voi toimia sekä johtimena että tunnuksena (tekijännimijohdin ja partisiipin tunnus) (mt., 251–252; myös Kangasmaa-Minn 1994, 41; ks. myös Hakulinen 1979, 200; Karlsson 1983, 229).

Varsinkin taivuttamisen ja johtamisen raja-alueelle sijoittuvia suffikseja ja niiden välisiä suhteita tarkasteltaessa ainoaksi varsinaisesti huomiota herättäväksi eroksi vaikuttaa osoittautuvan se, että johdinsuffiksit sijaitsevat lähempänä kantaa kuin taivutusmorfeemit (esim. Karlsson 1983, 229; Dressler 1989; ISK § 156; ks. myös Kerge 1996, 286). Piirre on ominainen suomen ohella myös muissa suffiksikielissä. Morfotaktinen malli on siis *kanta+johtimet+taivutuspäätteet* (esim. *juokse+va+lla*). Esimerkiksi *VA-* ja *nUt-*deverbaalit osoittautuvat kriteerin perusteella kiistatta johdosmaisiksi, sillä *VA-* ja *nUt-*suffiksien oikealla puolella eli lopumpana sanaa esiintyvät luvun ja sijan lisäksi mm. komparaatiomorfeemit (esim. *juokse+v+i+en*, *kiihty+vä+mpi*). (Karlsson 1983, 229.)

4.4.2 SANALUOKAN ONGELMA

Vaikka sanaston jakaminen tiettyjen kriteerien nojalla sanaluokkiin on yleiseurooppalainen tapa (esim. Itkonen, Esa 2008, 177), eivät jakoperusteet ja niiden perusteella muodostuvat kategoriat ole itsestään selviä. Jo yksin kieliopillisen kategorian käsitettä on pohdittu ahkerasti ja kieliopillisista kategorioista on tarjottu erilaisia määritelmiä. Myös eri kielissä hahmotettavat kielioppikategoriat voivat olla huomattavan erilaisia. Eroja on sekä kategorioiden luonteessa että lukumäärässä. Tämä puolestaan perustuu kielten välisiin eroihin; toisissa kielissä esimerkiksi substantiivin ja adjektiivin tai verbinmuodon ja nominin erottaminen toisistaan ei tuota hankaluuksia, toisissa kielissä ero voi olla tulkinanvarainen. (Itkonen, Erkki 1966, 19–20; ks. myös Ravila 1953.) Olennaista sanaluokkajaossa ja sen kuvaamisessa on myös kielten muuttuminen: sanaluokkajärjestelmä ei ole kaikkina aikoina sama. Esimerkiksi nyky-suomen sanaluokat ovat todennäköisesti toiset

⁵² Partisiipeista poiketen infiniitivimuotojen päätteet kuuluvat Karlssonin mukaan syntaksiperäisinä läheisemmin taivutukseen kuin sananjohtoon. Infiniitit ovat johdoskriteerien vastaisia jo siitä syystä, että ne ovat täydennysjakaumassa finiittimuotojen kanssa. (Karlsson 1983, 227.)

kuin suomalais-ugrilaisessa kantakielessä olisi aikanaan ollut hahmotettavissa. (Ravila 1953, 45.)

Sanaluokkajako perustuu yleisluontoiseen kategoriointiin. Sanaluokkien voidaan ajatella muiden kategorioiden tavoin käsittävän prototyyppisiä ja epäprototyyppisiä edustajia. Sanaluokat määrittyvät useiden muodollisten ja semanttisten kriteerien tai piirteiden perusteella. Myös sanaluokat hahmottuvat monien muiden kielen ilmiöiden tapaan sisältönsä perusteella jatkumoiksi: ”mitä enemmän sanaluokan x kriteerejä yksikkö y täyttää, sitä puhtaampi x:n jäsen y on.” (Itkonen, Esa 2008, 176, 310; ks. myös Ravila 1953, 45; sanaluokkien jatkumotulkinnasta tark. Bybee 1985, 108). Suomi kuuluu kieliin, jossa erot kieliopillisten kategorioiden välillä eivät ole aina selvät. Ryhmittelyn suhteen ongelmallisia ovat ensinnäkin substantiivit ja adjektiivit, sillä niiden muoto ja taivutus eivät eroa toisistaan. Kun merkityskään ei toimi erottavana tekijänä, on sanan lukeminen tiettyyn kategoriaan tulkintaan perustuvaa. (Esim. Itkonen, Erkki 1966, 20.) Tämä on suomenskuisissa kielissä yleinen piirre (esim. Häkkinen 1994, 491; ks. myös Hakulinen 1979, 71). Adjektiivin ja substantiivin on katsottu eronneen omiksi sanaluokikseen verrattain myöhään (ks. Ravila 1953). Vaikka kategoriat ovat nykysuomessa eriytyneet, on yhä olemassa runsaasti tapauksia, joissa sanaluokkarajat ovat hämäriä. Esimerkiksi *onneton* ja *nuoret* voivat esiintyä paitsi adjektiiveina myös substantiivisesti merkityksissä ’onneton ihminen’ ja ’nuoret ihmiset’. Annetuissa esimerkeissä substantiivisuus vaikuttaa sekundaarilta. (Ks. tark. Hakulinen 1979, 71.)

Substantiivien ja adjektiivien historiallista läheisyyttä osoittaa myös se, että samoilla nominijohtimilla on suomen kieleen muodostettu niin substantiiveja kuin adjektiiveja. Esimerkiksi (*i*)*nen*-johdin sisältyy substantiiveihin *ihminen* ja *nuorukainen* sekä adjektiiveihin *punainen* ja *ainokainen*; *Ut*-johdin sisältyy substantiiveihin *neitsyt* ja *kytkyt* sekä adjektiiveihin *ohut* ja *lyhyt*; *s*-johdin taas substantiiveihin *opas* ja *varvas* sekä adjektiiveihin *kielas* ja *valpas*; *in*-johdin substantiiveihin *eläin* ja *kasvain* sekä adjektiiveihin *avoin* ja *irtain*; *kkA*-johdin substantiiveihin *penikka* ja *mellakka* sekä adjektiiveihin *tanakka* ja *punakka*; *ntA*-johdin puolestaan substantiiviin *emäntä* sekä adjektiiviin *vihanta*; *lA*-johdin substantiiviin *setälä* sekä adjektiiviin *matala* ja *rA*-johdin substantiiveihin *makkara* ja *sykkyrä* sekä adjektiiveihin *ahkera* ja *kumara*. (Hakulinen 1979, 71; ks. tähän liittyen myös Kangasmaa-Minn 1994; Pajunen 1994.)

Toinen tyypillisesti sanaluokkajaon kannalta ongelmallinen ryhmä on nykysuomea kuvaavissa kieliopeissa infiniittisiksi nimetyt muodot. Näiden taivuttamisen ja johtamisen rajalle asetettujen kielenainesten sanaluokka ei selviä pelkän muodon perusteella; ilman kontekstia ei ole mahdollista ratkaista, onko kysymys verbistä vai nominista (esim. *etsivä*, *etsiminen*). Tämä piirre on synteettisille kielille ominainen (Itkonen, Esa 2008, 310; ks. nomini- ja verbiluokkien suhteesta myös Itkonen, Esa 2001). Tämänkaltaisissa tapauksissa muodon tulkinta määräytyy sanan syntaktisen käytön perusteella (esim. Kytömäki 1992, 3), eli esimerkiksi sana *etsivä* on verbimuoto esiintyessään lauseessa *Hän on etsivä sormuksensa myöhemmin* ja substantiivi lauseessa *Hän on ammatiltaan etsivä*. Vaikka ilmaus osoittautuisi kontekstin perusteella selväksi nominiksi, saattaa substantiivin ja adjektiivin välinen ero olla kuitenkin hankalasti tulkittavissa, kuten lauseessa *Etsivä löytää*.

Käsillä olevan tutkimuksen kannalta kiinnostavia infiniittisiä muotoja ovat partisiipit. Kysymyksessä on erityisen hankalasti tulkittava sanaryhmä (esim. Karlsson 1983, 227; ks. myös Häkkinen 1990b, 102). Partisiippimuodon esiintyessä verbinomaisessa käytössä liittomuotojen osana suffiksi käyttäytyy kuten taivutuspäätte, eli se on täydennysjakauksessa finiittisuffiksien ja infinitiivien kanssa. Historiallisesti liittomuotoja vanhempaa verbinomaista käyttöä edustavat sukukielten tapaukset, joissa partisiippimuotoinen ilmaus voi esiintyä sellaisenaan ilman apuverbiä (ks. luku 5.3.1.2) (huomattakoon, että myös suomessa preesensin 3. persoonan muodot ovat historiallisesti partisiippeja; ks. tark. esim.

Lehtinen 2007, 125). **Adjektiivina** käytetty partisiippi käyttäytyy itsenäisen johdoksen tavoin (esim. *nukku+nut lapsi, nukku+nee+n lapsen* jne.). Adjektiivisesti käytetyn partisiipin on kuitenkin mahdollista säilyttää lähtöverbin tai -lauseen adverbiaalimäärite (esim. *pitkään nukkuneen lapsen*). Vastaavasti myös lähtöverbin objekti säilyy partisiipin määritteenä. (Karlsson 1983, 227–228.) **Substantiiviset** *vA-*, *vAinen-* tai *nUt-*deverbaalit eivät puolestaan eroa käytöltään muista substantiiveista (esim. *nukkuva näkee uniaan; nukkuneen rukous*).

5 TEKIJÄNNIMET

5.1 TEKIJÄNNIMIJOHDOKSET JA -JOHTIMET

Tekijännimi on tietyllä johtimella muodostettu sana, joka tyypillisesti viittaa ihmiseen, mutta mahdollisesti myös muuhun elolliseen olioon. Käsitteellä ja termillä tekijännimi viitataan nimensä mukaisesti prototyypisesti siihen, joka tekee, toimii, elää ja on. Usein tekijännimi on muodostettu verbistä, jolloin johdos tarkoittaa kantaverbinsä toiminnan suorittajaa tai tilassa tai tapahtumassa mukana olijaa (esim. *ajuri*, *laulaja*, *osallistuja*). (ISK § 251.) Käsillä olevassa tutkimuksessa käytän tekijännimeä kattoterminä, jonka alle kuuluvat myös nominikantaiset (*U*)ri-johdokset (esim. *urkuri* 'urkujen soittaja'; *vakkuri* 'vakantekijä') ja *lAinen*-johdokset (esim. *apulainen*). Tekijännimen kriteerit perustuvat näin ollen johdinainekseen ja johdoksen merkitykseen, eivät kantasanan sanaluokkaan.⁵³ Tekijännimi (esim. lat. *nomen agentis*, engl. *Agent noun*) on laajasti kielissä tunnettu käsite ja johdostyyppi.

Nyky-suomen tärkeimmät tekijännimien johtimet ovat deverbaaliset *-jA* (esim. *ampuja*, *kehrääjä*) ja *-(U)ri* (esim. *ajuri*, *karkuri*). Lisäksi (*U*)ri-johtimella voidaan muodostaa tekijännimiä nomineista (esim. *nahkuri*, *vakkuri*). Deverbaalisiksi tekijännimien johtimiksi luen tutkimuksessani myös *vA-/pA-* ja *nUt-*suffiksit (esim. *elävä*, *kantava*; *juopunut*, *oppinut*). Lisäksi itsenäisen johdostyyppin muodostavat yhdysjohtimelliset *vAinen-*johdokset (*vA + inen*) (esim. *kärsiväinen*, *laulavainen*) (tarkastelen *vA-/pA-*, *vAinen-* ja *nUt-*deverbaalien tekijännimiyttä tarkemmin jäljempänä). Kaikki edellä mainitut johtimet ovat Agricolan teosten sanaston kannalta keskeisiä. Aikojen kuluessa suomen kieleen on muodostettu ihmiseen viittaavia johdoksia myös aineksilla *-lAs* (*potilas*), *-iO* (*sikiö*), *-(i)kAs* (*asukas*), *-kki* (*asukki*), *-lAinen* (*apulainen*) ja *-tAr* (*hengetär*)⁵⁴ (esim. ISK, § 192, § 251). Näiden johdostyyppien sanoista suurin osa on uudehkoja ja oppitekoisia. Luettelolon johtimista Agricolan teosten kielen ja käsillä olevan tutkimuksen kannalta olennainen on ainoastaan denominaalinen *-lAinen*.

Tekijännimijohdoksissa on kysymys sekä rakenteellisesti että semanttisesti hahmotuvasta kategoriasta. Nykykielitieteessä edustuu vahvasti käsitys, että muoto ja merkitys kytkeytyvät erottamattomasti yhteen (esim. Bybee 1985; Leino, P. 1994, 11–12; ks. teki-

⁵³ Eeva Kangasmaa-Minnin mukaan johdinten erottelu muuntajiin ja modifioijiin on mielekästä luokiteltaessa ja analysoitaessa verbijohtimia, mutta nominijohdinten osalta tilanne on toinen: nominisuffikseja on tarkoituksenmukaisempaa käsitellä semanttisten kriteerien nojalla (1982, 44; 1994, 42).

⁵⁴ Merkitykseltään feminiinisellä *tAr*-johtimella on muodostettu mm. mytologisten olentojen nimityksiä (esim. *hengetär*, *jumalatar*, *onnetar*) ja myöhemmin arvonimiä (*maaherratar*, *ruhtinatar*, *valtiatar*). Johdinta käytetään myös *lAinen*-suffiksin feminiinisenä vastineena (esim. *hämeetar*, *pariisitar*, *vivotar* vrt. *hämäläinen*, *pariisilainen*, *virolainen*) tai osoittamassa naispuolisuutta *jA*-johtimiseen ammattinimikkeeseen liittyneenä (esim. *hoitajatar*, *johtajatar*, *näyttelijätär*). (Hakulinen 1979, 181–182; ks. *tAr*-ammattinimikkeistä myös Engelberg 1998, 77–80.) Feminiinisen *tAr*-johtimen katsotaan perustuvan lainaperäiseen *tytär*-sanaan. *tAr*-aines on ollut yleisesti käytetty Savossa ja Kainuussa isän nimeen yhdistettynä tyttärelä osoittavana suffiksina (*Kovotar*, *Pasatar*, *Turutar* vrt. *Koponen*, *Pasanen*, *Turunen*). Todennäköisesti *tAr*-johtimen käyttö henkilönimissä on yleistynyt vasta uuden ajan alussa. (Paikkala 1997; osin Hakulinen 1979, 181.) Muiden kuin mytologiaan kuuluvien nimitysten osalta johdostyyppi on nuori. Agricolalla ja muussa vanhimmassa kirjasuomessa suffiksi on tuntematon. Kun nykyinen raamatunkäännös puhuu *jumalattaresta* ja *kuningattaresta*, esiintyy Agricolalla yhdyssana *naisjumala* ja lainasana *trötingi*.

jännimien osalta erit. Booij 1986; johdoksien osalta yleisesti esim. Häkkinen 1981). Ajatus on vanha, mutta se on aktuaalistunut osin kognitiivisen kielikäsityksen suosion mukana. Muoto ja rakenne voidaan nähdä merkitystä kuvaavina symboleina, ja toisaalta muodon voidaan ajatella motivoituvan merkityksen välittämisen funktiosta (Langacker 1987, 12). Kuten sanoilla myös epäitsenäisillä kielen aineksilla kuten johtimilla on oma itsenäinen merkityksensä (ks. myös luku 3.1.3.3). Jo tutkimusaiheeni rajaus tekijännimijohdoksiiin kertoo olennaisimman tarkastelemieni ilmausten merkityksestä: ne osoittavat tekijää tai toimijaa. Kaikki tekijännimiksi lukemissani johdoksissa esiintyvät johtimet eivät tosin osoita varsinaista aktiivista toimijaa, vaan ne voivat olla myös tarkoitettaan kuvailevia ja siitä jonkin olennaisen asian esiin tuovia.

Kattokäsite tekijännimi viittaa siihen, että on joukko yleiseltä perusmerkitykseltään synonyymisiksi katsottavia johtimia, joilla muodostetaan tekijää osoittavia ilmauksia. Puhutaan monikossa tekijännimijohtimista, -johdoksista ja -tyypeistä. Käytännössä sama-viitteisetkin johtimet jakautuvat käytöltään omille osa-alueilleen. Esimerkiksi tietyt johtimet liittyvät tietynlaisiin kantasanoihin ja sulkevat siten muut vaihtoehdot pois (esim. Itkonen, Erkki 1966, 243). Johtimet ovatkin harvoin täysin synonyymisia ja toisillaan korvattavissa merkityksen ja tyylin muuttumatta. Toisaalta tendenssi vaikuttaa olevan se, että etenkin murteissa samakantaiset ja lähimerkityksisillä johtimilla muodostetut rinnakkaisjohdokset pyrkivät kehittymään synonyymiseen suuntaan (ks. Sivula 1989b, 196).

Tekijännimien eli henkilöviitteisten johdosten kategoriaan lukeutuvia sanoja voidaan luonnehtia varsin prototyypiksi johdoksiksi, sillä ne muodostuvat selvästi kantasanaista ja johtimesta ja ovat yleensä semanttisesti suhteellisen yksitulkintaisia. Johdosryhmissä esiintyy tyypillisesti sekä ytimeen kuuluvia prototyypisiä tapauksia että poikkeavia reunatapauksia (Laakso 1990, 10). Myös tekijännimissä on johdoksia, joiden merkitystä ei voi luonnehtia rakenneosiensa summaksi. Johdosyypien prototyypisyys ja läpinäkyvyys koskee spontaanin sananmuodostuksen tuloksena syntyvää ja leksikaalistumatonta sanastoa. Leksikkoon vakiintuneella johdoksella on määrämerkityksensä. Tekijännimiä tarkasteltaessa leksikaaliset tapaukset ovat usein ammattilaisen nimityksiä. Onkin huomattava, ettei esimerkiksi ammattimaisuuden käsite sinänsä sisälly johdoksen kantaan tai johdinainekseen, vaan se on kokonaisuuteen myöhemmin liitetty merkitys (Kytömäki 1991, 13; ks. myös Langacker 1999a, 109). Kaikkiaan tekijännimet jäsentyvät sekä tyypillisyyden että leksikaalistuneisuuden suhteen jatkumoille, jotka voidaan edelleen jakaa erilaisin kriteerein ryhmiin.

Sananmuodostussääntöjen ohella skeema on hyödyllinen ja toimiva käsite tekijännimiä kuvattaessa. Tutkimusaineistoni johdoksilla on tiettyjä yhteisiä ominaisuuksia, joiden perusteella ne lukeutuvat samaan ryhmään. Edelleen eri johtimilla muodostetut tekijännimet muodostavat keskenään omat kategoriansa (esim. *jA*-johdosten kategoria ja denominaalisten (*U*)*ri*-johdosten kategoria). Eri johtimilla muodostetut tekijännimet ovat tietyn rakenneskeeman toteutumia, eli ne perustuvat tietyn tekijännimityypin skeemapohjaiseen kuvausmalliin. Esimerkiksi *jA*-johdoksilla on oma skeemansa, joka sisältää tiedon potentiaalisesta kantasanaista ja siihen liittyvästä johdinaineksesta. *jA*-johdosten ollessa kysymyksessä kantasanaksi käy lähestulkoon mikä tahansa monipersoonainen verbi, joka nominaalistetaan johtimella *-jA*. Samaa rakenneskeemaa perustuvat tekijännimet voivat edelleen muodostaa esimerkiksi merkitykseen perustuvia alakategorioita. *jA*-tekijännimen skeemaa voi luonnehtia yksinkertaiseksi. Sen toteutumia ovat esimerkiksi *kampaaja*, *sisustaja*, *tieteilijä* ja *viipottaja*. Esimerkkitoiteutumista kolme ensimmäistä on kieleen vakiintuneita *jA*-tekijännimiä ja viimeinen ei. Toisaalta *sisustaja* ei välttämättä kuulu yksikkönä kaikkien kielenpuhujien ilmaisuvarastoon. Rakenneskeeman avulla voidaan siis tuottaa kaikki tunnetut *jA*-tekijännimet (yksiköt) ja kaikki potentiaaliset *jA*-tekijännimet

(ns. epäyksiköt). Yksikön ja epäyksikön välinen raja on ymmärrettävä liukuvaksi sekä idiolekti- ja aikasidonnaiseksi (ks. Leino, P. 1993, 64–65; esimerkit omia).

Kielenkäyttäjän näkökulmasta produktiivisten ja perusluonteeltaan synonyymisten ainesten tyylilliset erot ovat siinä mielessä ongelmallisia, että **uusia** ilmauksia muodostaessaan kielenkäyttäjä joutuu ottamaan tietyn riskin. Hän ei periaatteessa voi olla täysin varma, onnistuuko hän ilmaisemaan itseään parhaalla mahdollisella tavalla. Onnistuminen riippuu muun muassa käyttökontekstista, tilanteen edellyttämästä tyylistä, suhteesta kuulijaan ja puhujan omista intresseistä. Koska johtimet eivät ole oletusarvoisesti toisiinsa nähden täysin synonyymisiä ja niihin liittyy tyylieroja, ei ole sama, minkälaisia sanamuodostuskeinoja ja muodosteita missäkin yhteydessä käytetään. Yleensä ei ole yhdentekevää, valitaanko ilmaus *ajaja* vai *ajuri*, *karkaaja* vai *karkuri*, *säkkipillinsoittaja* vai *säkkipillisti* (jälkimmäinen *-isti*-loppuinen variantti edustaa ns. lainajohdinta; ks. esim. Leino, P. 1989; ks. myös tämän tutkimuksen luku 4.3.3). Uusi ilmaus on ns. tavoiterakenne, jonka kielenkäyttäjä muodostaa käytettävissään olevia välineitä hyödyntäen. Tavoiterakenteen hyväksyttävyyttä mitataan vertaamalla sitä kieliyhteisön kielellisiin konventioihin. (Leino, P. 1993, 63, 65–66; edellä annetut esimerkit osin omia.)

Tarkastelen tutkimuksessani Agricolan teksteissä eli 1500-luvun kirjallisessa käytössä esiintyviä tekijännimiä. Tekijännimijohdinten käyttö voi muiden kielenainesten tavoin muuttua aikojen kuluessa. Kun tarkastellaan tutkimusaineistossa esiintyviä tekijännimien johdinaineksia varhaisissa suomen kielen kuvauksissa (ks. kootusti Koivumäki 1990; 1800-luvun osalta Ahlqvist 1877), voidaan todeta, että johdinten perusmerkitykset ja ns. perusskeemat ovat säilyneet samoina nykysuomeen tultaessa. Kielen kehityksen näkökulmasta johdinainesten käytölle näyttää olevan tyypillistä, että niiden käyttöala laajenee kielen kasvavan sanastotarpeen seurauksena, mutta niiden alkuperäinen henkilötarkoitteeseen referenttiin liittyvä perusskeema säilyy (ks. esim. Dressler 1986 526–527; myös Dressler 1987; vrt. myös Koivisto, V. 1991). Tyypillisesti käyttöala laajenee henkilötarkoitteisuuden ulkopuolelle, eli tekijännimijohdoksia aletaan muodostaa esimerkiksi laitteiden ja muiden esineiden nimityksiksi. Jäljempänä tekijännimijohdinten esittelyn yhteydessä viitataan nykysuomea ja sen johtimistoa käsittelevään kirjallisuuteen. Edellä selvitetystä syystä noudatettu käytäntö ei muodostu ongelmalliseksi vaan mahdollistaa mahdollisimman monipuolisen henkilöviitteisten tekijännimityyppien esittelyn.

Luettelin tämän luvun alussa käsillä olevan tutkimuksen kannalta olennaisia tekijännimien johtimia. Niihin lukeutuu sekä perinteisesti tekijännimijohdintiksi käsitettyjä, ja tässä mielessä ongelmattomia tapauksia, että usein **ns. partisiipeiksi luokiteltuja suffikseja**. Ennen varsinaista tekijännimijohdinten esittelyä on tarkoituksenmukaista käsitellä jälkimmäiseen ryhmään kuuluvien deverbaalien luonnetta tekijännimiyden kannalta ja niiden oikeutusta tulla luetuiksi tekijännimijohdosten kategoriaan.

Osassa nykysuomen kuvauksia deverbaaliset *vA-* (*pA-*) ja *nUt*-suffiksiset sanat esitellään vain partisiippimuotoina eli verbin taiputukseen kuuluvina nominaalimuotoina. Todellisessa kielen käytössä vastaavat ilmaukset esiintyvät kuitenkin paitsi verbimuotoina myös adjektiivina ja substantiivina. Ns. partisiippimuodot asettuvat taiputtamisen ja johtamisen raja-alueelle, mikä on osoittautunut kielen kuvaamisen tasolla ongelmalliseksi (ks. tark. luku 4.4.2).⁵⁵ Tämä heijastuu paitsi *vA-* (*pA-*) ja *nUt*-tunnuksisten sanojen luokitteluun myös näkemykseen niiden kehityksestä ja historiallisesta alkuperästä. Termin partisiippi käyttö nominaalimuotojen ja deverbaalisten johdosten yleisnimityksenä aiheut-

⁵⁵ Nimitys partisiippi on latinalaisperäinen ja kuvailee nimeämänsä sanakategorian luonnetta. Nimitys viittaa osallistumiseen, jolla tarkoitetaan sanaryhmän osallistumista sekä verbin että nominin ominaisuuksiin. (Hakulinen & Ojanen 1993, 114.)

taa puolestaan sekavuutta (näin esim. Penttilä 2002 [1963], 307; ISK).⁵⁶ Palaan terminologiaa koskevaan kysymykseen jäljempänä.

Mikäli *vA*- ja *nUt*-deverbaalit luetaan kielenkuvauksessa ensisijaisesti verbin nominaalimuodoiksi, ei *vA*- ja *nUt*-suffikseja löydy kuvausten yhteyteen laadituista johdinluetoista (ks. esim. Ikola, O. 2001). Keskeisistä suomen morfologian kuvauksista Hakulinen (1979, 200, 215), Penttilä (2002 [1963], 298, 307) ja Karlsson (1983, 256) esittävät *vA*- ja *nUt*-suffiksit deverbaalisina nominijohtimina. Karlssonin mukaan esimerkiksi *nUt*-aineksella on duaalinen luonne, eli siitä voidaan puhua sekä partisiipin tunnuksena että adjektiivijohdina (1983, 256). Sama pätee käytännössä *vA*-ainekseen. *Iso suomen kielioppi* ei esittele *vA*- ja *nUt*-deverbaaleja muiden johdosten joukossa, mutta partisiippien esittelyn yhteydessä huomautetaan, että partisiippimuodot ”ovat katsottavissa myös omiksi lekseemeikseen: verbikantaisiksi nominijohdoksiksi, syntaktisesti useimmiten adjektiiveiksi”. (ISK § 297; ks. myös Hakanen 1993, 65.)

Isossa suomen kieliopissa selvitetään edelleen, että ”adjektiiveiksi katsotaan sellaiset partisiippimuotoiset sanat, jotka ovat adjektiivistuneet eli leksikaalistuneet adjektiiveiksi. Partisiippien leksikaalistuminen on lähinnä adjektiivisesti käytettyjen partisiippien vakiintumista sanastoon; lisäksi on jonkin verran substantiivileksikaalistumia.” Esimerkkejä adjektiiveiksi leksikaalistuneista partisiipeista ovat *taitava*, *tukeva*, *vakuuttava* ja substantiiveiksi leksikaalistuneista partisiipeista *etsivä*, *kannettava*, *tehtävä* ja *valtuutettu*. Leksikaalistuneissa partisiipeissa voi olla paitsi määrämerkitykseen erikoistuneita sanoja myös muuten vakiintuneita ja suosittuja partisiippeja (esim. *epäilyttävä*, *naurettava*; *huolestunut*). (ISK § 630.) *Iso suomen kielioppi* vaikuttaa tunnustavan deverbaaliset *vA*-, *nUt*- ja *ttU*-johtimet, mutta ei niillä suoritettavaa derivaatiota. Adjektiiveina (tai substantiiveina) esiintyvät *vA*- ja *nUt*-deverbaalit esitetään sekundaarisina, vasta partisiipeista eli verbimuodoista käytön kautta vakiintuneina ja adjektiiveiksi leksikaalistuneina. Muu vaihtoehto ei asiaa käsittelevissä pykälissä tule esiin (ks. ISK § 297, § 630–632).

Kangasmaa-Minn (1994) nimittää *vA*- tai *pA*-johtimella muodostettuja sanoja **moni-toiminomineiksi**. Tämän käsityksen mukaan on yksi *vA*-suffiksin avulla muodostettu muoto, jota voidaan käyttää 3. persoonan tempusmuotoina (esim. *hän etsivi*; *he etsivät*), 1. partisiippina liittomuodon osana (esim. *hän on etsivä koruaan pitkään*) ja (Kangasmaa-Minnin sanoin) tavallisena substantiivina/adjektiivina (esim. *kyllä etsivä löytää*; *hän työkentelee etsivänä*). (Mt., 41; annetut esimerkit omia.) Kangasmaa-Minnin ajatus vastaa ISK:n käsitystä, mutta diakroniselta kannalta ja sananmuodostuksen näkökulmasta tämänkaltaiset määritelmät jättävät vastaamatta muutamiin sanastontutkimuksen kannalta keskeisiin kysymyksiin.

Kompleksista sanastoa tutkittaessa on olennaista selvittää tutkittavan sanaston laatu ja varsinkin vanhaa sanastoa tutkittaessa sanaston historiallinen tausta. Tässä mielessä hankalimmin tulkittavia ovat substantiiveina esiintyvät *vA*-, *pA*-, *vAinen*- ja *nUt*-suffiksiset deverbaalit. Tällainen ilmaus voi olla periaatteessa

1. deverbaalisella nominijohtimella suoraan substantiiviksi (suuntaisen johtoprosessin tuloksena tai tunnetun mallin mukaan) muodostettu
2. adjektiivina alun perin käytetystä ilmauksesta käytössä substantiivistunut
 - i. deverbaalisella johtimella muodostetusta adjektiivijohdoksesta substantiivistunut
 - ii. edelleen verbin nominaalimuodosta adjektiivistuneesta ilmauksesta substantiivistunut.

⁵⁶ Esim. Helinä Koivisto (1987) puhuu *partisiipin johtimista* ja *ei-verbaaleista partisiipeista* (ks. mt., 1, 4).

Ovatko tutkittavat *vA-*, *pA-*, *vAinen-* ja *nUt-*suffiksiset tekijännimet siis substantiivijohdoksia, adjektiivijohdosten substantiivistumia vai adjektiivistumien substantiivistumia?

Nykysuomea edeltäneiden kielimuotojen nomineina esiintyviä *vA-*deverbaaleja ei ole minkään erityisen syyn vuoksi luettava lähtökohtaisesti verbin nominaalimuodoiksi (ks. Itkonen, Erkki 1966, 289).⁵⁷ On seikkoja, jotka viittaavat päinvastoin siihen, että nyky-suomen *vA-*partisiippi eli 1. partisiippi on alkuaan nominaalinen. Todennäköisesti deverbaalinen *vA-*johdin ja denominaalinen *-vA* (esim. *lihava*, *väkevä*, *tuuleva*) edustavat historiallisesti samaa suffiksia. Lauri Hakulisen mukaan sekä *tuuleva-* että *tekevä-*tyyppisiin ilmauksiin nähden sekundaareja ovat myös historiallisesti samaa alkuperää olevat 3. persoonan finiittiset verbimuodot (esim. *tuulevi*, *tekevi*; vrt. myös monikon 3. persoonan muodot *tuulevat*, *tekevät*), jotka ovat yhä nykysuomessa ulkoasultaan identtiset monikon 1. partisiipin muotojen kanssa). Tällaiset yhteydet osoittavat ennen kaikkea verbien ja nominien välisen rajan häilyvyydestä suomalais-ugrilaisissa kielissä. (Hakulinen 1979, 70–71; ks. myös Koivisto, H. 1987, 2; Lehtinen 2007, 175–177.)

Hyvä osoitus sanaluokkajaon ja samalla taivuttamisen ja johtamisen liukuvarajaisuudesta on se, että viron kieliopeissa *ja-*tekijännimet on luettu partisiippimuodoiksi pitkälle 1900-luvulle asti. Vuonna 1933 E. Nurmin aloitteesta päätettiin siirtää *ja-*tekijännimet ja *mine-*johtimiset teonnimet verbin nominaalimuotojen kategoriasta deverbaalisiin substantiiveihin. Nurm perusteli muutosta sillä, että kysymys on verbeistä johdetuista nomineista, ei verbimuodoista. Hän käytti *ja-*johdosten osalta pääargumenttina samoista kantaverbeistä johdettujen *ur-* ja *ja-*deverbaalien toisiaan vastaavia merkityksiä: molemmat merkitsevät tekijää, ja mikäli *ur-*kielenainesta pidetään johtimena, on *ja-*aineksen kuuluttava samaan kategoriaan. Nurmin mukaan viron *ur-*tekijännimet ovat taipuvaisia merkitsemään ammattilaista (esim. *lendur* 'lentäjä', *valvur* 'valvoja'), mutta myös *ja-*johdokset viittaavat usein henkilöön, joka tekee jotakin ammatikseen (esim. *õpetaja* 'opettaja', *kirjutaja* 'kirjailija', *habemeajaja* 'parturi', *juukselõikaja* 'kampaaja', *kuduja* 'kutoja'). (Nurm 1933, 161–164.) Andrus Saaresten (1934) mukaan kysymyksellä siitä, onko viron *ja-* ja *mine-*muodot tulkittava verbeiksi vai nomineiksi, on vain käytännön merkitystä (normatiivisen kieliopin kirjoituksen kannalta), sillä suomalais-ugrilaisille kielille on ominaista, ettei selvää eroa verbien ja nominien välillä ole (mt., 31).⁵⁸

Suomen kielessä *vA-* ja *nUt-*aineksisia deverbaaleja voidaan käyttää sekä elävään olentoon että elottomaan tarkoitteeseen viitattaessa. Nykyvirossa *v-*aineksista (< **-pA*) deverbaalia käytetään ainoastaan elottomista asioista ja ilmiöistä puhuttaessa. Elävästä olenosta puhuttaessa virossa käytetään *JA-*johtimisia ilmauksia, eli nyky-suomen *vA-*deverbaalin sijasta virossa esiintyy *JA-*deverbaali.⁵⁹ (Audova 2002a, 8.) Suomen ja viron käytäntöjen ero havainnollistuu yhteisiä sananlaskuja vertailtaessa; sellaiset suomalaiset sanonnat kuin *Ei kysyvä tieltä eksy*; *Kyllä on oksan ottavia, kun on kuusen kaatavia*; *Anovata ei ajeta, pyytävät ei pieksetä* ja *Onhan työtä tekevä, ruokoo syövä* kuuluvat viroksi *Küsija ei eksi teelt*; *Küll on (leidub) oksa võtjaid*, *kui on kuuse langetajaid*; *Anujat ei aeta ära, palujat ei peksta* ja *On (jät kub) tööd tegijal*, *toitu sööjal* (*Proverbia septentrionalia*, alun perin poiminut Audova 2002a, 8).

⁵⁷ Myös indoeurooppalaisten kielten partisiippimuotojen tausta on nominaalinen; erotuksena suomalais-ugrilaisiin kieliin on, että taustalla olevat muodot ovat käytännössä vain adjektiivisia (Itkonen, Erkki 1966, 289).

⁵⁸ Myös suomen *JA-*tekijännimet ovat siinä määrin verbin luonteisia, että ne voivat saada kantaverbin kanssa samoja määritteitä, esimerkiksi *verhojen raosta kurkistelijä*, *synnyinmaastaan helskyytelijät* (Anu Kaipainen), *Vika on sinunkaltaisissasi kahdella tuolilla istujissa* (Väinö Linna) (esimerkit Vesikansa 1978, 23).

⁵⁹ Poikkeuksena tästä virossa tunnetaan kuitenkin leksikaalistunut substantiivi *elav* 'elävä; elossa oleva', jolla luonnollisesti viitataan elävään tarkoitteeseen.

Sananlaskut havainnollistavat itämerensuomalaisten *vA*- ja *JA*-deverbaalien olevan semanttisesti, syntaktisesti ja morfologisesti hyvin lähellä toisiaan. Kysymys on itämerensuomalaisille kielille ominaisesta piirteestä; *vA*-johdosten rinnalla käytetään *JA*-tekijännimiä myös karjalan aunukselaismurteessa, lyydissä, vepsässä, vatjassa ja liivissä. *JA*-tekijännimien käyttö nykysuomen kannalta *vA*-johdosten (tai 1. partisiipin muotojen) funktiossa kuuluu myös suomen murteiden käytänteisiin. Tapa on tunnettu osassa kaakkois- ja savolaismurteita, peräpohjalaismurteissa sekä savakko- ja äyrämöismurteissa. (Ks. Koivisto, H. 1987, 3–4.) Partisiippien ja tekijännimien läheisyys ilmenee myös etäsukukielissä: saamessa partisiipin preesens (*-*jē*) vastaa funktioiltaan sekä suomen aktiivin partisiipin preesensia että *JA*-tekijännimeä. Historiallisesti **JA*-tekijännimeen palautuva on myös mordvan partisiipin preesens. Vastineita on esitetty samojedikielistä saakka, joten näiden partisiippimuotojen taustalla lienee aina kantauraliin asti palautuva tekijännimijohdos. (Itkonen, Erkki 1966, 223; Korhonen 1981, 298–300; ks. myös Korhonen 1967, 350; aiheesta myös jäljempänä johdinainesten esittelyn yhteydessä.)

Keskeisenä kriteerinä *vA*- ja *nUt*-aineeksisten ilmausten sanaluokkaa määriteltäessä on pidetty niiden saamien määritteiden laatua. Nykysuomen *vA*- ja *nUt*-deverbaalien lukemista verbimuodoiksi on perusteltu sillä, että ne saavat verbin määritteet, objektin tai adverbiaalinen (esim. Hakulinen & Karlsson 1979, 87; myös Setälä 1966 [1919], 106). Mikäli deverbaali on substantiivi, voi se saada lausekontekstissaan määritteekseen attributiin. Käytännössä ero verbi- ja nominimuodon välillä näkyy siinä, että nominin edellä määritteen sija on genetiivi ja verbin edellä partitiivi.⁶⁰ Toisin sanoen nomini saa genetiivimuotoisen määritteen (ks. tekijännimen saamasta ns. objektigenetiivistä ISK § 575) (esim. *sanan kuulija*, *vankilapaon suunnittelija*; myös *ottelun tuomari*) ja verbimuoto partitiiviobjektin (ks. objektin sijoista kuitenkin tark. ISK § 938) (esim. *sanaa kuuleva*, *vankilapakoa suunnitteleva*; myös *ottelua tuomaroiva*). Lausekkeissa esimerkiksi *kuulija* ja *tuomari* ovat substantiiveja ja *kuuleva* ja *tuomaroiva* verbimuotoja. Mikäli *kuuleva* esiintyisi genetiivimuotoisen määritteen yhteydessä (esim. *sanan kuuleva*), olisi se hahmotettava deverbaaliseksi nominiksi *kuuleva*. Toinen asia on, onko sellaisten ilmausten kuin esimerkiksi *vastakohtaista käsitystä edustava* ja *vastakohtaisen käsityksen edustaja* välillä semanttisesti mitään eroa (vrt. Itkonen, Erkki 1966, 223).

vA-, *pA*- ja *nUt*-suffiksisten muotojen sanaluokkaan liittyvä ongelmallisuus ei täysin poistu toteamalla, että on sekä verbi- eli partisiippimuotoja että deverbaalisia nomineja. Kontekstin perusteella ei nimittäin ole aina helppoa tai edes mahdollista perustellusti ratkaista, minkä sanaluokan sanasta on kysymys. Osmo Ikola, Ulla Palomäki ja Anna-Kaisa Koitto (1989) noudattavat tyyppien erottelussa käytäntöä, jonka mukaan substantiivisesti käytetyiksi partisiipeiksi luetaan järjestelmällisesti ne tapaukset, joissa muuten adjektiivisesti esiintyvää deverbaalia käytetään itsenäisesti substantiivin tavoin. (Ikola ym. 1989, 501.) Ongelmaa on käsitelty myös Helinä Koivisto (1987) partisiippiasuisia adjektiiveja koskevassa tutkimuksessaan. Koivisto esittää joukon keinoja, joita voi käyttää hyväksi pyrittäessä ratkaisemaan, onko tietyssä ilmauksessa kysymys verbimuodosta vai adjektiivista (Koivisto, H. 1987, 26–78; ks. myös ISK § 632).⁶¹ Koiviston esittämät kriteerit keskittyvät adjektiivisuuden erottamiseen verbimäisyydestä eivätkä tarjoa varsinaisia työka-

⁶⁰ Viron kirjakielissä virheellisinä on pidetty sellaisia puhutussa kielessä tunnettuja ilmauksia kuin *rasket tööd tegija*, *mitu keelt tundja* ja *õigust armastaja inimene* (ks. Nurm 1933, 164–165). Taustalla on kielimiesten luoma normi, jonka mukaan tekijännimi on substantiivi, ja substantiivina se saa genetiiviattributiin partitiiviobjektin sijaan. Viron yleiskieli ei ole kuitenkaan päässyt koskaan täysin eroon sellaisista ilmauksista kuin *jaapani keelt õppija* (vrt. *jaapani keele õppija* ja su. *japanin kielen opiskelija* ja **japanin kieltä opiskelija*) (Matsumura 1990, 14–15; ks. myös Vare 1991). Yleiskielessä partitiiviobjekti on jälleen hyväksytty norminmukaisena (EKG II).

⁶¹ Helinä Koivisto käsittää tutkimuksessaan *vA*- ja *nUt*-tunnukset adjektiivimuodot verbimuodoista eli partisiipeista adjektiivistuneiksi ilmauksiksi (Koivisto, H. 1987).

luja substantiivisten *vA*-, *pA*- ja *nUt*-johdosten tarkasteluun, jossa haastavinta lienee erottaa substantiivit sananasuisista adjektiiveista.

Käsillä olevan tutkimuksen kannalta on olennaista ja tarkoituksenmukaista, että semanttisesti ja morfologisesti läheiset kompleksiset sanat voidaan lukea samaan kieliopilliseen kategoriaan ja käsitellä siten tasavertaisina. Käsitteen partisiippi käyttäminen nomineina esiintyvistä *vA*- ja *nUt*-johdoksista aiheuttaa sekaannusta. Selvempää on käyttää tyypeistä omia nimityksiään kuten deverbaaliset *vA*-johdokset ja *vA*-partisiipit. Päätyyppien lisäksi on erotettava leksikaaliset *vA*-johdokset. Toisinaan on tilanteita, jolloin ei ole varmasti osoitettavissa, mistä muodosta todella on kysymys. Tällöin ideaalisten käsitteiden valinta voi tuottaa hankaluuksia. Myös lähdekirjallisuutta referoitaessa ei aina voida väärin tulkintojen välttämiseksi noudattaa tutkimuksessa vallitsevaa käytäntöä. Osoitan tällaisissa tapauksissa selvästi terminologisen ristiriidan.

5.2 TEKIJÄNNIMIJOHDOSTEN FUNKTIOISTA

5.2.1 TEKIJÄNNIMIEN SANANMUODOSTUSFUNKTIOT

Luvussa 4.2.2, *Leksikaalinen ja syntaktinen johtaminen* on selvitetty kahdelle erifunktioliselle johtamistyyppille ominaisia piirteitä ja näiden tyyppien välisiä eroja. Tässä yhteydessä myös tekijännimijohdoksille tyypillinen kahtalainen luonne tuli vahvasti esille, joten kiinnitän seuraavaksi huomiota vain lyhyesti muutamiin keskeisiin seikkoihin. Tekijännimet sisältävät siis sekä leksikkoon vakiintuneita ilmauksia että kerrallisia, syntaktisen sananmuodostuksen tuloksia. Johdostyyppien välillä on kuitenkin huomattavasti eroja siinä, mihin funktiotyyppiin niiden edustajat tyypillisesti lukeutuvat. Esimerkiksi erityisen produktiivinen deverbaali *jA*-johdin esiintyy yleisenä sekä leksikaalisessa että syntaktisessa sananmuodostuksessa, mutta deverbaalista (*U*)*ri*-johdinta ei ainakaan nykysuomessa käytetä samalla tavalla. Mikäli uusia (*U*)*ri*-johdoksia esiintyy, ovat ne todennäköisesti kerrallisinakin sanasepityksen tuloksia.⁶²

Suuri osa kielessä tavattavista tekijännimistä on syntaktisen sananmuodostuksen tuotteita eli kontekstiin erikseen muodostettuja ilmauksia (esim. *lähteä uimaan* > *uimaan lähtijä* 'se joka lähtee uimaan'; *kirjoittaa kirjaa* > *kirjan kirjoittaja* 'se, joka kirjoittaa kirjaa'). Tällaiset ilmaukset eivät ole määrämerkityksessä leksikkoon vakiintuneita, vaan kerrallisia ja tilapäiseen teon suorittajaan viittaavia (esim. *lahjan antaja*, *matkalle lähtijät*, *hallituksen muodostaja*) (Vesikansa 1978, 22). Kysymys on paitsi ns. spontaanin sananmuodostuksen tuloksista myös ns. nominalisaation tuloksista. Mauno Kosken mukaan *jA*-tekijännimien syntaktinen eli spontaani muodostus käy yhtä automaattisesti kuin samasta verbistä muodostetun persoonamuodon tuottaminen (Koski 1984, 34; vrt. kuitenkin myös Riionheimo 2007, 70–73). Deverbaaliset *vA*- ja *nUt*-johdokset eivät eroa tästä.

Kielessä leksikaalisina esiintyvät tekijännimet voivat käytännössä olla joko valmiiksi leksikkoon muodostettuja tai myöhemmin siihen määrämerkityksessä päätyviä, alun perin syntaktisen sananmuodostuksen tuotteita (ks. tähän liittyen tark. Koski 1984, 35). Keskei-

⁶² Lähimenneisyydessä leksikkoon ehdotettuja mutta vakiintumattomaksi jääneitä johdoksia ovat esimerkiksi *huiskuri* 'cheerleader' ja *vapuri* 'hands free -laite' (Eronen 2007, 53).

sen ja tyypillisen henkilötarkoitteisten, leksikaalisten tekijännimien ryhmän muodostavat erilaiset elinkeinonharjoittajiin tai erityisiin ammattilaisiin viittaavat nimitykset. Tämäntyyppinen sanasto on tiukasti sidoksissa historiallisiin ja kulttuurisiin oloihin, ja siksi sen määrä ja myös laatu ovat suorassa yhteydessä kielen ulkoisen maailman nimitystarpeisiin.

5.2.2 TEKIJÄNNIMIEN SYNTAKTISET FUNKTIOT

Tekijännimijohdokset ovat tyypillisiä substantiiveja ja toimivat lauseissa substantiivisina lauseenjäseninä. Henkilöviitteisistä tekijännimistä koostuvan varsinaisen tutkimusaineiston sisältämän sanaston syntaktiset funktiot eivät tutkimustavoitteiden osalta kaipaakaan tässä lähempää tarkastelua. Käsillä olevassa luvussa tarkastelen lähemmin adjektiivisessa funktiossa tavattavia tekijännimijohdoksia. Kuten johdantoluvussa käy ilmi, olen poiminut varsinaisen henkilöviitteisistä substantiiveista koostuvan tutkimusaineiston lisäksi sivuaineiston adjektiiveina esiintyvistä, rakenteeltaan identtisistä ilmauksista. Syntaktisesti kysymys on substantiivimääritteistä, joista erityisen kiinnostavia ovat nykysuomesta poikkeavat mutta Agricolan teosten kielessä tavattavat *JA*-johtimiset ilmaukset.

Itämerensuomalaiset deverbaaliset **j*-johdokset voivat esiintyä lauseessa subjekteina, objekteina tai muina substantiivisina lauseenjäseninä, mutta myös adjektiiviattribuutin funktiossa. Sukukielten kesken on eroja siinä, mihin kieliopilliseen kategoriaan tässä asemassa esiintyvät **j*-johdokset luetaan (ks. Audova 2002a). Lähisukukielissämme virossa, liivissä ja vatjassa **j*-tekijännimen katsotaan esiintyvän pääsanansa edellä adjektiivina eli adjektiivisena määritteenä (esim. viron murteissa *pel'gäijä miiss* 'pelkäävä/pelokas mies', *juuskja vesi* 'juokseva vesi', *ruumaja laps* 'ryömivä lapsi', liivissä *a'iliji e'bbi* 'juokseva hevonen', *jùokšiji ve'iz* 'juokseva vesi' ja vatjassa *arvaaja inemin* 'ymmärtäväinen ihminen', *rinnaa imettäjä naizikko* 'imettävä nainen'). Karjalassa ja vepsässä attribuuttina esiintyvät **j*-johdokset määritellään partisiipin preesensin muodoiksi (esim. karjalan *itkijä lapsi* 'itkevä lapsi; lapsi, joka itkee', *lukija poika*, *lugii poigu* (murt.) 'lukeva poika; poika, joka lukee', *kyndäi miez* 'kyntävä mies; mies, joka kyntää' (murt.)). Näin on myös saamessa. (Esim. Laanest 1975, 162; ks. esimerkkien lähteet Audova 2002a, 3–4; lisäesimerkkejä myös Ojansuu 1909, 142–143.)

Nykysuomen yleiskielessä *JA*-tekijännimeä ei tavata substantiivimääritteinä,⁶³ mutta murteista tällaisia muotoja on tallennettu. Suomen murteiden sanakirjasta löytyvät esimerkit viittaavat itäiseen Suomeen: *hyvi itkijät lapset* 'runsaasti itkevät lapset' (Kurkijoki, Keski-Karjala), *se oh hëinän kasvaijoo suota* (Kiihtelysvaara, Pohjois-Karjala), *tämä on juoksie vene* (Sotkamo, Kainuu), *Mylloja on semmonen [kaivon paikan] kattoja vanha äijä* (Vihti, Länsi-Uusimaa) (SMS; annetut esimerkit on alun perin poiminut ja esittänyt Audova 2002a, 4; myös Audova 2003, 14). Annetut murre-esimerkit viittaavat itäiseen Suomeen, Karjalaan ja Kainuuseen. Läntisen Uudenmaan esiintymä poikkeaa muista maantieteellisesti. Esiintymiä on kirjattu myös Pohjois-Savosta ja Peräpohjolasta. Knut Cannelin (1889) mainitsee seuraavat esimerkit Kemistä: *pian kantaja lehmä, lapsiksi puhuja mies, siellä assuu hyvin tietäjä ukko*. Cannelin toteaa, että vastaavia substantiivimääritteinä esiintyviä *JA*-tekijännimityksiä voi kuulla Kemissä yhä käytettävän. Cannelinin muistiinpanot ovat 1800-luvun lopulta. (Mt., 49.) Seuraava pohjoissavolainen esi-

⁶³ Iris Audova on omaa tutkimustaan varten varmistanut suomea äidinkielenään puhuilta, voiko tekijännimi esiintyä suomen kielessä attribuuttina. Tähän hän sai informanteiltaan kieltävän vastauksen. (Audova 2002a, 4; myös s. 1, alaviite.)

merkki on peräisin samalta aikakaudelta Salu Latvalan (1899) murremuistiinpanoista: *Tämä kirjanen säilytetään kyydillä ajajaa reissuavaista varten* (Nilsia) (mt., 59).

Substantiivimääritteenä esiintyvä *ja*-johdos kuuluu Agricolan teosten kieleen. Esiintymiä on luetellut jo Heikki Ojansuu (1909, 141–142). Palaan Agricolalla esiintyviin tapauksiin tutkimusosuudessa. Vanhasta kirjasuomesta Ojansuu mainitsee myös Martilta löytämänsä esimerkin: *nijn pitä hänen naittialle miehelle sanoman* – – (Martti 1570). August Ahlqvist (1877, 7) esittelee samantyyppisen tapauksen vuoden 1776 raamatunkäännöksestä: *Sillä joka häpee minua ja minun sanojani tässä huorintekiässä ja syntisesä suvussa* – – (R1776-Mark-8:38). *ja*-deverbaali esiintyy kiistattomana substantiivimääritteenä vielä niinkin myöhään kuin vuoden 1938 käännöksessä: *Sillä joka häpeää minua ja minun sanojani tässä avionrikkojassa ja syntisessä sukupolvessa* – – (R1938-Mark-8:38). Ahlqvist mainitsee vuoden 1776 Raamatusta myös seuraavan esimerkin: *Korvan-kuiskutteliat, panetteliat, Jumalaa vihaajat, häpäisiät, ylpiät öykkärit* – – (R1776-Room-1:30). Tässä *ja*-deverbaalia edeltävä aines on tulkittava partitiiviobjektiksi, mikä viittaa *ja*-deverbaalin verbimäisyyteen.

Ojansuu arvioi *ja*-deverbaalien käytön ns. partisiippiattributteina edustavan perisuomalaista tapaa, joka on saattanut olla Agricolan aikaan vielä Lounais-Suomessakin tuttu (Ojansuu 1909, 141; ks. myös Audova 2002a, 4).⁶⁴ Suomen partisiippinimistöä tutkinut Eero Kiviniemi (1971) pitää Ojansuun arviota todennäköisenä. Kiviniemi toteaa, että partisiippimaisen *ja*-deverbaalin sisältävät nimet sijoittuvat suurimmaksi osaksi murrealueille, joilla *ja*-deverbaalien käyttö määritteenä on muutenkin tunnettua. *ja*-johtimista määritettä voi pitää nimistössämme yleisenä piirteenä (esim. *Kolisijaoja, Kumisijamäki, Juoksijajoki, Roklottajakoski, Sulajajoki*; vrt. nimet *Juoksevaaja, Kolisevanoja, Kumisevakallio, Roklottavajok, Sulavajjoki*) (Kiviniemi 1971, 43, 45; s.v. *Juokseva, Koliseva, Kumiseva, Roklottava, Sulava*). Kiviniemen aineisto on runsas ja vanhan sanaston tutkimuksen kannalta erittäin kiinnostava.

Vaikka nyky-suomessa *ja*-tekijännimi ei lähisukukielten tavoin ole substantiivimääritteenä mahdollinen, esiintyy meillä määrite ja pääsana -rakenteen kanssa varsin läheisiä yhdyssanoja, joissa tekijännimi on määriteosan asemassa. Niinpä *itkijänainen, juoksijahevonen, kyntäjämies, lukijapoika, tietäjääkka* ja *tuhlaajapoika* ovat sujuvaa suomea. Ratkaiseva ero sukukielten käytäntöön nähden on määriteosan taipumattomuus (vrt. myös *itkevä nainen : itkevälle naiselle; *itkevänainen : *itkevänaiselle, juokseva hevonen : juoksevaa hevosta *juoksevahevonen : *juoksevahevosta*).⁶⁵ Diakronisesta näkökulmasta suomen kielessä on mahdollista tai on ollut mahdollista käyttää substantiivimääritteen funktiossa sekä *j*-deverbaalia että *v*-deverbaalia. Näin on myös nykyvirossa: *haukuja koer – haukuv koer; imetaja loom – imetav loom* (EKG I, 482).

Metsmägi-Audova (aik. Audova) (2003) on virossa substantiivimääritteenä esiintyviä *j*- ja *v*-deverbaaleja tutkittuaan päätenyt siihen, että *v*-tunnuksellinen deverbaali on virossa substantiivimääritteenä suhteellisen uusi ilmiö (mt., 94). Nominimääritteenä esiintyvä *ja*-johdos on virossa mahdollinen määrittäessään elollista subjektia. Metsmägi-Audova näkee kuitenkin produktiivisuuden kannalta merkityksellisempänä *ja*-määritteen kantasanana olevan verbin merkityksen kuin subjektin elollisuuden. Hänen mukaansa *ja*-johdoksen käyttö vaikuttaa olevan virossa kirjakielellä mahdollista nimenomaan tekemistä

⁶⁴ Kaikkiaan ns. partisiippiattributteja eli ns. partisiippiasuisia määritteitä on pidettävä kirjoitetulle kielelle ominaisena piirteenä (Hakanen 1993, 62; ks. myös Ikola ym. 1989, 488–490).

⁶⁵ Substantiivin edellä olevana määritteenä tavataan myös ns. appositiioattributteja (esim. *johtaja Suomela, laulaja Gösta Sundqvist, jääkiekkoilija Niko Kapanen*). Kuten esimerkeistäkin näkyy, kysymys on erisnimen edellä olevasta määritteestä (ks. esim. Itkonen, Terho 2002, 65). Mainittakoon myös 2000-luvun lehtikielessä ja erityisesti lööppiteksteissä suosittu yhdyssanatyyppi: *pettäjäpuoliso, pettäjä-Markku* ja *soluttautuja-Seppo*. Samaa tyyppiä lukeutuu ilmaus *Koraanin polttaja -pastori* (Ylen Teksti-TV 9.9.2010).

merkitsevien verbien yhteydessä. *ja*-johdos esiintyy substantiivimäärityksenä silloin, kun johdoksen kantasanana oleva verbi on dynaaminen (siihen sisältyy liikettä tai muutos), sen kuvaama toiminta on habituaalista (jonkin aikajakson aikana toistuvaa tai jollekin aikajaksolle luonteenomaista) ja se vaatii elollista toimijaa (esim. *hauduja kana* 'hautova kana'; *imetaja loom* 'imettävä eläin'). *v*-deverbaali esiintyy substantiivimäärityksenä puolestaan silloin, kun johdoksen kantana on dynaaminen, jatkuvaa toimintaa kuvaava verbi, joka vaatii elollista toimijaa (esim. *elav inimene, kasvav laps*), statiivinen verbi (siihen ei sisälly liikettä tai muutosta) (esim. *särav kalliskivi* 'hohtava jalokivi', *hiilgav kõnemees* 'hohdokas puhuja') tai dynaaminen verbi, joka ei esiinny elollisen subjektin kanssa (esim. *sähvata v* 'leimahtava salama'). (Metsmägi-Audova 2003, 89–91; suluissa esitetyt termien selvennykset ISK § 1501.)

Viron murteissa *ja*-suffiksisten substantiivimääritysten käyttö on kirjakielen käytäntöä laaja-alaisempaa. Pääasiassa *ja*-deverbaalit on muodostettu dynaamisista, elollista toimijaa vaativista verbeistä, mutta esimerkkejä löytyy myös statiivisista, dynaamisista (ei-agentiivisista), elottoman subjektin yhteydessä käytetyistä verbeistä (esim. *auduja kana* ja *haud'ja ilm; haukuja koer; imijäd lapsed; imetaja naine, juuskja hobõnõ*). (Metsmägi-Audova 2003, 90–91; esimerkit EMS I, 500, 976, 979; EMS II, 115.)

Substantiivimäärityksenä esiintyvien *v*-johdosten käyttö viron murteissa vastaa pitkälti kirjaviron käytäntöä eli johdokset on muodostettu statiivisista, dynaamisista ei-agentiivisista verbeistä. Näille *v*-deverbaaleille on ominaista, että tietystä johdoksesta löytyy murteista runsaasti esiintymiä, mutta yksittäisten johdosten määrä on suppeahko. Seuraavat *v*-attribuutit ovat murteissa yleisiä: *elav* 'elävä', *jooksev* 'liikkuva, virtaava' (vain elottomista tarkoitteista käytettynä), *lendav* 'liikkuva' (yleensä liikkuvista ilmiöistä tai esineistä käytettynä), *palav, seisev, minev* ja *tulev* (kaksi viimeistä ainoastaan ajallises- sa merkityksessä, vrt. esim. suomen *menevä ja tuleva aika*; esimerkkejä virossa yleisistä *v*-attribuuteista: *elavad ussid, juuskva sil'm, matõti minevä`suvvõ, pallav`ahi*). Monia ryhmän deverbaaleja voidaan Metsmägi-Audovan mukaan pitää leksikaalistumina. Murteista löytyy myös kirjakielestä eroavaa käyttöä: *haudva kana* (myös *audub elm* 'hautova ilma'), *imeva laps* (myös *imev pump* 'imevä pumppu'). (Metsmägi-Audova 2003, 90.) (Esimerkit EMS I, 449, 500, 663–664, 976, 977; II, 114; esimerkit on alun perin poiminut ja esittänyt Metsmägi-Audova 2003, 90–91.) Erityisesti viron substantiivimäärityksenä esiintyvät *ja*-deverbaalit ja niitä koskevat tutkimustulokset ovat kiinnostavia, koska vastaavia tietoja ei suomen kielen osalta (ainakaan samassa mittakaavassa) ole saatavissa.

5.3 TUTKIMUSAINIESTON TEKIJÄNNIMIEN JOHTIMET

Esittelen seuraavissa luvuissa tutkimusaineistooni sisältyvien tekijännimien johtimet. Johtimet jakautuvat deverbaalisiin ja denominaalisiin sen perusteella, liittyvätkö ne verbi- vai nominikantaan. Ensimmäiseen ryhmään kuuluvat deverbaaliset *JA*-, *VA*-, *PA*-, *vAinen*-, *nUt*- ja *(U)ri*-johtimet ja jälkimmäiseen denominaaliset *lAinen*- ja *(U)ri*-johtimet. Jaoteltaessa johtimia niihin liittyvän kantasanan sanaluokan mukaan tulee sekä nomineihin että verbeihin liittyvä johdin kahdesti mainituksi. Tällaisten ns. neutraalisuffiksien toistaminen kuormittaa kielen kuvauksia, mitä on kritisoinut ainakin Kangasmaa-Minn (ks. 1973, 151; 1994, 39). Omassa tutkimuksessani olen halunnut paitsi tutkimuksen rakenteen ja työn selkeyden myös kielihistoriallisten syiden vuoksi noudattaa jakoa denominaalisiin ja deverbaalisiin johtimiin. Koska tutkimuskohteena on vain yksi sekä nomineihin että verbeihin yhdistyvä johdin (*-(U)ri*), ei menettely ole erityisesti rasittanut esitystäni.

5.3.1 DEVERBAALISET JOHTIMET

5.3.1.1 -JA

Deverbaaliset *JA*-johdokset ovat tekijänniminä yleisiä uralilaisissa kielissä. Ne tunnetaan paitsi kaikissa itämerensuomalaisissa kielissä (Lehtisalo 1936, 61–63; Laanest 1975, 136; Audova 2002a, 14) myös etäsukukielissä. Johdin palautuuakin mahdollisesti kantaauraliin asti (Lehtisalo 1936, 60–65; Korhonen 1981, 316; Hakulinen 1979, 196). Johtimen kanta-suomalaiseksi asuksi on rekonstruoitu **-JA*. Suffiksi esiintyy asussa *-JA* **suomessa** (*anta-ja*, *auttaja*, *kalastaja*), **karjalassa** (*auttaja*, *eläjä*), **inkerissä** (*anttäja*, *künttätjä*), **vatjassa** (*essaja* 'ostaja', *tetšijä* 'tekijä') ja **virossa** (*andja*, *õpetaja*) (virossa johdin esiintyy vain takavokaalisena). **Vepsässä** ja osassa karjalan murteita johdin tavataan asussa *-i* (: *-ja*) (*püudai* 'kalanpyytäjä', *ombl'ij* 'ompelija, räätäli') ja **liivissä** asussa *-ji* (myös *-i*) (*āndaji* 'antaja', *kērattiji* 'kirjoittaja, kirjailija', *oppī* 'oppipoika'). Vepsässä ja liivissä sama **JA*-suffiksi esiintyy paitsi tekijännimien johtimena myös partisiipin preesensin tunnuksena. (Lehtisalo 1936, 62–63; Laanest 1975, 136; myös Kettunen 1943, 504–505).

Etäsukukielistä **saamessa** suomen *JA*-deverbaalien vastineena esiintyy samaa alkuperää oleva tekijännimi (esim. *lok'ke* 'lukija', *diet'te* 'tietäjä', *goar'ro* 'ompelija'). Johdinaines toteutuu eriasuisena kantavartalon vartalovokaalin perusteella.⁶⁶ Samaa alkuperää on saamen kielen partisiipin preesensin muoto (< kantasaamen **-jē*). (Ks. tark. esim. Nielsen 1926, § 232; Lehtisalo 1936, 61; Collinder 1960, 264; Korhonen 1981, 298–300; Sammallahti 1998, 222.) Niin ikään **mordvassa** (= ersässä ja mokšassa) tavataan **j*-ainekseen perustuvia deverbaaleja. Ne luetaan partisiippimuodoiksi, vaikka ne esiintyvät substantiivimääritteen funktiossa (esim. *šud'i ved* 'virtaava vesi', *pižalgədi t'izä* 'viheriöivä ruoho'). **j*-deverbaaleja esiintyy ersässä ja mokšassa myös substantiivistuneina. Tällöin ersässä esiintyy (myös nominin määritteen asemassa mahdollinen) pidennetty muoto (ersä: *lovnića* 'lukija'; mokša: *luvi* 'lukija'). (Bartens 1999, 152; myös Lehtisalo 1936, 63; Collinder 1960, 264.)⁶⁷

Suomen kielessä tekijännimien *-JA* on yleisimpiä johtimiamme. Johdoksen ilmaisema tarkoite on tyypillisesti henkilö tai muu elollinen olento, joka tilapäisesti tai ammattimaisesti suorittaa kantasanan ilmoittaman tekemisen (esim. Penttilä 2002 [1963], 281). Ammatillaisen nimityksissä *JA*-johdin on nykysuomessa hyvin yleinen. Näissä sanoissa on sekä vanhoja että uudempia nimityksiä (esim. *kalastaja*, *kutoja*, *laulaja*, *kansanedustaja*, *sairaanhoitaja*, *toimittaja* ja *tuottaja*). *JA*-johdoksia käytetään yhtä lailla ei-ammattimaisista toimijoista (esim. *elättäjä*, *kahvinkeitäjä*, *matkustaja*, *perunannostaja*, *testamenttaaja* ja *tupakoija*). Yleisiä ovat myös edellisiä kerrallisemmat ja tilapäisemmät johdokset (esim. *antaja*, *hiipijä*, *kävelijä*, *kysyjä* ja *olija*). (ISK § 252.) Ihmiseen viittaavien nimitysten ohella *JA*-johdoksia on muodostettu eläinten nimityksiksi, esim. eläinlajeja tai -tyyppiä nimeävät termit *jyrsijä*, *matelija*, *märehtijä*, *noutaja* (esim. ISK § 253; vrt. myös esim. Panther & Thornburg 2002, 291–292). Johdoksia esiintyy myös koneiden ja muiden

⁶⁶ Saamen kielen tekijännimen johdin (**JA*) esiintyy asussa *-e* liittyessään parillistavuisiin *â-* ja *e-*vartaloihin verbeihin, asussa *-o* liittyessään *o-*vartalaiseen kantaan ja asussa *-g'gje* paritontavuisiin verbivartaloihin ja supistumaverbivartaloihin liittyessään (ks. esim. Korhonen 1981, 298–299). En paneudu tässä lähemmin saamen **JA*-suffiksin äänteelliseen kehitykseen tai sillä muodostettujen ilmausten rakenteeseen.

⁶⁷ En esittele **JA*-suffiksin vastineita etäsukukielissä, joissa sen funktiot eroavat itämerensuomen, saamen ja morvalaiskielten tekijännimi–partisiippi-käytöstä (ks. muiden etäsukukielten osalta Lehtisalo 1936, 63–66; ks. myös Korhonen 1981, 272–273, 283, 285).

elollisen olennon tapaan toimivien laitteiden nimityksissä (esim. *kaasuttaja, muuntaja, tuulettaja*) (Penttilä 2002 [1963], 281), mutta myös muunlaisten asioiden nimityksissä (esim. *paksu matto on hyvä äänen eristäjä, metallit lämmön johtajina, taudin aiheuttaja*) (Vesikansa 1978, 22; vrt. Dressler 1986, 526–527). *-jA* on kuitenkin haluttu meillä eriyttää elolliseen olentoon viittaavaksi johtimeksi, ja instrumenttien nimityksiin on suositeltu muita johtimia (esim. *-in*) (esim. Leskinen 1963, 196–197; Häkkinen 1994, 430).

Nykysuomea kuvaavan *Ison suomen kieliopin* mukaan *jA*-johdosten kuvaama toimijuus on tavallisesti luonteeltaan jatkuvaa, pysyvää, toistuvaa tai sellaiseksi käsitettyä. *vA*- ja *nUt*-deverbaalit, joita *Iso suomen kielioppi* nimittää *jA*-johdosten ilmaisuvaihtoehtoiksi, ilmaisevat lähinnä tilapäisiä ja tilannesidonnaisia toimijasuhteita. (ISK § 258.) Käytännössä tällainen rajanveto ei ainakaan puhekielessä välttämättä toteudu, vaan kerrallisia ja tilapäisiä toimijuuksia nimettäessä käytetään sekä *vA*- että *jA*-deverbaaleja (esim. *Kaikki sisällä tupakoijat ~ tupakoivat siirtykää välittömästi terassille; Tapahtumassa juoksijat ~ juoksevat käyttävät punaisella ja kävelijät ~ kävelevät sinisellä merkittyä reittiä*).

jA-tekijännimijohdinta voidaan luonnehtia erittäin produktiiviseksi, sillä se voi liittyä kaikkiin monipersonaisiin verbikantoihin (esim. Hakulinen 1979, 195). Sopimattomia kantaverbejä *jA*-tekijännimille ovat vain modaaliset verbit (**täytyjä, *voija*), yksipersonaiset luonnonilmiöverbit (**sataja*), tunnekausatiivit (**harmittaja*) ja epäaktiivista tapahtumaa kuvaavat verbit, joille ihmistarkoitteinen subjekti ei ole mahdollinen (**tapahtuja, *raikuja*) (ISK § 252). Deverbaalinen *-jA* liittyy kantaverbin vahvaan vokaalivartaloon (*hyppää-jä*). Verbeissä, joiden vahva vokaalivartalo on *e*-loppuinen, edustuu vartalon loppu-*e* nykysuomessa johtimen edellä *i*:nä (*lukija, menijä*). Vokaaliyhtymään *oa* päättyvä verbivartalo esiintyy yleensä *oo*:na (*nuohooja, siivoaja*; harv. *nuohoaja, siivoaja*). (Esim. Penttilä 2002 [1963], 281; ISK § 252.) Kantavartaloltaan poikkeuksellisina voidaan mainita sanat *vartija* (< *vartioi-*) ja *kävijä* (< *käy-*) (Penttilä 2002 [1963], 281; ks. johtimen produktiivisuuteen liittyen myös Rintala 1985).

Nykysuomessa *e*-vartaloisten verbien vartalovokaali muuttuu *jA*-johtimen edellä *i*:ksi. Murteistamme ja vanhasta kirjasuomesta löytyy viitteitä siitä, että tekijännimistä on aiemmin käytetty myös *e*-vartalovokaalisia asuja, esimerkiksi *hakeja, tekejä, lukeja* (läntinen Uusimaa), *hakèja, pesèjä* (Rauman seutu). Vanhasta kirjasuomesta löytyvät esimerkit ovat yksittäisiä. Rapolan kirjallisuudesta poimimat ja esittelemät johdokset viittaavat varsinaissuomalaiseen ja hämäläiseen alkuperään. Rapolan esimerkkejä ovat vuoden 1642 Bibliassa esiintyvät *imejä* ja *itkejä*, paimiolaisen Henrik Florinuksen sanakirjan (1678) *verenimejä*, mynämäkeläisen Daniel Jusleniuksen teoksista löytyvät sanat *iskejä* ja *itkejä* ja karkkulaisen Abraham Kollaniuksen *pahoin tekeiten*. Rapolan mukaan *jA*-johdin on voinut liittyä myös *e*-vartaloisen verbin konsonantivartaloon, mikäli verbillä on sellainen ollut. Tällöin asut *kuolija* ja *menijä* palautuisivat asuihin **koolja* ja **menjä*. Murteissa tällaiset asut ovat tunnettuja (esim. *olja* 'olija', *palvelja* 'palvelija'). Vartalokonsonantin jälkeinen *i* (*men-i-jä*) on todennäköisesti vokaaliutunut *j*:stä, kun taas sen jälkeinen *j* on kirjakielen norminmukaisen merkintätavan tulosta (vrt. aiemmat kirjoitusasut *kuolia, meniä*). (Rapola 1965, 257–258; Hakulinen 1979, 195–196.)

Vanhassa kirjasuomessa tavataan *jA*-johdosten nykysuomen käytännöstä eroavia monikko- ja muotoja, joissa johtimen ja monikon tunnuksen muodostama pitkä *i/j*-aines on lyhentynyt, esim. *opettaita, opettailda* (*opettajilta*); *saarnaille* (*saarnaajille*); *candaita* (*kantajia*) ja *pilcaitten* (*pilkaaajitten*). Tällaista vokaalienvälisen *j*:n katoamista *i*-vokaalin edeltä voidaan Rapolan (1965, 220–221) mukaan pitää lounais- ja länsimurteisena ilmiönä. Asuja löytyy yleisesti vanhan kirjasuomen aikaisilta kirjoittajilta, myös Agricolalta. Ylipäätään 1800-luvulta periytyvä ratkaisu merkitä tekijännimien *j*-johdin systemaattisesti näkyviin on oppitekoinen. Vielä Lönnrotin sanakirjassa *e*-vartaloisten verbien *jA*-johdokset ovat ilman näkyvää *j*-ainesta (esim. *kuuntelia, näkiä*). (Häkkinen 1994, 502.)

5.3.1.2 -vA/-pA

Alkuaan samaa suffiksia edustavat vA- ja -pA ovat jA-johtimen tapaan iältään tuhansia vuosia vanhoja, ja myös niille on esitetty vastineita etäsukukieliä myöten (Lehtisalo 1936, 249–261). vA- ja pA-johdokset merkitsevät jA-tekijännimien tavoin nykyhetkessä toimijaa, eli ne vastaavat temporaalisesti toisiaan (esim. Audova 2002a, 14; ISK § 297). Suomen sukukielissä vahva-asteinen asu tavataan produktiivisena **vepsässä** (esim. *eláb* 'elävä', *imetab* 'imettävä', *palab* 'palava', *tutab* 'tuttava') ja **liivissä** (esim. *jelàB* 'elävä', *im'bə* 'imevä') (Lehtisalo 1936, 249; Laanest 1975, 162; esimerkeistä myös Kettunen 1938; Vepsän verkkosanasto). Muualla lähisukukielissä esiintyy johtimen heikkoasteinen v:llinen asu, esimerkiksi **karjalassa** *elävä* 'eläin, loinen tms.', *šoadava* 'saatava', **inkeroinmurteissa** *kuttōva* 'kutova', *männōōva* 'menevä', **vatjassa** *kuttsuva* 'kutsuva', *lōōva* 'lyövä' ja **virossa** *lugev* 'lukija', *nägev* 'näkevä' (Lehtisalo 1936, 249; Laanest 1975, 162; ks. myös Korhonen 1981, 328–329).

vA-johtimen alkuperäinen vahva-asteinen asu -pA on säilynyt nyky Suomessa vain muutamissa yksitavuisiin ja murteissa myös kolmitavuisiin verbivartaloihin perustuvissa johdoksissa (Hakulinen 1979, 200–201). Alun perin kysymys on ollut suffiksaalin astevaihtelun mukaisesta *pA : *βA-vaihtelusta. Myöhemmin heikkoasteinen vA (< *βA) on yleistynyt myös vahva-asteisen *pA-variantin tilalle. (Esim. Lehtinen 2007, 175.)⁶⁸ Nyky Suomessa pA-asuinen suffiksi ei kuulu produktiiviseen sananmuodostukseen, ja sen voi todeta vA-asun tieltä täysin väistyneeksi. Nyky Suomen kannalta leksikaalisia *pA-asuisia ilmauksia ovat esimerkiksi taudinimitys *syöpä* 'syöjä, syövä tauti' ja kuilua merkitsevä *juopa*. Suomen murteissa tunnettuja ihmiseen viittaavia pA-suffiksia nimityksiä ovat mm. *naipa* 'naimaikäinen mies', *syöpä* 'syövä, syöjä' (sananl. *Ei syöpä jääpää katso 'se joka syö, ei katso mitä jää'*) ja *saapa* 'saava, saaja' (sananl. *Saapa saa vaikka linnun piumää*). Ihmiseen viittaavia adjektiivisia pA-johdoksia ovat nimitykset *aikaansaapa*, *hyvänsuopa*, *voipa* 'varakas, mahtava' ja muut *voipa*-perusosaiset yhdyssanat, kuten *hyvinvoipa*, *pahoinvoipa* ja *kaikkivoipa*. (Lehtisalo 1936, 250; Hakulinen 1979, 200.)

Nyky Suomessa deverbaalinen -vA on erittäin produktiivinen adjektiivien johdin (esim. *antava*, *hyötyvä*, *kysyvä*, *uskova*). Sama aines esiintyy aktiivin partisiipin preesen sin tunnuksena. jA-johtimen tavoin -vA liittyy aktiivimuotoisen verbin vahvaan vokaalivartaloon.⁶⁹ Kielessä on selvästi leksikaalisia eli vakiintuneita vA-aineeksia substantiiveja, esimerkiksi (*rikos*)*etsivä* ja *elävä* 'eläin; olento'. (Esim. Penttilä 2002 [1963], 307–308.) Kielessä esiintyy myös vA-substantiiveja, joita ei voi luokitella tilapäisiksi mutta ei myöskään leksikkoon vakiintuneiksi. Lauseopin arkiston yleiskielen aineistossa tällaisina voidaan pitää esimerkiksi ihmiseen viittaavia sanoja *kotiutuva* ja *työtätekevä*. (Ikola ym. 1989, 505.)

Kirjallisten dokumenttien perusteella vielä 1500-luvulla painollisen tavun jäljessä suffiksin vahva-asteinen p:llinen asu on yleinen, esimerkiksi pääpainollisen tavun jäljessä *wlgoskieupe*, *edheskieupe*, *hyvän suopa*, *iopa* (*juopa*) (Agricola), *käypä*, *voipa* (Finno), *mankäypi* (= mon. part.) (Uppsalan evankeliumikirja) ja sivupainollisen tavun jälkeen esimerkiksi *cumartapa*, *kilisepä*, *sanottapa*, *taruitzepa* (Agricola), *nautittapa*, *merkittäpä*, *cutzuttapa* (Martti). Vahvan asteen käyttöä sivupainollisen tavun jäljessä esiintyy myös

⁶⁸ Ikivanha vA (*βA) -suffiksi ja 3. persoonan päätteet liittyvät etymologisesti yhteen (esim. *tekevä*, *tekevät*). Kiinnostavaa on, että samaan yhteyteen kuuluu myös denominaalinen adjektiivinen johdin -vA (esim. *lihava*, *väkevä*) (ks. tark. esim. Hakulinen 1979, 70–71; Lehtinen 2007, 175–177).

⁶⁹ Tekijännimien ja tekijyyden kannalta kiinnostavia ovat vain aktiivimuotoisesta verbikannasta muodostetut henkilöviitteiset nimitykset, sillä ns. passiivin partisiipit eivät viittaa tekijään vaan johonkin, johon tekeminen kohdistuu (esim. *ammuttava*, *etsittävä*, *maattava*, *saatava* vrt. *ampuva*, *etsivä*, *makaava*, *saava*).

1600-luvun alkuvuosikymmenten kirjallisuudessa ja vuoden 1642 Bibliassa, mutta vuosisadan edetessä käyttö vähenee. Vuonna 1733 ilmestynyt Vhaelin kielioppi ei enää *p*:llisiä asuja mainitse. Vaikka vahva-asteisia asuja tavataan vanhimmassa kirjoitetussa suomen kielessä yleisesti, on kehitys heikkoasteisen muodon yleistymiseen nähtävissä kirjasuomen ajan alusta alkaen. (Lehtisalo 1936, 250; Rapola 1965, 176–177; 1966, 176.)

Painottoman tavun jäljessä vanhassa kirjasuomessa esiintyy yleisesti heikkoasteinen *v* (esim. Agricola: *laskeva, tekeue, tuleua; racastettaua*), mutta vastaavassa asemassa tavataan myös joskus *pA*-suffiksin käyttöä (esim. Agricola: *ylistettäpä, tauoitettapa*, Hemminki: *ymmärtettäpä, ydhistettäpä*, Sorolainen: *ylistettäpä, ymmärrettäpä, walitettapa*, Biblia 1642: *ymmärrettäpä*, Speitz: *ylistettäpä*). Rapolan mukaan tällaiset erikoisuudet liittyvät yksittäisiin sanoihin. Kauimmin vahva-asteiset asut säilyivät sanoissa, joiden kantana esiintyy passiivimuotoinen verbi, mihin edellä esitetyt esimerkitkin viittaavat. (Rapola 1965, 176–177; 1966, 176.) Voidaan myös todeta, että kaikki tapaukset ovat useampi kuin kolmitavuisia muotoja. Ainakin raumalaismurteissa passiivisesta verbistä muodostettuja *pA*-deverbaaleja on tavattu vielä verraten myöhään (Ojansuu 1904, 56–57). Myös 1600-luvun suomea käsittelevissä aikalaiskieliopeissa partisiipin preesensin passiivimuodoista annetaan sekä vahva- että heikkoasteiset muodot, esimerkiksi *lugettapa – lugettawa, racastettapa – racastettawa*, mutta aktiivimuodoista vain heikkoasteinen muoto, *lukewa, racastawa*.⁷⁰

Lauseopin arkistoon tallennettujen tietojen perusteella substantiivisesti käytettyjen *vA*-deverbaalien yleisyydessä ei ole merkitsevää eroa murteiden ja nykysuomen yleiskielen välillä, vaikka partisiippeja ylipäättään esiintyy yleiskielessä huomattavasti enemmän kuin murteissa (esim. murteissa esiintyvien I partisiipin muotojen suhde yleiskieleen on noin 1:22). *vA*- ja *nUt*-johdoksia (substantiivisesti käytettyjä ns. I ja II partisiippeja) esiintyy suomen murteissa lähestulkoon yhtä paljon. Leksikaalisista *vA*-deverbaaleista voidaan kuitenkin todeta, että ne ovat suomen murteissa selvästi yleisempiä kuin yleiskielessä (edellä suluissa on noudatettu lähteen käsitteistöä; Ikola ym. 1989 käyttää sanatyypistä nimitystä *substantiiveiksi leksikaalistuneet partisiippimuodot*) (ks. tähän liittyen myös luku 5.1). Tyypillinen semanttinen sanaryhmä, jossa murteissamme leksikkoon vakiintuneita *vA*-deverbaaleja esiintyy, ovat kotieläinten nimitykset (esim. *elävä* ’kotieläin’, *lypsävä, poikiva* ja *poispantava*; myös *lypsettävä*). (Ikola ym. 1989, 487, 501–502.)

5.3.1.3 -*AINEN*

vAinen-johdokset voidaan tulkita *vA*-johdoksista edelleen deminutiivisella *inen*-johtimella muodostetuiksi sanoiksi, mutta tässä tutkimuksessa käsitän *vAinen*-johdinaineksen itsenäisenä kokonaisuutena (*vA* + *inen*) deverbaaliseksi yhdysjohtimeksi (näin myös esim. Lehtisalo 1936; Penttilä 2002 [1963]). *vAinen*-johtimella voidaan johtaa adjektiiveja kaikista monipersoonaisista verbeistä (esim. *ajattelevainen, katuvainen, opettavainen, tark-*

⁷⁰ Collanin kieliopissa (*Finsk språklära* 1847) huomautetaan, että *tuopa*-tyyppiset partisiippimuodot ovat savolais- ja karjalaismurteisia. Kiinnostavaa on, että länsimurteiden edustajan, oululaisen Vhaelin kieliopissa esiintyykin ainoastaan heikkoasteisia *vA*-muotoja, mutta Etelä-Savosta Kangasniemeltä kotoisin olevan Reinhold von Beckerin kieliopissa on pääpainollisen tavun jälkeen käytetty lähes yksinomaan vahva-asteisia muotoja (esim. *juopa, jääpä, saapa, suopa*). (Häkkinen 1994, 315.)

kaavainen, tottelevainen, tuhlaavainen).⁷¹ Monet johdokset tunnetaan myös substantiiveina, esimerkiksi *imeväinen, kulkevainen* (murt.) 'kulkija', *matkustavainen* (vanh.) 'matkustaja', *rakastavaiset, uskovainen*. (Esim. Penttilä 2002 [1963], 308; Hakulinen 1979, 226.) Lähisukukielissä vastaava johdin on tunnettu **virossa** (esim. *tulevane* 'tulevainen', *minevane* 'meneväinen'), **vatjassa** (esim. *menevīn* 'meneväinen, menevä'), **karjalassa** (esim. *nägyväne* 'näkyväinen', *voipai* 'voimallinen, voipainen') ja **vepsässä** (esim. *el'abān'e* 'elävä, elossa oleva') (Lehtisalo 1936, 252).⁷²

Deverbaalinen *-vAinen* on vanhassa kirjasuomessa yleisesti esiintyvä johdin, mutta nykysuomessa se on tulkittava arkaistiseksi (esim. Hakulinen 1979, 226; vrt. Tunkelo 1949, 166–168). Kuten henkilöön viittaavat *jA-*, *vA-* ja *pA-*johdokset myös *vAinen*-deverbaalit merkitsevät nykyhetkessä toimijaa. Nykysuomeen tullessa aiemmin produktiivinen ja yleinen *-vAinen* on usein korvautunut lyhyemmällä *vA-*johtimella. Tähän ilmiöön on vaikuttanut kielen tietoinen ohjailu, joka on yleisesti suosinut lyhyempiä johdinaineita pitkien sijaan. Monet *vAinen*-johdokset (esim. *katoavainen, näkyväinen, pysyväinen, tulevainen*) ovat yleistyneet muuhun kieleen vanhasta uskonnollisesta kirjakielistä. *vA-*johtimen pidempää *vAinen*-asuista vastinetta on pidetty länsimurteisena, mikä selittää johtimen suosion kirjoitetussa kielessä. (Hakulinen 1979, 226; Koivisto, H. 1987, 69–70; ks. myös Ikola, O. 1949).

Myös *-vAinen* voi esiintyä partisiippimuodon tunnuksena. Kaikkiaan se on kuitenkin tässä funktiossa Agricolasta alkaen harvinaisempi kuin sen lyhyempi variantti. *vA-* ja *vAinen*-asuisten ilmausten laatuero tulee selvästi esiin Osmo Ikolan vuoden 1642 Biblian verbimuotoja käsittelevässä tutkimuksessa: *olen tekevä* -tyyppisiä futuurirakenteita on huomattavasti enemmän kuin vastaavaa pidempää *olen tekeväinen* -tyyppiä (suhde 128/4) (ks. tark. Ikola, O. 1949, 138–158). Syntyjään halikkolaisen eli lounaismurteita edustavan Renvallin kieliopissa (1840) *vA-*suffiksisia muotoja pidetään varsinaisina partisiippeina ja *vAinen*-suffiksisia muotoja deverbaalisina johdoksina (ks. Häkkinen 1994, 316). Tämä käytäntö koskee Helinä Koiviston (1987) mukaan etenkin lounaismurteita. Mikäli *vAinen*-deverbaali esiintyy kuitenkin kielenkäytössä varsinaisena partisiippina, on syytä olettaa, että samasta kannasta muodostettu *vA-*johdos on puolestaan vakiintunut nominikäytössä. Toisaalta jos *vAinen*-johdos on leksikaalistunut yleiskieleen adjektiivina, ei samakantaista adjektiivista *vA-*johdosta yleensä tavata kuin joissakin määräkonteksteissa (vrt. *huomaava – huomaavainen, kuoleva – kuolevainen, uskova – uskovainen*). (Mt., 69–70.) Samakantaisten *vA-* ja *vAinen*-johdosten käytössä ilmenevät semanttiset erot ovat kielen perusluonteen mukaisia, sillä uusi ilmaus muodostetaan, kun sitä tarvitaan tiettyyn määrämerkitykseen. Jos on jo olemassa *vA-*johdos, ei ole tarvetta muodostaa (saman kieliyhteisön käyttöön) samakantaista ja merkitykseltään identtistä *vAinen*-aineksista synonyymia.

⁷¹ Aimo Hakasen mukaan erona *vA-*johdoksiin on kuitenkin se, että *vAinen*-suffiksi ei yhdisty passiivimuotoiseen verbikantaan (vrt. esim. *autettava – autettavainen, kunnioitettava – kunnioitettavainen, opittava – opittavainen*) (Hakaniemi 1973, 107, 109). Havainto koskee nykysuomea ja yleiskieltä.

⁷² Suomessakin tavataan joitain *pAinen*-asuisia johdoksia (esim. *hyvänsuopainen*) (Hakulinen 1979, 226), mutta nämä ovat tyypillisesti selviä adjektiiveja ja mahdollisesti myös myöhemmän kehityksen tulosta leksikaalistuneista *pA-*deverbaaleista.

5.3.1.4 -*nUt*

-*nUt* on nykysuomessa erittäin produktiivinen deverbaalinen johdin, ja myös se tunnetaan itämerensuomalaisissa kielissä sekä partisiipin tunnuksena että nominien johtimena (Lehtisalo 1936, 124–125; Hakulinen 1979, 215; ks. tekijännimifunktion osalta Kerge 1996, 287). Kysymys on sekundaarisesta suffiksista (*n + Ut*). Johtimen *n*-aines on selitetty alun perin **nA*-asuseksi (Lehtisalo 1936, 123), mutta oletusta on pidettävä epävarmana (ks. Lehtinen 2007, 135; myös Hakulinen 1979). *nUt*-suffiksi on tunnettu myös kaikissa lähisukukielissä. **Karjalassa** vastaava kielenaines tunnetaan asussa *-n* (esim. *andan* 'antanut', *moannun* 'maannut'), **vepsässä** esiintyy variantit *-nd* ja *-nu* (esim. *andand*, *nähnu*), **liivissä** suffiksi on *nD*-asuinen (esim. *anttänD*, *mänD*), **vatjassa** *nU*-asuinen (esim. *jättänii*, *emmellu* 'ommellut') ja virossa *-nu*-asuinen.⁷³ (Laanest 1975, 162.) Etäsukukielistä esitetyt vastineet ovat epävarmoja (ks. Lehtisalo 1936, 123, Hakulinen 1979, 215). *vA*-johtimeen verrattuna *-nUt* on selvästi nuorempi kielenaines (vrt. myös ilmausten partisiippikäytön sekundaarisuus; ks. esim. Itkonen, Erkki 1966, 289; myös Koivisto, H. 1987, 3; ks. myös käsillä olevan tutkimuksen luku 4.4.2).

nUt-johdokset viittaavat menneen ajan toimijaan. Ensisijaisesti *nUt*-deverbaalit ovat adjektiiveja (esim. *ihastunut tyttö*, *mädäntynyt omena*, *suuttunut äiti*), mutta monet esiintyvät myös substantiiveina (esim. *sodassa kaatunut*, *kuollut*, *nainut* ja *oppinut*). *nUt*-johdoksia esiintyy suomen murteissa substantiivisina lähes yhtä usein kuin *vA*-deverbaaleja. Ikola on tutkimusryhmineen (Ikola, Palomäki & Koitto 1989) todennut, että Lau-seopin arkiston murreaineiston *nUt*-suffiksisista ilmauksista peräti noin 40 % viittaa ihmiseen. Leksikaalistuneiksi he tulkitsevat vain muutaman ilmauksen: *edespäässyt* 'rippikoulun käynyt' ja *oppinut*. Tilanne on hyvin samankaltainen yleiskielessä, jossa siinäkin valtaosa substantiivisista *nUt*-deverbaaleista on ihmiseen viittaavia nimityksiä. Myös yleiskielessä leksikaalisia ilmauksia on vähän (esim. *allekirjoittanut*, *oppinut*; myös passiivikantaisia: *kristitty*, *valtuutettu*). (Ikola ym. 1989, 504, 506.) Krista Kerge on tehnyt vastaavan huomion viron *nu*-tekijännimistä (ks. tark. Kerge 1996, 289).

Taivutukseltaan *nUt*-deverbaalit eivät vastaa sellaisia *Ut*-johtimisia nomineja kuin *kätkyt*, *neitsyt*; *ainut*, *lyhyt* vaan äännekehityksen myötä heikko taivutusvartalo on *nee*-asuinen (< murt. ja vanh. *-nUe-*, < **-nUde*) (esim. *mennyt* : *menneen*, *ottanut* : *ottaneen*, *saanut* : *saaneen*). Rapolan mukaan vastaavat myöhäiskantasuomalaiset taivutusmuodot ovat siis olleet tyyppiä (yks. nom : gen : part : ill) *menniüt* : **menniüden* : *menniüttä* : **menniüdehen*; *ottanut* : **ottanuden* : *ottanutta* : **ottanutehen*; *sänut* : **sänuden* : *sänutta* : **sänudehen*. Eroina nykysuomeen ovat vokaalienvälisen *t ~ δ*:n esiintyminen heikkoasteisessa taivutusvartalossa ja *nUt*-suffiksin osallistumattomuus *Ut* : *ee* -vaihteluun. (Rapola 1965, 164; 1966, 149; Hakulinen 1979, 141, 215–216; myös Lehtinen 2007, 185.)

Edellä esitetyn kaltaisia muotoja ei vanhassa kirjasuomessa enää tavata, mutta Agricola alkaen esiintyy sellaisia *nUt*-deverbaalien muotoja, jotka vaikuttavat todistavan *δ*:n aiemmasta olemassa olost. Näissä tapauksissa *δ* on kadonnut, mutta äänneympäristö eli vokaalivartalon *Ue*-yhtymä on säilynyt ennallaan, (esim. Agricolan *olluet* 'olleet', *colluet* 'kuolleet', *tehnyet* 'tehneet', *estänyet* 'estäneet', *cokondunuet* 'kokoontuneet'). (Rapola 1965, 165; 1966, 149.) Tyyppiä tavataan yleisesti noin 1600-luvun puoliväliin

⁷³ Nykyvirossa yleisitämerensuomalainen **nUt* on *nud*-asuinen esiintyessään verbin liittomuodon osana (esim. *olen kirjutatud* 'olen kirjoittanut'; *olet eksinud* 'olet eksynyt') tai substantiivimääritteenä (esim. *väsinud laps* 'väsynyt lapsi'; *eksinud laps* 'eksynyt lapsi'). Substantiivina esiintyessään suffiksina on lyhyempi *-nu* (esim. *allakirjutanu* 'allekirjoittanut, allekirjoittaja'; vrt. partisiipin perfekti -muoto *kirjutanud*); *eksinut ei ole veel leitud* 'eksynyttä ei ole vielä löydetty' (*t* on partitiivin tunnus; vrt. partisiippi *eksinud*). (Remes 1983, 124–126; EKG I, 67–68; EKG II, 265–268.)

asti, ja vielä 1700-luvun puolella ainakin tyrvääläissyntyisellä Lizeliuksella. Murretietojen perusteella käytäntö on tuttu Etelä-Pohjanmaalla, mikä sopii yhteen Lizeliuksen kielenkäytön kanssa. (Rapola 1966, 149.) Nykysuomesta eroavia muotoja ovat myös sellaiset vanhan kirjasuomen tapaukset kuin *coolluxi* 'kuolleeksi' (Agricola), *lain oppenull* 'lain oppineella' (Hemminki), *cuollun* 'kuolleen' (Sorolainen) ja *hävinnyn* 'hävinneen' (Biblia 1642). Samanlaisia muotoja tavataan lounaismurteista (esim. *sānun* 'saaneen', *kualul* 'kuolleella', *lukenul miähel* 'lukeneella miehellä', *juopunum päite* 'juovuspäiten; juopuneen pään kanssa'). (Rapola 1965, 165; 1966, 149–150.) Näissä muodoissa on aiemmasta *Ue*-vokaaliyhtymästä jäljellä enää *U*. Aina 1800-luvulle asti on kirjasuomessa esiintynyt myös muotoja, joissa verbin konsonanttivartaloon on liittynyt assimiloitumaton *-nUt* (esim. *juosnut*, *nousnut*, *pesnyt*) (Häkkinen 1994, 316).

Vanhassa kirjasuomessa ovat tavallisia myös nykysuomen mukaiset muodot (esim. *olleet*, *tulleet*, *kuolleet*), joissa suffiksin vokaalista edustaa *ee*. Muodot ovat yleisiä myös murteissa. Aivan yksimielisiä ei tutkijoiden keskuudessa olla oltu siitä, kuinka pitkään *e*:hen on päädytty. Ilmeisesti kehityskulku on ollut *ee* < *ehe* < *Uhe*, jossa muutos *Uhe* > *ehe* selittyy jälkimmäisen *e*:n regressiivisellä vaikutuksella *h*:n takaiseen *U*:hun. (Rapola 1966, 150.) Edelleen Frans Äimän teorian mukaan *h* on ilmaantunut muotoihin vokaalin jälkeisen ja umpitavussa esiintyneen *δ*:n kadon seurauksena, jolloin tavarajalle syntyneestä hiatuksesta olisi kehittynyt tuo *h*-äänne (Äimä 1921, 67–68). Tällaisia *h*:llisiä muotoja esiintyy yhä esimerkiksi etelä- ja keskipohjalais- ja kaakkoishämäläismurteissa (esim. *ollehet*, *tullehet*, *kastunehet*) sekä osassa kymenlaaksolaismurteita (esim. *käüneheks*, *tullehet* ~ *tulleht*) ja äyrämöismurteita (esim. *hävinnehel*, *kuollehel*).⁷⁴ Rapolan mukaan tyyppin vanhuudesta ja aiemmasta yleisyydestä todistaa vanha kirjasuomi, jossa *h*:llisiä muotoja esiintyy Agricolan, Westhin, Sorolaisen ja Ljungon teksteissä. Vielä myöhemminkin tyyppiä tavataan kirjakielessä pohjalaisten, hämäläisten ja satakuntalaisten kirjoittajien töissä. (Rapola 1966, 150; ks. Agricolan *nUt*-partisiipin muodoista myös Koskinen 1965.)

5.3.1.5 DEVERBAALINEN -(U)RI

Nykysuomessa esiintyy sekä denominaalisia että deverbaalisia (*U*)ri-johtimisia tekijännimiä. Usein johdoksista on mahdollista sanoa, onko muodosteen kantana nomini vai verbi. Esimerkiksi *sahuri* on mahdollista muodostaa niin substantiivista *saha* kuin verbistä *sahata*, *leipuri* voidaan muodostaa substantiivista *leipä* tai verbistä *leipoa*, *piiskuri* substantiivista *piiska* tai verbistä *piiskata*. Edellisiä selvemmin deverbaalisilta vaikuttavat esimerkiksi johdokset *ajuri*, *karkuri* ja *kerskuri* (vrt. kuitenkin *aja-* > *ajo*; *karkaa-* > *karku*). Verbikantaisten ja nominikantaisten (*U*)ri-tekijännimien taustat limittyvät käytännössä keskenään lähestulkoon erottamattomasti (ks. Hakulinen 1979, 176–177, 219–220), joten tässä luvussa esitetyt asiat liittyvät myös denominaalisiin (*U*)ri-tekijännimiin, ja toisaalta luvussa 5.3.2.2 käsiteltävät asiat valaisevat deverbaalisten (*U*)ri-tekijännimien taustaa. Tutkimuksessa noudatetun johdinten esittelyjärjestyksen vuoksi kahdesta (*U*)ri-johtimisesta tekijännimityypistä historiallisesti nuorempi (eli denominaaliseen tyyppiin nähden sekundaari) deverbaalinen tyyppi tulee käsiteltäväksi ensin. Esittelen tässä luvussa johdinainesta yleisesti myös denominaalisen tyyppin osalta.

Nykysuomessa deverbaalista (*U*)ri-johdinta on luonnehdittu lievästi produktiiviseksi (Karlsson 1983, 254), mutta käytännössä suffiksilla ei juuri muodosteta uusia johdoksia

⁷⁴ Vastaavat muodot ovat hyvin tunnettuja myös kalevalaisesta runoudesta.

(ISK § 254). Meillä tietoinen kielenohjailu on halunnut eriyttää *JA*-johtimen käytön elolliseen toimijaan viittaaviin tekijännimiin ja (*U*)*ri*-johtimen puolestaan laitteiden, koneiden ja välineiden nimitysten muodostimeksi (esim. *imuri*, *laturi*, *nauhuri*). Rajoitukset ovat saattaneet vaikuttaa deverbaalisen (ja myös denominaalisen) (*U*)*ri*-johtimen produktiivisuuteen ja sillä muodostettujen johdosten suosioon nykysuomessa (vrt. esim. englanti⁷⁵). Myös **virossa** *-ur* on aiemmin tunnettu vain tekijännimien johtimena, ja vasta 1900-luvun alkupuolelta lähtien sitä on alettu käyttää välineennimitysten muodostuksessa (esim. *vedur* 'veturi', *sidur* 'kytkin', *pidur* 'jarru'). (Remes 1983, 201; Kasik 1996, 111; ks. myös Vare 1981; Suhonen 1994).⁷⁶ (*U*)*ri*-tekijännimien taustaan liittyviä asioita selvittää edelleen jäljempänä denominaalisia (*U*)*ri*-johdoksia käsittelevässä luvussa. Nykysuomessa tunnetuissa (*U*)*ri*-tekijännimissä on merkitykseltään erilaisia ihmiseen viittaavia sanoja. Osa on neutraaleja ammattilaisen nimityksiä (esim. *leipuri*, *taikuri*). Niistä verbeistä, joista suomessa esiintyy sekä *JA*-johdos että (*U*)*ri*-johdos, merkitsee jälkimmäinen ammattilaista (vrt. *leipoja*, *taikoja*). Virossa johdinten välillä on vastaava jako (Remes 1983, 201). Toisen (*U*)*ri*-tekijännimien ryhmän muodostavat tyypillisesti johonkin henkilön ominaisuuteen viittaavat nimitykset. Johdokset ovat usein sävyllään pejoratiivisia (esim. *huijari*, *kerskuri*, *kiskuri*, *laiskuri*) (Tuomi 1989b, 38).

(*U*)*ri*-johdin liittyy kaksitavuisten verbien vokaalivartaloon, jonka pitkä vartalovokaali vaihtuu johtimen edellä tyypillisesti *U*:ksi⁷⁷ (*karkaa-* + *uri* > *karkuri*). Myös yksitavuisista verbeistä on muodostettu (*U*)*ri*-johdoksia. Kysymys on poikkeuksellisesta muodostustavasta, sillä johdinaines liitetään verbistä muodostettuun *mA*-johtimiseen muotoon (esim. *juo* + *ma* + *ri* > *juomari* tai *ui* + *ma* > *uimari*).⁷⁸ Vartalovokaali ei näissä johdoksissa muutu *ri*-johtimen edellä normaaliin tapaan. Käytännössä alustava johtovaihe on ollut pakollinen, sillä näihin verbeihin ei ole jo ymmärrettävyyssyistä voitu liittää johdinta suoraan (esim. *juo* + (*U*)*ri* > **juuri* / **juori*; *ui* + (*U*)*ri* > **uuri* / **uiri*). Muita muotoryhmään kuuluvia suomessa tavattavia sanoja ovat *lyömäri* 'väkipuukko, hukari', *syömäri*, *viemäri* 'valtaoja, likaveden poistoputki' (Suomen kielen käännteissanakirja; NS s.v. *lyömäri*, *viemäri*) sekä *käymäri* 'joutuisaan astuva' (SMSA *käymäri*).

Syömäri ja *juomari* esiintyvät jo vanhimmassa kirjoitetussa suomen kielessä, *uimari* tavataan kirjallisuudessa ensi kerran Jusleniuksen sanakirjassa ja *viemäri* Gananderin sanakirjassa (Jussila 1998 s.v. *uimari*; *viemäri*). Johdostyyppi on harvinainen jo siksi, ettei suomen kielessä ole monia yksitavuisia verbivartaloita. Tästä epäproduktiivisena pidettävästä tyypistä (Penttilä 2002 [1963], 291) tunnetaan samanlaisia johdoksia myös lähisukukielissä. Johdokset *juomari* ja *syömäri* tavataan karjalassa ja virossa, ensin mainittu myös vepsässä (ks. esim. SSA s.v. *juomari*, *syömäri*). Suomessa

⁷⁵ Nykyenglannissa *-er* on erittäin produktiivinen johdin, jonka käyttöala on levinnyt alkuperäisestä tekijännimen funktiosta (*banker*, *singer*, *writer*) erilaisten esineiden ja asioiden (*bestseller*, *diner*, *jumper*, *wood-becker*), jopa adjektiivien (*foreigner*, *loner*), prepositioiden (*upper*, *downer*) ja erityisten yhdyssanatyypien (*come-backer*, *onlooker*, *twofooter*) muodostimeksi (Ryder 1999, 269–271; Heyvaert 2003, 100). Englannin *er*-johdinta ja -johdoksia on tutkittu monipuolisesti (esim. Kastovsky; Rappaport Hovav & Levin 1992; Ryder 1999; 2000; Heyvaert 2003). Myös esimerkiksi saksassa vastaava *-er* on hyvin produktiivinen ihmiseen viittaavien nimitysten ja välineennimitysten johdin (esim. Scheder 2003, 2).

⁷⁶ Reet Kasikin (1996) mukaan *-ur* elvytettiin virossa välineennimien johtimeksi jälleen 1960-luvulla. Tuolloin muodostetuissa deverbaalisissa johdoksissa on runsaasti välineitä nimeäviä tekniikan termejä. Aiemmin viron *r*-aineksisella tekijännimien johtimella on muodostettu uusia sanoja sekä nomineista että verbeistä, mutta nykyvirossa vain verbeihin liittyvää *ur*-johdinta voidaan pitää produktiivisena. (Kasik 1996, 111.)

⁷⁷ Tekijännimijohtimen *U*-ainesta voidaan synkronisesta näkökulmasta kutsua ns. satelliitiksi. Satelliittia voidaan kuvata varsinaisen johdinaineksen mukana seuraavaksi elementiksi. Tällaisten aineiden alkuperän analysoiminen on tyypillisesti hankalaa. (Ks. tark. Koski 1982, 40–42; myös Räisänen 1978.) Historiallisesti johtimen *U*-aineksen alkuperä voidaan selittää perustuvan analogiaan (ks. Uotila 1942, 280).

⁷⁸ Penttilän näkemyksen mukaan *juomari*-tyyppisissä johdoksissa on kysymys deverbaalisista *mAri*-johdoksista (2002 [1963], 291).

tunnetuista sanoista *viemäri* löytyy myös *Karjalan kielen sanakirjasta* mutta sanan yhteydestä löytyy merkintä (uud.), joten johdos on todennäköisesti suomalaislaina. Yksitavuisia verbejä koskevaa poikkeusta lukuun ottamatta *-(U)ri* liittyy aina kantavartaloon, eikä sitä voida liittää muiden johdinten perään.⁷⁹

Myös suomessa tavataan joitakin omaperäisinä pidettäviä *r*-aineksisia henkilötarkoitteisia johdoksia, joissa *r*-johdinaines liittyy yleisestä käytännöstä poiketen *A*-vokaaliin. Käytännössä johdin liittyy suoraan verbivartaloon (*kaahaa- + ri > kaahari*). Tyypin taustalla on ruotsinkielisten *are*-johtimisten tekijännimien tarjoama rakennemalli. Tavallisesti tämänasuisissa sanoissa on diakroniselta kannalta kysymys suorista lainasanoista (*maalari < målare*) (vrt. nr. *målare*, mr *malare*, kas. *måler(e)*) (SSA s.v. *maalari*; myös esim. Häkkinen 1997, 48) (ns. säännönmukainen *(U)ri*-johdos *maalata*-verbistä olisi *maaluri*). (Vrt. ISK § 195, 254; Koivisto, V. 2006, 542; alaviite 7; myös Koponen 1998, 42.) (Ks. valmiina lainatuista tekijännimistä tämän tutkimuksen luku 8.1.2).

Deverbaalinen *-(U)ri* ei ole meillä tekijännimien johtimena yhtä vanha kuin *-jA* ja *-vA*. *(U)ri*-tekijännimijohdinta voidaan käytännössä pitää ainakin osittain lainaperäisenä, vaikka suomen kielessä tavataan sille semanttisesti läheinen omaperäinen *r*-johdinaines (ks. tästä tark. luku 5.3.2.2). Kaikkiaan suomen kielen *(U)ri*-johtimisten tekijännimien taustalla on nähtävä vahva lainaperäinen vaikutus. Ekspansiivinen, kaikkiin suomeen olennaisesti vaikuttaneisiin indoeurooppalaisiin kieliin lainattu tekijännimisuffiksi palautuu latinan *ārius*-johtimeen (ks. esim. Scherer 2003, 3; ks. tark. myös luku 5.4; suomen kielen osalta esim. Itkonen, Erkki 1966, 134; Hakulinen 1979, 177–178.). Tekijännimien *r*-aineksinen rakenneskeema on lainautunut suomeen germaanisista kielistä. Sen mukaisia sanoja on lainattu suomeen käytännössä kaikista ruotsin erilliskehityksen vaiheista (esim. *koppare*, *murare*, *svarvare > kuppari*, *muurari* ja *sorvari* (Hakulinen 1979, 220).

Aiemmassa tutkimuksessa *r*-aineksinen tekijännimijohdin on ajoitettu omaksutuksi suomeen kantaskandinaavista (jo Ahlqvist 1856 § 126; 1877, § 12; Friis 1856, § 155; ks. myös Uotila 1942, 279). Mainittua kielimuotoa oletetaan puhutun noin vuodesta 150 (jaa.) noin vuoteen 500 asti, minkä jälkeen kantaskandinaavi on alkanut eriytyä itsenäiseksi skandinaavisiksi kieliksi kuten ruotsiksi ja norjaksi (ajoituksista LÄGLOS, IIX–IX; ks. myös esim. Häkkinen 1996b, 158; 2004, 14; Parpola 2002, 146). Varsinainen ammattinimityksiin liittyvä *r*-aineksinen tekijännimijohdin on todennäköisesti kuitenkin myöhempää alkuperää. Erityiseen ammattilaiseen viittaavat johdokset ovat jo historiallisten tosiasioiden perusteella myöhempiä (ks. myös luvut 2.4.2 ja 8.2.1). Esimerkiksi sellaiset lainasanat kuin *mylläri*, *ryöväri* ja *tuomari* ovat lainautuneet suomeen muinaisruotsista eli vasta 1200–1500-lukujen aikana (ks. SSA s.v. *mylläri*; *ryöväri*; *tuomari*; samoin Streng 1915).⁸⁰ Ruotsiin tekijännimien *r*-aineksinen johdin on katsottu lainatun saksalaisten lainasanojen mukana samoilla vuosisadoilla (ks. esim. Pettersson 2005, 134–138).

Ruotsi on toiminut suomelle muista kielistä peräisin olevan sanaston välittäjänä, eli esimerkiksi latinan- tai saksankielisen muodosteen on tyypillisesti katsottu lainautuneen ruotsin kautta. Mahdollista on, että latinan *ārius*-johtimeen historiallisesti perustuvia *r*-aineksisia tekijännimiä on saatu myös suoraan nykysaksaa edeltäneistä kielimuodoista. Käytännössä kysymykseen tulee meillä keskiajalla ja vielä uuden ajan alussa voimakkaasti vaikuttanut alasaksa. Tärkein alasaksalaissanojen lainautumiskausi sijoittuu 1100-luvun loppupuolelta 1500-luvulle. Potentiaalisia suomalaisia alasaksalaislajoina tarkastellut

⁷⁹Myöskään *(U)ri*-johtimen perään ei tavallisesti liity muita johtimia. Poikkeuksena on erittäin produktiivinen *mAinen*-johdin, jolla voidaan muodostaa kaltaisuutta merkitsevä adjektiivi lähes kaikista substantiiveista (esim. *satumainen*, *äijämäinen*; *luennoitsijamainen*, *gangsterimainen*) (Penttilä 2002 [1963], 291; ks. tark. Rintala 1976).

⁸⁰Saamen *ar*-tekijännimijohdinten tausta on selitetty samoin (esim. Nielsen 1926 § 191), mutta Mikko Korhonen pitää mahdollisena johdinaineksen lainautumista saamen kieleen suomen kautta (1981, 314).

Mikko Bentlin (2008) huomauttaa, että Ruotsin kautta edeltäneen saksalaisvaikutuksen voimakkuuteen nähden tuona aikana lainattua sanastoa on tunnustettu suomesta vielä erikoisen vähän. (Mt., 276.)⁸¹ Kielen ulkoiset seikat ovat luoneet otolliset olosuhteet alaksalaislainten lainautumiselle niin suomeen kuin muihinkin Itämeren ympäristön kieliin (ks. luku 2.4.2). Agricolan teosten kielessä tavattavia suoraan lainattuja tekijännimijohdoksia tarkastellaan luvussa 8.1.2, *Kokonaisuutena lainatut tekijännimet*.

Epäilemättä *r*-aineksisten tekijännimien muodostukseen on saatu malli suomalais-ugrilaisen kielikunnan ulkopuolelta, koska omaperäisellä *r*-aineksellamme ei tietävästi ole vanhastaan muodostettu tekijännimiä. Suomen kielen omaperäisen sananmuodostuksen tuloksena syntyneet tekijännimet eivät kuitenkaan perustu yksinomaan muualta saatuun malliin, vaan niiden tausta on kielihistoriallisesti monitahoisempi. Suomen kielessä on vuosisatojen ajan esiintynyt rinnakkain semanttisesti toisiaan vastaavia *r*-aineksisiä tekijännimiä, joista osa on omalähtöisiä (esim. *karkuri*, *kerjuri*, *sahuri*, *taikuri*) ja osa kokonaisuudessaan lainaa (esim. *karvari*, *kuppari*, *maalari*, *sorvari*). Lisäksi suomen kielessä esiintyy kymmenittäin tai jopa sadoittain ulkoasultaan edellisiä vastaavia, mutta kielessä potentiaalista kantasanaa vaille olevia lainasanoja (esim. *jääkäri*, *lääkäri*, *maisteri*, *mestari*, *sankari*, *tohtori*, *tuomari*).

Ero erityyppisten *r*-aineksisten lainasanojen ja omaperäisten johdosten välillä näytetään periaatteessa selvänä: omaperäisissä johdoksissa *r*-johdinaineksen edellä vartalo-vokaali vaihtuu *U*:ksi. Koska lainattuja tekijännimiä ei ole pyritty mukauttamaan vokalistoltaan omaperäistä sanastoa vastaavaksi (*målare* > **maaluri*), on morfologinen ero omaperäisen sananmuodostuksen tuloksena syntyneiden ilmausten ja lainattujen johdosten välillä (ainakin pääasiallisesti) säilynyt. Mukauttaminen ei ole toteutunut vaikka kielessä olisi potentiaalinen kantasana käytettävissä (esim. *maalata* > **maaluri*).

5.3.2 DENOMINAALISET JOHTIMET

5.3.2.1 -LAINEN

Denominaalisella *lainen*-johtimella on vastineita kaikissa itämerensuomalaisissa kielissä ja etäsukukielistä saamassa (Hakulinen 1979, 161; Laanest 1975, 145–146; ks. myös Rintala 2010a, 220–221). Lähisukukielissä johdin tunnetaan yleisesti suomea lyhyemmässä asussa, esim. **karjalassa** *linnalāne* 'kaupunkilainen', *šukulaihe* 'sukulainen', *ruoččalaine* 'suomalainen', **vepsässä** *vepslāne* 'vepsäläinen', *omalāne* 'aidattu laidun', **liivissä** *linnalain* 'kaupunkilainen', **vatjassa** *pakolain(e)* 'pakolainen', *sōmalaine* 'suomalainen', *venälāin(e)* 'venäläinen' ja **virossa** *sugulane* 'sukulainen', *venelane* 'venäläinen', *metslane* 'metsäläinen' (esimerkit Lehtisalo 1936, 155–156; Laanest 1975, 145–146). Itämerensuomalaista johdinta vastaa **saamessa** samaa alkuperää oleva *lāš*-johdin, esim. *bar'dnelāš* 'poikamies', *niei'dālāš* 'naimaton nainen', *sat'tōlāš* 'kyyditsijä' (vrt. suom. *saattaa* >

⁸¹ Bentlin (2008) on alaksalan vaikutusta suomen kieleen käsittelevässä väitöstutkimuksessaan osoittanut toista kymmentä alaksalaista etymologiaa ja lisäksi n. 20 osin epävarmaa tapausta (mt., 259).

saattolainen), *sabmĕlāš* 'saamelainen', *suobmĕlāš* 'suomalainen' (Lehtisalo 1936, 155; Korhonen 1981, 317).⁸²

-lAinen on yhdysjohdin, joka koostuu *lA-* ja *inen-*aineksista. Se on nykysuomessa produktiivinen nominien johdin ja varsinkin substantiivien muodostimena yleinen (esim. *huutolainen, koululainen, jälkeläinen, jättiläinen, sukulainen, työläinen*). Monet *lAinen-*johdokset esiintyvät kielessä sekä substantiiveina että adjektiiveina. (Hakulinen 1979, 160–161.) Karlssonin mukaan *lAinen-*johtimisten substantiivien ja adjektiivien eriytyneisyys on hyvin alhainen (Karlsson 1983, 254).⁸³ Yleensä *lAinen-*johdin yhdistyy substantiiviin ja vain harvoin adjektiiviin (esim. *mustalainen, raakalainen*). Johdin liittyy kantasanana vahvaan vokaalivartaloon (*apu-lainen, varkaute-lainen*) paitsi ns. *e-*nomineissa nominatiivimuotoon (esim. *eläke-läinen, yläne-läinen*).⁸⁴ (Vesikansa 1978, 27–28; ISK § 190, § 191.)

Nominikantaiset *lAinen-*johdokset ovat tyypillisesti ihmiseen viittaavia nimityksiä, jotka ilmaisevat esimerkiksi asemaa, tointa tai tehtävää (esim. *aikalainen, apulainen, käsityöläinen, rautatieläinen, siirtolainen, vuokralainen*) tai kansaan tai muuhun yhteisöön kuulumista (esim. *hämäläinen, suomalainen, virolainen, tamperelainen, kaupunkilainen, saaristolainen, luterilainen*) (Hakulinen 1979, 160–161; Penttilä 2002 [1963], 285; Vesikansa 1978, 27–28; ISK § 191; myös Lehtisalo 1936, 156). Semanttisesti henkilön asemaa tai tehtävää osoittavat nimitykset (esim. *rautatieläinen, käsityöläinen*) rinnastuvat tyypillisiin deverbaalisiin tekijännimiin, kun taas kansaa tai muuta ryhmää nimeävissä johdoksissa ajatus tekijyydestä ei samalla tavalla reaalistu. Tästä syystä olen päätenyt rajaamaan kansalaisuudennimitykset tutkimusaineiston ulkopuolelle.

*lAinen-*johtimisia substantiiveja tavataan vanhassa kirjasuomessa jonkin verran alusta alkaen. Pääasiassa nimitykset ovat kansalaisuuden nimityksiä; tässä merkityksessä johdin esitellään myös vanhimmissa 1600-luvulta peräisin olevissa kieliopeissa (Koivumäki 1990, 49–50). Muussa merkityksessä käytettyjen johdosten määrä yleistyy monien muiden johdosten tavoin 1800-luvulla, jolloin uuden sanaston tarve on erityisen suuri (ks. esim. Häkkinen 1994, 429).

⁸² Myös suomen kielessä tunnetaan *lAs-*asuinen johdinaines, jota esiintyy sekä substantiiveissa että adjektiiveissa. Johdin on ollut vanhastaan murteissa tunnettu (esim. *antilas* 'morsian', *juolas* 'paljon juova', *karkulas* 'karkulainen', *saalas* 'vastasyntynyt lapsi'), mutta nykysuomen *lAs-*johtimisesta sanastosta on valtaosa 1800-luvun uudismuodosteita (esim. *kokelas, potilas, oppilas, sotilas, toipilas*). *lAs-*johdoksia tavataan sekä denominaalisia että deverbaalisia. Tyypillistä on, että kantasanana sanaluokkaa on vaikea valmiista johdoksista päätellä (vrt. edelliset esimerkit). Merkitykseltään *-lAs* on substantiivien johtimena selvä tekijännimien muodostin. (Hakulinen 1979, 162, 209; ks. myös Korhonen 1981, 325–326; ISK § 254.)

⁸³ Suomen kielessä on myös toinen, alkuperältään *lA-* ja *inen-*johdinsuffikseista koostuvasta yhdysjohtimesta eroava *lAinen-*kielenaines. Kysymys on alkuaan itsenäisestä sanasta *lajinen*, joka on kieliopillistunut johtimentapaiseksi elementiksi (ISK § 270: suhteutusadjektiivi) (esim. *hyvänlainen, tällainen, yhdenlainen, yhtäläinen*). Kehitystä adjektiivien muodostimeksi on todennäköisesti edistänyt vanhan yhdysjohtimen malli. Tyyppi asetuu morfologisesti johtamisen ja yhdyssananmuodostuksen raja-alueelle. (Ks. tark. Koski 1982, 66–70; Rintala 2010a.)

⁸⁴ *nen-* ja *s-*loppuisissa kansojen ja paikkakuntalaisten nimityksissä on myös tapauksia, joissa johdinaines liittyy poikkeuksellisesti kantasanana konsonanttivartaloon (esim. *ikaalis-lainen, kokoomus-lainen*) (ks. Vesikansa 1978, 28; ISK § 190.) Koski (1982) näkee tällaiset poikkeukset yhdyssananmuodostuksen ehtojen noudattamisena derivaatiosääntöjen sijaan (mt., 71).

5.3.2.2 DENOMINAALINEN -(U)RI

Denominaalisen (U)ri-johtimen on selitetty pohjautuvan ikivanhaan ja kaikissa suomalais-ugrilaisissa kielissä tunnettuun (denominaaliseen) *r*-ainekseen. Aines sisältyy esimerkiksi sanoihin *kinner*, *manner*, *penger* ja *piennar* sekä suurimmassa osassa uralilaisia kieliiä tunnettuun nomininjohtimeen *-rA* (esim. *kanttura*, *pahkura*, *pisara* ja *äpäpä*). Johdinaineksen *-r* ~ *-rA* on katsottu olevan alkuperäiseltä merkitykseltään deminutiivinen. Tämänkaltainen merkityssisältö ei välttämättä ole enää nykykielenkäyttäjän tajuttavissa (vrt. edellä annetut esimerkit). (Lehtisalo 1936, 180–184; Hakulinen 1979, 134–135; myös Laanest 1975, 140.)⁸⁵ Varmoina esimerkkeinä vanhan omaperäisen *ri*-johtimen sisältävistä sanoista on pidetty sellaisia vanhoja henkilönnimiä kuin *Hyväri*, *Ihari* ja *Ilmari* (ks. tark. Forsman 1891, 209–211; Stoebke 1964, 122; myös Rintala 2008, 189–193) sekä sellaisia eläinten nimityksiä kuin linnun nimitys *kaakkuri* ja kalan nimitys *pasuri*. Hakulisen mukaan myös esineennimityksissä tavattava *r*-aineksinen johdin on mahdollisesti omaperäinen (esim. *hakkuri*, *kaskuri* ’kaskiaura’ (murt.), *kauluri*). (Hakulinen 1979, 176–177; vrt. kuitenkin Itkonen, Erkki 1966, 247.)

Vaikka *r*-aineksinen denominaalinen nomininjohtin voidaan todeta ikivanhaksi, on *r*-aineksen sisältäviä tekijännimiä kuitenkin pidettävä suhteellisen myöhäsyntyisinä. Näin on siksi, ettei johdin tai johdinaines ole todistettavasti esiintynyt tekijännimien muodostimena suomalais-ugrilaisessa kantakielessä. Kirjallisuudessa on tosin esitelty mahdollisia *r*-aineksisen tekijännimijohtimen sisältäviä yksittäisiä etäsukukielten sanoja, mutta mitään todellista näyttöä asiasta ei ole (ks. kootusti Uotila 1942). Todennäköisesti jossakin suomen ja sen sukukielten kehitysvaiheessa on saatu kieleen joko kokonaan uusi *r*-aineksen sisältämä johdin tai vanhaa omaperäistä *r*-johdinta on alettu vieraan mallin mukaan käyttää henkilötarkoitteisten sanojen muodostuksessa. Vanhojen *r*-aineksisten johdosten ja nuorempien *r*-aineksisten tekijännimien kytköksiä selvittäessä on olennaista osoittaa vanhojen sananmuodostusmallien ja uusien vierassanojen tarjoamien muottien yhtäläisyydet ja analogisen kehityksen mahdollisuudet.

Sanat lainautuvat kielestä toiseen huomattavasti muita kielenaineita helpommin. Kieleen on silti mahdollista omaksua myös muita ennalta tuntemattomia aineksia. Lainautumista helpottaa ja edesauttaa, mikäli uutuus muistuttaa jotakin kielessä vanhastaan olevaa ja sen kanssa läheisessä funktiossa esiintyvää ainesta. Tämä toteutuu muista kielistä saadun *r*-aineksisen tekijännimimallin ja omaperäisten välineennimitysten osalta, sillä johdostyyppit ovat paitsi ulkomuotonsa myös merkityksensä puolesta läheisiä keskenään. (Hakulinen 1979, 176–178; Häkkinen 1990b, 263–264.) Todennäköisesti suomen kielessä on jo suhteellisen pitkään käytetty tekijännimien *r*-aineksista muottia, joka perustuu niin omaperäisten kuin vieraiden mallien analogiseen yhteisvaikutukseen (ks. myös Hakulinen 1979, 220).⁸⁶ Vierasperäinen tekijännimimalli on myös mahdollistanut sekä verbien että nominien käytön kantasanoina.

⁸⁵ On tyypillistä, että samoista kantasanoista tunnetaan murteissa useita vanhan *r*-aineksen sisältämiä variantteja, esim. *huhmar* ~ *huhmare* ~ *huhmari* ~ *huhmaro*, *kangar* ~ *kankara* ~ *kankare* ~ *kankari* ~ *kankaro*.

⁸⁶ Latinan *-arius* on alkuaan ollut denominaalinen johdin. Se on ollut nominikantaan yhdistyvä suffiksi vielä lainautuessaan nykyisen saksan esimuotoon, ja sellaisena sen on oletettu myös säilyneen pitkään. Jossakin kielen kehitysvaiheessa johdinta on alettu käyttää myös deverbaalisena tekijännimien muodostimena. Sekä deverbaalisten *er*-johdosten suhteellinen osuus että johdosten kokonaismäärä on jatkuvasti kasvanut nykysaksaankin tultaessa. (Ks. Erben 2000, 137; Scherer 2003, 3–5.)

Historiallisesti samaa alkuperää olevasta englannin *er*-tekijännimien johtimesta tiedetään, että se on tavattu kielessä jo kirjoitetussa muinaisenglannissa (*Old English*, n. 449–1150) (ks. tark. esim. Kahlas-Tarkka 2009, 458–460). Dieter Kastovskyn mukaan deverbaalisten johdosten osuus on jo tuolloin ollut denominaalisia selvästi suurempi. Aikakauden vanhoihin sanakirjoihin perustuvan tutkimuksen mukaan

Suomen denominaalinen *-(U)ri* liittyy vahvaan vokaalivartaloon aiheuttaen vartalo-vokaalin vaihtumisen *U*:ksi (esim. *käte-* + *(U)ri* > *kätyri*, *vakka-* + *(U)ri* > *vakkuri*).⁸⁷ Periaatteessa denominaalisia *(U)ri*-tekijännimiä voidaan muodostaa yhä nykysuomessa, mutta käytännössä johdinta ei voi kuvata erityisen produktiiviseksi. Esimerkiksi viimeisen 30 vuoden aikana kieleen ilmaantuneisiin uudissanoihin ei denominaalisia *(U)ri*-johdoksia kuulu (ks. Eronen 2007 sanasto). *Ison suomen kieliopin* mukaan kaikista nykysuomessa tavattavista *(U)ri*-johtimella muodostetuista sanakirjalekseemeistä noin 130 on deverbaalista ja noin 40 denominaalista substantiivia (esim. *metsuri*, *parturi*, *urkuri*, *vaatturi*, *viinuri*). Tosin kaikkien *(U)ri*-johtimisten sanojen kantasanan sanaluokkaa ei ole mahdollista määrittellä. Nominikantaisten *(U)ri*-tekijännimien määrä nykysuomessa ei ole suuri, sillä edelleen osa näistä noin 40 johdoksesta on elottoman olion nimityksiä (esim. *kauluri*, *nauhuri*). (ISK § 195.)

Viime vuosikymmeninä on suomen kielen sanastoon muodostettu runsaasti *Ari*-loppuisia sanoja, joiden muodostustapa eroaa perinteisistä *(U)ri*-johdoksista. Tyyppiä voidaan nimittää ns. slangijohdoksiksi. Denominaalinen *Ari*-aines on slangissa yleinen tekijännimien muodostin. Sanojen muodostus slangijohtimella eroaa kuitenkin prototyyppisestä johtamisesta ensinnäkin siinä, että kantasanan ja johtoprosessin tuloksena syntyneen uuden muodosteen merkitys säilyy samana (esim. *puliukko* > *pultsari*, *talonmies* > *talkkari*). Toiseksi slangijohdoksen kanta muodostetaan normaaliderivaatiosta poiketen esimerkiksi katkaisemalla yhdyssanan määriteosasta sopiva osa, johon slangijohdin liitetään (esim. *ulk-omaalaisopiskelija* > *ulk+k+ari*). (Nahkola 1999, 195, 202, 206, 213; ISK § 216; myös Tuomi 1989, 38; vrt. käsillä olevan tutkimuksen luku 6.2.2.2, *Denominaalisten (U)ri-johdosten muodostus ja rakenne*.) Tyyppiin kuuluvia 2000-luvun uudissanvoja ovat *hiilari* 'hiilihydraatti' ja *ämpäri* 'MP3-soitin' (Eronen 2007, 215, 223). *Ari*-johdokset ovat ainakin vielä selvästi arkityylisiksi luonnehdittavia.

5.4 TEKIJÄNNIMET VERTAILTAVISSA LÄHDEKIELISSÄ

Esittelen tässä luvussa tutkimukseni kannalta keskeisiä vieraiden kielten tekijännimijohdoksia ja -johtimia. Ilmausten tunnistaminen on tarpeen tarkasteltaessa tutkimusosuudessa esitetyjä lähdekielten vastineita. Käsiteltävien kielten, kreikan, latinan, ruotsin ja saksan, tekstivastineina yleisesti esiintyvien tekijännimityyppien määrä on suhteellisen suppea. Tyypillisesti tekijännimet ovat helposti tunnistettavia ja rakenteeltaan läpinäkyviä.

Saksan kielen tekijännimijohdin *-er* (myös *-ler* ja *-ner*)⁸⁸ esiintyy sekä denominaalisena että deverbaalisena (esim. *Jäger* 'metsästäjä' (< *jagen*), *Lehrer* 'opettaja' (< *lehren*),

noin 300 *ere*-tekijännimestä 50 on denominaalista ja loput verbikantaisia. (Kastovsky 1971, 295; denominaalin primaarisuudesta myös Dressler 1986, 525.) Tyypillisesti muinaisenglannin tekijännimet viittaavat ihmiseen (Kastovsky 1971, 295; Ryder 1999, 270).

⁸⁷ Suomessa vanhaa ja uudempaa *(U)ri*-johtimista sanastoa ei pystytä erottelemaan morfologisten vihjeiden avulla, mutta virossa *r*-aineuksen sisältävät tekijännimet (sekä vanhat lainat että omaperäisen sanamuodostuksen tulokset) on taivutuksen perusteella erotettavissa nuorista johdoksista, sillä vanhoissa sanoissa esiintyy tavallisesti sisäkato: *kangur* : *kangru*, *nahkur* : *nahkru* (esim. Kasik 1996, 110; EKG I, 527). Sanan sisäiseen äänteenmuutokseen osallistumattomat nuoret johdokset taipuvat kuten suomessa: *juuksur* : *juuksuri*; *södur* : *södurile*.

⁸⁸ Saksankielisissä tekijännimissä tavataan myös johdoksia, joissa johdinainekseksi hahmottuu *er*-ainesta pidempi *-ler* tai *-ner*. Näissä tapauksissa on kysymys analogian vaikutuksesta. Mallin ovat tarjonneet joh-

Sprecher 'puhujaja' (< *sprechen*), *Sänger* 'laulaja' (< *singen*); *Schüler* 'oppilas' (< *Schule*), *Fleischer* 'teurastaja' (< *Fleisch*), *Tischler* 'puuseppä' (< *Tisch*), *Pförtner* 'portieeri' (< *Pforte*). Vastaavia feminiinisiä ilmauksia voidaan johtaa tekijännimistä edelleen *in*-aineksella (esim. *Lehrerin* 'opettajatar', *Schülerin* 'naispuolinen opiskelija'). (Ks. tark. esim. Erben 2000, 87, 90, 136–139; Römer 2005; esimerkit omia; etymologioista ks. esim. Köbler 1995.) Ruotsissa vastaavanlaisia tekijännimiä muodostetaan *are*-johtimella (esim. *klockare* 'lukkari', *snickare* 'puuseppä', *sågare* 'sahaaja', *tillverkare* 'valmistaja'). Myös ruotsissa *r*-aineksinen tekijännimien johdin voi yhdistyä niin verbeihin kuin substantiiveihin. Ruotsiin on lainattu runsaasti saksalaisia tekijännimiä tai vähintään seurattu niiden mallia (vrt. esim. ruotsin tekijännimet *jägare*, *lärare*, *sångare* edellä esitettyihin saksankielisiin johdoksiin). Feminiinisiä tekijännimiä muodostetaan ruotsissa *ska*- ja *inna*-johtimilla (esim. *lärarinna* 'opettajatar', *sömmerska* 'ompelijatar'). (Esim. Malmgren 1994, 48–49, 51; Josefsson 2005, 124–128; ks. myös Pettersson 2005, 136–138.)

Saksan ja ruotsin *r*-aineksinen tekijännimijohdin perustuu latinan *āri(us)*-johtimeen. Latinan denominaalisen *ārius*-suffiksin tehtävänä on osoittaa kuulumuutta johonkin. Johtimella on muodostettu pääasiassa denominaalisia adjektiivisia johdoksia (esim. *aerārius* 'kuparirahaa koskeva', *gregārius* 'joukkoon kuuluva'). (Esim. Linkomies 1973, 49; Pekkanen 2010, 91.) Osa latinan *ārius*-johtimisista ilmauksista esiintyy kielessä myös selvinä substantiiveina. Kysymys on vakiintuneista, leksikaalistuneista ilmauksista (esim. *aerārius* 'kansalaisoikeuksia vailla oleva alimman luokan kansalainen, joka on ainoastaan henkirahan arvoinen' (vrt. ed.), *ēmissārius* 'lähetti, tiedustelija', *librārius* 'kirjuri, kirjojen kopioija; kirjakauppias', *tabulārius* 'kirjanpitäjä', *thēsaurārius* 'rahastonhoitaja') (Latinalais-suomalainen sanakirja s.v. *aerārius*; *ēmissārius*; *librārius*; Suomi–latina–suomi–sanakirja s.v. *tabulārius*; *thēsaurārius*).

Latinan kielen deverbaalisia tekijännimien johtimia ovat *-tor* ja *-sor* (esim. *adiūtor* 'auttaja', *doctor* 'opettaja', *lector* 'lukija'; *cursor* 'juoksija', *dēfēnsor* 'puolustaja', *spōnsor* 'takaaja'). Tekijännimiä muodostetaan latinassa myös johtimella *-a* (esim. *incola* 'asukas', *scrība* 'kirjuri'). Feminiinistä tekijää ilmaiseva päätte on puolestaan *-trix* (esim. *adiūtrix* 'auttajatar'). (Esim. Linkomies 1973, 47–48; Pekkanen 2010, 87.) Klassillisen kreikan tärkeimmät denominaaliset tekijännimijohtimet ovat *-της* [tees], *-εύς* [eys] (esim. *πολίτης* 'kansalainen', *γραμματέύς* 'kirjuri, kirjanoppinut', *γραφεύς* 'kirjoittaja', *γονεύς* 'synnyttäjä') (Palmer 1980, 249). Deverbaaliset tekijännimijohtimet ovat *-τηρ* [teer], *-τωρ* [toor] ja *-της* [tees] (esim. *σωτήρ* 'pelastaja', *ρήτωρ* 'puhujaja', *ποιητής* 'runoilija'). Vastaavia feminiinijohtimia ovat mm. *-εια* [eia], *-τειρα* [teira], *-τρια* [tria] ja *-τρις* [tris] (esim. *σώτειρα* 'pelastajatar', *ποιήτρια* 'runoilijatar'). (Esim. Lindeqvist 1887, 222–223; Palmer 1980, 254.) Erityisesti klassillisten kielten *tor*-tekijännimijohdokset ovat levinneet laajalti lainoina muihin Euroopan kieliin (vrt. esim. ru *doctor*, *lector*; su *tohtori*, *lehtori*) (ks. tark. esim. Skautrup 1947, 238–239; Josefsson 2005, 139–140).

Kaikissa lähdekielissä, kreikassa, latinassa, ruotsissa ja saksassa, esiintyy varsinaisten tekijännimijohdosten ohella substantiivisesti käytettyjä ns. partisiippiasuisia ilmauksia. Näiden ilmausten tunnuksena on saksassa *-ende* (esim. *Reisende* 'matkustaja', *Studierende* 'korkeakouluopiskelija') ja ruotsissa *-ande/-ende* (esim. *resande* 'matkustaja', *studerande* 'ylioppilas'). Sekä saksassa että ruotsissa tavataan myös vastaavia *ant/ent*-aineksisia ilmauksia (esim. sa *Bummelant* 'nahjus, lorvailija', *Produzent* 'tuottaja, valmistaja'; ru *deklarant* 'ilmoittaja', *produsent* 'tuottaja', *student* 'opiskelija, ylioppilas'). (Esim. Malmgren 1994, 50–51; Erben 2000, 87–88, 91, 94).

dokset, joissa johdinta on edeltänyt kantaan kuulunut *n* tai *l* (esim. *Lügen+er*, *Sattl+er*; vrt. *Wag+n+er* 'vaununtekijä', *Kunst+l+er* 'taiteilija' (Erben 2000, 138).

Myös klassillisissa kielissä partisiipin preesens -muotoja käytetään substantivoituina tekijännimien ilmaisuvaihtoehtoina. Latinan kielessä partisiipin preesensin tunnus on nominatiivissa *-ns* ja taivutusmuodoissa *-nt* (esim. *agēns* 'ajava', *amans* 'rakastava', *habēns* 'omistava'; gen. *agēntis*, *amantis*) ja partisiipin perfektin *-us* (esim. Linkomies 1973, 26; Pekkanen 2010, 25, 51–51, 60; ks. myös Skautrup 1947, 238–239; Simensen 2005, 1162). Kreikassa aktiivin partisiipin preesensin tunnukset ovat *-ων* [oon] (mask.), *-ουσα* [oysa] (fem.) ja *-ον* [on] (neutri) (esim. *τρέχων* 'juokseva' (mask.), *τρέχουσα* 'juokseva' (fem.) ja *τρέχον* 'juokseva' (neutri)). Ns. tekijännimenä voi esiintyä myös mediumin partisiippi, jonka tunnus on *-μενος*. Kreikassa partisiipeista voidaan muodostaa suoraan nomineja liittämällä niiden eteen artikkeli (esim. *ὁ τρέχων* 'miesp. juoksija', *ἡ τρέχουσα* 'naisp. juoksija', *οἱ τρέχοντες* 'miesp. juoksijat'. (Esim. Pakarinen 1993, 84, 105; Aejmelaeus 2008, 201, 203.)

**III TEKIJÄNNIMET MIKAEL AGRICOLAN
TEOSTEN KIELESSÄ**

6 TEKIJÄNNIMIEN MERKITYKSET, FUNKTIOT JA RAKENNE

6.1 DEVERBAALISET TEKIJÄNNIMET MIKAEL AGRICOLAN TEOSTEN KIELESSÄ

6.1.1 JA-JOHDOKSET TEKIJÄNNIMINÄ

6.1.1.1 JA-JOHDOSTEN SEMANTTIS-FUNKTIONAALINEN ANALYYSI

Tutkimusaineiston 176:ta *JA*-tekijännimeä voi läpinäkyvyyden osalta luonnehtia homogeeniseksi joukoksi. Nykysuomen tavoin johdostyyppi edustuu Agricolan teosten kielessä hyvin produktiivisena. Produktiivisuudesta ja läpinäkyvästä luonteesta johtuen tutkittavien *JA*-tekijännimien erottelu leksikaalisiin ja syntaktisiin muodosteisiin ei ole itsestään selvää. Leksikaalinen ja syntaktinen johtaminen edustavat käytännössä funktionaalisen skaalan ääripäitä. Selvästi jompaankumpaan kategoriaan lukeutuvat vain ääritapaukset eli lajinsa tyypillisimmät edustajat. Aineiston semanttisiin kriteereihin perustuva kategoriointi on ongelmattonta, mutta vaatii sanaston tarkastelua osana tekstikontekstia. Merkityksen perusteella olen jakanut aineiston *JA*-tekijännimet kolmeen pääkategoriaan: 1) henkilöviitteeseen kulttuurisanastoon, 2) Jumalaan, Jeesukseen ja Pyhään Henkeen viittaavaan sanastoon ja 3) muihin henkilötarkoitteisiin tekijännimiin.

1. Henkilöviitteinen kulttuurisanasto. Selvän ja luontevan mutta rajoiltaan epätarkan kategorian muodostavat ihmistarkoitteisiin tekijöihin viittaavat ammattimaiseen tai siihen rinnastettavaan toimintaan perustuvat *JA*-johdokset. Tällaista sanastoa voidaan luonnehtia tyypilliseksi kulttuurisanastoksi. Kategorian ytimen muodostavat prototyyppiset ammattilaisen nimitykset, joita ympäröivät erilaiset vakiintumattomampaan toimijuuteen viittaavat *JA*-tekijännimet. Tähän henkilön harjoittamaa ammattia, tehtävää tai tointa osoittavaan *JA*-johtimiseen sanastoon olen lukenut kaikkiaan nelisenkymmentä ilmausta.

Olellaiseksi vanhan kirjasuomen ammattimaista toimijaa nimeäviä *JA*-johdoksia tarkasteltaessa nousee kysymys, voidaanko kulttuurisanastoon kuuluviksi lukea myös leksikaalistumattomia ilmauksia ja syntaktisen sananmuodostuksen tuloksia. Periaatteessa voidaan määritellä, että jokainen kompleksinen yksikkö vastaa itse lukeutumiseensa kulttuurisanastoon. Toisin sanoen, vaikka johdoksen kantasana esiintyy selvä kulttuurisana (esim. *kirjoittaa*, *purjehtia* tai *saarnata*), voi kulttuurisanan johdos lukeutua kulttuurisanaksi ainoastaan siinä tapauksessa, että se itse on leksikkoon vakiintunut yksikkö ja sitä käytetään tässä vakiintuneessa merkityksessä. Tämänkaltainen sääntö on periaatteessa selvä, mutta niin produktiivisten johdosten kuin *JA*-tekijännimet suhteen ongelma ei poistu: aina ei yksinkertaisesti ole mahdollista erottaa toisistaan leksikaalisen ja syntaktisen sananmuodostuksen identtisasuisia tuloksia. Tässä työssä käytettävän tutkimusaineiston ja työhön liittyvien tutkimusintressien kannalta toimiva ratkaisu on tarkastella *JA*-johdoksia määrättyjen semanttisten ryhmien sisällä funktionaalilla skaalalla. Semanttisiin kriteereihin perustuvaan henkilötarkoitteisten, kompleksisten kulttuurisanojen kategoriaan mahtuu näin ollen vakiintuneisuudeltaan erityyppisiä ilmauksia.

Henkilön suorittamaan toimintaan perustuvissa *JA*-tekijännimissä varsinaisiin elinkeinonharjoittajiin viittaavien nimitysten määrä on tutkimusaineistossa suhteellisen pieni. Prototyyppeinä esimerkkeinä voidaan pitää nimityksiä *kaupitsija* 'kauppias, kauppa-mies', *kirjoittaja* 'kirjuri, sihteeri tms.', *opettaja*, *palvelija*, *savenvalaja*, *sotija* 'sotilas', *vaateen painaja* 'vaateen värjäjä' ja *vartija*. Sekä mainittujen ilmausten merkitys että niiden taustalla olevien kantasanojen merkitystausta kytkevät ne kiistattomasti kielenkäyt-täjän kulttuuriseen ympäristöön ja kulttuurisanastoon. *Sotija* on kulttuurisana siinä missä *huovi*, sekä *opettaja* ja *savenvalaja* siinä missä *suutari*, mutta näiden sanojen lukeminen kompleksisina yksiköinä leksikkoon on lainattuun sanastoon nähden selvästi tulkinnanva-raisempaa. Olennaisena erona lainattujen kulttuurisanojen ja omaperäisten *JA*-johtimisten nimitysten välillä on se, että jälkimmäisten käyttöfunktiot kielessä ovat huomattavasti laaja-alaisemmat. Lainasana taas on leksikaalinen yksikkö, joka on lainattu valmiina lek-sikosta toiseen. Sillä on suomen kielessä ja suomen kielen syntaktisessa rakenteessa yksi yksinkertainen tehtävä: se toimii nimitysfunktiolla, tietyn tarkoitteen nimityksenä.

Tutkimusaineiston ammattimaiseen toimijaan viittaavat *JA*-johdokset asettuvat va-kiintuneisuuden näkökulmasta henkilöviitteisten *JA*-tekijännimien jatkumolla lähimmäs leksikaalisten ilmausten edustamaa ääripäätä:

– – Ja Jesus sisellekeui Templijn / ia rupeisi wlosaiaman **caupitziat** ia ostauat Templis ia waiectaiain peydheth ia Mettistes myiein istumet hen cukisti (AIII-151-Mk-11:15).

Ne Jumala surepi Jeremian **Paluelian** ia **Kirioittaian** / Baruchin edest – – (AIII-563).

– – Paimeniten cautta ymmerten / Kuningat / Domarit / Papit / Prophetat / **Opetaiat** ia **Kirioittaijat** / ioinen hallus Walda on annettu / ei hucuttaman eli haskaman / Waan ette he edesseisoisit / ia Alemaistens taruecta etzisit – – (AIII-588-reun1).

Kempit Zionin Poiat / Cullan werdhaxi luetut / quinga he nyt ouat Sauen Crusin caltaisexi aruatut / iotca **Sauenwalaia** tekepi (AIII-575-Vlt-4:2).

Mine rucolen / ette sine woijtettamatoin ialopeura Judan sughusta sinun **sotijalles** wäkewu-ytteliseijsit wastoin sen kilijuuan Jalopeuran / ioca aijna ymberipiritte etzijen kete hen yles-söijs / (AI-730).

Ainakin osa leksikaalisina esitetyistä esimerkkitapauksista olisi mahdollista käsittää ja selittää myös väliaikaisiksi syntaktisiksi muodosteiksi. Leksikaalisuuden puolesta vah-vimmin todistaa ilmauksen esiintyminen vakiintuneessa merkityksessä muussa vanhassa kirjasuomessa tai tunnettuus murteissa. Merkityksellinen vihje leksikaalisuudesta on myös ilmauksen taustalla olevan tarkoitteen konkreettisuus ja yksiselitteisyys. Esitetyistä johdoksista *sotija* vaikuttaa vakiintuneisuutensa puolesta tapauksista epävarmimmalta jo siksi, että Agricolalla tavataan myös muita samatarkoitteisia ilmauksia (ks. tähän liittyen myös Vaittinen 2007a, 128). Näistä mainittakoon *sotamies* ja *sotimies* sekä *sotijan* kanssa samakantainen *sotalainen* (viimeksi mainitusta ks. luku 5.3.2.1). Johdos *sotija* esiintyy tutkittavana olevissa teksteissä erityyppisissä yhteyksissä kuitenkin kaikkiaan kolmesti, joten kysymys ei ole kertamuodosteesta.

Muussa vanhassa kirjasuomessa *sotija* vaikuttaa olevan vieras. Suomen murteiden sana-arkiston sisältämien tietojen mukaan *sotija* 'sotilas' on mielletty yleisesti tunnetuksi ilmaukseksi etelä- ja länsisatakuntalaismurteissa, kaakkoishämäläismurteissa, osassa sa-volaismurteita ja peräpohjalaismurteessa. Kaikki murrearkiston paikkakunnittaiset tiedot

ovat yksittäisiä, ja vain kaakkoishämäläismurteiden osalta on kirjattu tietoja sanan varsinaisesta merkityksestä ja käytöstä: *sotija* 'sotilas'; *kova sotija* (Heinola) ja *sotiia verraton lauleta virreski* (Myrskylä) (SMSA *sotija*). Tunnettuus Agricolalle tutussa kaakkoishämäläismurteessa voi vihjata nimityksen leksikaalisuudesta Agricolan teosten kielessä, mutta ei ole siitä mikään todiste. Murre-esiintymät viittaavat toisaalta laadultaan siihen, että kysymys voi olla alun perin kirjallisesta ilmauksesta. Vanhassa kirjasuomessa ylivoimaisesti suosituin sotilaan nimitys on Agricollakin kolmisenkymmentä kertaa esiintyvä *sotamies*, joka on murretietojen perusteella yleisin nimitys myös kansankielessä (SMSA *sotamies*).⁸⁹

Jo mainittujen nimitysten lisäksi elinkeinonharjoittajaan viittaavat aineiston ilmaukset *leipoja*, *purjehtija*, *rakentaja* ja *valaja*. Sanat ovat luonteeltaan kulttuurisanoja, mutta niiden leksikaalisuudesta ei ole mahdollista esittää mitään perusteltuja päätelmiä. Kysymys on johdoksista, joita voidaan käyttää niin leksikaalisina kuin syntaktisina ilmauksina:

Ninquin yxi Pätzi / ionga **Leipoia** lämmitte / coska hen on sotkenut / ia andapi taikinan pänenshapata / ia ylesnosta (AIII-617-Hos-7:4).

Tauti ia nelke poijsota / Weden ia maan hedhelme anna armolisesta / waijwasten ia radholisten tuskat kiewijenne / **pwriehtiajdhen** warat ia hedhet este (AI-457).

Se kiui / ionga ne **Rakendaiat** hyliesit / ombi techty Culmakiuexi (AIII-388-Ps-118:22).

Hen istupi ninquin **walaija** / ia hopian Selitteije/ henen pide puhastaman / ia hiuttaman Leuin poiät / nin quin hopian ia Cullan – – (AIII-116-Mal-3:3).

On huomattava, etteivät johdosten vakiintuneisuuden analyysiongelmien liittyä ainoastaan menneen ajan kielenkäyttöön, vaan yhtäläillä hankalaa on määrittellä vastaavanlaisten läpinäkyvien ja produktiivisten johdosten käyttöä nykysuomen mukaisessa tekstissä:

Kivi, jonka **rakentajat** hylkäsivät, on nyt kulmakivi (R1992-Ps-118:22).

Silloin Herra toimii kuin **metallinsulattaja** ja hopeankiillottaja. Hän puhdistaa leeviläiset, ja he tulevat puhtaiksi kuin kulta ja hopea – – (R1992-Mal-3:3).

Kulttuurihistoriallisesta näkökulmasta kaikki kahden edellä esitetyn ryhmän nimitykset voivat viitata ammattimaiseen toimijaan. Tässä mielessä ne eroavat sellaisista tutkimusaineiston johdoksista kuin *hopian selittäjä*,^{90 91} *sydenpolttaja*⁹² ja *ugnein pyyhkijä*:

⁸⁹ Sekä *sotilas* että toinen nykysuomessa yleisesti tunnettu nimitys *soturi* ovat vanhassa kirjasuomessa vieraista ilmauksia. Kumpakaan ei esimerkiksi tavata kirjallisia ensiesiintymiä 1800-luvun alkuun asti kirjavassa Raimo Jussilan (1998) *Vanhat sanat* -teoksessa.

⁹⁰ Verbi *selittää* perustuu samaan kantasanaan kuin adjektiivi *selkeä* 'kirkas' (SSA; Häkkinen 2004 s.v. *selittää*; *selkeä*). Nykysuomessa verbi on vakiintunut tarkoittamaan asioiden selittämistä, mutta Agricolan käyttämässä ilmauksessa *hopian selittäjä* verbi esiintyy merkityksessä 'kirkastaa'.

⁹¹ Hopean selittämisellä viitataan kultasepän pajassa tapahtuvaan työvaiheeseen. Mestari tai kisälli saattoi valmistaa hopeaesineen alusta loppuun itse, mutta kirkastus- ja puhdistustyö on ollut myös tavallista oppipoikien työtä (ks. tark. lähteistä ym. Vainio-Korhonen 1994, 103–105, 121).

⁹² Sysillä tarkoitetaan tervanpolton sivutuotteena syntyneitä korkealaatuisia hiiliä, joita sepät polttivat pajojensa ahjoissa (yksityiskohtaisesti tervanpolton vaiheista ks. Vilkuna, K. 1982, 326–349).

Hen istupi ninquin walaija / ia **hopian Selitteije**/ henen pide pudhastaman / ia hiuttaman
Leuin poiät / nin quin hopian ia Cullan – – (AIII-116-Mal-3:3).

– – Ne nyt ouat Caupungin Raateluxes werettömet / laihat / nelkeiset / rymet ia mustat nin-
quin Colarit / **Sydhempoltaiat** ia **vgneinpyhkiet** (AIII-575-reun2).

Mainitut ilmaukset vaikuttavat ammatinnimityksiltä, mutta ainakaan omassa kulttuuripiirissämme ne eivät ole sellaisia olleet. Meillä ei tietävästi ole 1500-luvulla tai sitä aiemmin tavattu esimerkiksi erityisiä hopean selittäjiä tai sydenpolttajiä, vaan hopean puhdistus ja kiillottaminen sekä sysien polttaminen ovat kuuluneet osana tiettyjen elinkeinonharjoittajien työnkuvaa (ks. alaviitteet 91 ja 92). Nimitysten taustalla olevat tarkoitteet viittaavat väliaikaiseen toimijuuteen, ja nimityksiä voidaan luonnehtia spontaanisti muodostetuiksi. Kun tarkastellaan varhaista käännöskieltä suomen kielen leksikon näkökulmasta, on olennaista peilata sanastoa kääntämisaikakohdan suomalaisen yhteiskuntaan, ei alkutekstien edustamiin kulttuurikonteksteihin. Ei ole syytä olettaa, että leksikkoon on vanhastaan kuulunut uunien pyyhkijään tai niiden kalkitsijaan viittaava nimitys, jos tällaista erityistä toimijaa ei meillä ole tunnettu.

Agricolan teosten kielessä tavattavat *JA*-johtimiset nimitykset *myyjä*, *ostaja* ja *vajeh-taja* 'vaihtaja; vaihtamalla kauppa käyvä henkilö' viittavat jokapäiväiseen elämään liittyviin toimintoihin ja toimijoihin. Samantyyppisiä ovat aineiston talonpoikaiseen elämänmenoon viittaavat *elonleikkaaja*, *keritsijä*, *kylväjä*, *lyhteensitoja* ja *niittäjä* mutta myös oikeuslaitokseen ja kirkolliseen elämään viittaavat *kantaja* 'syyttäjä, asianomistaja' ja *saarnaaja*. Mainitut ilmaukset ovat todennäköisesti olleet yleisesti käytettyjä ja myös vakiintuneita, vaikka ne eivät ole minkään tietyn elinkeinon harjoittajaa yleisesti kuvaavia nimityksiä. Tämä ei horjuta niiden asemaa henkilötarkoituksina kulttuurisanoina.

Agraariseen elämänpiiriin liittyvä *kaitsija* 'paimen, paimentaja' on Agricolalla kerrallinen ilmaus (viittaa pappeihin). Samassa tekstiyhteydessä tavataan myös vanha balttilaislaina *paimen* (SSA s.v. *paimen*; ks. myös *kaita*⁹³), joka on sekä Agricolalla että muussa vanhassa kirjasuomessa hyvin yleinen. Tekstikontekstissa *kaitsija* vaikuttaa *paimenen* rinnalle varta vasten liitettyltä synonyymiselta ilmaukselta. Tämä ei toisaalta todista mitään sanan vakiintuneisuudesta tai vakiintumattomuudesta. Ilmaus on tunnettu eläinten kaitsijan merkityksessä myös murteissa (SMS s.v. *kaitsija*). Tekstissä *kaitsijan* ja *paimenen* rinnalla esiintyy lisäksi samaviitteinen *työmies*. Agricola on kääntänyt tekstikohdan kaikkiaan omaperäisesti (Holma 2008, 134). Alkuperäisessä Bekantnusin rukouskirjan (1537) tekstissä käytetään kahta paimeneen viittaavaa ilmausta *Hirt* 'paimen' ja *arbeiter* 'työntekijä, työmies', mutta Agricola on halunnut käyttää sanastoa monipuolisemmin:

ANna HERRA Jesu Christe / sinun Laupiudhes sinua notkista / meiden cochtan / iotca
olema ninquin ylenannettut / idhoijlam⁹³ / ia **paijmeneta** / ia mös ette sinun Laumas swri
on / mutta ne oijkeat **Töömiehet** haruat / Nijn sine HERRA ioca se hyue **paijmen** olet
Laumas ylitze / ledhette wscoliset **caitzijat** sinun Lambahilles – – (AI-611).

virt.

Lasz dich Herr Jesu Christe gegen vns / die wir verlassen vnnd als scheflein / die keinen
Hirten haben / zerstrewet seind / deine barmhertzigkeyt bewegen und nach dem auch der
schnit gross ist / der rechten **arbeyter** aber wenig / du welicher ein Herr des schnits bist /
wöllest deine getrewe **arbeyter** inn deinen schnit – – (Bekantnus 1537, 39; teksti myös
Gummerus 1955, 390; Holma 2008, 133).

⁹³ *ihdoillansa* 'valloillaan, vapaana, turvassa' (VKS s.v. *ihdoillansa*; *ihta*).

Menneinä vuosisatoina yhteiskunnan vähäosaisten ja varsinaisesta yhteiskunnallisesta ytimeistä kaukana olevien henkilöiden määrä on ollut suhteellisen suuri. Osana yhteiskuntaa myös näiden toimijoiden nimitykset lukeutuvat kulttuurisanojen kategoriaan. Kerjäläisiin tai muuten eläkkeeseen maata kiertäviin henkilöihin viittaavat tutkimusaineiston johdokset *kerjääjä*, *kulkija*, *kulkuja* (< *kulkua* 'kulkea, kuljeskella, ajelehtia'; vrt. myös Agricolaalla substantiivimäärityksenä esiintyvä *kulkuvainen*) ja *maanjuoksija*. Kaikki ilmaukset ovat tunnettuja myös murteissa (SMS s.v. *kerjääjä*; *kulkija*; *kulkuja*; *kulkua*; SMSA *maanjuoksija*). Nykysuomen kannalta vieras *kulkuja* tavataan Agricolaalla neljästi eri yhteyksissä, joten kysymys ei ole kerrallisesta ilmauksesta tai mahdollisesti kirjoitusvirheestä. Samaan kantasanaan perustuva *kulkija* esiintyy vain kerran. Nimitys *kulkuja* on tunnettu vanhassa kirjasuomessa Agricolan tekstien lisäksi Hemminki Maskulaisella: *Olen omald maald ajettu, Niin **culkujax**, tuskin tullu* (1616, 120). Nimitys on kirjattu muistiin Hemminki Maskulaisen edustamalta murrealueelta myöhemminkin (SMS s.v. *kulkuja* = VarP, Raisio). Jo vuoden 1642 Bibliaan *kulkujat* on järjestelmällisesti muutettu *kulkijoiksi* (ks. myös VKS s.v. *kulkua*; *kulkuja*).⁹⁴

Maankiertäjiin ja kulkijoihin voidaan uuden ajan alun pohjoiseurooppalaisessa kulttuuripiirissä rinnastaa myös erilaiset soittoniekat, jotka ovat edustaneet tavallisesti kiertävää, köyhää ja myös muun yhteiskunnan halveksimaa kansanosaa. Agricolan raamatunteksteissä esiintyvät nimitykset *laulaja*, *huilunsoittaja* ja *kandelein soittaja*⁹⁵ liittyvät kuitenkin toisenlaiseen kulttuuriympäristöön. Mainittuja nimityksiä voidaan pitää täysin neutraaleina ilmauksina:

Ja **Candelein soittaiten** Äni / ia **Laulaiadhen** / ia **huilunsoitaiadhen** / ia Basunaritten / ei pidhe enemin Sinusa cwluman / Ja iocainen Wircamies miste custakin wirgasta ei pidhe enemin Sinusa leutemen. Ja Myllyn äni ei pidhe enemin sinusa cwluman (AII-708-II-18:22).

Aineiston *JA*-tekijännimissä tavataan *laulajan* lisäksi nimitys *veisaaja*. Jälkimmäinen on hieman yleisempi, sillä se esiintyy Agricolan teksteissä neljästi, kun taas ensin mainittu *laulaja* tavataan kahdesti. Ilmauksilla vaikuttaa olevan merkitysero, sillä nimitystä *laulaja* käytetään vain puhuttaessa juhlakulkueen esiintyjistä; muissa yhteyksissä Agricolaalla esiintyy *veisaaja*:

Ne **laulaiat** edelkeuet / Sitelehin ne Leicarit Picadhen seas / iotca Trumboin päle löuet (AIII-Ps-68:26).

Tesse xiiij. hen Opetta Sarnaita / Prophetit ia **Weisaijat** / Ette he toimesta heiden Lahiansa kieuteisit / ia ei muihin / quin Paranoxen / ei omaki Cunniaksi — (AII-458-IKor-e).

Ja ne **Weisaiat** ninquin Tantzis⁹⁶ / pite caiki worottain sinussa weisaman (AIII-338-Ps-87:7).

⁹⁴ Myös sanastoltaan vahvasti pohjoiseen varsinaissuomalaismurteeseen (ks. Nummila 2010) viittaavassa varhaisessa sanakirjassa *Variarum rerum vocabula latinassa* (1644) kulkurin nimityksenä esiintyy *kulkija*.

⁹⁵ Ilmauksen *kantelein soittaja* kanssa samassa tekstissä esiintyy sen synonyyminen variantti *kantelen leikari*, jossa perusosana esiintyy soittajaa merkitsevä ruotsalainen lainasana *leikari* (< *lekare*).

⁹⁶ Tässä Agricola käyttää sanaa *tanssi* Vulgatan ja Lutherin Raamatun mukaisesti. Vulgatassa esiintyy sana *chorus* 'kuoro; piiritanssi' ja Lutherilla omaperäinen *Reigen* 'piirilaulu; piiritanssi ym.' (Saksalais-suomalainen sanakirja s.v. *Reigen*; Suomi–latina–suomi-sanakirja s.v. *chorus*). Tämän tiedon nojalla Agri-

Ilmausten vieraskieliset tekstivastineet eivät osoita vastaavaa merkityseroa. Suomen murteiden sana-arkistoon tallennettujen tietojen mukaan *veisaajalla* on kansankielessä viitattu laulajana erityisesti kunnostautuneeseen henkilöön, ei siis keneen tahansa laulavaan tai laulutaitoiseen ihmiseen. Varsinkin hautajaisissa on esiintynyt erityinen laulumies eli veisaaja, joksi on voitu kutsua myös kanttorin tai lukkarin sijaisena toiminutta henkilöä. (SMSA *veisaaja*.) Nykysuomessa verbi *veisata* johdoksineen mielletään uskonnollisen kielen sanastoon kuuluvaksi, eli veisaamisella ei viitata mihin tahansa laulamisen tapaan vaan nimenomaan virsilauluun tai muuhun hengelliseen ja hartaaseen lauluun (NS; PS s.v. *veisata*). Vaikuttaa siltä, että ruotsalaiselta taholta lainatulla nimityksellä (< mr, nr *visa*, mnr *wijso*) ja taustaltaan omaperäisellä ilmauksella on jo vanhastaan ollut tietty merkitysero (ks. myös SSA s.v. *veisu*).

Muutaman vuosituhannen takaisessa raamatuntekstissä esiintyvien kulttuurisanojen rinnastaminen uuden ajan alun pohjoisen Euroopan oloihin saattaa osoittautua hankalaksi, jos rinnastettaviin referentteihin on suhtauduttu hyvin eri tavoin eri kulttuureissa ja eri aikoina. Tapauskohtaisesti voi olla ongelmallista ratkaista, milloin kulttuuriset erot ovat niin suuret, ettei sanoilla voida ajatella viitattavan enää samoihin referentteihin. Toisaalta ei ole mitään syytä olettaa, ettei myös omassa kulttuuripiirissämme laulajasta tai laulavasta henkilöstä olisi käytetty nimitystä *laulaja* tai kanteleen soittajasta tai kanteletta soittavasta henkilöstä nimitystä *kanteleen soittaja*. Tässä mielessä asia ei neutraalisävyisiä tekijännimiä koskevassa tutkimuksessa muodostu yleislaatuiseksi tai erityistä ratkaisua vaativaksi kysymykseksi.

jA-tekijännimien produktiivisuus ja neutraali luonne mahdollistavat myös kontekstin vaatimien uusien ja tilapäisten nimitysten muodostamisen. Näin ollen on mahdollista, ettei käännöskielessä käytetty ilmaus välttämättä ole todellisessa kielenkäytössä samantyyppisen tarkoitteen leksikaalistunut nimitys. Havainnollisen esimerkin vanhoja uskonnollisia tekstejä koskevan 1500-luvun käännösuomen ja samanaikaiseen suomalaiseen kulttuuriseen kontekstiin kuuluvan todellisen kielenkäytön eroista tarjoaa Agricolan teksteissä suhteellisen runsaslukuinen ilmaus *veronottaja* (13). Nimitys vaikuttaa yleisluontoiselta, ja herää kysymys, keneen eli mihin konkreettiseen tarkoitteeseen sillä meikäläisessä ruotsinaikaisessa yhteiskunnassa olisi todella viitattu. Meillä veroa ovat keränneet monet tahot, mutta kyseenalaista on, että niihin tai joihinkin niistä olisi viitattu tämän tyyppisellä yleisnimityksellä. Tavanomaisesti sanan yleisyys kielenkäytössä on vihje sen vakiintuneisuudesta: tässä tapauksessa murreaineistot eivät tarjoa tietoja ilmauksen käytöstä.⁹⁷ Lisää valaistusta *veronottaja* saa, kun tarkastellaan sen vieraskielisiä tekstivastineita. Niissä sanaa vastaa saksalaista käännöstä (*der Zöllner*) lukuun ottamatta nimitys *publikaani*. Vaikka sama lainasana on käytössä myös myöhemmissä suomenkielisisä raamatunkäännöksissä, on selvää, ettei publikaani ole koskaan liittynyt suomalaiseen yhteiskuntaan. Vierasperäinen *publikaani* tulee mainituksi *veronottajan* rinnalla Matteuksen evankeliumin yhteyteen liitettyssä sanaselityksessä:

* **Publicanit**) Latinaxi. Ne cutzutan Somexi **Weronottaiat** / ia olit ne / iotca Romariten Weron ia räntyn edesseisoi ia ylecanoit (AII-034-Mt-5:00).

colan ilmaus *veisaajat niin kuin tanssissa* tarkoittaa laujajaryhmän esittämää lauluesitystä. Myös sana *kuoro* 'laulukuoro' on Agricolalle tuttu (AIII-211-Ps-e:0 ja AIII-217-reun2; asussa *chori*), mutta jostain syystä hän ei käytä sitä tässä.

⁹⁷ Tutkimusaineiston *veronottaja* käy esimerkkinä myös siitä, että sanan yleisyys kirjallisissa lähteissä voi olla erilaatuista. Tässä tapauksessa sanan esiintymät ovat yhtä lukuun ottamatta peräisin samasta tekstistä eli Luukkaan evankeliumista. Esiintymiä on toista kymmentä, mutta niiden todistusarvo olisi toinen, mikäli esiintymiä tavattaisiin eri teksteissä ja eri teoksissa.

Agricolan teosten kielessä lainanimitys *publikaani* on lukumäärältään omaperäistä kompleksista *veronottajaa* hieman yleisempi, ja se tavataan myös muissa kuin Uuden testamentin teksteissä. Valtaosa tapauksista esiintyy kuitenkin Matteuksen evankeliumissa hyvin samankaltaisissa konteksteissa kuin *veronottaja*-tapaukset Luukkaan evankeliumissa:

Inhimisen poica tuli södhen ia iodhen / ia he puhuuat / Catzo / site sömeri ia winan iomari / **Publicanein** / ia synnijsten ysteue? – (AII-052-Mt-11:19).

virt.

Inhimisen Poica ombi tullut / söpi ia iopi / Ja te sanotta / Catzo / Se Inhiminen on yxi Sömeri ia Winaniomari / **Wero'ottaiaden** ia Synnisten Ysteue (AII-186-Lk-7:34).

Tietyn referentin eri-ikäisiä ja eri kulttuurissa käytettyjä nimitysvastineita vertailtaessa kulttuuriset erot on aina huomioitava. Nimitysten ja referenttien vastaavuutta tarkasteltaessa on otettava huomioon myös ilmausten viittausalojen vastaavuus sekä mahdollisuuksien mukaan tulokielen muu sanasto. Kohdekielen kulttuuriin keskeisesti kuuluvalla tarkoitteella on mitä todennäköisimmin olemassa leksikaalistunut nimitys, joka ei välttämättä ole kirjallisessa käänöksessä samasta tai hyvin samantyyppisestä referentistä käytetty ilmaus. Tarkoitteen luonteesta riippuen todellisessa kielenkäytössä leksikaalistunut nimitys voi olla esimerkiksi vierasperäinen lainasana. Olemassa oleva leksikaalinen ilmaus ei ole este sille, että samantyyppisestä tarkoitteesta voidaan muodostaa erilaisiin yhteyksiin myös tilapäisiä ilmauksia, tyypillisimmin juuri yhdyssanoja. Tutkimusaineiston *veronottaja* on hyvä osoitus nuoren suomen kirjakielen luonteesta. Kirjoitettu kieli perustuu puhuttuun kansankieleen, mutta se ei edusta sitä; mukana on mahdollisesti myös paljon muuta, jonka olemassa olo on otettava sanastoa tai laaempia kokonaisuuksia tutkittaessa huomioon. Nimitystä *veronottaja* voidaan taustaltaan ja merkitykseltään pitää kulttuurisanana, mutta sen vakiintuneisuudesta leksikkoon ei tästä huolimatta voida sanoa mitään.

1500-luvulla kristinuskon virallinen asema yhteiskunnassa on ollut vakaa, mutta tavallisen kansan elämässä perinteinen kansanusko on edelleen ollut vahvasti läsnä. Agricolan teosten kielessä esiintyvät nimitykset *näkijä* ja *tietäjä* ovat todennäköisesti kuuluneet vanhastaan vakiintuneeseen kielenkäyttöön. Tästä todistavat myös sanojen laajat murrelevikit (SMSA *näkijä*; *tietäjä*). Nimitys *näkijä* esiintyy Agricolan teosten kielessä ennustajan tai muun vastaavan yliluonnollisia asioita näkevän henkilön merkityksessä:

Ja ne **Näkiet** pite häpiehen / ia ne Noidhat pilcaxi tuleman / ia teuty caiki heiden suuns werhoman / ettei sielle ole ychten Jumalan sana (AIII-677-Mik-3:7).

– Sine **Näkiä** / mene pois / ia pakene Judan maalle / ia eläte sielle sinuas / ia prophetera sielle (AIII-655-Am-7:12).

Nimitys *tietäjä* on jo Agricolalla vakiintunut ilmaus puhuttaessa kolmesta itämaan viisaasta miehestä, jotka saapuivat Jeesusta katsomaan ja kumartamaan. Kuten *näkijän* myös *tietäjän* taustalla on ajatus ennustajasta eli asioita ennalta tietävästä henkilöstä. Morfologisesti suomenkielinen *tietäjä* ei vastaa vieraskielisiä vastineitaan ja vaikuttaa siksi vahvasti leksikaaliselta ilmaukselta. Agricolalla esiintyy myös sanaliitto *salauden tietäjä*:

Cosca sis Jesus syndynyt oli Bethlehemi Judea' maalla / Kuningan Herodesen aica' / Catzo / silloin tulit **Tieteijet** idheste Jerusalemijn / Ja sanoit (AII-024-Mt-2:1).

sinulle kysy) Se on Sine ennetet Wastauxe' cansa ennenquin kysyten ninquin caiken **Salauden tietieie** / ia Sydhemien tutkija (AII-294-reun1).

Yliluonnollisia kykyjä omaaviin ihmisiin viittaavat myös tutkimusaineiston sisältämät ilmaukset *luitsija* 'loitsija', *lumooja* ja *vimmitsijä* 'villitsijä, viettelijä, hurjistuttava, rai-voon saattava tms.' (vrt. *vimma*; *vimmattu*; Agricola: *Cuca teite on wimmannut totwtta vskomasta*) (ks. myös SSA s.v. *vimma*). Agricolan teosten kielessä kerralliset *luitsija* ja *vimmitsijä* tavataan samassa yhteydessä niitä yleisemmän *lumoojan* (5) kanssa:

Nin quin nyt ne **Lumoiat** / **Luitziat** / **Wimmitziet** / Welhot ia Piruliset / Ristin merkin / ia pyhie Sanoia ia mwdh taikoxet prucauat (AII-351-Ap-13:00).

Agricola seuraa reunahuomautuksessa esikuvaansa Lutheria vapaasti, sillä lähtötekstissä esiintyy Agricolan viiden henkilöviitteisen nimityksen sijaan yksi *Zauberer* 'noita, loitsija, velho, tietäjä ym.'. Koska saksankielinen ilmaus on yleisluontoinen ja kattava, on Agricola ehkä kokenut tarvitsevansa suomenkieliseen vastineeseen useita ilmauksia. Agricolan teksteissä yksittäiset *luitsija* ja *vimmitsijä* saattavat olla spontaanisti asiayhteyteen tutuista verbeistä (vrt. *loitsia*, *loitsu*; *vimma*) muodostettuja tekijännimiä. Nykysuomen näkökulmasta ne eivät vaikuta *näkijään* ja *tietäjään* verrattavilta ja ammattinimityksiin rinnastuvilta ilmauksilta. On kuitenkin mahdoton varmaksi tietää mitään niiden leksikaalisuuden asteesta.

Agricolan teosten kielen ammattiin tai muuhun tehtävään viittaavat *JA*-tekijännimet sisältävät monille aloille viittaavaa sanastoa. Mukana on sanastoa kaupankäynnin, käsityön, maanviljelyksen, hallinnon ja oikeuden, koulun, tieteen ja kansanuskon alalta. Mikään yksittäinen yhteiskunnallinen osa-alue ei nouse muiden yli vaan kaikkia mainittuja sektoreita edustaa muutama tapaus. Kulttuurihistoriallisesta näkökulmasta valtaosa *JA*-tekijännimien taustalla olevista toimijoista edustaa perinteistä agraarikulttuuria: *leipoja*, *kaupitsija*, *myyjä*, *ostaja*, *vajehtaja*; *kylväjä*, *elonleikkaaja*, *lyhteensitoja*, *niittäjä*; *kerjääjä*, *kulkija/kulkuja*, *näkijä* ja *tietäjä*. Merkitykseltään vanhaan perinteiseen elämänmenoon viittaa myös *purjehtija*. Meikäläisissä oloissa vasta suhteellisen myöhäisen aikakauden tuotteina taas voidaan pitää seuraavia koulutukseen, tieteeseen ja kirkkoon liittyviä nimityksiä ja niiden taustalla olevia käsitteitä: *kirjoittaja* (myös *lukija*), *opettaja*, *luonnontuntija*; *kirkonpalvelija* ja *saarnaaja*.

Agricolan teosten kielen *JA*-tekijännimiin perustuvasta kulttuurisanastosta heijastuu vahvasti ammatillinen eriytymättömyys. Toisaalta *JA*-tekijännimiä on muodostettu myös yhteiskunnallisesti suhteellisen uusista käsitteistä. Sanastosta on nähtävissä, että uudella ajalla erikoistuminen ja ammattimainen toiminta ovat yhteiskunnassa ajankohtaistuneet. Mitä myöhempiä aikoja kohti tullaan, sitä spesifimmäksi myös henkilötarkoitteinen sanasto muuttuu. *JA*-johdosten laatu ja luonne kulttuurisanoina saavat kiinnostavaa lisävalaistusta, kun johdostyyppiä tarkastellaan osana henkilötarkoitteisen sanaston kokonaisuusjärjestelmää (ks. luku 9.1).

Tutkimusaineiston ***JA*-johtimisten henkilötarkoitteisten kulttuurisanojen vieraskielisinä tekstivastineina** esiintyy erilaisia rakenteita ja ilmaisutapoja. On suhteellisen harvinaista, että Agricolan käyttämää *JA*-tekijännimeä vastaa kaikissa vieraskielisissä

(ruotsi, saksa, latina, kreikka) lähtöteksteissä varsinaisella tekijännimijohtimella muodostettu ilmaus. Seuraavassa on esimerkkejä ruotsin-, saksan- ja latinankielisistä vastineista:

Ap-16:14 AII: *purpurain caupitzija*
 LB: *Purpurkrämerin*
 GVB: *purpurkrämerska*
 E: *purpuranum venditrix*

AI-747: *parantaja*
 Capito 1536: *curator*

Jes-56:10 AIII: *vartija*
 LB: *Wächter*
 GVB: *wachtare*
 V: *speculator*

Erittäin tavallista taas on, että tekijä on latinankielisessä vastineessa osoitettu varsinaisen tekijännimijohdoksen sijaan substantivoidulla partisiipin preesens -muodolla. Käytännössä kysymys on täysin tekijännimeä vastaavasta ilmauksesta. Tyypillisesti ruotsin- ja saksankielisiä vastineita edustaa varsinainen tekijännimijohdos ja latinankielistä substantiivinen partisiippi:

Mt-21:13 AII: *mettisten kaupitsija* 'kyyhkysten kauppaaja'
 LB: *Taubenkrämer*
 GVB: *duffuomongare*
 V/E: *vendentium columbas*

Jes-53:7 AIII: *keritsijä*
 LB: *Scherer*
 GVB: *klippare*
 V: *tondens (tondentis)*⁹⁸

Ilm-18:22 AII: *laulaja*
 LB: *Sänger*
 GVB: *songare*
 V/E: *canens (canentis)*

Hos-7:4 AIII: *leipoja*
 LB: *Bäcker*
 GVB: *bekaren*
 V: *coquens (coquentis)*

Toisinaan germaanisiet kielet ruotsi ja saksa käyttävät varsinaista tekijännimijohdosta, kun latinankielisenä vastineena esiintyy jokin muu substantiivisesti käytetty nomini:

⁹⁸ Olen merkinnyt latinankielisten partisiipin preesens -muotojen yhteyteen nominatiiviasun jälkeen myös sanan genetiivimuodon, koska siitä näkyy ilmaisutyyppille tunnusomainen *nt*-aines. Vieraskieliselle ilmaukselle annan sanaselityksen silloin, kun se poikkeaa merkitykseltään Agricolan ilmauksesta tai kun olen muusta syystä katsonut selityksen aiheelliseksi.

Jh-9:8	AII: <i>kerjääjä</i> LB: <i>Bettler</i> GVB: <i>tiggiare</i> V/E: <i>mendicus</i>	
Mt-21:13	AII: <i>vajehtaja</i> LB: <i>Wechsler</i> GVB: <i>weszlare</i> V/E: <i>nummularius</i>	'rahanvaihtaja'
Ap-5:23	AII: <i>wartia</i> LB: <i>Hüter</i> GVB: <i>wachtare</i> V/E: <i>custos</i>	'vartija, valvoja'

Agricolan teosten kielen yksinäisjohdokseen perustuvaa tekijännimeä vastaa potentiaalisissa lähtöteksteissä vain harvoin yhdyssana tai sanaliitto. Sivulausevastineita ei kulttuurisanakategoriassa juuri tavata. Seuraavissa kolmessa ensimmäisessä esimerkissä Agricolalla esiintyvää tekijännimeä vastaa yhdysilmaus vähintään yhdessä esikuvatekstissä. Viimeisessä esimerkissä henkilön toimeen tai tehtävään viittaavaa tekijännimijohdosta vastaa kahdessa tapauksessa relatiivilause:

Lk-16:20	AII: <i>kerjääjä</i> LB: <i>armer Mann</i> GVB: <i>en fattigh</i> V/E: <i>mendicus</i>	
Ps-129:7	AIII: <i>niittäjä</i> LB: <i>Schnitter</i> GVB: <i>skördemannen</i> V: <i>messor</i>	
Jes-49:17	AIII: <i>rakentaja</i> LB: <i>Baumeister</i> GVB: <i>vpbygggiare</i> V: <i>structor</i>	
Mk-11:15	AII: <i>myyjät ja ostajat</i> LB: <i>Verkäufer und Käufer</i> GVB: <i>them som sålde och köpte</i> V: <i>vendentes et ementes</i> E: <i>qui vendebant & emebant</i>	

Yhdyssanojen osuus tutkimusaineiston henkilöviitteisessä JA-johtimisessa kulttuurisanastossa on suuri. Raja yhdyssanan ja sanaliiton välillä on häilyvä ja yhteenkirjoittamisen vakiintumattomuuden takia tulkinnanvarainen. Yhdyssanoiksi ja kiinteiksi sanaliitoiksi olen tulkinnut kaikkiaan 29 tapausta. Valtaosa on kirjoitettu Agricolan tekstissä yhdyssanoiksi, mutta olen laskenut mukaan myös muutamia erilleen kirjoitettuja sanaliittoja. Seuraavat esimerkit osoittavat, että Mikael Agricolan teosten kielen yhdysilmauksia vastaavat monet erityyppiset tekstivastineet:

Jak-5:4	AIII: <i>elonleikkaaja</i> LB: <i>die euer Land eingeerntet haben</i> GVB: <i>som affbyrgde</i> V/E: <i>qui messuerunt</i>
Ilm-18:22	AII: <i>huilunsoittaja</i> LB: <i>Pfeifer</i> GVB: <i>pipare</i> V/E: <i>tibia canens (canentis)</i> ‘huilun soittaja’
Ilm-18:22	AII: <i>kandelein soittaja</i> LB: <i>saitenspieler</i> GVB: <i>harpare</i> V/E: <i>citharoedus</i> ‘lyyran tms:n soittaja’ ⁹⁹
Rom-9:21	AII: <i>savenvalaja</i> LB: <i>Töpfer</i> GVB: <i>en Pottomakare</i> V/E: <i>figulus</i>
Mk-9:3	AII: <i>vaatteen painaja</i> LB: <i>Färber</i> GVB: <i>ferghare</i> V/E: -

Henkilöviitteiseen kulttuurisanastoon lukeutuvien *JA*-johtimisten yhdystekijännimien ja niiden vieraskielisten tekstivastineiden kontrastiivisen tarkastelun tuloksena on todettava, että tutkittava sanasto osoittaa itsenäistä ja tulokielen huomioivaa, luontevaa kääntämisen tapaa. Koska kysymys on varsin käänöslainaherkästä sanastoaineksesta, on tulos merkittävä. Suomentajalla on ollut eväät toimia omaperäisesti. Joko omankieliset ilmaukset ovat olleet vakiintuneita ja tuttuja tai uuden sanaston muodostuskonventiot ovat olleet kääntäjän hallinnassa. Tutkimusaineiston laadun vuoksi ei ole mahdollista tarkastella sitä, kuinka usein suomentaja tulee valinneeksi suomenkieliseksi tekstivastineeksi tekijännimijohdoksen. Vaikuttaa kuitenkin siltä, että kääntäjä valitsee tarjolla olevista ilmaisumalleista mielellään juuri tekijännimen. Tämä ei välttämättä tarkoita sitä, että suomentaja on tietoisesti toiminut näin, sillä todennäköisesti *JA*-johdoksen valinnan taustalla on usein vakiintuneen ilmauksen automaattinen käyttö.

Myöhemmissä suomenkielisissä raamatunkäännöksissä Mikael Agricolan teosten kielen henkilötarkoitteiksi kulttuurisanoiksi tulkitut *JA*-tekijännimet säilyvät tyypillisesti tekijänniminä. Tulos kertoo osaltaan sanaryhmän leksikaalisesta luonteesta:

Jes-53:7	AIII: <i>keritsijä</i> R1642: <i>keritsijä</i> R1776: <i>keritsijä</i> R1933/R1992: <i>keritsijä</i>
----------	---

⁹⁹ Ks. Agricolalla esiintyvistä soittimennimityksistä tark. Häkkinen 2010, 328.

Hos-7:4	AIII: <i>leipoja</i> R1642: <i>leipoja</i> R1776: <i>leipoja</i> R1933: <i>leipoja</i> R1992: <i>leipuri</i>
Am-7:12	AIII: <i>näkijä</i> R1642: <i>näkijä</i> R1776: <i>näkijä</i> R1933: <i>näkijä</i> R1992: <i>näkijä</i>
Ap-5:34	AII: <i>lainopettaja</i> R1642: <i>lainopettaja</i> R1776: <i>lainopettaja</i> R1933: <i>lainopettaja</i> R1992: <i>lainopettaja</i>
Mt-21:13	AII: <i>mettisten kaupitsija</i> R1642: <i>mettisten kaupitsija</i> R1776: <i>kyyhkysten kaupitsija</i> R1938: <i>kyyhkysten myyjä</i> R1992: <i>kyyhkysenmyyjä</i>
Ap-16:14	AII: <i>purpurain caupitzija</i> R1642: <i>purpurain myyjä</i> R1776: <i>purpurain myyjä</i> R1938: <i>purppuranmyyjä</i> R1992: <i>joka – – kävi kauppa purppurakankailla</i>

Vaikka vuoden 1992 Raamatun kieli on aiempiin käännöksiin verrattuna syntaktiselta rakenteeltaan huomattavasti analyttisempää ja ns. lausemaisempää (ks. esim. Suihkonen, Paavo 1998), ei tämänkaltainen muutos ole vaikuttanut *JA*-johtimisiin, ihmisen tointa tai muuta tehtävää osoittaviin kulttuurisanoihin. Seikka implikoi kategorian vahvasti leksikaalisen luonteen, joka on säilynyt muuttumatta 1500-luvun ensimmäisistä Agricolan aikaisista käännösteksteistä nykysuomeen. Ero leksikaalisten ja leksikaalistumattomien *JA*-tekijännimien välillä on tässä suhteessa selvä (vrt. myös Suihkosen 1900-luvun raamatunkäännösten kieltä koskevan kontrastiivisen tutkimuksen tulokset, 1998, s. 83).

2. Jumalaan, Jeesukseen ja Pyhään Henkeen viittaavat nimitykset. Toisen *JA*-tekijännimien semanttisen pääkategorian muodostavat Jumalaan, Jeesukseen ja Pyhään Henkeen viittaavat johdokset. Niitä on aineiston 176:sta *JA*-tekijännimestä peräti 45. Johdoksista 32 tavataan vain tässä funktiossa. Osa Jumalaan ja Jeesukseen viittaavista johdoksista on erittäin runsaslukuisia, osa kerrallisia ilmauksia. Puhun jatkossa paikoin yleistäen Jumalaan viittaavasta sanastosta, vaikka ilmauksilla viitattaisiin teksteissä myös Jeesukseen tai Pyhään Henkeen (= kolmiyhteinen Jumala). Tarvittaessa mainitsen erikseen, mistä tarkoitteesta on kysymys. Kategoria on erityislaatuinen, koska siihen kuuluvat nimitykset viittaavat yhteiseen referenttiin (käytännössä kolmeen entiteettiin eli Jumalaan, Jeesukseen ja Pyhään Henkeen). Tästä johtuen kategoria on tarkasti rajattavissa: kaikki tiettyyn tarkoitteeseen viittaavat ilmaukset lukeutuvat siihen.

Jumalaan viittaavien *JA*-johdosten ryhmässä **kerrallisten** ilmausten joukko on suhteellisen suuri: yksittäisiä esiintymiä on 25. Niistä 20 esiintyy yksinomaan Jumalaan viit-

taavassa merkityksessä: *avittaja, elättäjä, hyvyyden jakaja, ilahuttaja, syntien kantaja, turvan katselija, kutsuja, ihmisten levittäjä, oikean uskon lipunkantaja, parantaja, pelastaja, päästäjä, uskon päättäjä, teiden raivoaja 'raivaaja', ruokkija, kaikkien kappaletten säätäjä, näkymättömäin tekijä, lahon tukkija, kappaletten uudistaja ja vapauttaja*.¹⁰⁰ Monet ilmauksista muodostuvat tekijännimen ja genetiivimuotoisen määritteen kokonaisuudesta. Mainittujen lisäksi tutkimusaineistossa on 5 kerrallisesti käytettyä *jA*-johdosta, jotka esiintyvät myös muussa käytössä: *hallitsija, (rauhan)tekijä, suojelija, (sydämen) tuntija* ja (*uudensyntymisen*) *saattaja* (mainitut määritteet liittyvät johdoksiin vain Jumalaan viitatessa). **Kahdesti** esiintyviä ovat *asettaja, johdattaja, pelastaja, sydämen / munas-kuutten tukkija ja valkistaja*.

Jumalaan viittaavien **kerran tai kahdesti** esiintyvien *jA*-johdosten kontekstiedot ovat kiinnostavat: edellä esitellyistä 29 *jA*-johdoksesta 24 on peräisin Agricolan Rukouskirjasta. Tulos vaikuttaa viestivän ilmaustyyppin ja tekstilajin vahvasta yhteydestä. Kahta tapausta lukuun ottamatta kaikki Rukouskirjan 24:stä kerran tai kahdesti esiintyvistä Jumalaan viittaavasta nimityksestä ovat peräisin yksityistä hartautta varten tarkoitetuista rukouksista (Rukouskirjan sivut 458–870) (ks. tark. esim. Heininen 2007a, 221). Agricola on koonnut rukoukset monista lähteistä ja käyttänyt työssään sekä uutta reformaatiokauden rukouskirjallisuutta että vanhakirkollisia, keskiaikaiseen perintöön nojaavia teoksia (esim. Heininen 2007a, 222). Myös *jA*-tekijännimiin perustuvien nimitysten esikuvat ovat peräisin usealta taholta. Kaikkiaan aineiston kerran tai kahdesti esiintyvät Jumalaan viittaavat *jA*-johdot vastaavat kahdeksan lähdetekstin tekstivastineita. Lähdeteksteistä kuusi on latinankielistä ja kaksi saksankielistä.

Jumalaan viittaavien kerran tai kahdesti esiintyvien tekijännimijohdosten taustalla vaikuttavat voimakkaimmin Erasmus Rotterdamilaisen rukouskirja *Precationes aliquot* (1. p. 1535) ja Tuomas Kempiläisen hartauskirja *De imitatione Christi* (1. p. n. 1418). Erasmus rukouksista on peräisin esikuva 5:lle *jA*-tekijännimeen perustuvalla Jumalan nimitykselle ja Tuomas Kempiläisen tekstistä 4:lle. Erasmus edustaa reformaatiokauden kirjallisuutta (vaikka ei itse varsinainen reformaattori olekaan) ja jälkimmäinen keskiaikaista perintöä. *Missale Aboensen* käännöksestä on peräisin 3 tapausta. Tarkasteltavat ilmaukset jakautuvat uuden ja vanhan kirjallisuuden kesken siten, että 10 esiintymää edustaa vanhaa perintöä ja 7 uutta kirjallisuutta. 1 esiintymä voidaan asettaa vanhan ja uuden välille: se on peräisin schwenckfeldiläisten rukouskirjasta *Bekantnus der sünden* (tark. teoksen taustasta Holma 2008, 25).¹⁰¹

Vain muutamaa poikkeusta lukuun ottamatta Agricolan yksittäisiä tai kahdesti esiintyviä Jumalaan viittaavia *jA*-johdoksia vastaa tekijännimijohdos myös lähtötekstissä. Tunnetuista latinankielisistä tekstivastineista (kaikkiaan 20 ilmausta) tekijännimiä on 17 (*aedificator, actor, auctor, curator, defensor, gubernator, illustrator, innovator, institutor, moderator, nutritor, propacator, protector; ablatrrix, fugatrix, nutrix, productrix*) ja saksankielisistä vastineista (kaikkiaan 3 eri ilmausta) tekijännimiä on 2 (*aussteyler, sündtrager*)¹⁰² (lähdetiedot Gummerus 1955; osin Heininen 2006; Holma 2008, 59, 97). Kolmen esiintymän osalta mahdollisesta lähtötekstistä ei ole käytettävissä tietoa (*avittaja* AI-669, *päästäjä* AI-227, *tekijä* AI-855).

Useammin kuin kahdesti Jumalaan viittaavia *jA*-johdoksia on tutkimusaineistossa 15. Monet näistä ovat koko aineiston yleisimpiä *jA*-johdoksia. Johdot *armahtaja* (10),

¹⁰⁰ En noteeraa tässä erillisiksi esiintymiksi samassa raamatunjakeessa identtisessä ympäristössä esiintyviä ilmauksia. Tällaisia tapauksia ovat kahdesti teksteissä tavattavat *lahon tukkija* ja *teiden raivoaja*.

¹⁰¹ Muut ilmaukset ovat peräisin seuraavista neljästä lähteestä: Capito: *Precationes christianae; De psalmodium usu liber; Hortulus animae* ja *Feurzeug Christenlicher Andacht*.

¹⁰² Agricolalla tavattavista *jA*-tapauksista kahta (*elättäjä* ja *pelastaja*) vastaa lähdeteksteissä kaksi eri vastinetta, sekä tekijännimi että jokin muu ilmaus.

lunastaja (58), *luoja* (51), *sovittaja* (8) ja *varjelija* (7) esiintyvät Agricolan teksteissä ainoastaan Jumalaan viittaavina nimityksinä. Myös Pyhään Henkeen viittaava *virvottaja* (3) esiintyy yksinomaan tässä merkityksessä. Muut 9 tapausta tavataan teksteissä myös muissa merkityksissä. Monet laajemmassa käytössä esiintyvät johdokset ovat myös Jumalaan viittaavina nimityksinä yleisiä: *antaja* (8, muuhun viittaavia 2), *holhooja* (8, muuhun viittaavia 1), *vapahtaja* (93, muuhun viittaavia 3). Nimityksillä *auttaja* (11, muuhun viittaavia 16), *lohduttaja* (21, muuhun viittaavia 3), *rakastaja* (5, muuhun viittaavia 9) ja *todistaja* (10, muuhun viittaavia 43) viitataan useammin muuhun tarkoitteeseen kuin Jumalaan. Kaikkiaan erityisen runsasesiintymäisiä ovat *vapahtaja* (93), *lunastaja* (59) ja *luoja* (51). Olen koonnut useammin kuin kahdesti Jumalaan (= Jumalaan, Jeesukseen ja Pyhään Henkeen) viittaavat *JA*-johdokset merkitys-, lukumäärä- ja lähdetietoineen taulukkoon 1:

Taulukko 1. Useammin kuin kahdesti Mikael Agricolan teosten kielessä esiintyvät Jumalaan viittaavat *JA*-tekijännimet.

	Jumalaan viittaavat	muuhun tarkoitteeseen viittaavat	yhteensä	AI Jumalaan viittaavat	AII Jumalaan viittaavat	AIII Jumalaan viittaavat
<i>antaja</i>	8	2	10	6	-	2
<i>armahtaja</i>	10	-	10	-	1	9
<i>auttaja</i>	11	16	27	5	-	6
<i>edestvastaaja</i>	4	1	5	1	2	1
<i>hallitsija</i>	4	1	5	3		1
<i>holhoja</i>	7	2	9	6	-	1
<i>lohduttaja</i>	21	3	24	7	4	10
<i>lunastaja</i>	58	-	58	37	3	18
<i>luoja</i>	51	-	51	32	5	13
<i>rakastaja</i>	5	9	14	5	-	-
<i>sovittaja</i>	8	-	8	7	1	-
<i>todistaja</i>	10	43	53	-	6	4
<i>vapahtaja</i> <i>vapa(u)ttaja</i>	92	3	95	41	21	30
<i>varjelija</i>	7	-	7	6	-	1
<i>virvottaja</i>	3	-	3	3	-	-

Runsaslukuisemmat nimitykset ovat kerran tai kahdesti esiintyvien Jumalaan viittaavien *JA*-johdosten tavoin Rukouskirjan teksteissä yleisempiä kuin muussa Agricolan tuotannossa. Kaikkiaan 15 tapauksesta ainoastaan *armahtaja* ja *todistaja* ovat tuntemattomia Rukouskirjassa (AI). Huomionarvoista on, että runsaslukuiset ilmaukset ovat tyypillisesti tunnettuja eri teoksissa; useammin kuin kahdesti esiintyvistä ilmauksista ainoastaan *rakastaja* ja *virvottaja* tunnetaan Jumalaan viittaavina nimityksinä vain yhdessä teoksessa (Rukouskirjassa). Rukouskirjan jälkeen yleisintä Jumalaan viittaavien *JA*-nimitysten käyttö on Vanhan testamentin teksteissä (AIII). Uudessa testamentissa *JA*-tekijännimiin perustuvia Jumalaan viittaavia nimityksiä on vähiten. Uuden testamentin esiintymistä selvästi yleisin on *vapahtaja* (92). Tapauksista valtaosa viittaa Jeesukseen.

Runsasesiintymäiset Jumalaan viittaavat *JA*-tekijännimet eroavat tekstuaaliselta alkuperältään kerran tai kahdesti tavattavista tapauksista. Jälkimmäiset kuuluvat vahvasti rukous- eli hartauskirjallisuuteen, mutta useammin kuin kahdesti esiintyvät liittyvät van-

hateamentillisiin teksteihin. Näitä ovat kaikkiaan 13 johdoksista 9: *armahtaja*, *auttaja*, *holhooja*, *lohduttaja*, *lunastaja*, *luoja*, *todistaja*, *vapahtaja* ja *varjelija*. Merkille pantavaa on, että runsasesiintymäiset Jumalaan viittaavat esiintymät painottuvat ylivoimaisesti psalmeihin ja Jesajan kirjaan. Ilmausten **vieraskielisiä vastineita** tarkastelemalla selviää, että tekstin suomentaja on saanut nimitysten mallin lähtöteksteistä, erityisesti kreikankielisestä ja latinankielisestä raamatunkäännöksestä. Seuraaviin esimerkkeihin olen poiminut tekstisanavastineet Lutherin Raamatusta, ruotsalaisesta vuoden 1541 Raamatusta, Vulgatasta ja Septuagintasta:

Jes-49:10	AIII: <i>armahtaja</i> LB: <i>Erbarmer</i> GVB: <i>förbarmare</i> V: <i>miserator</i> S: <i>ελεων</i>	
Jes-44:24	AIII: <i>lunastaja</i> LB: <i>Erlöser</i> GVB: <i>förloffare</i> V: <i>redemptor</i> S: <i>λυτρομενος</i>	
Jes-49:7	AIII: <i>lunastaja</i> LB: <i>Erlöser</i> GVB: <i>förloffare</i> V: <i>redemptor</i> S: <i>ρυσσμενος</i>	
Ps-78:36	AIII: <i>lunastaja</i> LB: <i>Erlöser</i> GVB: (78:35) <i>förlösare</i> V (78:33): <i>redemptor</i> S: (77:35) <i>λυτροτης</i>	
Jes-43:11	AIII: <i>vapahtaja</i> LB: <i>Heiland</i> GVB: <i>frelsare</i> V: <i>salvator</i> S: <i>σωζων</i>	
Jes-45:21	AIII: <i>vapahtaja</i> LB: <i>Heiland</i> GVB: <i>frelsare</i> V: <i>Deus iustus et salvans</i> S: <i>σωτηρ</i>	‘vanhurskas ja vapahtava Jumala’ ‘pelastaja, vapauttaja, vapahtaja’
Ps-106:21	AIII: <i>vapahtaja</i> LB: <i>Heiland</i> GVB: <i>frelsare</i> V: <i>salvator</i> S: (105:21): <i>σωζον</i>	

Mainitut nimitykset edustavat aineiston vakiintuneinta Jumalaan viittaavaa sanastoa. Kuten annetuista esimerkeistä näkyy, suomekielisen käännöksen tekijännimeä vastaa tavallisesti tekijännimi myös vieraskielisissä esikuvissa. Tästä on myös poikkeuksia, mutta erikseen voidaan todeta kreikankielisen vastineen olevan lähes aina joko varsinaisella tekijännimijohtimella muodostettu tai partisiippiin pohjainen substantiivistamisen kautta syntynyt tekijännimi. Latinankielisenä vastineena esiintyy tyypillisesti varsinaisella tekijännimijohtimella muodostettu ilmaus. Kuten esimerkeistä näkyy, eri kielten vastineet eivät vastaa aina poikkeuksetta samoja ilmauksia. Vakiintuneimmat tekijännimeen perustuvat nimitykset ovat säilyneet vuosisatojen ajan pääosin muuttumattomina myös suomenkielisen Raamatun käännöksissä:

Jes-49:10

AIII-496: – – Eipe heiden pide isoman eike ianoman. Ja helleh eli Auringo ei pide heite poltaman. Sille ette heiden **Armactaians** heite wiepi / ia iodhattapi heiet Wesilectein tyge.

R1776: Ei heidän pidä isooman eikä janooman, ei helle eikä aurinko pidä heitä polttaman; sillä heidän **armahtajansa** johdattaa heitä, ja vie heitä vesilähteille.

R1933: Ei heidän tule nälkä eikä jano, ei hietikon helle eikä aurinko satu heihin, sillä heidän **armahtajansa** johdattaa heitä ja vie heidät vesilähteille.

R1992: Eivät he näe nälkää, ei heidän tule jano, ei heitä ahdistaa helle eikä auringon polte, sillä heitä ohjaa heidän **armahtajansa**, joka vie heidät lähteiden ääreen.

Ps-95:6

AIII-351: Tulcat / cumartacam / ia poluillen langetkam / ia mahanlaskecam HERRAN meiden **Loian** eteen.

R1776: Tulkaat, kumartakaamme ja polvillemme langetkaamme, ja maahan laskeukaamme Herran meidän **Luojamme** eteen!

R1933: Tulkaa, kumartukaamme ja polvistukaamme, polvillemme langetkaamme Herran, meidän **Luojamme**, eteen.

R1992: Tulkaa, kumartukaa maahan, polvistukaamme Herran, **Luojamme**, eteen.

Toisinaan aiemmin käytetty nimitys on vaihdettu mutta tekijännimi ilmaisukeinona säilytetty. Tämä koskee erityisesti Jumalaan viittaavaa nimitystä *vapahtaja*. Uusimmasta Vanhan testamentin käännöksestä nimitystä ei tavata enää lainkaan. Johdos on selvästi haluttu vakiinnuttaa Uuden testamentin sanastoon Jeesukseen viittaavaksi ilmaukseksi. *Vapahtaja* on myös uusimmassa käännöksessä kirjoitettu säännönmukaisesti isolla alkukirjaimella. (Ks. Toivanen & Soinila 1992 s.v. *Vapahtaja*; vrt. myös Toivanen & Soinila 1993; ks. pyhien nimien kirjoitusasusta ennen ja nyt Kolehmainen 2003.) Useimmiten Vanhan testamentin Jumalaan viittaava *Vapahtaja* on uuteen käännökseen korvattu nimityksellä *Pelastaja*:

Jes-45:15

AIII-492: TOTisesta sine olet yxi Salattu Jumala / sine Israelin Jumala se **Wapactaia**.

R1776: Totisesti sinä olet salattu Jumala, sinä Jumala, Israelin **Vapahtaja**.

R1933: Totisesti, sinä olet salattu Jumala, sinä Israelin Jumala, sinä **Vapahtaja**.

R1992: Totisesti, sinä olet salannut itsesi, Jumala, sinä Israelin Jumala, **Pelastaja!**

Jumalaan viittaavien tekijännimien säilyneisyys erikielisissä ja eri-ikäisissä käännöksissä koskee nimenomaan psalmien ja Jesajan kirjan tapauksia. Muiden tekstien osalta ilmaisukeinojen käyttö on moninaisempaa. Tulos viittaa siihen, että tekijännimeen perustuva ilmaisutyyppi on kuulunut erityisesti tekstilajeihin, joita edellä mainitut tekstit (tai niiden osat) edustavat. Olen tutkimuksessani selvittänyt Jumalaan viittaavien tekijännimien vastineet järjestelmällisesti Vanhan testamentin alkutekstiin perustuvista käännöksistä, kreikkankielisestä Septugintasta ja latinankielisestä Vulgatasta. Jo tällä perusteella voidaan Jumalaan viittaavan tekijännimiasuisen nimitysmallin todeta juontuvan vähintään ajalta 100–200 vuotta eaa. (= Septuagintan kääntämisaikajako). Agricola ei osannut hepreaa, eikä hän siis kääntänyt Vanhaa testamenttia suoraan alkuteksteistä. Näin ollen hepreankielisen tekstin alkuperäinen rakenne on voinut vaikuttaa käännökseen vain välillisesti.

Agricolan kääntämissä psalmeissa esiintyviä Jumalaan viittaavia *JA*-tekijännimiä on 9, joista tavataan 32 yksittäistä esiintymää. Nimityksiä esiintyy sekä valitus- että ylistyspsalmeissa (psalmien tyyppiäosta ks. esim. Smend 1989, 155, 157; tark. Gunkel 1998 [1933]). Lähempi tarkastelu osoittaa, että vakiintuneet, ainoastaan Jumalaan viittaavat nimitykset kuuluvat vahvasti ylistyslaulujen eli hymnien yhteyteen ja käytöltään vakiintumattomammaksi luonnehdittava mutta ainekseltaan monipuolisempi sanasto keskittyy valituspsalmeihin. Tulos vaikuttaa odotuksenmukaiselta siinä valossa, että juuri ylistyslaulut ovat aikanaan vaikuttaneet monin tavoin muihin psalmilajeihin (esim. Smend 1989, 157).¹⁰³ Agricolan kääntämissä ylistys- ja valituspsalmeissa Jumalaan viittaavia *JA*-johdoksia käytetään keskenään samantyyppisesti:

ylistyspsalmeja

Kijtteket site HERRA / Sille se HERRA ombi **Armachtaia** / Kijstostweisacat henen Nimelens / sille se ombi suloinen AIII-415-Ps-135:3).

HERRA on minun Turuan / ia minun **Lunastaian** (AIII-237-Ps-19:18).

valituspsalmeja

Mutta mine olen Radholinen ia Kieuhe / rienne Jumala minun tykeni / Sille sine olet minun **Auttaian** ia **Pelastaian** / minun Jumalan Ele viwyte (AIII-310-Ps-70:7).

Sille mine olen Kieuhe ia waiuanen / Mutta HERRA surepi minun edesteni / Sine olet minun **Auttaian** ia **wapactaian** / Minun Jumalan ele wiwy (AIII-268-Ps-40:18).

¹⁰³ Kehityskulku vastaa Agricolan sanaston yleisesti heijastelemaa kehitystä, eli diakronisesta näkökulmasta tarkasteltuna alkuperäisemmässä tekstilajissa tavataan vakiintuneita ja laajalevikkisiä ilmauksia ja myöhemmässä tekstilajissa samaan skeemaan perustuvaa vakiintumattomampaa ja monilukuisempaa sanastoa.

Eksegeettisessä tutkimuksessa tämänkaltaiset Jumalaan viittaavat ilmaukset (*Siionissa asuva; syntien anteeksiantaja*) luetaan ylistyspsalmien hepreankieliselle alkutekstille ominaisiksi piirteiksi. Vastaavat rakenteet on todettu hyvin tavallisiksi myös muissa kuin israelilaisista alkuperää olevissa vanhoissa hymneissä. (Smend 1989, 157.) Seikka on käsillä olevan tutkimuksen kannalta varsin kiinnostava, sillä se kytkee Agricolan runsasesiintymäisen Jumalaan viittaavan *JA*-tekijännimeen perustuvan sanaston lopullisesti ikivanhaan traditioon.¹⁰⁴ Nimeämismalli ei juonnu siis vain vanhasta keskiaikaisesta uskonnollisesta kirjallisuudesta (vrt. *Rukouskirjan* yksittäiset Jumalaan ja Jeesukseen viittaavat nimitykset) vaan olennaisesti kauempaa, vanhan testamentin alkuteksteistä, vähintään kahden ja puolen vuosituhannen takaa.¹⁰⁵

Kirjoitettu sana on kuulunut erottamattomana osana kristinuskoa sen alkutaipaleelta lähtien. Keskeiseen kristilliseen käsitteistöön on kirkolliseen elämään kuuluvien käsitteiden ja niiden mukana lainattujen nimitysten (esim. *kirkko* ja *pappi*) lisäksi lukeutunut raamatunteksteihin liittyvää keskeistä sanastoa. Tähän sanastoon ovat varmasti kuuluneet sellaiset nimitykset kuin *luoja* ja *vapahtaja* (ks. Rapola 1955, 121). Tapaukset edustavat käänöslainoja, jotka on muodostettu suoraan uskonnollisen kielen aineksiksi. Niiden ns. hengellistyminen on tapahtunut todennäköisesti suhteellisen nopeasti (ks. käsitteestä Mielikäinen 2000; aiheesta myös Rapola 1955, 113–114, 121; ks. myös tämän tutkimuksen luku 2.3.1.1). Tarkasteltavaan sanastoon kuuluu **uskonnollisen merkityskomponentin voimakkuuden** osalta eritasoisia ilmauksia. Monet ilmaukset (esim. *auttaja, lohduttaja*) rinnastuvat 1800-luvun ja 1900-luvun uskonnolliseen uudissanastoon. Uskonnollisessa kontekstissa esimerkkien kaltaiset tapaukset ovat selvästi hengellisiksi sävyttyneitä vaikka morfologisesti vastaavilla ilmauksilla voi olla kielessä myös muuta käyttöä. Aineistossa on myös metaforisesti käytettyjä sanoja, joita ei uskonnollisesta kontekstistaan, tutusta skeemastaan tai edes nimityksen taustalla olevasta referentistä huolimatta lueta uskonnollisen kielen yksiköiksi (esim. *lahon tukkija, ruokkija*).

Uskonnollisen merkityskomponentin voimakkuus korreloi **leksikaalistuneisuuden** kanssa. Tutkimusaineiston *JA*-johtimisissa Jumalaan viittaavissa nimityksissä on leksikaalisuudeltaan eriasteisia ilmauksia. Skaalan toista ääripäätä edustavat runsaslukuiset sekä raamatunteksteissä että muussa uskonnollisessa kirjallisuudessa tunnetut ilmaukset (esim. kontekstista ja tarkoitteesta riippuen *Luoja, Lunastaja, Vapahtaja; luoja, lunastaja, vapahtaja*; ks. pyhien nimien eris- ja yleisnimisyydestä Kolehmainen 2003, 25–26) ja toista ääripäätä kerralliset, tyypillisesti hartauskirjallisuudesta peräisin olevat ilmaukset. Ääripäiden väliselle jatkumolle sijoittuvat edellisiä vähälukuisemmat ja myös ihmisestä muissa tekstikonteksteissa käytetyt *rakastaja-* ja *todistaja-*tyyppiset tapaukset. Ainakin runsaslukuisten ja laajalti teksteissä tavattavien *JA*-johtimisten ilmausten osalta on kysymys selvistä uskonnollisista käsitteistä ja niiden nimityksistä. Harvalukuisten ilmausten käsittä-

¹⁰⁴ Raamatun kieleen kuuluu monia kielen piirteitä, jotka periytyvät varhaisista alkuteksteistä. Usein tällaiset erityispiirteet ymmärretään nimenomaan uskonnolliseen kieleen ja sen tyyliin kuuluviksi (ks. hepreankielisistä vaikutteista esim. Kela 1998; 2007; myös Kuningas-Autio 1998; ks. kreikan kielen vaikutuksesta esim. Itkonen-Kaila 1997; Salmi 2010; yleisesti alkukielten vaikutuksesta myös Rapola 1967; 1968; Mielikäinen 1992; 2000).

¹⁰⁵ Jesajan kirja on laaja tekstien joukko, josta voidaan edelleen erottaa erilaisia kokonaisuuksia mm. sisällöllisin perustein. Tarkasteltavan sanaston kaikki tekstiesiintymät ovat kahta tapausta lukuun ottamatta peräisin Jesajan kirjan lukujen 44–66 muodostamasta kokonaisuudesta. Valtaosa sanastosta esiintyy luvuissa 40–55, joiden historiallinen konteksti on tutkimuksessa ajoitettu Babylonian pakkosiirtolaisuuden aikaan ja vuoden 587 eaa. jälkeiseen tilanteeseen. Kirjoitusajankohta voitaneen ajoittaa vuoden 550 eaa. tienoille. Mainitut Jesajan kirjan luvut liittyvät yhteen sisällöllisesti ja muodollisesti, ja niitä on pidetty saman kirjoittajan (nk. Deuterotesajan) laatimina. (Ks. tark. Melugin 1976; aiheesta kootusti ja tiivistetysti esim. Smend 1989, 108–109, 115–117; Oswalt 1998.) Psalmien ajoitukset ovat huomattavasti epävarmempia. Joka tapauksessa niitä voidaan ainakin kokonaisuutena pitää Jesajan kirjan tekstejä nuorempina. (Ks. Smend 1989, 153, 155; tark. Gunkel 1998.)

minen uskonnolliseen käsitteistöön kuuluviksi on ongelmallisempaa, vaikka niiden toteutuma skeema kuuluukin tähän yhteyteen vahvasti.

Sekä tiettyjen *JA*-johtimisten ilmausten varhaisesta vakiintuneisuudesta että koko skeeman tunnettuudesta todistaa osaltaan se, että Jumalaan, Jeesukseen ja Pyhään Henkeen viittaavat *JA*-johtimiset nimitykset ovat tunnettuja myös muissa 1500-luvun suomenkielissä uskonnollisissa teksteissä. Esimerkiksi Westhin koodeksissa (1540-) tavattavia Jumalaan ja Jeesukseen viittaavia ilmauksia ovat *vapahtaja*, *luoja* (*loija*), *lunastaja* (myös *jällenslunastaja*), *päästäjä*, *sovittaja* ja *edevastaaja*. Ilmausta *päästäjä* lukuun ottamatta kaikki kuuluvat Agricolalla useammin kuin kerran tavattaviin nimityksiin. Pyhään Henkeen viittaavia ja myös Agricolalla useammin kuin kerran tavattavaa nimitystä ovat (*Herran lahjan*) *antaja*, *lohduttaja* ja *virgottaja*. Pyhään Henkeen viittaava *lohduttaja* tavataan myös Uppsalan evankeliumikirjan (1540-) katkelmassa. Uppsalan koodeksi B 28:ssa (1540-) tavataan nimitykset *luoja* ja *vapahtaja*, mutta myös Agricolalla tuntematon *johdattaja*. Esiintymät tavataan rukous- ja uskontunnustusteksteissä. Myös Jaakko Finnon Rukouskirjassa (1583) tavattavat ilmaukset ovat jo mainittuja.¹⁰⁶ Selvää on, että Jumalaan viittaavat raamatulliset *JA*-johdokset edustavat jo 1500-luvun uskonnollisessa (suomen) kielessä vakiintunutta sanastoa (vrt. myös Vartiainen 1998, 180). Samat ilmaukset kuuluvat raamatunkieleen ja muuhun uskonnolliseen kieleen yhä nykyään, noin 500 vuotta myöhemmin (ks. sanastosta esim. Toivanen & Soinila 1992; 1993).

Mikael Agricolan teosten kielelle ja ainakin vanhalle uskonnolliselle kielelle on tyypillistä, että Jumalaan ja Jeesukseen viitataan erittäin monilla nimityksillä. Yksin *JA*-tekijännimeen perustuvia ilmauksia on Agricolan teksteissä viidettäkymmentä. Tarkasteltaessa tietyistä tarkoitteesta kielessä käytettäviä tai käytettyjä nimityksiä puhutaan tavallisesti onomasiologisesta tutkimuksesta. Onomasiologia on tässä mielessä synonyymien tutkimusta. Aina ei kuitenkaan ole selvää, mitkä ilmaukset olisi luettava synonyymiksi. Perinteisestä onomasiologiasta Agricolalla esiintyvien Jumalaan viittaavien ilmausten tutkimus eroaa siinä, ettei siinä ole kysymys tietyn tarkoitteen yleisessä kielenkäytössä ja toisiaan vastaavissa funktioissa saamista nimityksistä, vaan yksittäisissä teksteissä toisistaan poikkeavissa konteksteissa ja merkityksissä tavattavasta samaan tarkoitteeseen viittaavasta ja luonteeltaan kuvailevasta sanastosta (ks. luku 3.1.3.3).

Kun tarkastellaan Jumalaan tai Jeesukseen viittaavia nimityksiä, niiden taustalla oleva tarkoite pysyy karkeasti ottaen aina samana. Tarkoitteiden viittausalat eli denotaatiot eivät kuitenkaan välttämättä vastaa toisiaan. Koska synonymia edellyttää referenttien viittausalojen vastaavuutta, voidaan synonymiasta puhua vain, kun synonyymeiksi oletetut ilmaukset ovat eri konteksteissa korvattavissa toisillaan. Jumalaan ja Jeesukseen viittaavia ilmauksia Lars Levi Læstadiusen saarnoissa tarkastellut Markku Ihonen (1986) toteaa, että olisi mielettöntä kutsua sellaisia samassa tekstissä esiintyviä Jeesukseen viittaavia nimityksiä kuin *opettaja* ja *jumalan karitsa* keskenään synonyymeiksi (mt., 108–109). Myös käsiteltävän tutkimusaineiston *JA*-tekijännimeen perustuvat Jumalan ja Jeesuksen nimitykset ovat tyypillisesti **samaviitteisiä**. Samaviitteisiä ilmauksia koskevan määritelmän mukaan niiden oletetaan esiintyvän samassa tekstissä. Tämä ei toteudu tutkimusaineiston suhteen. Seuraavat esimerkit eivät esiinny keskenään samassa tekstissä:

¹⁰⁶ Liturgisiin teksteihin Jumalaan ja Jeesukseen viittaavat *JA*-johdokset eivät juuri kuulu. Esimerkiksi Agricolan pappien käyttöön tarkoittamat tekstit, Juustenin Messu (1575) tai *Yx Kijtossana ia Rucous wden vuoden päivänä* (1590-) eivät sisällä tällaista sanastoa.

Sine olet minun loijan / minun **auttajian** / minun **tekijen** / ja minun **lunastajian** (AI-737).

-- me olema heneste tulluet / ninquin Iseste eli **Loiasta** (AII-362-reun2).

-- heiden **Armactaians** heite wiepi / ia iodhattapi -- (AIII-496-Jes-49:10).

Mainituissa esimerkeissä keskenään samaviitteisiä ilmauksia ovat *auttaja*, *tekijä* ja *lunastaja*. Samaviitteisyyttä koskevan peruskriteerin mukaan esimerkiksi *lunastaja* ja *armahtaja* taas eivät ole samaviitteisiä, koska ne esiintyvät eri teksteissä. Uskonnollinen kieli on tässä yhteydessä kuitenkin luontevaa ymmärtää yhdeksi ”tekstialueeksi”, jonka sisällä samaan tarkoitteeseen viittaavat ilmaukset voidaan tulkita keskenään samaviitteisiksi.

Osa tutkimusaineiston *jA*-johtimisista Jumalaan ja Jeesukseen viittaavista nimityksistä vaikuttavat pragmasemanttisesti vastaavan sellaisia tunnettuja Jumala- ja Kristus-metaforia kuin *isä*, *kuningas*, *paimen* ja *sotapäällikkö*. Tutkimusaineiston Jumalaan viittaavista *jA*-tekijännimistä selvästi **metaforisina ilmauksina** voidaan pitää nimityksiä *spitaalın holhooja* ’sairaalan hoitaja’¹⁰⁷, *orvoilasten holhooja*, *oikean uskon lipunkantaja*, *lahon tukkija* ja *teiden raivooja* ’teiden raivaaja’:

Sille ette Christus ombi se **Spitalin holhoija** / ioca eij miteken mwta teghe / mutta nijte Saijrahita wartioijtze / catzo / heite holho / heite autta / heite wahwista / ia teruexi tekepi (AI-853).

Catzo sis / Sille sine näet tuskat ia surut / Se on sinun käsises / Sinun päles se kieuhe itzens-lootta / ia sine olet **Oruoilasten Holhoia** (AIII-225-Ps-10:14).

Amen O Jesu Christe / sine sen ijancaikisen awtudhen päruchtinas / iollen Ise caiken wallan andoi / tawalisten hywuytten iacaijaxi / ia sen **oijkean wskon lipunkandaijaxi** pannut on (AI-481).

Ja sinun cauttas pite se ylesrakettaman / quin cauuan autiana on ollut / ia sinun pite ydhen perustoxen laskeman / ioca ijancaikisesta pysymen pite. Ja sinun pite cutzuttaman **Lahon tuckiaksi** / ia **Tiedeın raıuoıaxi** / ette sijnä asuu sadaısijn (AIII-514-Jes-58:12).

Mainittuja tapauksia voidaan luonnehtia ns. **vertaileviksi metaforiksi**. Niiden yhteydessä ei esiinny vertailusanaa, eli ne eivät ole varsinaisia vertauksia (ks. tark. esim. tämän tutkimuksen luku 2.3.1.2). Käytännössä osoittautuu hankalaksi erotella Jumalaan viittaavia *jA*-johdoksia metaforisiin ja konkreettisiin ilmauksiin. Tähän on syynä tarkoitteen yli-luonnollinen ja kaikkivoipainen luonne (ks. tästä myös Barrett & Keil 1996; myös Pires de Oliveira 1999; vrt. myös Siikala 1992, 160). Jumala ei ole niin kuin tai ikään kuin luojaja, elättäjä, holhooja, ruokkija, pelastaja, rauhantekijä ja suojeleja, vaan hänen voi ajatella olevan konkreettisesti näitä kaikkia:

O sine Inhimisten **holhoija** / toista lupausta anda (AI-661).

Ja sine ioca olet totinen walkeus / ilman laskemat / ijancaikinen auringo / caikija wirghotta-pa / **elletteijä** / **ilahuttaija** / ette madhaijsit meiden mielene yleswalghasta (AI-664).

¹⁰⁷ Sairaalaa merkitsevä *spitaali* (vrt. *hospitaali*) ja sairauden nimitys *spitaali* ovat etymologisesti samaa alkuperää (ks. kehityksestä tark. Hakulinen 1968, 238).

Ja etteij semmotoijnen kiusaus / iota me nyt kersime / meite wahingottaisi / ettes meiden **szoijelijam** olet (AI-525).

O Jumala **rauhan teckije** / ja **racastaija** -- (AI-650).

Jumalaan, Jeesukseen ja Pyhään Henkeen viittaavaa sanastoa analysoitaessa on olennaista ottaa huomioon tarkoitteiden tavanomaisista entiteeteistä poikkeava luonne; kysymys on yliluonnollisista olennoista, joiden luonteen ja ominaisuuksien kuvaamiseen ihmisen on täytynyt luoda tietyt kielelliset keinot. Vaikka valtaosa aineiston Jumalaan viittaavista *JA*-johdoksista on edellisen ajatuksen perusteella selitettävissä **konkreettistarkoitteiksi** ilmauksiksi, voidaan niistä erottaa toisaalta vaivattomasti Lakoffin ja Johnsonin (1980) metaforakäsitystä seuraten erityisiä **metaforisia käsitteitä**, joiden edustaman perusajatuksen ympärille muut ilmaukset ovat syntyneet. Tutkimusaineiston Jumalaan viittaavista *JA*-tekijännimistä voidaan muodostaa ainakin seuraavat metaforiset käsitteet: JUMALA ON KAIKKIVALTIAS JA KAIKKIVOIPA LUOJA, JUMALA ON VAPAHTAJA, JUMALA ON LOHDUTTAJA sekä JUMALA ON SUOJELIJA JA HUOLEHTIVA ISÄ.

Metaforisen käsitteen JUMALA ON KAIKKIVALTIAS JA KAIKKIVOIPA LUOJA ympärille asettuvat luontevasti **metaforiset ilmaukset** *hallitsija, haltija, asettaja, kaikkien kappalletten säätäjä, kappalletten uudistaja, uskon päättäjä, sydämen tuntija, sydämen / munas-kuutten tutkija, uudensyntymisen saattaja, näkymättömään tekijä ja lahon tukkija*.¹⁰⁸ Metaforisen käsitteen JUMALA ON VAPAHTAJA perustalle taas voidaan selittää muodostuneen ilmaukset *armahtaja, lunastaja, sovittaja, edestvastaaja, päästäjä, pelastaja ja syntien kantaja*; käsitteen JUMALA ON LOHDUTTAJA ympärille ilmaukset *pelgon poisottaja, kyne-litten edesvetäjä ja murhen karkottaja*, sekä metaforisen käsitteen JUMALA ON SUOJELIJA JA HUOLEHTIVA ISÄ yhteyteen metaforiset ilmaukset *holhooja, suojelija, turvan katselija, auttaja, antaja, elättäjä, ruokkija ja hyvyyden jakaja*. Näiden metaforisten käsitteiden ympärille muodostuneet ryhmät sisältävät erityyppisiä edustajia. Toiset ilmaukset ovat hyvin lähellä metaforisen käsitteen sisältämää ajatusta ja toisia voidaan pitää kategoriansa epätyypillisinä edustajina. Saman käsitteen yhteyteen muodostuneet metaforiset ilmaukset eivät ensisijaisesti muodosta synonyymien sarjaa, vaikka joukossa voi olla merkitykseltään myös toisiaan läheisesti vastaavia tapauksia.¹⁰⁹

Nimeämistäni metaforisista käsitteistä ja niiden yhteyteen kuuluvista metaforisista ilmauksista käy ilmi metaforan osittaisuutta ilmaiseva luonne: tietyn metaforisen käsitteen etualaistuttua muut samaan tarkoitteeseen liitettävät ominaisuudet väistyvät. Esimerkiksi nimitys *luoja* perustuu yhteen ja nimitys *varjelija* toiseen Jumalaan liitettävään piirteeseen (ns. lähde- ja kohdealueen osittainen vastaavuus). Lakoffin ja Johnsonin (1980) osittaisuuden käsitteen saaman teologisen ulottuvuuden on Jumala- ja Kristus-metaforien tutkimuksessa huomionnut myös Nelly Stienstra (1993). Jumalaan viittaavissa metaforissa joudutaan käytännössä määrittelemään toinen metafora toisen avulla (ks. tark. mt., 50–51). Agricolan teosten kielen Jumalaan ja Jeesukseen viittaavat *JA*-johtimiset metaforiset ilmaukset esiintyvät tyypillisesti predikatiivirakenteessa, mikä tuo korostetusti esiin niiden osittaisuutta ilmaisevan luonteen:

¹⁰⁸ Osa JUMALA ON KAIKKIVALTIAS JA KAIKKIVOIPA LUOJA -metaforisen käsitteen ympärille kokoamista ilmauksista voitaisiin laajempaa Jumalaan viittaavaa sanastoa tarkasteltaessa ryhmitellä myös toisin, ns. JUMALA ON KUNINGAS -käsitteen yhteyteen (vrt. ns. Messias-odotus; ks. myös Kolehmainen 2003, 26).

¹⁰⁹ Ihonen (1986) ei viittaa tutkimuksessaan Lakoffiin & Johnsoniin (1980), mutta hänen metaforakäsityksensä vaikuttaa vastaavan heidän näkemystään. Ihosen mukaan Læstadiuksen saarnojen Jumalaan ja Jeesukseen viittaavat nimitykset verkkoutuvat muutamien merkityksiltään yleisempien ydinilmausten ympärille. Ydinilmaukset ovat merkitykseltään yleisluonteisimpia ja käyttörajoituksiltaan väljimpiä (109–116).

Sille ette sine HERRA olet caikein paras / ja yxines ylimeinen / sine yxinens wäkewin / sine teusin teruehys / sine yxines mackein / ja paras **lodhuttaija** / sine yxines caunihin / ja rackahin / sine yxines callihin ja cunniallisin ylitze caikein (AI-537).

– – rienne Jumala minun tykeni /Sille sine olet minun **Auttaian** ia **Pelastaian** – – (AIII-310-Ps-70:7).

Tesse ylesluetan Jumalan Hyuetteghot / ette hen **Loia** on – – (AIII-430-Ps-146:0).

Käytännössä predikatiivirakenne on syntaktisesti ongelmallinen. Predikatiivirakenteeseen eli ekvatiivilauseeseen liittyvä keskeinen kysymys on, kumpi ilmaus on tulkittava subjektiksi ja kumpi predikatiiviksi. Kriteerinä voidaan esittää, että subjektiksi tulee ymmärtää vakiintuneempi ja perusluonteisempi ilmaus, kokonaisuuden paremmin kattava osapuoli. (Esim. Ikola, O. 1973; Kelomäki 1997, 12–13, 151–152; ks. metaforarakenteen näkökulmasta Black 1993, 27–28; aiheesta kokonaisvaltaisesti Kelomäki 1997).

Edellä tutkimusaineiston Jumalaan viittaavia ilmauksia on tarkasteltu monesta näkökulmasta puuttumatta varsinaisesti sanaston taustalla olevaan **nimitysfunktioon**. Toisinaan sellaisia kristilliseen Jumalaan viittaavia nimityksiä kuin *herra, isä, taivaan isä* ja *luoja* tapaa (muussa kuin teologisessa) kirjallisuudessa luokiteltuina **eufemismeiksi** (ks. esim. Palmgren 1986, 117–118). Eufemismit ovat kieliyhteisössä tabuina pidettyjen ilmausten korvikkeita, ja niiden käyttö on alkuaan peräisin kansanuskosta (ks. tark. Nirvi 1944; Itkonen, Erkki 1966, 128, 371; Allan & Burrige 1991; Varis 1998, 156–; erit. nykysuomen tabuista ks. vmt. s. 159.)¹¹⁰ Tulkinta kristinuskon teksteissä esiintyvien Jumalaan viittaavien nimitysten eufemismisyydestä ei saa tukea todellisesta uskonnollisesta kielenkäytöstä. Ilmaukset *Herra, Isä* ja *Luoja* esiintyvät tekstikonteksteissaan *Jumalanimityksen* rinnalla, samassa yhteydessä. Kysymys ei voi olla Jumalan varsinaisen nimen kiertämisestä ja peittämisestä. Suomenkielisissä käännöksissä on Agricolasta lähtien menetelty tältä osin alkutekstien ja aiempien käännösten mukaisesti. Jumalan nimen julki-lausumista ei ole kristinuskoon liittyvissä teksteissä tarvinnut karttaa:

MIne vskon **Jumalan** päle **Isen** caikiualtian / **loijan** tajuan / ia maan (A0-008).

HERRA meiden **Jumalan** / ioca olet caickein **Loija** / ja olet hirmulinen / ja laupias / ioca aijnoa olet hywe / Ja yxinens se cochtolinen / ia kelpaua **Kuningas** / yxinens waca (AI-182-2Mkk-1:24).

O **Jesu Christe** Inhimisen Sickien ia lonnon / **lunastaija** ia **loija** / sine ioca sanoit (AI-463).

Koska Agricolan teosten kielen Jumalaan ja Jeesukseen viittaavien ilmausten runsautta ei voi selittää eufemismeilla ja kiertoilmausten tarpeella (vrt. myös Ihonen 1986, 133), on syitä etsittävä toisaalta. Jumalan ominaisuuksien, luonteen ja käyttäytymisen kuvaaminen on ihmiselle haasteellista, koska kysymys on oman havaintomaailmamme ulkopuolisesta tarkoitteesta. Ihmiselle on tyypillistä selittää tällaisia referenttejä **antropomorfistisesti**. Antropomorfismissa on kysymys ihmisenkaltaistamisesta eli inhimillisten ominaisuuksi-

¹¹⁰ Kysymyksessä olevat affektipitoiset käsitteet toimivat tyypillisesti attraktiokeskuksina ja keräävät ympärilleen moninaisen ja rikkaan nimitysten joukon (ks. Itkonen, Erkki 1966, 394–395; Länsimäki 1975, 276; Kulonen 2006; myös Ihonen 1986, 108; Nummila 2008).

en liittämistä esimerkiksi luontoon, eläimiin ja elottomiin tai kuvitteellisiin tarkoitteisiin. Erityisesti antropomorfismi liittyy ihmisen jumalakäsitykseen: ihmiselle on ominaista käsittää jumala ihmisen kaltaiseksi olennoiksi ja luonnehtia tätä ihmiseen liittyvien roolien ja toiminnan avulla. Sellaiset kristinuskon keskeiset metaforat kuin *isä*, *kuningas*, *paimen* ja *Jumalan poika* ovat tyypiltään antropomorfismeja. (Esim. Guthrie 1980; Barret & Keil 1996, 220, 221; Stallman 1999, 3; NS s.v. *antropomorfismi*; ks. myös Soskice 2007, 1–6; antropomorfismin ja metaforan läheisyydestä erit. Stallman 1999; Kela 2009; vrt. myös ikivanhoihin uskonnollisiin symboleihin, Siikala 1992.)

Jumalaan, Jeesukseen ja Pyhään Henkeen viittaavat *JA*-johtimiset nimitykset ovat luonteeltaan tarkoitettaan kuvailevia ilmauksia. Ne ovat osa raamatunkielen ja sitä kautta myös muun uskonnollisen kielen suurta verbaalisten Jumalaan viittaavien kielikuvien valikoimaa. Jumalan kuvauksella on ollut merkittävä rooli uskonnollisessa tekstissä, josta tutkimusaineiston Jumalaan viittaavat tekijännimet ovat osoitus. Eritoten prototyypisinä pidettävät tekijännimet eli deverbaaliset tekijää osoittavat johdokset viittaavat tekijän elollisuuteen. Denominaalisia tai edes muilla deverbaalisilla johtimilla muodostettuja sanoja aineiston Jumalan nimityksissä ei esiinny. Aineiston Jumalaan viittaavat nimitykset perustuvat selvästi inhimillistä toimintaa kuvaaviin verbeihin ja edustavat antropomorfista näkemystä Jumalasta. Taustalla vaikuttava skeema on selvä.

3. Muut henkilötarkoitteiset JA-tekijännimet. Edellä käsiteltyjen kahden suuren semanttisen ryhmän ulkopuolelle jää lähes 100 henkilötarkoitteiseksi luonnehdittavaa *JA*-tekijännimeä. Nimitysten taustalla olevien referenttien osalta joukkoa voi odotuksenmukaisesti luonnehtia sekalaiseksi. Tämä on seurausta *JA*-johtimen produktiivisuudesta ja ominaisuudesta liittyä lähestulkoon verbiin kuin verbiin. Toisaalta *JA*-johdosten ryhmä on siinä mielessä yhtenäinen, että niissä muodon ja merkityksen suhde on varsin stabiili. Agricolan teosten kielen deverbaaliset *JA*-johtimiset substantiivit eivät eroa perusmerkityksensä tai käyttönsä puolesta nykysuomalaisista henkilöviitteisistä *JA*-johdoksista. Mukana on sekä syntaktista että leksikaalista sanastoa.

Vaikka henkilötarkoitteisen kulttuurisanaston ja Jumalaan viittaavan sanaston ulkopuolelle jäävät *JA*-johdokset ovat semanttis-morfologisesti odotuksenmukaisia, herättää eräs seikka huomiota: johdoksista erottuu selvänä attraktiokeskuksena **negatiivissävyiset, tarkoitetta kuvailevat nimitykset**. Niitä on noin puolet tapauksista eli yli 50 johdosta: *takana-ajaja* 'takaa-ajaja', *haaskaaja*, *häiritsijä*, *hävittäjä*, *häättäjä*, *kadottaja*, *päällekaipaaja*, *kielinkantaja*, *päällekantaja* 'syyttäjä, kantaja', *kärkkyvä kantaja* 'taukoamaton syyttäjä, kantaja', *ylenkatsoja*, *kerskaaja*, *kiroilija*, *kostaja*, *kiusaaja*, *kukistaja*, *laittaja*, *kapinannostaja*, *manaaja*, *mestaaja* 'surmaaja', *murhaaja*, *napi(t)sija*, *narisija*, *panettelijä*, *pettäjä*, *pilkkaaja*, *valheen puhuja*, *raatelija*, *pilteinraiskaaja*, *rangaistaja/rangaitsija*, *vastaanrikkoja*, *vastaanseisoja*, *eriseuraaja*, *sortaja*, *syöjä*, *tappaja* (myös *miehen tappaja*, *isänstappaja*, *äitinstappaja*), *tappeliija*, *pahaintekijä* (myös *pahantekijä*, *pahatekijä*, *pahointekijä*, *pahoitekijä*), *väärintekijä*, *huorintekijä*, *turmelija*, *upottaja*, *vaatija*, *vainooja* (mm. *sanan vainooja*, *seurakunnan vainooja*), *vaivaaja*, *vakooja*, *valehtelija*, *valittaja*, *viettelijä*, *vihaaja*, *vilpitsijä*, *korvaan viskuttelija*, *mielen vääntäjä* ja *väärittelijä*.

Tekijännimien *JA*-johdin on tyyliväriltään täysin neutraali. Valmiiden johdosten negatiivinen sävy johtuu yksinomaan kantasanoina esiintyvistä verbeistä. Se, että *JA*-johdoksia tavataan näin runsaasti pejoratiivisessa sanastossa, ei ole näille tekijännimille mikään tyypillinen piirre. Syy pejoratiivisten, tarkoitettaan kuvailevien ilmausten runsauteen aukeaa, kun sanastoa tarkastelee tekstikonteksteissaan ja tekstilajien näkökulmasta. Uskonnolliselle ajattelulle ominainen hyvän ja pahan vastakkain asettelu heijastuu kielen tasolle: uskonnollisessa sanassa on tarpeellista osoittaa negatiiviset toimijat eli kristityn ihmisen viholliset ja vastustajat. Kristityn vihollisia ovat käytännössä pahat ja jumalatto-

mat ihmiset (esim. Smend 1989, 155–156; ks. myös Katajala-Peltomaa 2004, 101–103). Huomattakoon erikseen, etteivät aineiston pejoratiiviset *JA*-tekijännimet suoranaisesti edusta mitään Jumalaan viittaavan positiivissävyisen tekijännimistön vastapoolia; itse paholaiseen viittaavia tapauksia on *JA*-johdoksissa vain muutamia. On kuitenkin yleisesti tunnettua, että sen määrittelemisen, keitä nimitysten taustalla olevat viholliset todellisuudessa ovat, voi käytännössä olla hyvin vaikeaa (vrt. Smend 1989, 155; ks. myös Pehkonen 2009). Pejoratiivisten nimitysten luotettavaa ryhmittelyä esimerkiksi Saatanaa merkitseviin ilmauksiin ja muihin henkilötarkoitteiksi luonnehdittaviin ilmauksiin ei käsitteäkseni voi tehdä kontekstinkaan perusteella, vaan kategoriointi vaatii teologista erityistietämystä. Näin ollen en tässä yhteydessä jaa pejoratiivista sanastoa merkitysryhmiin.

Uskonnolliselle kielelle ominaisen **enumeration** voi nähdä yhtenä vaikuttavana tekijänä pejoratiivisten *JA*-tekijännimien runsauteen, sillä kristityn (tai Jumalan) vastustajiin viittaavat negatiivissävyiset nimitykset esiintyvät monesti useiden vastaavansävyisten ilmausten ketjuissa (ks. tark. luku 7.1.2). Semanttisesti yhteen kuuluvien referenttien luettelointia hyödyntämällä voidaan korostaa yhtä lailla positiivisina kuin negatiivisina pidettävien asioiden paljoutta ja voimaa. Negatiivissävyisten ilmausten esiintyminen usein samassa yhteydessä näkyy havainnollisesti seuraavissa satunnaisesti valituissa esimerkeissä:

Etteij minun wihamiehen kehusi sanoden / mine yltzewoitin henen / ia minun **sortaijani** iloitzisit / ios mine langiasin (AI-264-Ps-13:5).

Jo mailman alghusta Murhamies / henen waldakundinens / woijmans / wirghans / paluelians / ia caikein pahaekiste' hengelisten iouckoin cansa / yxi kijljiuwa Jalopeura / yxi **kärckywe candija** / eli Jumalan lasten **pällecaijpaija** / ia Jumalan sopimattoin wihamies (AI-489).

Minun ioca ennen olin yxi **Pilcaija** ia **wainoia** ia Wäkialtainen – – (AII-577-1Tim-1:13).

Sille ette tuleuat ouat Inhimiset iotca itzeheitens racastauat / Ahneet / **Kerskaiat** / Coriat / **Pilcaiat** / Wanhembittens tottelemattomat / Kijttemettömet / Jumalattomat / Halutomat / Lijtoittomat / **Laittaiat** / Irtaliset / Armottomat / **Hyuein wihaiat** / **Petteiet** / Tuimat / ylespäisutetud (AII-589-2Tim-2–3).

Neme ouat **Napisiat** ia **Walitaiat** / omain himoins ielkin waeldauaiset – – (AII-669-Jud-1:16).

Ette minun pitene Pilcurit ia **Laittaiat** cwleman / ia ne Wiholiset ia **kercketkostaiat** näkemän (AIII-273-Ps-44:17).

– – sine olet ne sinun **wastanseisoias** cukistanut – – (AIII-440-2Ms-15:7).

Sinun Rakendaias riendeuet Mutta sinun **Cukistaias** ia **häuitteies** sinusta pite poispa-keneman (AIII-496-Jes-49:17).

Ryhmän *JA*-johdokset ovat pääasiassa sekä rakenteeltaan että merkitykseltään läpinäkyviä. Nykysuomen näkökulmasta vieraat *päällekaipaaja*¹¹¹ ja *päällekantaja* ja edustavat Agricolalla yksittäistapauksia. Tapaukset ovat peräisin Rukouskirjan teksteistä. Johdoksista *päällekantaja* vastaa saksankielistä vastinettaan, mutta *päällekaipaaja* on Agricolan

¹¹¹ *kaivata* 'kannella, kieliä, ilmiantaa' (SMS s.v. *kaivata*).

oma lisäys (ks. myös Holma 2008, 139–140). Tapaukset vaikuttavat käännöstyön yhteydessä muodostetuilta uudissanoilta. Kaikkiaan negatiivissävyiset, ihmiseen viittaavat *JA*-tekijännimet kuuluvat erityisesti Agricolan teosten käsittämiin raamatunteksteihin. Johdoksia tavataan sekä varsinaisessa raamatuntekstissä että summaarioissa ja esipuheissa.

Negatiivissävyisten ihmistarkoitteisten *JA*-johdosten vieraskieliset vastineet. Suuri osa negatiivissävyisistä *JA*-johdoksista esiintyy Agricolan teksteissä kerrallisina, ja selvää on, että monet on muodostettu täyttämään käännöstekstin vaatimaa tarvetta. Vaikka pejoratiivisten *JA*-ilmausten muunkielisinä vastineina tavataan usein tekijännimiä, negatiivissävyisten ihmiseen viittaavien ilmausten kategoria ei perustu samalla tavalla laajalevikkiseen ja vakiintuneeseen malliin kuin Jumalaan viittaavat *JA*-tekijännimet. Vieraskielisissä esikuvateksteissä sama asia ilmaistaan usein varsinaisella tekijännimijohdoksella, mutta myös muilla keinoin kuten relatiivisella lauseella tai partisiipin preesens -muodolla:

2Tim-3:3	AII: <i>laittaja</i> LB: <i>Verleumder</i> GVB: <i>skendare</i> E: <i>calumniator</i>	'panettelija'
Ap-7:52	AII: <i>pettäjä</i> LB: <i>Verräter</i> GVB: <i>förrädhare</i> V/E: <i>proditor</i>	
2Jh-1:7	AII: <i>viettelijä</i> LB: <i>Verführer</i> GVB: <i>bedraghare</i> V/E: <i>seductor</i>	
Lk-23:12	AII: <i>häiritsijä</i> LB (23:14): <i>Volk abwende</i> GVB: <i>then ther haffuer förwendt folcket</i> V/E (23:14): <i>quasi avertentem populum</i>	
Mt-4:3	AII: <i>kiusaaja</i> LB: <i>Versucher</i> GVB: <i>frestaren</i> V: <i>tentator</i> E: <i>qui tentat</i>	

Varsinkin latinankielisessä tekstissä suomenkielisen käännöksen *JA*-tekijännimeä ja germaanisten kielten varsinaisia *r*-aineksisia tekijännimijohdoksia vastaa usein partisiipin preesensin substantivoitunut muoto:

Jes-49:17	AIII: <i>kukistajans ja hävittäjäns</i> LB: <i>Zerbrecher und Verstörer</i> GVB: <i>nedherbrytare och förskörare</i> V: <i>destruentes te et dissipantes</i>	
-----------	---	--

Ap-19:37	AII: <i>pilkkaja</i> LB: <i>Lästerer</i> GVB: <i>försädhare</i> V: <i>blasphemantes</i> E: <i>contumeliosos</i> E: <i>Βλασφημοων</i>	'herjaava, jumalaa pilkkaava' 'loukkaava, herjaava' 'herjaava, jumalaa pilkkaava'
2Kor-6:9	AII: <i>viettelijä</i> LB: <i>Verführer</i> GVB: <i>bedraghare</i> V/E: <i>moriens (morientis)</i>	
Ps-71:4	AIII: <i>väärittelijä</i> LB: <i>Tyrannen</i> GVB: <i>Tyrannen</i> V: <i>nocens (nocentis)</i>	'syyllinen'

Agricolan tekstien suomenkieliset vastineet osoittavat, että produktiivinen *JA*-johdin on henkilötarkoitteista uutta sanastoa muodostettaessa ollut toimiva ja luonteva valinta. **Myöhemmissä suomenkielisissä raamatunkäännöksissä** tekijännimi on ilmaisuvaihtoehtona säilyttänyt asemansa negatiivissävyisten, kristityn ihmisen tai Jumalan vihollisiin viittaavien sanojen vastineina:

1Tess-3:5	AII: <i>kiusaaja</i> R1642: <i>kiusaaja</i> R1776: <i>kiusaaja</i> R1938/R1992: <i>kiusaaja</i>	
2Tim-3:3	AII: <i>laittaja</i> R1642: <i>laittaja</i> R1776: <i>laittaja</i> R1938/R1992: <i>panettelija</i>	
Rom-1:30	AII: <i>panettelija</i> R1642: <i>panettelija</i> R1776: <i>panettelija</i> R1938: <i>panettelija</i> R1992: <i>he panettelevat</i>	
Jes-51:23	AIII: <i>raatelija</i> R1642: <i>raatelija</i> R1776: <i>raatelija</i> R1933: <i>vaivaaja</i> R1992: <i>kiusaaja</i>	

Koska kysymys on pitkälti leksikaalistumattomasta sanastosta, olisi odotuksenmukaista, että *JA*-johdokset olisivat kokeneet muutoksia tai muuttuneet toisentyypisiksi ilmauksiksi viimeistään uusimmassa dynaamisesta kääntämisperiaatetta noudattavassa raamatunkäännöksessä. Vaikuttaa siltä, että myös kristityn vihollisia nimeävä runsaslukuinen tekijännimipohjainen sanasto on koettu Raamatulle luonteenomaiseksi piirteeksi, ja nämä

uskonnolliseen käsitteistöön luettavissa olevat ilmaukset ovat tästä syystä säilyneet konkreettisina substantiiveina ja nimenomaan *jA*-johtimisina nimityksinä.

Loput aineiston noin 50 *jA*-johdosta ovat tyypillisesti neutraaleja ja läpinäkyviä, syntaktisen sananmuodostuksen tuloksena syntyneitä ilmauksia, esim: *asuja*, *hakija*, *kanssaauttaja* 'apulainen, työtoveri', *kolkuttaja*, *kumartaja*, *kuulija*, *lainaaja*, *jällensmaksaja*, *odottaja*, *ostaja*, *puhuja*, *ratsaaja* 'ratsastaja', *syleilijä*, *taluttaja*, *tekijä*, *tunnustaja* ja *turvaaja*.

– – takasaman Maan **Asuijadhen**¹¹² pahuta heidhen pällens – – (AI-242-Jes-26:21).

NIn me nyt teite maname quin **Cansauttaiat** – – (AII-504-2Kor-6:1).

Sille iocahinen quin ano / hen saapi / Ja cukaikenens etzipi / hen leutepi / ia **colcuttaialle** awatan (AII-038-Mt-7:8).

Maxa sinun **odhottaidhes** palca / ette sinu' Noidhas wagaxi leuteisijn (AI-343-Siir-36:18).

– – Orhit carcauaisexi saatta / ia heiden **Ratzaians** tyhmexi – – (AIII-749-Sak-12:4).

On odotuksenmukaista, että syntaktisen sananmuodostuksen tuloksina pidettävien tai sellaisiksi lähinnä hahmottuvien *jA*-tekijännimien määrä on suuri, sillä kysymyksessä on erityisen produktiivinen, kieliopillisen roolin omaava johdin. Valtaosaa semanttisten pääkategorioiden ulkopuolisesta sanastosta voi pitää syntaktisen sananmuodostuksen tuloksena, mutta selvää on, ettei yksittäisten johdosten tarkasta merkityksestä, funktiosta ja vakiintuneisuusasteesta 1500-luvun suomen kielessä voi aina esittää kattavia johtopäätöksiä. Tähän vaikuttaa *jA*-johdosten läpinäkyvyys ja johtimen jopa vuosituhantinen produktiivisuus kielen käytössä. Myös **neutraalien ihmistarkoitteisten *jA*-johdosten vieras-kieliset vastineet** ovat usein varsinaisia tekijännimiä. Toisinaan esikuvat tarjoavat sekä tekijännimeen että relatiivilauseeseen perustuvat vastineenmuodostusmallit, joista Agricola on valinnut edellisen (tai päätyntynyt siihen automaattisesti):

Mt-7:8 AII: *kolkuttaja*
 LB: *wer da anklopft*
 GVB: *klapper*
 V/E: *pulsans (pulsantis)*

Mk-11:15 AII: *ostaja ja myyjä*
 LB: *die Verkäufer und Käufer*
 GVB: *them som sâlde och köpte j Templet*
 V: *vendentes et ementes in templo*
 E: *qui vendebant & emebant in temple*

¹¹² Agricolan teksteissä tavataan kaksi *jA*-tekijännimistä edelleen *in*-johtimella johdettua ilmausta, *asujan* ja *eläjän*. Näistä ensin mainittu viittaa ihmiseen: – – *Wapitzkat caiki Maan asuiamet / sille Herran päijue tulepi* – – (AI-120-Joel-2:1). Koska pyrin työssäni suhteellisen yleisluontoiseen henkilöviitteisten johdosten kuvaukseen, en ole käsitellyt johdoksia omana johdostyyppinä. *jAin*-johdoksia tunnetaan muutamia murteista (ks. Hakulinen 1979, 204–205). Olemassa olevien murretietojen perusteella tyyppiä tavataan erityisesti Pohjois-Hämeessä (ks. SMS s.v. *asujain; eläjäin; juoksijain; kulkijain*; tark. Grotenfelt 1878, 56).

1Kor-14:11	AII: <i>puhuja</i> LB: <i>der da redet</i> GVB: <i>honom som talar</i> V: <i>ero ei cui loguor</i> E: <i>loquitur</i>	
Heb-6:12	AII: <i>tavoittaja</i> LB: <i>Nachfolger</i> GVB: <i>effterföliare</i> V/E: <i>imitator</i>	'seuraaja, esimerkin noudattaja' 'jäljittelijä, seuraaja'
Ilm-2:7	AII: <i>voittaja</i> LB: <i>wer überwindet</i> GVB: <i>then ther winner</i> V/E: <i>vincens (vincentis)</i>	

Agricolan teosten kielen neutraalisävyiset, yksinkertaiset *JA*-tekijännimet vastaavat kolmenlaisia esikuvateksteissä tavattavia ilmauksia: tekijännimiä, substantivoituja partisiipin preesens -muotoja sekä relatiivilauseita. Nominalisaatioon perustuvien tapausten eli tekijännimien ja partisiippimuotojen kantasanana olevaa verbiä vastaava vieraskielinen verbi esiintyy tavallisesti relatiivilausevastineen persoonamuotoisena verbinä.

6.1.1.2 *JA*-JOHDOSTEN MUODOSTUS JA RAKENNE

Ihmistarkoitteiset *JA*-johdokset edustavat suomen kielen tyypillisimpiä, vanhimpia ja ylivoimaisesti yleisimpiä tekijännimiä. Agricolan teosten kielen henkilötarkoitteisten *JA*-johdosten muodostus ei perusmekanismeiltaan eroa nykysuomalaisesta. Johdin on myös nykysuomen tavoin erittäin produktiivinen. Agricolan teosten kielessä *JA*-deverbaalit esiintyvät perusmerkityksessään henkilötarkoitteisina tekijännimijohdoksina. Myöhemmin *JA*-johtimen käyttö on sanastotarpeen paineesta yleistynyt myös muihin käyttötärpeisiin ja merkityksen laajentumien myötä myös johtimen skeema on nykysuomessa todennäköisesti moniulotteisempi kuin se on vanhassa kirjasuomessa (vrt. englannin erittäin produktiivisen *er*-johtimen suhde vanhassa ja nykyenglannissa, ks. Ryder 1999). Agricolan teosten kielen henkilötarkoitteisten *JA*-tekijännimien perusskeemaa voi luonnehtia täsmälliseksi ja selkeästi hahmotettavaksi. Malli muodostuu tekijää ilmaisevasta *JA*-suffiksista ja tekemistä osoittavasta verbistä. Yksinkertaisesta verbistä *JA*-johtimella johtamista voidaan kuvata perinteisesti suuntaiseksi ja säännönmukaiseksi prosessiksi, jossa verbistä muodostetaan nominaalimella nomini.

Tutkimusaineisto käsittää rakenteeltaan kahdenlaisia *JA*-johdoksia, yhdistämättömiä ja **yhdysanoja**. Kutsun tutkimuksessani ensin mainitun kategorian edustajia **yksinäisjohdoksiksi**. Yksinäisjohdosten rakenne on yksinkertainen: yksimorfeeminen (tai johdokseksi hahmottuva) kantaosa ja tekijää osoittava *JA*-johdin liittyvät toisiinsa muodostaen tekijännimijohdoksen. Edellä esitetty *JA*-johdoksen skeemakuvaus koskee nimenomaan tätä tyyppiä. Useampimorfeemisten *JA*-johtimisten yhdystekijännimien muodostus ja ra-

kenne ovat monimutkaisempia. Yhdystekijännimiä tavataan Agricolan teksteissä kolmea tyyppiä: nomini-, adverbi- ja ns. prefiksimääriteosaisia.¹¹³

Agricolan teosten kielessä tavattavat **nominimääriteosaiset** *JA*-yhdystekijännimet ovat määriteosaltaan tyypillisesti genetiivimuotoisia ja koostuvat nominiosasta, verbiosasta ja tekijää ilmaisevasta *JA*-johtimesta. Tutkimusaineiston nominaalkuisia *JA*-johtimisia yhdystekijännimiä ovat *elonleikkaaja*, *huoneenhaltija*, *hyväntekijä*, *lipunkantaja*, *maanjuoksija*, *neuvonantaja*, *pyhänvalitsija*, *rauhantekijä*, *sanankantaja*, *tekoinopettaja*, *työntekijä*, *valheensaarnaaja*, *veronottaja* ja *viinanhakija*. Samantyyppisiä ilmauksia löytyy myös erilleen kirjoitettuina: *rahan haltija*, *viinatarhan haltija*, *sanan saattaja*, *lain täyttäjä* ja *päivän valitsija*. Nominaalkuisten *JA*-johtimisten yhdystekijännimien muodostusta ei voi kuvata tyypillisenä suuntaisena prosessina. Toisin sanoen kantaosaa edustavat nomini ja verbi eivät ole missään vaiheessa muodostaneet keskenään itsenäistä yksikköä eli yhdysverbiä (esim. **lippukantaa* / **lippuakantaa* / **lipunkantaa*; **työtehdä* / **työtätehdä* / **työntehdä*; **viinahakea* / **viinanhakea* / **viinaahakea*).¹¹⁴

JA-johtiminen nominaalkuinen yhdystekijännimikonstruktio syntyy persoonamuotoisen verbin ja sen saaman objektin (esim. *kantaa lippua*, *tehdä työtä*, *hakea viinaa*) nominaalistumisaineesta. Nominaalistavalla *JA*-suffiksilla verbilauseke muuttuu paitsi verbistä (ja sen saamasta objektista) nominiksi myös verbilausekkeesta yhdysilmaukseksi (*lipunkantaja*, *työntekijä*, *viinanhakija*). Sananmuodostusprosessi on luonteeltaan syntaktinen. Nominaalkuiset *JA*-johtimiset yhdysjohdokset perustuvat selkeään malliin. Johtoprosessia ei voi kuvata johdonmukaisen suuntaiseksi, vaan konstruktion elementit hakeutuvat oikeille sijoilleen toisin, kuitenkin ehdotonta säännönmukaisuutta noudattaen. On luontevaa olettaa, että tarkasteltavassa yhdyssanatyyppissä elementit ovat kielenkäyttäjän tajunnassa yhtäaikaisessa liikkeessä uuteen konstruktion muotoutuessaan. Prosessi vaikuttaa aikaa vievältä, mikäli kielenkäyttäjä ensin muodostaa lähtökohtana olevan verbi–objektirakenteen (yksinäis)verbistä tekijännimen (*kantaa* + *JA* > *kantaja*) ja sen jälkeen liittää sen edelle lähtökonstruktiossa objektin roolissa olevan nominin genetiivimuotoiseksi määriteosaksi (*kantaja* + *lipun* > *lipunkantaja*) (ks. yhdyssanojen muodostusprosesseista myös esim. Niemi ym. 1991; Mäkisalo 2000).

Valtaosa tutkimusaineiston substantiivimääriteosaisista *JA*-tekijännimistä edustaa keskenään samaa semanttis-morfologis-syntaktista tyyppiä, joissa määriteosa esiintyy genetiivimuotoisena. Moni Agricolan teosten kielen yhdysjohdoksista on tunnettu myös nykysuomessa, ja sananmuodostustyyppi on edelleen hyvin produktiivinen. Nykysuomen uudissanat tosin osoittavat, että nominatiivialkuinen tyyppi on yleistynyt räjähdysmäisesti: lähestulkoon kaikki uudet leksikaaliset yhdyssanat ovat nominatiivialkuisia. Tämä koskee yhtälailla *JA*-johtimisia henkilötarkoitteisia yhdystekijännimiä (esim. *perhelomitaja*, *perushoitaja*, *pintapelastaja*, *yhteishuoltaja*, *yhteysjohtaja*) kuin muitakin nimityksiä (esim. *porraskiipijä*, *purjeristeilijä*) (esimerkit Eronen 2007). Kaikkien yhdyssanojen

¹¹³ Ns. prefiksaatio on mahdollista ymmärtää myös johtamiseksi tai sekä yhdistämisestä että johtamisesta poikkeavaksi alalajiksi. Kun prefiksiyhdyntäisten muodostus luetaan yhdyssananmuodostukseen, ajatellaan prefiksien edustavan lähinnä partikkeleita, ei affikseja. (Ks. tark. Koski 1982, 10; myös ISK § 430.) Näin on ns. prefiksialkuisen johdosten suhteen menetellyt mm. Ryder (1999) (ks. tark. mt., s. 269–270, alaviite 3).

¹¹⁴ Kielenkehityksen näkökulmasta tämäntyyppisiä verbejä tavataan todellisessa kielenkäytössä nykyenglannissa, jossa niiden määrä kasvaa jatkuvasti (esim. *to stagemanager*, *dressmake*, *ghostwrite*). Myöskään englannissa tyyppi ei ole perinteisessä mielessä produktiivinen ja suuntaisena prosessina etenevä yhdysverbin muodostuskeino: verbit ovat kehittyneet yhdystekijännimistä (esim. *stagemanager*, *dressmaker*, *ghostwriter*). Vakiintuneesta yhdystekijännimestä on muodostettu yhdysverbi pudottamalla tekijännimijohdin pois. (Ks. Kastovsky 1986b, 418–419.) Myös nykysuomesta voi löytää samanlaisia verbejä (esim. *jääkiekkoilla*), mutta niiden historiallinen ja syntaktis-morfologinen tausta on toinen (kysymys on käännöslainataustaisesta yhdyssanasta, josta on muodostettu verbi ja edelleen tekijännimi (esim. *icehockey* > *jääkiekko* > *jääkiekkoilla* > *jääkiekkoilija*).

osalta nominatiivi on yleisin määriteosan sijamuoto nykysuomessa (Vesikansa 1989, 213; ks. yhdyssanojen nominatiivi- ja genetiivialkuisuudesta tark. esim. Penttilä 2002 [1963], 261–269). Kuten edellä mainittiin, nominatiivimuotoisella substantiivilla alkava *JA*-johtiminen yhdysjohdostyyppi ei käytännössä kuulu lainkaan Agricolan teosten kieleen.

Poikkeuksina genetiivialkuisista yhdystekijännimistä ovat vain kolme määriteosaltaan translatiivimuotoista ilmausta: *eläväksitekijä*, *pyhäksitekijä* ja *terveeksitekijä*. Kaikissa tavataan sama perusosa *tekijä*. Näiden yhdysilmausten osalta on kysymys selvistä käännöslainoista (vrt. *eläväksitekijä* ~ *lebendigmachender*, *terveeksitekijä* ~ *seligmacher* 'autuaaksitekijä'). Omanlaistaan yhdyssanatyyppeä edustaa Agricolan teosten kielessä kerran tavattava, mutta muussa vanhassa kirjasuomessa vieras ilmaus *perijakaja* 'perinnönjakaja'. Myös tässä tapauksessa on kysymys käännöslainasta (vrt. *perijakaja* ~ *erbschichter* < *Erb* 'perintö', *schichten* 'jakaa'). *peri* edustaa erityistä yhdyssanamuotoa, mikä selittää ilmauksen muista substantiivialkuisista yhdystekijännimistä poikkeavan sijamuodon. *peri*-edusosaisten yhdyssanojen malli on ollut Agricolalle tuttu, sillä hänellä tavataan myös ilmaukset *perikato* ja *perisynti*. Vanhassa kirjasuomessa yhdyssanojen alkuosana esiintyvä *peri* tunnetaan merkityksessä 'perintö' (ks. vanhan kirjasuomen *peri*-alkuisista yhdyssanoista myös Nummila 2005, 137–139).

Substantiivialkuisien yhdystekijännimien genetiivialkuisuus vaikuttaa olevan vanhassa kirjasuomessa ehdottoman vakiintunut käytäntö (lukuun ottamatta edellä mainittuja translatiivimuotoisia käännöslainatapauksia). Tästä ovat Agricolan teosten kielessä tavattavien yhdyssanojen ohella esimerkkinä 1600-luvun tuotteliaimman (ks. Jussila 2000) suomenkielisen kirjoittajan Henrik Florinuksen sanasto, jossa *JA*-johtimiset yhdystekijännimet noudattavat tiukasti käännöslainataustaisinakin genetiivialkuista mallia (esim. *köydenpunoja* – *reepslagare*, *lastenopettaja* – *barnlärare*) (Nummila 2006, 20). Vielä runsaamman vertailuaineiston tarjoavat kolme vanhaa 1600-luvun sanakirjaamme (Schroderus 1637; VR 1664; Florinus 1678). Teoksissa esiintyy kaikkiaan lähes 90 nominialkuista ja *JA*-johtimista yhdystekijännimeä. Niissä kaikissa määriteosa on genetiivimuotoinen.

Tekijännimen muodostusta, jossa genetiivillä ilmaistaan toiminnan objektia, on pidettävä suomen kielelle ominaisena piirteenä. Nominatiivialkuinen *JA*-johtiminen tekijännimimalli on omaksuttu suomeen vasta suhteellisen myöhään. Uuden konstruktion esikuvina ja innoittajina ovat toimineet vierasperäiset yhdysilmaukset (ks. myös Sadeniemi 1942, 199). On kuitenkin huomattava, ettei määriteosan sijamuodon valinnassa ole kysymys vapaavalintaisuudesta. Toisin sanoen yhdyssanan alkuosan sijamuoto ei ole suoralta kädeltä vaihdettavissa toiseksi; ainakaan yhdyssanan merkitys ei tällöin säily samana. Suomen kielessä nominatiivi- ja genetiivialkuiset yhdystekijännimet edustavat syvärakenteeltaan selvästi kahta eri ilmaisutyyppiä. Määritteenä esiintyvän kielenaineksen sijamuoto viestii ilmauksen syntaktisesta tehtävästä.

Adverbimääriteosaiset *JA*-yhdystekijännimet koostuvat adverbimääriteosasta, verbiosasta ja tekijää ilmaisevasta *JA*-johtimesta. Tutkimusaineiston adverbialkuisia *JA*-johtimisia yhdystekijännimiä ovat *anteeksiantaja*, *hyvintekijä*, *kanssa-auttaja*, *poisottaja*, *takana-ajaja*, *ulostoimittaja*, *vaarinottaja*, *vastanrikkoja*, *vastanseisoja*, *väärinopettaja*, *ympäriseisoja* ja *ynnätekijä*. Adverbialkuisissa yhdyssanoissa määriteosana esiintyy vajaan paradigmainen tai taipumaton, aikaa, paikkaa tai tapaa kuvaava sana. Niiden kanssa läheiset ns. prefiksimääriteosaiset tai määriteosaltaan prefiksimäiset tapaukset voidaan erottaa omaksi kategoriakseen (ks. jäljempänä). (Ks. esim. ISK § 172, § 646.) Kaikkiaan adverbialkuiset yhdyssanat ovat vanhassa kirjasuomessa erittäin yleisiä (ks. esim. Vaittinen 2003). Osa Agricolan tekstien adverbialkuisista yhdystekijännimistä on rakenteeltaan lähtöteksteistä osa osalta käännettyjä (ks. käännöslainatyypistä luku 8.1.1, *Käännöslainat*), mutta mukana on yhtä lailla tapauksia, joiden alkuperä selitetty toisin, esim.:

Andexiandaijalle andexiannetaan (AI-837).

virt.

Remittenti remittitur (PDO P. M. 1533; ks. Gummerus 1955, 613)

Episcopus Grekixi / merkitze wartia' **warinottaian** / edhescatzoia' -- (AII-370-reun1).

virt.

NT1526: På grekisko star **åtwachtare** eller tilsiyare --.

GVB: På Grekesko ståår **Episcopos**, och merker doch icke annat än tilsiyare -- (s. 404).

Sille ette ne / iotca wallan päle ouat / eiuet ole ninen **Hyuintekiedhen** / waan pahan tekieden hirmuxi -- (AII-448-Rom-13:3).

virt.

L: *den guten Werken*

GVB: *som wel göra*

E: *quod bonum est facito*

poijspyhi / haijotta / cukista / ylesräui / caikinaijset iulmauxet / epeiumaluxet / Eriseurat / sekä Turkein / ette Pauin / ja caikein **wäriNOPETTAIJADHEN** / tuijmadhen / ia Eripurajsten seurat (AI-818).

virt.

Pseudoapostolorum (Luther: Explanatio Dominicae Orationis; ks. Gummerus, 596).

Edellä esitellyt adverbialkuiset yhdystekijännimet eivät vastaa rakenteeltaan vieraskielisten lähtötekstien vastineita. Kahden ensin mainitun tapauksen eli *anteeksiantajan* ja *vaarinottajan* osalta on mahdollista, että *JA*-tekijännimet on muodostettu normaalin johtoprosessin mukaisesti yhdysverbeistä *anteeksiantaa* ja *vaarinottaa*, jotka molemmat ovat Agricolan teosten kielessä yleisiä ja vakiintuneita käännöslainaverbejä. Jälkimmäisten tapausten *hyvintekijä* ja *väärinopettaja* taustalla ei ole osoitettavissa samanlaisia vakiintuneita yhdysverbejä, joten ne on luontevinta selittää analogiseen malliin perustuviksi. Samaan malliin perustuviksi voidaan tietysti lukea myös *anteeksiantaja* ja *vaarinottaja*. Näiden ilmausten taustalla oleva malli on saatu vieraista kielistä suomeen adverbialkuisten käännöslainojen mukana (ks. luku 8.1.1). Adverbialkuisten yhdystekijännimien skeema rakentuu verbistä ja sen adverbiaalimääritteestä (*antaa anteeksi, opettaa väärin, tehdä hyväksi*). Tyypin muodostusta ja yhdystekijännimikonstruktion rakentumista voidaan kuvata samankaltaisena prosessina kuin nominialkuisten tekijännimien tyyppiä edellä. Myös adverbialkuiset yhdysjohdokset ovat syntaktisen sananmuodostuksen tulosta silloin, kun kysymys ei ole suorista käännöslainoista.

Ns. prefiksimääriteosaisina henkilötarkoitteisina *JA*-tekijänniminä voidaan pitää tutkimusaineiston ilmauksia *edelläjuoksija, edeskatsoja, edesvastaaja, edesvetäjä, jällelensmaksaja, päällekaipaaja, päällekantaja, ylenkatsoja, ylitsevoittaja*. Prefiksillä tarkoitetaan sanavartalon alkuun kiinnittyvää sidonnaista morfeemia, joka tehtäviltään rinnastuu johtimiin tai yhdyssanojen määriteosiin. Varsinaiset prefiksit (esim. *ex-, pre-, re-*) kuuluvat vieraiden kielten aineksiin, mutta myös suomessa tavataan monia käyttöfunktioitaan prefiksimäisiä aineksia (esim. *esi-, jälki-, jälleen-, ylä-, ala-, sisä-* jne.) (ks. ISK § 172). Ns. prefiksimääriteosaisen yhdyssanatyypin ero edellä käsiteltyyn adverbialkuiseen tyyppiin ei kaikissa tapauksissa ole aivan selvä, mutta ryhmien tyypillisten edustajien (esim. adverbialkuinen *väärinopettaja* ja prefiksimäisen etuliitteen käsittävä *edeskatsoja*)

voi katsoa edustavan kiistatta omia tyyppejään. Adverbialkuisen yhdyssanatyyppin tavoin tutkimusaineiston ns. prefiksialkuisen tyyppin ilmaukset vastaavat osa osalta käännösesikuvina käytettyjen teosten vieraskielisiä tekstivastineita. Nimitykset noudattavat selvästi jo varhaisessa suomenkielisessä kirjallisuudessa tunnettua rakennemallia, joka omaperäisen sananmuodostuksen näkökulmasta on kuitenkin vieras. Vanhastaan suomeen ei ole kuulunut erityisiä prefiksejä eli sidonnaisia etuliitteitä vaan niiden malli on saatu muista kielistä lainasanojen mukana (tark. esim. Koski 1982, 10–11). Vaikka kieleen tai ainakin kirjakieleen on lainattu myös prefiksiyhdystekijännimien kantasanoiksi sopivia verbejä, vaikuttaa Agricolan teosten kielen osalta siltä, että tekijännimet on lainattu kokonaisuuksina, eivätkä ne siis ole omaperäisen derivaation tuloksia. Tarkastelen näitä yhdystekijännimiä käännöslainanäkökulmasta myös jäljempänä luvussa 8.1.1.

6.1.2 VA-/PA-JOHDOKSET TEKIJÄNNIMINÄ

6.1.2.1 VA-/PA-JOHDOSTEN SEMANTTIS-FUNKTIONAALINEN ANALYYSI

Ihmistarkoitteiset substantiiviset vA-johdokset muodostavat hämärästi rajautuvan kategorian. Katteoria erottuu osin tulkinnanvaraisesti samanhahmoisista adjektiivisesti käytetyistä vA-deverbaaleista ja verbimuodoista. vA-aineksiset kompleksiset ilmaukset muodostavat ikään kuin jatkumon eri sanaluokkien, substantiivien, adjektiivien ja verbien välillä. vA-deverbaalin sanaluokkaa ei ole mahdollista ratkaista muodon perusteella, vaan se on selvitettävissä ainoastaan kontekstin ja syntaktisen käytön pohjalta. Tällöinkin vA-deverbaalien kategorioiminen on usein tulkintaan perustuvaa (ks. luku 4.4.2 ja 5.1). Seuraavissa asiaa havainnollistamaan valituissa esimerkeissä on edustettuna Mikael Agricolan teosten kielessä tavattavia *elävä*-asuisia ilmauksia substantiiveiksi tulkittavista tapauksista adjektiiveihin ja verbimuotoihin:

- a Sille ette sinun edheses / ei yxiken **Eleue** / leute wanhurscaxi (AIII-144).
- b Mutta mine wskon quitengin näkeueni HERRAN Hywuytte ninen **Eleuiten** maassa (AIII-247-Ps-27:13).
- c Waan ainostans ne **Eleuet** / kijtteuet sinua / Ninquin mineki nyt teen – – (AIII-483-Jes-38:19).
- d Ja hen keski meite Canssalle sarnaman / ia todhistaman / ette HEN ombi se ioca Jumalal-da on sääty **Eleuiten** ia Cooluten Domarixi (AII-342-Ap-10:42).
- e Senteden ette hen Uskon cautta wanhurskas / **Eleue** / ia Autuas on (AII-007-Ut-e).
- f Ele pelke / Mine olen se ensimeinen ia se Wimeinen / ia se **Eleue**. Mine olin cool-lu / ia catzo mine olen **Eleue** ijancaikisesta ijancaikisehen / ia minulla ombi ne Heluetin ia Cooleman Auamet – – (AII-672-Ilm-1:19).

- g Ja ette hen ombi teudhelinen Jumala Iseste / ia teudhelinen Inhiminen Eijstiste / coko Jumala / ia coko Inhiminen / yxi ia se sama Christus / ijancaikinen ia aijalinen / colematoin ia coli / itze loija ja loothu / wäkeue ia heicko / rockia ia rockittu / pajmen ja lamma / aijalisesta coollut / mutta ijancaikisesta sinun cansas **eleue** / (AI-641).
- h Tämä opettapi / cutca Töödh Jumalalle kelpauat / ia Jotca ouat ne **Eleuet** ia totiset Seurakunnan Jäsenet (AIII-229-Ps-15:0).
- i – – ia meiden cansanna ombi **eleue** ijancaikisesta (AII-628-2Jh-1:2).

Neljä ensimmäistä esimerkkiä (a–d) ovat selviä substantiiveja tai ainakin substantiivisesti käytettyjä tapauksia. Seuraavat kolme esimerkkiä (e–g) edustavat tulkinnanvaraisia predikatiivitapauksia (näistä tarkemmin jäljempänä). Mukana on myös verbin liittomuotoja lähellä olevia ilmauksia (f ja g). Seuraava tapaus (h) on selvä määritteenä esiintyvä adjektiivinen. Viimeisessä esimerkissä (i) *elävä* tavataan verbin liittomuodon osana.

Olen koonnut tutkimusaineistoni substantiivisten *vA*-deverbaalien eli *vA*-tekijännimien kategorian syntaktisten kriteerien perusteella: *vA*-deverbaalit ovat selviä substantiiveja, kun ne eivät ole verbimuotojen osia ja kun ne eivät esiinny määritteinä tai predikatiiveina. Predikatiiveina esiintyvät *vA*-deverbaalit voivat periaatteessa olla joko substantiiveja tai adjektiiveja, joten niiden lukeutuminen tutkimusaineistoon on tulkinnanvaraista ja tapauskohtaista. Käytännössä valtaosa predikatiiveina esiintyvistä *vA*-deverbaaleista on luontevinta tulkita adjektiiveiksi (vrt. myös Ikola 1949, 136–138). Substantiivien ja adjektiivien raja-alueella sijaitsevien esiintymien sanaluokkakategorioiden olen hyödyntänyt myös vieraskielisten tekstivastineiden tarjoamaa tietoa. Olen lukenut *vA*-johtimisten tekijännimien morfologis-semanttiseen sanaryhmään kaikkiaan 41 ilmausta. Vastaavia *pA*-asuisia tekijännimiä aineistossani on 9.

Kaikkiaan tutkimusaineiston 50:stä *vA*- ja *pA*-johdoksesta 29 on yksittäistapauksia. Myös 21:stä useammin kuin kerran esiintyvistä ilmauksesta valtaosasta tavataan vain muutamia esiintymiä. Vain johdosta *elävä* voidaan luonnehtia yleiseksi ja runsasesiintymäiseksi.¹¹⁵ Erityisesti *vA*-johdot ovat tyypillisiä leksikaalistumattomia (ja epäleksikaalisia) nominalisaation tuloksia. Agricolan *vA*- ja *pA*-johdoksista tiettyyn merkitykseen vakiintuneina voitaneen pitää ilmauksia *asuva*, *edeskäyvä/edeskäypä* 'pitojen päätarjoilija', *elävä*, *vastoinoleva* 'raskaanaoleva' ja mahdollisesti myös sanaa *imettävä*.¹¹⁶

Neme ouat HERRAN Zebaothin coruihin tulluet / Mite maxa / ellei ne monet Honet kylmille tule / ia ne Swret ia Caunijt ilman **Asuuita** ieuet? (AIII-464-Jes-5:9).

Mutta we olcoon nijlle wastoin oleuaisille / ia **imetteuein** nijne peiuiue (AII-148-Mk-13:17).

Ja hen sanoi heille / Pangat nyt siselle / ia wicket **Edheskeuuelle**. Ja he weit (AII- Jh-2:8).

Ninquin **wastoinoleua** / cosca hen io synnyttemen pite / Nin hen hooli / ia hwta kiwuijllans – – (AI-241-Jes-26:17).

¹¹⁵ Johdos *elävä* on todennäköisesti hyvin vanha ilmaus ja siitä johtuen myös poikkeuksellinen. Esimerkiksi virossa *elav* 'elävä' poikkeaa *vA*-johdostyyppiä koskevasta yleisperiaatteista siinä, että se viittaa elävään olentoon; muut *vA*-deverbaalit eroavat nimenomaan tässä suhteessa *jA*-verbaaleista (ks. tark. luku 5.1).

¹¹⁶ Agricolalla tavataan myös nykysuomessa yleinen leksikaalistunut *tuttava*, mutta tutkimusaineistooni eivät lukeudu passiivimuotoiseen kantasanaan perustuvat henkilöviitteiset ilmaukset.

Leksikaalisiksi lukemani *vA*-deverbaalit eivät ole nykysuomessa (ihmisestä) yleisesti käytettyjä ilmauksia. Agricolan teksteissä esiintyvistä ja myös muussa vanhassa kirjasuomessa tunnetusta nimityksestä *asuva* 'asukas' on tallennettu esiintymätietoja eteläisestä Varsinais-Suomesta, mutta myös suurelta Suomenlahden saarelta, Lavansaarelta. Seuraavat esimerkit ovat Varsinais-Suomesta: *kyl mar niis* (saarissa) *nyt o jo asuvi* (Sauvo); *kyl sie metäs asuvi kans on* (Perniö). (SMS; VKS s.v. *asuva*.) Nimitys *elävä* on nykysuomessa ja murteissa yleinen, mutta Agricolasta ja muusta vanhasta uskonnollisesta kirjallisuudesta poikkeavasti sanalla viitataan tyypillisesti eläimeen. Ihmisestä käytettäessä *elävä* on myöhemmässä kielenkäytössä tavallisesti vähättelevä tai muutoin pejoratiivinen: *Se o semne äläv etè toist ol* (Pyhäranta, pohj. Varsinais-Suomi); *kyl ne on ikävii elävii ne ruottalaiset* (Iitti, Kymenlaakso) (SMS; VKS s.v. *elävä*). Ilmaus *imettävä* (ks. esimerkki ed.) esiintyy Agricolalla substantiivisena kahdesti. Esiintymäkontekstit muistuttavat toisiinsa läheisesti, joten ilmauksen leksikaalisuuden määrittelemineen on hankalaa. Sana ei vaikuta substantiivina yleiseltä muussakaan vanhassa kirjasuomessa (VKS s.v. *imettävä*). Myös murteista tallennetut tiedot ovat yksittäisiä ja substantiiviuden kannalta tulkinnanvaraisia: *sattu imettäväks mu akkañ, Vilhemiä se imettii* (Viitasaari, pohj. Keski-Suomi) (SMS s.v. *imettävä*).

Agricolalla tavattavasta mutta nykysuomelle vieraasta nimityksestä *vastoinoleva* ei ole tallennettu tietoja Suomen murteiden sana-arkistoon. Agricolan teosten kielessä ilmausta on kuitenkin syytä pitää vakiintuneena. Toinen nyky-yleiskielessä vieras nimitys *edeskäypä* tai *edeskäyvä* 'pitojen päätarjoilija' on puolestaan myös murteissa laajalti tunnettu, esim.: *sik kum päästi häätälò ni, erèskäövä olip porstuasa – – ja tuli vasta* (Mynämäki, pohj. Varsinais-Suomi) (SMS s.v. *edeskäypä*; ks. myös VKS s.v. *edeskäypä*.)

vA-deverbaalit edustavat kompleksista sanastoa, jonka leksikaalisuuden astetta on vaikea varsinkin toisen aikauden kielenkäyttäjänä arvioida (vrt. myös *JA*-johdokset s. 105–). Tehtävää hankaloittavat olennaisesti ilmausten vähäiset esiintymämäärät. Vakiintunutta sanastoa voi todellisuudessa olla edellä esitettyä enemmän, mutta joka tapauksessa *vA*-deverbaalien on katsottava edustavan tyypillisesti spontaania sananmuodostusta. Tavallisesti *vA*- ja *pA*-tekijännimet onkin muodostettu verbeistä, jotka ilmaisevat ihmisen jokapäiväisiä toimintoja (esim. *epäillä*, *isota* 'olla nälkäinen', *istua*, *juosta*, *kadehtia*, *kuulla*, *liikkua*, *nauraa*, *pyytää*, *seisoo*, *tarvita*, *voida* ja *ymmärtää*). Verbien ilmaisema toiminta on **vakiintumatonta ja sellaista, johon ei voi erikoistua**. On täysin odotuksenmukaista, ettei edellä mainitun tyyppisistä verbeistä esiinny esimerkiksi ammattinimityksiä tai muita varsinaisia nimityssanoja (ks. tähän liittyvästi *JA*-johdoksista luku 6.1.1.2). Esimerkkejä:

Yxi **Epäleua** ombi horiuaa caikisa henen Teisens (AII-659-Jak-1:8).

Ette sine meiden vihamiestenne / sortaijadhen ia **cadhettiuadhen** / heijden synninse ante-xiannasit ja heijte känäsit (AI-866).

Isouat teutti hen hyuille / ia rickat laski tyhijene (AI-245-Lk-1:53).

Anna sille ioca sinulda anopi / ia lainan **pyteue** ele welttele (AII-033-Mt-5:42).

- Rom-7:1 AII: *taitava = lain taitava*
 L: *die das Gesetz wissen*
 GVB: *them som Laghen weta*
 V: *quia lex in homine dominatur*
 E: *quod lex tantisper dominetur homini*
- Mk-6:22 AII: *atrioitseva*
 LB: *denen die am Tisch saßen*
 GVB: *och them ther medh honom såto widh boordet*
 NT1526: -- *såto vidh bordit*
 V/E: *quod vis et dabo tibi*
- Mik-4:10 AIII: *vastoinoleva*
 LB: *wie eine in Kindsnöten*
 GVB: *som een j barns nödh*
 V: *quasi parturiens (parturire 'olla synnytystuskissa')*

Varsin tavallista *vA*-deverbaalien osalta on, että saksan- ja ruotsinkieliset vastineet ovat relatiivisia ilmauksia ja latinan tarjoama malli perustuu substantivoituun partisiippiin:

- Ilm-13:14 AII: *asuva*
 LB: *die auf Erden wohnen*
 GVB: *them som boo på iordenne*
 NT1526: *them som boo på iordhenne*
 V/E: *habitantes terram / habitantes in terra + habitantibus i terra*
- Jh-6:11 AII: *atrioitseva*
 LB: *die sich gelagert hatten*
 GVB: *them som såto*
 V/E: *discumbens (discumbentis)*
- Ilm-22:18 AII: *kuuleva*
 LB: *die da hören*
 GVB: *en som hörer*
 V/E: *audiens (audientis)*
- Lk-19:24 AII: *seisova*
 LB: *die dabeistanden*
 GVB: *som ther när stodho*
 V/E: *adstans (adstantis)*
- Lk-19:45 AII: *myypä*
 LB: *die darin verkauften und kauften*
 GVB: *the ther - - sålde och köpte*
 V/E: *emens (ementis)*
- Ps-129:8 AIII: *ohitsekäypä* ‘ohikulkija’
 LB: *die vorübergehen*
 GVB: *the som fram om gå*
 V: (128:8): *transeuns (transeuntis)*

Kontrastiivinen tarkastelu osoittaa, että Agricolan tekstien suomenkieliset *vA*- ja *pA*-deverbaalit vastaavat useimmiten latinan- ja kreikankielisiä partisiippitaustaisia ilmauksia. Toisaalta Agricolan *vA*-deverbaalit vastaavat suhteellisen usein myös klassillisten kielten varsinaisia tekijännimijohtimella muodostettuja ilmauksia. Ruotsissa ja saksassa Agricolan *vA*-johdosta vastaa huomattavan usein relatiivilause mutta myös tekijännimijohdos tai muu substantiivi. Vieraskieliset vastineet tarjoavat informaatiota suomen *vA*- ja *pA*-deverbaalien semanttis-funktionaalisista ominaispiirteistä, mutta on huomattava, että luonnollisesti niin suomelle kuin esikuvakielille tyypilliset ominaispiirteet ovat vaikuttaneet ilmaustyyppin valintaan. Samankielisiä vastineita vertailtaessa on mahdollisuus analysoida kielensisäisiä ilmaisukeinoja ja niiden muutoksia vuosisatojen kuluessa. Eri aikakausien käännöksiin ovat vaikuttaneet kunkin ajan kielelliset ihanteet ja ennen kaikkea käännöstyössä vallitsevat ideaalit.

Suomessa samassa funktiossa esiintyvä toimija on tai on ollut mahdollista ilmaista useata eri johdinainesta käyttämällä. Olenaisena on pidettävä johtimen neutraalia luonnetta. Agricolalla tavattavien henkilötarkoitteisten ***vA*-deverbaalien myöhemmät suomenkieliset tekstivastineet** tuovat havainnollisesti esiin käsitteen tekijännimiys. Vaikka ilmaukset eivät säilykään käännöksestä toiseen samoina, säilyy tekijännimi ilmaisukeinona valtaosassa tapauksia:

Ilm-13:14	AII: <i>asuva</i> 1642: <i>asuva</i> 1776: <i>asuva</i> 1859: <i>asuva</i> 1938: <i>asuvainen</i> 1992: <i>asukas</i>
Jes-5:9	AIII: <i>asuva</i> 1642: <i>asuva</i> 1776: <i>asuja</i> 1933/1992: <i>asuja</i>
Jh-2:9	AII: <i>edeskäypä</i> 1642: <i>edeskäypä</i> 1776: <i>edeskäypä</i> 1938: <i>edeskäypä</i> 1992: <i>valvoja</i>
Jh-2:8	AII: <i>edeskäyvä</i> 1642: <i>edeskäyvä</i> 1776: <i>edeskäyvä</i> 1938: <i>edeskäyvä</i> 1992: <i>pitojen valvoja</i>
Gl-4:2	AII: <i>edesseisova</i> 1642: <i>haltia</i> 1776: <i>haltija</i> 1938: <i>huoneenhaltija</i> 1992: <i>holhooja</i>

Jes-61:9	AIII: <i>jälkiintuleva</i> 1642: <i>jälkentulewainen</i> 1776: <i>jälkeentulevainen</i> 1859: <i>jälkeentulevainen</i> 1933/1992: <i>jälkeläinen</i>	'jälkeen tuleva'
1Moos-4:12	AIII: <i>liikkuva</i> 1642: <i>pakenevainen</i> 1776: <i>pakenevainen</i> 1859: <i>pakenevainen</i> 1933/1992: <i>pakolainen</i>	
Ps-129:8	AIII: <i>ohitsekäypä</i> 1642: <i>ohidzekäypä</i> 1776: <i>ohitsekäypä</i> 1859: <i>ohitsekäypä</i> 1933: <i>ohitsekulkija</i> 1992: <i>ohikulkija</i>	
Jes-42:14	AIII: <i>vastoinoleva</i> 1642: <i>synnyttäjä</i> 1776: <i>synnyttäjä</i> 1933: <i>lapsensynnyttäjä</i> 1992: <i>synnyttäjä</i>	'raskaana oleva, synnyttävä'
1Kor-1:19	AII: <i>ymmärtävä</i> 1642: <i>ymmärtäväinen</i> 1776: <i>ymmärtäväinen</i> 1938/1992: <i>ymmärtäväinen</i>	

Edellä (ks. alaviite 115) jo erityisenä tapauksena esitelty *elävä* säilyy poikkeuksellisesti samanasuisena uusimpaan käännökseen asti:

Jes-38:19	AIII: <i>elävä</i> 1642: <i>elävä</i> 1776: <i>elävä</i> 1933/1992: <i>elävä</i>	
-----------	---	--

jA-tekijännimiin nähden selvä ero on se, että aiempien käännösten *vA*-deverbaaleja uusimmassa raamatunkäännöksessä korvaa suhteellisen usein sivulause. Vuoden 1992 Raamatun aiemmista käännöksistä eroava käännösperiaate havainnollistuu tässä selvästi:

Mk-13:17	AII: <i>imettävä</i> 1642: <i>imettäväinen</i> 1776: <i>imettäväinen</i> 1938: <i>imettäväinen</i> 1992: <i>jotka noina päivinä - - imettävät</i>	
----------	---	--

Ilm-20:11	AII: <i>istuva</i> 1642: <i>istuva</i> 1776: <i>istuva</i> 1938: <i>istuvainen</i> 1992: <i>joka sillä istuu</i>
Lk-19:45	AII: <i>myypä</i> 1642: <i>myypä</i> 1776: <i>myyjä</i> 1938: <i>myyjä</i> 1992: <i>jotka siellä kävivät kauppaa</i>
Ps-145:19	AI: <i>pelkäävä</i> 1642: <i>pelkäväinen</i> 1776: <i>pelkäväiset</i> 1933: <i>pelkäväiset</i> 1992: <i>jotka häntä pelkäävät</i>
Lk-19:45	AII: <i>ostava</i> 1642: <i>ostaja (ostaita)</i> 1776: <i>ostaja</i> 1938: - 1992: <i>jotka siellä kävivät kauppaa</i>

Ensimmäisen esimerkin osalta on huomioitava *imettäväisen* leksikaalinen merkitys 'nisäkäs', joka on todennäköisesti vaikuttanut 1990-luvun käännöksen tehtyyn muutokseen. Toisinaan uusin raamatunkäännös osoittaa, kuinka mm. kielenohjailun myötä *vA*-deverbaalit ovat siirtyneet voimakkaammin syntaktisesti adjektiivin tavoin käyttäytyviksi määritteiksi. Uusin käännös on toisinaan säilyttänyt vuosisatojen takaisen *vA*-aineksisen ilmauksen, mutta se on muutettu substantiiviseksi määritteeksi lisäämällä sille pääsana:

Lk-19:24	AII: <i>seisova</i> 1642: <i>seisova</i> 1776: <i>seisova</i> 1938: <i>seisova</i> 1992: <i>seisova mies</i>
Miik-4:10	AIII: <i>vastoinoleva</i> 1642: <i>synnyttäväinen</i> 1776: <i>synnyttäväinen</i> 1933: <i>synnyttäjä</i> 1992: <i>synnyttävä nainen</i>

Agricolan teosten kielen *vA*-tekijännimien myöhempinä vastineina voi esiintyä myös muita substantiiveja tai substantiivisesti käytettyjä adjektiiveja:

Mk-6:22	AII: <i>atrioitseva</i> 1642: <i>atrioidzewa</i> 1776: <i>atrioitseva</i> 1938/1992: <i>pöytävieras</i>
---------	--

Jes-58:7	AIII: <i>isoova</i>	'nälkäinen'
	1642: <i>isowa</i>	
	1776: <i>isoova</i>	
	1933: <i>isoava</i>	
	1992: <i>nälkäinen</i>	

Pitkittäisluonteinen tarkastelu osoittaa, kuinka nykysuomeen tultaessa, todennäköisesti osin kielenhuollon ohjailun tuloksena, *vA*-deverbaalit ovat jääneet substantiivisesta käytöstä ja erikoistuneet adjektiivisesti käytettäviksi ilmauksiksi. Aiemmat *vA*-aineksiset tekijännimet on korvattu muilla tekijännimillä, substantiiveilla tai vuoden 1992 Raamatussa usein muilla lausemaisemmilla syntaktisilla rakenteilla. Toisesta näkökulmasta tarkasteltuna myöhemmät suomenkieliset raamatunkäännökset ovat konkreettinen todiste Agricolan teosten kielen *vA*-deverbaalien substantiivisuudesta korvatessaan ne suurelta osin substantiiveilla.

6.1.2.2 *vA*-/*pA*-JOHDOSTEN MUODOSTUS JA RAKENNE

Vanhan kirjasuomen henkilötarkoitteiset *vA*-johdokset vastaavat rakenteeltaan ja perusmerkitykseltään nykysuomalaista käytäntöä. *pA*- ja *vA*-johdosten produktiivisuudessa on olennainen ero. Tutkimusaineiston *pA*-deverbaalit vaikuttavat kuuluvan jo Agricolan aikaisessa kielen käytössä pitkälti leksikaaliseen sanastoon. Niitä ei voi pitää *vA*-deverbaalien kaltaisina produktiivisina tuotoksina, joita voidaan periaatteessa muodostaa läheltä tulkoon mistä tahansa verbistä (ks. semanttisista rajoituksista ed.). *pA*-johdoksiin liittyy myös kantasanaan liittyviä rajoitteita (ks. aineiden suhteesta luku 5.3.1.2). Agricolalla tavattavat *pA*-deverbaalit ovat tavallisesti yksitavuisesta verbivartalosta (esim. *käy-*, *myy-*) muodostettuja (esim. *käypä*, *myypä*).

Perusrakenteeltaan *vA*- ja *pA*-deverbaalit eivät eroa *jA*-johdoksista. *jA*-johdosten tavoin *vA*-tekijännimien perusskeemaa voi luonnehtia täsmälliseksi ja selkeästi hahmotettavaksi. Malli muodostuu tekemistä osoittavasta verbistä, jonka vokaalivartaloon tekijää ilmaiseva *vA*-suffiksi liittyy. Kysymyksessä on suuntaiseksi ja säännönmukaiseksi luontevasti hahmotettava prosessi, jonka tavoitteena on muodostaa nominaalistavalla aineksella verbistä nimitys. Selvä ero tyypillisten *vA*-johdosten ja *jA*-johdosten välillä on niiden kantaverbien luonteessa. Tutkimusaineistoon kuuluvien *vA*-deverbaalien taustalla olevien verbien ilmaisema toiminta on tyypillisesti sellaista, jota toimija ei voi harjoittaa elinkeinoaan tai johon hän ei muuten voi erikoistua. *vA*-tekijännimiä esiintyy tosin sanoen vain verbeistä, joista ei ole tarvetta muodostaa vakiintunutta toimijuutta osoittavia johdoksia (vrt. aineiston *jA*-tekijännimet).

Produktiivisten tekijännimityyppien käytössä ilmenevän semanttisen eron voi selittää perustuvan kielenainesten luontevaan työnjakoon. Prototyypistä *jA*-johdosta voi kuvailla luonteeltaan substantiivisemmaksi ja käsitteenomaisemmaksi kuin samakantaista *vA*-johdosta. Vaikka myös *jA*-johdoksilla on adjektiivisia ominaisuuksia ja tarkoitetaan kuvaileva luonne, ovat ne substantiivisempina yksiköinä alkaneet jossakin vaiheessa *vA*-johdoksia todennäköisemmin vakiintua ja leksikaalistua. Uuden sanaston tarpeen ja leksikaalisen johtamisen merkityksen kasvaessa *jA*-johtimen erityisyys substantiivien muodostimena on korostunut ja johdinten välinen semanttis-funktionaalinen ero edelleen kasvanut (huom. myös kielenhuollon merkitys).

Selvä ero *vA*-deverbaalien ja niiden kanssa monilta osin läheisten *JA*-johdosten välillä on, että tutkimusaineiston *vA*-tekijännimissä tavataan ainoastaan adverbi- ja ns. prefiksialkuisia yhdyssanoja (esim. *edesseisova*, *jälkiintuleva*). *JA*-tekijännimissä runsaat nominimääriteosaiset henkilötarkoitteiset yhdysilmaukset (esim. *kapinannostaja*, *lipunkantaja*) puuttuvat *vA*-ainekseen perustuvasta tekijännimikategoriasta kokonaan. Vaikka *JA*- ja *vA*-deverbaalit voivat esiintyä vastaavanlaisina henkilöviitteisinä ilmauksina, havainnollistuu niiden perimmäinen syntaktinen laatuero yhdyssanarakenteissa: nomini saa määritteekseen säännönmukaisen genetiivimuotoisen attribuutin ja verbimuoto objektin sijoita poikkeuksetta partitiivin. Agricolan teosten kielen nominaalkuiset *JA*- ja *vA*-yhdystekijännimet ovat näin ollen syntaktisesti säännönmukaisia. Samoin kriteerein on arvioitu myös viron *j*- ja *v*-aineksisia tekijännimiä (ks. luku 5.1). *vA*-aineksiset adverbi- ja ns. prefiksiedusosaiset yhdyssanat (esim. *edeskäyvä*, *edesseisova*, *jälkiintuleva*, *lässäeisova* ja *vastaanseisova/vastoinseisova*) puolestaan vastaavat konstruktioltaan samantyyppisiä vierasperäiseen malliin perustuvia *JA*-tekijännimiä (ks. luvut 6.1.1.2 ja 8.1.1).

6.1.3 *VA*INEN-JOHDOKSET TEKIJÄNNIMINÄ

6.1.3.1 *VA*INEN-JOHDOSTEN SEMANTTIS-FUNKTIONAALINEN ANALYYSI

vAinen-asuiset kompleksiset ilmaukset ovat Agricolan teksteissä varsin yleisiä (*pAinen*-asuisia tapauksia esiintyy vain yksi). Funktioiltaan ja merkitykseltään *-vAinen* vastaa pitkälti lyhyempää *vA*-suffiksia. Johtimina ainekset eivät kuitenkaan ole Agricolan teosten kielessä käytöltään identtisiä. Myös *vAinen*-asuisia ilmauksia esiintyy verbikäytössä, mutta tavallisesti tässä funktiossa on lyhyempi *vA*-variantti (ks. *vAinen*-variantin verbikäytöstä myös Ikola 1950, 230–231; *vA*- ja *vAinen*-deverbaalien eroista ks. tark. luku 7.1.1). Tyypillisesti *vAinen*-aineksiset ilmaukset ovat Agricolan teksteissä nomineja. *vA*-deverbaalien tavoin *vAinen*-aineksiset deverbaalit muodostavat jatkumon partisiipeista adjektiivihin ja edelleen substantiiveihin, mutta sillä erotuksella, että jatkumolle asettuvat ilmaukset ovat tyypillisimmin selviä nomineja. Tätä *vA*- ja *vAinen*-deverbaalien käytössä ilmenevää eroa on luonnehdittu lounaismurteiseksi (esim. Hakulinen 1979, 226; Koivisto, H. 1987, 69–70). Vanhassa kirjasuomessa *vAinen*-johdokset ovat olleet ns. monitoiminomineja, joita substantiivisessakin käytössä leimaa usein adjektiivinen luonne:

He ouat **Alcauaisten** opetus / **Menysteueisten** lisemys / ia Teudhelistein wahuistos / ia semmengin coco Seurakunnan iulkinen Äni (AIII-207-Ps-e).

Senteden he ouat cauan ennen Christitudh olluet / quin ne mw dh temen Somen Hijppakunnan ia maan **Asuuaiset** (AII-18-UT-e).

Jymala caikiwaldias / ioca sinun totudhes walkeudhen / nijllen **exyweisillen** osottat / ette he wanhurscaudhen tiellen / woijisit palata (AI-404).

Iseliste witzautta kerssimettömet / ilkieste tiuihit / oma parastans **etziueijset** / ricosta **luhtauaijset**¹¹⁷ (AI-751).

Seke pilit ette picat / **Imeueiset** ynne sen harmapän cansa (AIII-444-5Moos-32:25).

En olen Saijrast oppinut / En **Janowaijst** ioottanut / En Isowat roockenut / En fangi pästeynt / En Alastoinda wateijttanut / En matkamieste corianut / En Rumista haudhanut (AI-764).

Olen koonnut tutkimusaineiston substantiivisten *vAinen*-tekijännimien kategorian samojen syntaktisten kriteerien perusteella kuin edellä käsitellyt deverbaaliset tekijännimiryhmät: *vAinen*-deverbaalit ovat selviä substantiiveja, kun ne eivät ole verbimuotojen osia ja kun ne eivät esiinny määritteinä tai predikatiiveina. Predikatiiveina esiintyvät *vAinen*-deverbaalit voivat olla joko substantiiveja tai adjektiiveja. Valtaosassa tapauksia olen kuitenkin tulkinut predikatiivina esiintyvän *vAinen*-johdoksen adjektiiviksi (ks. *vA*-johdosten osalta ed. luku 6.1.2.1). On yleistä, että samanasuinen johdos tavataan aineistossa myös varmana substantiivina, joten predikatiivin sanaluokan tulkinnanvaraisuus ei käytännössä juuri vaikuta aineiston laatuun tai tarkasteltavien lekseemien lukumäärään. Kaikkiaan olen lukenut *vAinen*-johtimisten tekijännimien morfologis-semanttiseen kategoriaan 80 ilmausta. *pA*-aineksisia pidempää asua edustavia ilmauksia Agricolan teosten kielessä esiintyy ainoastaan yksi, *ylitsekäppäinen*.

Nykysuomeen tultaessa *vAinen*-johdokset ovat muuttuneet kielen käytössä tyyliltään vanhahtaviksi. Niiden luonteeseen ja käyttöön liittyviä seikkoja voidaan tarkastella niin vieras- kuin omakielisten käännösvastineiden valossa. Ensinnäkin huomattava ero *vA*-tekijännimien vieraskielisiin vastineisiin nähden on, että *vAinen*-johdoksia vastaa *JA*- ja *vA*-johdoksia harvemmin varsinainen tekijännimi. Näitäkin tapauksia kuitenkin on, esim.:

Joel-1:14	AI: <i>asuvainen</i> LB: <i>Einwohner</i> GVB: <i>inbyggjare</i> V: <i>habitor</i>
Mal-3:2	AIII: <i>peseväinen</i> LB: <i>Wäscher</i> GVB: <i>waskerska</i> V: -
	AI-752: (rikosta) <i>luhtaavainen</i> Capito 1536: <i>excusator</i> (scelerum)
Ps-48:7	AIII: <i>synnyttäväinen</i> LB: (48:6) <i>Gebärerin</i> GVB: <i>födhande qwinno</i> V: (47:6) <i>partuens</i> (<i>parturientis</i>)
	AI-708: <i>uskaltavainen</i> Olavus Petri, Then Svenska Messan 1531: <i>åkalare</i>

¹¹⁷ *luhtaavainen* ' (rikosta) puolustavainen' (Genetz 1886, 175; ks. tark. Hakulinen 1964, 233–236).

Lk-20:20	AII: <i>väjyväinen</i> LB: <i>Laurer</i> GVB: <i>wachtare</i> NT1526: <i>bedräghare</i> V/E: <i>insidiator</i>	
Jak-2:9	AII: <i>ylitsekäypäinen</i> LB: <i>Übertreter</i> GVB: <i>offuerträdhare</i> NT1526: <i>hafuer tu gångit vth offuer laghen</i> V/E: <i>transgressor</i>	'pahantekijä tms.'

jA- ja *vA-*johdosten tavoin ihmiseen viittaavia ***vAinen-johdoksia*** vastaavat vieraskielisissä teksteissä monet ilmaisuvaihtoehdot, tyypillisimpinä partisiippiasuiset ilmaukset, substantiivisesti käytetyt adjektiivit ja relatiivilauseet. Huomiota herättävää on, että valtaosassa tapauksia tutkimusaineiston *vAinen*-tekijännimiä vastaa latinankielisessä tekstissä partisiipista substantivoitu ilmaus, esim.:

	AI-418 <i>anovainen</i> Missale Aboense: <i>petens (petentis)</i>	
Mik-6:12	AIII: <i>sisälasuvainen</i> LB: <i>Einwohner</i> GVB: <i>inbyggiare</i> V: <i>habitans (habitantis)</i>	
	AI-404: <i>eksyväinen</i> Missale Aboense: <i>errans (errantis)</i>	
Mt-24:19	AII: <i>imettäväinen</i> LB: <i>Säugerinnen</i> GVB: <i>them som diya giffua</i> V: <i>nutriens (nutrientis)</i> E: <i>lactans (lactantis)</i>	
Mt-21:16	AII: <i>imeväinen</i> LB: <i>Säuglinge</i> GVB: <i>spenabarn</i> NT1526: <i>theres som diya</i> V: <i>lactans (lactantis)</i> E: <i>lactens (lactentis)</i>	'rintalapsi' 'imettävä; imevä' 'imevä'
Mk-6:2	AII: <i>kuulevainen</i> LB: <i>die es hörten</i> GVB: <i>som thet hörde</i> NT1526: <i>aff them som hörde</i> V: <i>audiens (audientis)</i>	
Ps-111:5	AIII: <i>pelkääväinen</i> LB: <i>denen, die ihn fürchten</i> GVB: <i>them som fruchta honom</i> V: (110:5) <i>timens (timentis)</i>	

AI-399: *purjettavaiset* (A: *Puriettewaijset*)
Missale Aboense: *nauigans* (*nauigantis*)

Ps-48:7 AIII: *synnyttäväinen*
LB: (48:6) *Gebärerin*
GVB: *födhande qwinno*
V: (47:6) *parturiens* (*parturientis*)

Mk-9:23 AII: *uskovainen*
LB: *der da glaubt*
GVB: *honom som troor*
V/E (9:22): *credens* (*credentis*)

Mikael Agricolan teosten raamatunteksteissä tavattavien ihmiseen viittaavien **vAinen-substantiivien myöhemmät suomenkieliset vastineet** ovat suhteellisen harvoin *JA*-tekijännimiä. Tyypillistä on, että *JA*- ja *vAinen*-johtimiset ilmaukset vaihtelevat käänöksittään. Koska *vAinen*-johdokset ovat arkaaistuneet nykysuomeen tultaessa, on niiden käyttö selvästi vähentynyt 1900-luvun käänöksissä, varsinkin vuoden 1992 Raamatussa. Usein myös johdosten kantaverbit ovat ajan mittaan vaihtuneet. Seuraavassa on esimerkkejä Agricolan *vAinen*-johdoksista ja niiden myöhemmistä suomenkielisistä vastineista:

Sef-3:10 AIII: *kumartavainen*
R1642: *jotca minua cumartawat*
R1776: *jotka minua kumartavat*
R1933: *minun rukoilijani*
R1992: *palvelijani*

Ps-78:65 AIII: *makaavainen*
R1642: *makaavainen*
R1776: *makaavainen*
R1938/R1992: *nukkuja*

Ps-89:42 AIII: *ohitsekäyväinen*
R1642: *ohitsekäyväinen*
R1776 (41): *ohitsekäyväinen*
R1933 (41): *tien kulkijat*
R1992 (41): *ohikulkijat*

Mal-3:2 AIII: *peseväinen*
R1642: *pesiä*
R1776: *pesiä*
R1933: *pesijä*
R1992: -

Ps-48:7 AIII: *synnyttäväinen*
R1776 (48:6): *synnyttäväinen*
R1933 (48:6): *synnyttäväinen*
R1992 (48:6): *synnyttäjä*

Jak-2:9 AII: *ylitsekäypäinen*
R1642: *rikkoja*
R1776: *rikkoja*
R1933: *lainrikkoja*
R1992: *rikkoja*

Toisinaan Agricolan ja usein myös muiden vanhojen käännösten *vAinen*-johdoksia korvaa myöhemmissä raamatunkäännöksissä jokin muu substantiivi, tavallisesti erityismerkitykseen vakiintunut toinen johdos tai yhdyssana:

Jes-26:9 AI: *maan piirin asuvaliset*
R1642: *maan piirin asuvaliset*
R1776: *maan piirin asuvaliset*
R1933/R1992: *maanpiirin asukkaat*

5Ms-32:25 AIII: *imeväinen*
R1642: *imeväinen*
R1776: *imeväinen*
R1933: *imeväinen*
R1992: *sylilapsi*

Jes-58:10 AIII: *isovainen*
R1642: *isovainen*
R1776: *isoovainen*
R1933: *isoava*
R1992: *nälkäinen*

Ps-78:6 AIII: *jälkeentulevainen*
R1642: *vastatulevaliset*
R1776: *vastatulevainen*
R1933: *jälkipolvi*
R1992: *tulevakin polvi*

Ap-10:45 AII: *uskovainen*
R1642: *uskovainen*
R1776: *uskovainen*
R1938: *uskovainen*
R1992: *uskonveli*

Vaikka nykysuomeen tultaessa *vAinen*-deverbaalit ovat kielen käytössä tavallisesti korvautuneet lyhyemmällä *vA*-variantilla, on vastaava kehitys nähtävissä raamatunkäännösten substantiivisten *vAinen*-johdosten osalta vain muutamissa yksittäisissä tapauksissa:

Jes-40:3 AIII: *huutavainen*
R1642: *huutavainen*
R1776: *huutavaisen ääni*
R1933: *huutavan ääni*
R1992: *ääni huutaa*

- Rom-12:15 AII: *itkeväinen*
 R1642: *itkeväinen*
 R1776: *itkeväinen*
 R1938/R1992: *itkevä*
- Lk-8:16 AII: *sisälmeneväinen*
 R1642: *sisälletuleväinen*
 R1776: *sisälle tulevaiset*
 R1938: *sisälletulijat*
 R1992: *sisään tulevat*
- Jer-31:8 AIII: *vastoinoleväinen*
 R1642: *synnyttäväiset*
 R1776: *synnyttäväiset*
 R1938: *synnyttäväiset*
 R1992: *synnyttävä*

Agricolan tekstien *vAinen*-tekijännimistä osa on selvästi leksikaalisia ja nimitysfunktion vakiintuneita, mikä ilmenee myöhemmissä painoksissa usein muuttumattomina asuina:

- Mt-24:19 AII: *imettäväinen*
 R1642: *imettäväinen*
 R1776: *imettäväinen*
 R1938: *imettäväinen*
 R1992: *jotka - - imettävät*
- Ps-8:3 AIII: *imeväinen*
 R1642: *imeväinen*
 R1776 (8:2): *imeväinen*
 R1933/R1992 (8:2): *imeväinen*
- 1Kor-15:53 AII: *kuoleväinen*
 R1642: *kuoleväinen*
 R1776: *kuoleva*
 R1938/R1992: *kuoleväinen*
- Ps-48:7 AIII: *synnyttäväinen*
 R1642: *synnyttäväinen*
 R1776 (48:6): *synnyttäväinen*
 R1933 (48:6): *synnyttäväinen*
 R1992 (48:6): *synnyttäjä*
- Jes-29:14 AIII: *ymmärtäväinen*
 R1642: *ymmärtäväinen*
 R1776: *ymmärtäväinen*
 R1933/R1992: *ymmärtäväinen*

Niin Agricolan tuntemat ja seuraamat vieraskieliset kuin myöhempien käännösten suomenkieliset vastineet osoittavat, että Agricolan teosten kielen *vAinen*-deverbaalit esiintyvät selvinä substantiiveina. Eri asia on, ovatko nämä ilmaukset leksikaalistuneet tähän

funktioon vai onko ne muodostettu suoraan leksikaalisiksi substantiiveiksi *vAinen*-tekijännimijohtimella (tai *vAinen*-aineksen sisältävän substantiivimallin mukaan).

6.1.3.2 *VAIEN*-JOHDOSTEN MUODOSTUS JA RAKENNE

Agricolan teosten kielen deverbaaliset *vAinen*-johdokset vastaavat rakenteeltaan ja yleis-
skeemaltaan edellä käsiteltyjä *vA*-johdoksia (luku 6.1.2.2). Kysymys on samatarkoitteisista ja merkitykseltään usein identtisistä johdostyypeistä (ks. *vA*- ja *vAinen*-johdosten suhteesta luku 7.1.1). Tällainen kielessä harvinaisena pidettävä identtisyys johtunee vanhan kirjasuomen aikaisissa teksteissä eri murteita noudattelevien ilmausten rinnakaisesta käytöstä. Vaikka *vAinen*-aines on yhdysperäinen *vA*- ja *inen*-aineksista yhdistynyt, ei ole mitään syytä olettaa, että *vAinen*-johdokset ovat *vA*-johdoksista edelleen muodostettuja ilmauksia. Pidempi variantti on Agricolalla erittäin yleinen nominien muodostin, joka kuuluu itsenäisenä kokonaisuutena aikakauden produktiiviseen sanamuodostukseen. Tässä yhteydessä ei siis ole ainakaan yleisesti syytä puhua edelleenjohdoksista.

Tutkimusaineiston *vAinen*-johdoksiin kuuluvat seuraavat neljä yhdyssanoiksi merkittyä nominimäärteosaista ilmausta: *kostoopyytäväinen*, *sotaanmeneväinen*, *työtätekeväinen* ja *unennäkeväinen*. Tapaukset voidaan tulkita määritteen ja pääsanan liitoiksi, jotka on kirjoitettu teksissä yhteen. Toisaalta kysymys on varsin käsitteenomaisista ilmauksista. Tämänkaltaisia tapauksia, joissa jossakin muussa sijamuodossa kuin nominatiivissa tai genetiivissä esiintyvä määrite on merkitty pääsanaansa kiinni, löytyy vanhasta kirjasuomesta muitakin. Genetiiviasuisena *unennäkeväinen* voidaan rinnastaa *JA*-johdoksissa yleiseen yhdystekijännimityyppiin. Kysymys on kuitenkin yksittäisestä poikkeuksesta Agricolan teosten kielessä. Huomattakoon myös, että *vAinen*-perusosaiset ilmaukset ovat Agricolalla myös suhteellisen yleinen yhdysadjektiivityyppi. Näille yhdysadjektiiveille erityyppiset määriteosat ovat ominaisia. (Vaittinen 2007b, s. 529, taulukko 3.) *vAinen*-yhdysilmauksille tyypillistä on niiden adjektiivinomaisuus, ja onkin usein hankala määrittellä kontekstinkaan perusteella näiden sanojen sanaluokkaa varmaksi. Olen lukenut esimerkiksi omaan aineistooni ilmauksia, jotka olisi tulkittavissa myös adjektiiveiksi (ks. luokitteluongelmasta myös Vaittinen 2007b, 525).

vA-johdosten tavoin *vAinen*-johtimisissa yhdystekijännimissä on adverbi- ja ns. prefiksialkuisia ilmauksia (esim. *ensinoppivainen*, *jälkeentulevainen*, *ohitsekäyväinen*, *sisäl-asuvainen*, *ylenkatsovainen*, *ylitsekäypäinen*). Nämä yhdysmuodosteet eivät eroa perusrakenteeltaan vastaavista *JA*- ja *vA*-johtimisista ilmauksista (ks. luvut 6.1.1.2 ja 6.1.2.2).

6.1.4 *NUt*-JOHDOKSET TEKIJÄNNIMINÄ

6.1.4.1 *NUt*-JOHDOSTEN SEMANTTIS-FUNKTIONAALINEN ANALYYSI

Menneen ajan toimijuuteen perustuvia *nUt*-aineksisia henkilöviitteisiä substantiiveja tavaataan Agricolan teosten kielessä 13 tapausta. Määrä on *JA*-, *vA*-/*pA*- ja *vAinen*-tekijännimien esiintymämääriä selvästi pienempi. Määrä vaikuttaa vähäiseltä myös siihen

nähdessä, että nykysuomen murteissa substantiivisesti käytettyjä *nUt*-deverbaaleja esitetään olevan lähes yhtä paljon kuin *vA*-deverbaaleja. Tosin vertailtavissa olevia tietoja *nUt*- ja *vA*-johdosten esiintymisestä nimenomaan henkilöviitteisinä ilmauksina ei ole. Ikola, Koitto ja Palomäki (1989) toteavat, että noin 40 % substantivoituneista ns. 2. partisiipin muodoista on henkilötarkoitteisia. Ns. 1. partisiipin substantiivistumien yhteydessä vastaavaa henkilöviitteisten sanojen merkitysryhmää ei mainita lainkaan. Tästä voinee päätellä, että murreaineistossa ei ihmiseen viittaavia *vA*-johdoksia (juuri) tavata. Nyky-yleiskielessä henkilöviitteisiä *nUt*-johdoksia taas on murteisiin nähden suhteellisesti enemmän. (Ks. mt. 1989, 501–506.)

Ainakin vanhan kirjasuomen osalta on todettava, etteivät *vA*- ja *nUt*-suffiksien käyttötavat henkilötarkoitteisten ilmausten muodostuksessa vastaa yleisyydeltään toisiaan. *-nUt* on hyvin produktiivinen aines, jolla voidaan muodostaa uusia ilmauksia verbistä kuin verbistä, mutta todellisessa kielenkäytössä lauseyhteyteen spontaanisti muodostettuja henkilöviitteisiä *nUt*-substantiiveja ei esiinny samalla tavalla kuin *vA*-johdoksia. Osaltaan tähän voi vaikuttaa *nUt*-deverbaalien perusmerkitys eli niiden viittaaminen toimintaan, jonka tekijä on jo suorittanut menneenä aikana (ks. tark. luku 5.3.1.4). Tämä ei kuitenkaan selitä johdosten suhteellista yleisyyteen liittyvää eroa Agricolan teosten kielen ja nykysuomen välillä. Todellisena syynä esiintymämäärien keskinäisen suhteen muuttumiseen on pidettävä *vA*-johdosten substantiivikäytön vähenemistä. Käsillä olevan tutkimuksen perusteella tämänkaltainen päätelmä on tehtävissä ainoastaan murteiden ja vanhan kirjakielen välisen suhteen osalta. Kirjakielen henkilöviitteisten *vA*- ja *vAinen*-ilmausten määrää on saattanut kasvattaa myös erityisesti klassillisten lähtökielten tarjoamat vastinemallit (vrt. Itkonen-Kaila 1997 tulokset).

Agricolan teosten kielen *nUt*-deverbaaleja voi luonnehtia sanaluokkakategorioinnin näkökulmasta hämärärajaiseksi, ja niiden vakiintuneisuuden määrittely on muiden käsiteltyjen deverbaalisten johdostyyppien tavoin osin tulkinnanvaraista. Olen jakanut pienehkön *nUt*-deverbaalien joukon kolmentyyppisiin ilmauksiin: vakiintumattomiin syntaktisen sanamuodostuksen tuloksiin, (vakiintumattomiin) leksikaalisen sanamuodostuksen tuloksiin sekä leksikaalistuneisiin ilmauksiin. Syntaktiseen käyttöön muodostetuiksi voidaan tulkita sanat *eksynyt*, *hyytynyt* 'kovettunut, paatunut', *juopunut* (ainakin toisinaan), *kasvanut* ja *väsinyt*. Sanat esiintyvät tekstikonteksteissaan substantiivisesti käytettyinä:

— — ette caiki pacanat eriseurat / epewscoijsset / Juttahat / pirun riwamat / ja iocahanen willittu ja **exynyt** / machtaisit pyhen ychteitzen / ia Apostolin seurakunnan / ja sinun totudhes wacudhen tyge palata (AI-400).

Caiki syndiset / **hytynet** / ia Perkelelda henen waldakundahans fangitit / madhajsit iellensiodhatta oijkean wscon tundemisehen — — (AI-552).

Ylesherätke te **iopuneet** ia idkeke / ia vluocat te caiki Winan Jomarit — — (AIII-633-Joel-1:5).

HERRA Jumala annoi minulle Oppinuen Kielen / ette mine taidhan nijlle **Wäsnyille** aialans puhua (AIII-498-Jes-50:4).

Leksikaalisena mutta käytössä vakiintumattomaksi jääneenä voidaan pitää ilmausta *poislangennut*, jonka prefiksialkuinen yhdyssanarakenne viittaa käänöslainataustaan:

Yxi Jumala ioca yxineisten andapi Honen teunens Lapsia / Joca ne Fangit vloswiepi oikialla aialla / ia andapi ne **poislangenet** Quiuasa aswa (AIII-304-Ps-68:7).

vrt.

ein Gott, der den Einsamen das Haus voll Kinder gibt, der die Gefangenen ausführet zu rechter Zeit und läßt die **Abtrünnigen** bleiben in der Dürre (LB-Ps-68:7).

Vaikka *nUt*-deverbaali esiintyy lauseyhteydessä selvänä substantiivina, adjektiivin kuvaileva perusluonne tavallisesti välittyy. Osa *nUt*-tekijännimistä on luonteeltaan prototyyppisempiä tekijännimiä ja substantiiveja kuin toiset. *nUt*-johtimisten substantiivien vakiintuneisuutta analysoitaessa painottuu nimityksen taustalla olevan referentin konkreettisuus ja käsitteenomaisuus (vrt. adjektiivi- ja substantiivitarkoitteiden yleinen laatuero) ja käytännössä toissijaisemmaksi perusteeksi jää ilmauksen yleisyys vanhassa kirjasuomessa. Tutkimusaineiston *nUt*-johdoksista tyypillisimpinä substantiiveina voidaan pitää ilmauksia *keskensyntynyt* 'keskonen'¹¹⁸, *kirjanoppenuut*, *lainoppenuut* (myös pelkkä *oppenuut*), *kuollut* ja *nainut*. Nämä *nUt*-deverbaalit ovat todennäköisesti olleet jo Agricolan tekstien kirjoitusajankohtana kieleen vakiintuneita kompleksisia yksiköitä:

Wimeiselda caikein ielkinne / ombi mös minulda nechty nin quin yhdelde **keskensyndynelde** (AII-488-1Kor-15:8).

Ja se tapactui / cosca Jesus lopetti nemet puhet / että canssat hämmestuit henen oppins päle / Sille että hen opetti heite woimalisest / ia ei ninquin **kirjanoppenuuat** (AII-40-Mt-7:28).

Teekös sijs Ihmeit nijnnen **Coollutten** seasa? Eli ylesnousewatko ne **coolluet** sinua kijttemehen (AI-296-Ps-88:11).

Ja Jesus wastasi **Lainoppenuille** ia phariseusille ia sanoi / Sopico Sabbathina paranda? (AII-210-Lk-14:3).

Mutta **Nainehita** keskepi / em mine / waan HERRA – – (AII-1Kor-7:10).

Ja teme Lehestuskiria caikilda kircon Esimiehilde ia **oppenuilda** wahuistetan (AII-243-Jhe).

Yhdyssanojen *kirjanoppenuut* ja *lainoppenuut* vahvasti substantiiviseen luonteeseen ja leksikaalisuuteen vaikuttaa olennaisesti se, että ne edustavat ns. ammatinnimityksiä. Muihin tutkimusaineiston *nUt*-tekijännimiin nähden ne vaikuttavat myös vähiten adjektiivisilta. Toisaalta ilmaukset osoittautuvat monien muiden yhdysilmausten tavoin käännöslainataustaisiksi, mikä tukee niiden leksikaalista luonnetta (ja käytännössä takaa sen).

Osittain intuitioon perustuvan yksittäistapausten analysoinnin lisäksi *nUt*-deverbaaleja voidaan tarkastella myös yleisemmällä tasolla. Syntaktisten ja leksikaalisten ilmausten välillä voidaan nähdä koko sanatyypin koskeva perustavanlaatuinen semanttinen ero. Tekijä, johon erityismerkitykseen leksikaalistunut tai suoraan leksikkoon muodostettu *nUt*-deverbaali viittaa, on tehnyt jotakin tai osallistunut johonkin tapahtumaan, jonka myötä se on saavuttanut johdoksen ilmaiseman uuden statuksen. Leksikaalistunutta *nUt*-substantiivia voi luonnehtia lopputulokseksi, jonka taustalla on jonkinlainen tekijään vaikuttanut olennainen muutos (ks. myös luku 6.1.4.2). Näin ollen vakiintumattomat

¹¹⁸ Nykysuomessa yleisesti tunnettu *keskonen* tavataan kirjakielessä ensi kerran vasta Daniel Jusleniuksen sanakirjassa vuonna 1745 (Jussila s.v. *keskonen*).

nominalisaation tulokset eivät voi leksikaalistua ennen kuin ne todella saavat kielenulkoisessa maailmassa jonkin erityismerkityksen ja konkreettisen statuksen. Tutkimusaineiston leksikaaliset *nUt*-deverbaalit edellyttävät kuvattua kehitystä: tekijä voi saada statuksen oppinut vasta opiskelemisen ja oppimisen tuloksena, nainut vasta puolisonsa naituaan eli naimisiin mentyään. Myös ilmaukset *keskensyntynyt* ja *kuollut* edellyttävät agentin statuksen olennaista muuttumista aiempaan nähden. Vaikka *nUt*-tyyppi perustuu oletukseen tietynlaisesta muutoksesta, ei tämä reaalistu yhtä konkreettisesti leksikaalistumattomissa ilmauksissa (vrt. aineiston johdokset *kasvanut* ja *väsynyt*) Toisaalta kaikkiin verbeihin ei voi käytännössä liittää edellä kuvattua totaalisuutta.

Kontrastiivinen tarkastelu osoittaa, että Agricolan käännösten ***nUt*-deverbaaleja vastaa tyyppillisesti kaikissa potentiaalisissa esikuvateksteissä** substantiivisesti käytetty partisiipin perfekti -muoto. Ilmaustyyppi on siis tuttu kaikissa vertailtavissa kielissä:

Joel-1:5	AIII: <i>juopunut</i> LB: <i>Trunken</i> GVB: <i>drunken</i> V: <i>ebrius</i>	'juopunut' 'juopunut' 'juopunut'
	AI: <i>kasvanut</i> Bekantnus: <i>gewachsen</i>	
1Kor-15:8	AII: <i>keskensyntynyt</i> LB: <i>einer unzeitigen Geburt</i> GVB: <i>otijdhigh född är</i> V/E: <i>abortivus</i>	'ennen aikojaan syntynyt'
Ps-88:11	AI: <i>kuollut</i> LB (88:10): <i>Tot</i> GVB: <i>död</i> V: <i>mortuus</i>	'kuollut' 'kuollut' 'kuollut'
Mt-2:4	AI: <i>kirjanoppenut</i> LB: <i>Schriftgelehrten</i> GVB: <i>Scriffilärd</i> V/E: <i>scriba</i>	'kirjuri, sihteeri'
Lk-14:3	AII: <i>lainoppenut</i> LB: <i>Schriftgelehrter</i> GVB: <i>Lagklok</i> V/E: <i>legis peritos /Legisperitos</i> (peritus + gen 'jhkn perehtynyt, taitava')	'kirjanoppinut'
1Kor-7:10	AII: <i>nainut</i> LB: <i>Ehelich</i> GVB: <i>gifftom</i> NT1526: <i>som vthi äkteskap äro</i> V: <i>qui matrimonio iuncti sunt</i> (matrimonium 'avioliitto') E: <i>quod fi se non continent, contharant matrimonium</i>	

Myöhemmät suomenkieliset tekstivastineet osoittavat, että *nUt*-deverbaalien (kirjakielinen) käyttö on säilynyt luonteeltaan varsin samanlaisena nykysuomeen (1900-luvulle) tultaessa:

1Kor-15:8	AII: <i>keskensyntynyt</i> R1642: <i>keskensyntynyt</i> R1776: <i>keskensyntynyt</i> R1933: <i>keskensyntynyt</i> R1992: <i>keskonen</i>
Mt-2:4	AI: <i>kirjanoppenu</i> R1642: <i>kirjanoppenu</i> R1776: <i>kirjanoppinu</i> R1933: <i>kirjanoppinu</i> R1992: <i>lainopettajat</i>
1Kor-1:20	AII ja AIII: <i>kirjanoppinu</i> R1642: <i>kirjanoppinu</i> R1776: <i>kirjanoppinu</i> R1933: <i>kirjanoppinu</i> R1992: <i>oppinu</i>
Ps-88:11	AI: <i>kuollut</i> R1642: <i>kuollut</i> R1776 (Ps-88:10): <i>kuollut</i> R1933/R1992 (Ps-88:10): <i>kuollut</i>
1Kor-7:10	AII: <i>nainut</i> R1642: <i>nainut</i> R1776: <i>nainut</i> R1938/R1992: <i>naimisissa oleva</i>
Jes-51:21	AIII: <i>juopunut</i> R1642: <i>juopunut</i> R1776: <i>sinä juopunut ilman viinaa</i> R1933: <i>joka olet juopunut</i> R1992: <i>sinä joka olet päihtynyt</i>
Joel-1:5	AIII: <i>juopunut</i> R1642: <i>juopunut</i> R1776: <i>juopunut</i> R1933/R1992: <i>juopunut</i>

Kuten annetuista esimerkeistä on nähtävissä, toisinaan leksikaalistunut ilmaus on säilynyt uusimpaan raamatunkäännökseen asti ja toisinaan sitä vastaa jokin toinen substantiivi. Toisissa tapauksissa Agricolan tekstissä esiintyvä tiivis tekijännimeen perustuva ilmaus on avattu ja korvattu lausemaisemmalla vastineella. Kaikkiaan substantiivisten *nUt*-deverbaalien käytön voi todeta vastaavan meillä käännoistyössä esikuvina toimineiden lähtökielten mallia.

Agricolan teosten kielen ihmiseen viittaavien *nUt*-deverbaalien perusteella ilmaus-tyyppi on produktiivinen, mutta käytännössä ilmausten lukumäärä on vähäinen ja sanan-

muodostuskeinon merkitys tekijännimien muodostuksessa marginaalinen. Henkilöviitteisiä *nUt*-deverbaaleja on muissakin 1500-luvun teksteissä varsin niukasti. Luontevammin *nUt*-aines leimautuu vanhassa kirjasuomessa adjektiivien muodostukseen, mikä on varsinaisten partisiippien perusluonteen mukaista. Selvää on, että suomen kielen *nUt*-deverbaalit soveltuvat kuitenkin hyvin myös substantiiviseen käyttöön, mikä on todennäköisesti vaikuttanut niiden määrää lisäävästi käännöskielen seurauksena. Erityisesti samarakenteiset käännösvastineet ja käännöslainatapaukset osoittavat, että suomen kielen ilmaisuvaroista löytyvä malli on mahdollistanut tarkan kääntämisen omaperäisiä aineksia käyttämällä ja osin myös soveltamalla.

6.1.4.2 *nUt*-JOHDOSTEN MUODOSTUS JA RAKENNE

Tutkimusaineiston menneenä ajankohtana tapahtuneeseen toimintaan perustuvat henkilöviitteiset *nUt*-deverbaalit vastaavat perusrakenteeltaan vastaavia nykysuomalaisia ilmauksia vaikka tyyppiin tunnetusti liittyykin morfofonologista variaatiota (ks. näistä tark. luku 5.3.1.4). *nUt*-suffiksi liittyy säännöllisesti yksivartaloisten verbien vahvaan vokaalivartaloon ja kaksivartaloisten verbien konsonanttivartaloon. *nUt*-deverbaali voidaan muodostaa lähestulkoon mistä verbistä tahansa, mutta tutkimusaineistossa tämäntyyppisiä substantiiveja on niukasti. Kieliopillisesti *nUt*-deverbaalit asettuvat taivutuksen ja johtamisen välille. *nUt*-deverbaalien taustalla on ajatus, että tekijä saavuttaa toiminnassaan tietyn päätepisteen: aiempänä ajankohtana juopuva tekijä on joskus myöhempänä ajankohtana juopunut; kuoleva taas kuollut. Tavanomaisesti ihminen muodostaa deverbaalisen henkilöviitteisen tekijännimen reaaliaikaiseen toimintaan viittaavasta verbistä. *nUt*-deverbaalien johtamisen ja taivuttamisen rajalla häilyvä perusluonne näyttäytyy siinä, että valittava johdinaines määräytyy kantasanaan olevan verbin edustaman aikamuodon mukaan (ks. myös Kerge 1996, 288).

nUt-deverbaalien skeemakuvaus on muita edellä esiteltyjä deverbaaleja yksinäisjohdoksia monimutkaisempi. Skeema edellyttää kantasanaan olevan verbin edustavan mennyttä aikamuotoa. Aikamuoto näkyy konstruktiossa kuitenkin vain johdinainekseksi tajuttavassa *nUt*-suffiksissa (vrt. johtamisen peruskriteeri: kaikki prosessit, joiden tuloksena syntyy uusi sana, ovat johtamista). *nUt*-deverbaalien taustalla on uralilainen tapa ilmaista menneen ajan tapahtumia kopulattoman predikatiivilauseen (esim. *puu kaatunut* 'puu on kaatunut') avulla (ks. esim. Lehtinen 2007, 130; myös Häkkinen 1994, 274). Vanhan kirjasuomen henkilöviitteiset *nUt*-deverbaalit hahmottuvat usein luontevasti käännöstyön kautta kieleen muodostetuiksi kompleksisiksi ilmauksiksi. Niissä sana on suoraan substantiiviksi muodostettu leksikaalinen yksikkö, joka vastaa morfologiselta malliltaan indoeurooppalaisten kielten tekstivastineita.

Vaikuttaa todennäköiseltä, että osa kielen käytössä substantiiveina esiintyvistä *nUt*-suffiksista ilmauksista on adjektiivisten muotojen substantiivistumia ja osa leksikaalisen sananmuodostuksen tulosta. Jälkimmäisten muodostus perustuu kielenkäyttäjän tuntemaan menneen ajan toimijaa kuvaavaan malliin, jossa johdoksen peruseritys osoitetaan johtimiin semanttis-funktionaalisesti rinnastuvalla tunnusmerkillisellä *nUt*-aineksella. Substantiivistumina voidaan esittää esimerkiksi ilmaukset *eksynyt* ja *kuollut* (huom. myös ilmausten kulttuurikauteen sitoutumaton merkitys) ja leksikaalisen sananmuodostuksen tulokseksi *kirjanoppenut* ja *nainut*. Tällaisten päätelmien tekeminen on kuitenkin tulkinnanvaraista jo siitä syystä, että omaperäinen ja vieras malli vastaavat käytännössä toisiaan.

6.1.5 DEVERBAALISET (*U*)RI-JOHDOKSET TEKIJÄNNIMINÄ6.1.5.1 DEVERBAALISTEN (*U*)RI-JOHDOSTEN SEMANTTIS-FUNKTIONAALINEN ANALYYSI

(*U*)ri-johdosten jakaminen deverbaalisiin ja denominaalisiin on osin keinotekoista, koska monet (*U*)ri-aineksiset johdokset ovat rakenteensa ja merkityksensä puolesta tulkittavissa yhtä lailla nominikantaisiksi kuin verbikantaisiksi (ks. myös luvut 5.3.1.5 ja 5.3.2.2). Olen kuitenkin sekä kielihistoriallisista syistä että työni rakenteen yhtenäisyyden vuoksi päättänyt perustamaan ja nimeämään kaksi (*U*)ri-johdosten ryhmää. Sivutuotteena osin väkivaltainen ja keinotekoinen aineiston jako kantasanan sanaluokan perusteella kahteen kategoriaan havainnollistaa kuitenkin omalta osaltaan johdosryhmien välisten rajojen liikkuvuutta. Kategorioiden rajoille ja välille jäävät tapaukset nostavat väistämättä esiin kysymyksen analogian eli mallien merkityksestä ja vaikutuksesta näiden johdosten synnyssä ja kehityksessä.

Tutkimusaineiston (*U*)ri-tekijännimistä olen tulkinnut verbikantaisiksi johdokset *hukuri*, *käymäri* (*ylitsekäymäri*), *niskuri*, *pelkuri*, *pilkkari* ja *pilkkuri* sekä johdokset *juomari* ja *syömäri*.¹¹⁹ Johdokset *pilkkari* ja *pilkkuri* ovat samasta kantaverbistä muodostettuja ja keskenään samanmerkityksisiä ilmauksia. Kutsun johdinta edeltävän vokaalin laadusta huolimatta kaikkia **omaperäisiä r-aineksisia tekijännimiä (*U*)ri-tekijännimiksi**. Johdosryhmän sanoja leimaa (ainakin nykysuomen puhujan näkökulmasta) erityistyyliisyys. Voidaan puhua pejoratiivisesta sanastosta. Agricolan teosten kielen deverbaaliset (*U*)ri-tekijännimet eivät ole ammattilaisen nimityksiä tai muita neutraalisävyisiä ilmauksia. Ne eivät vaikuta myöskään samalla tavalla spontaaneilta, lauseyhteyden vaatimusten mukaisilta ja automaattisesti syntyneiltä ilmauksilta kuin muut produktiivisemmat deverbaaliset tekijännimet. (*U*)ri-deverbaalit ovat selviä nomineja, tavallisesti myös selviä substantiiveja; muiden deverbaalisten tekijännimien omaamaa kieliopillista, johtamisen ja taivuttamisen rajalla liikkuvaa ominaisuutta niillä ei samalla tavalla ole.

Huomionarvoinen ero deverbaalisten ja denominaalisten (*U*)ri-johdoskategorioiden välillä on se, että denominaalisiin johdoksiin lukeutuu täysin kiistattomia tapauksia, mutta deverbaalisiin ei: kaikki aineiston deverbaalisiksi rakenteellisten ja semanttisten seikkojen nojalla tulkitsemani (*U*)ri-johdokset olisi ainakin periaatteessa mahdollista selittää denominaalisiksi. Esimerkiksi johdos *pelkuri* voidaan muodostaa sekä nominista *pelko* että verbistä *pelätä* ja johdos *pilkkuri* nominista *pilkka* tai verbistä *pilkata*. Muut tutkimusaineistoon lukeutuvat deverbaaliset tekijännimityypit ja -johdokset ovat kantasanan sanaluokan suhteen ongelmattomia. Se, että (*U*)ri-johdosten kantasanan on mahdollista ajatella olevan nomini, viestii niiden tyypillisistä verbikantaisista tekijännimistä eroavasta luonteesta. Tekijännimiä sanaluokan perusteella kategorisoitaessa voidaan hyödyntää kriteeriä, jonka mukaan deverbaaliset tekijännimijohdokset on korvattavissa relatiivilauseella. Tällöin vaihtoehtoisen relatiivilauseen sisältämä persoonamuotoinen verbi on sama kuin tekijännimen kannaksi osoitettavissa oleva (*pelkuri* = *se, joka pelkää*; *pilkkuri* = *se, joka pilkkaa*). Relatiivilauseeksi muuttaminen ei kuitenkaan osoittaudu toimivaksi kei-

¹¹⁹ En ole lukenut omaperäisen sananmuodostuksen tulokseksi Agricolan teosten kielessä tavattavaa sanaa *öykkäri* (*euckeri*). Ilmaus on tulkittava lainasanaksi (johon myös sen rakenteen A-vokaali viittaa), vaikka nykysuomen näkökulmasta samanahmoisen sanan voisi tulkita samaan sikermään *öykätä*-, *öykkäillä* ja *öykköröidä*-verbien kanssa. Huomattakoon, ettei edes *Iso suomen kielioppi* lue *öykkäriä* johdokseksi (§ 196; vrt. kuitenkin SSA s.v. *öykkäri*).

noksi selvittää kantasanan laatua, kun sanasto on kuvailevaa ja mahdollinen kantasana kuuluu sekä nomineja että verbejä käsittävään sikermaan. Tällaisten kompleksisten sanojen keskinäisiä ikä- tai johtosuhteita voi olla mahdoton jäljittää. Erityisesti kuvailevat verbi- ja nominijohdokset voivat muodostaa monipolvisia johdosverkostoja.

Aineiston (*U*)ri-johdoksiin lukeutuvan *niskurin* kantasanaksi suoraan hahmotettavissa oleva verbi on nykysuomen näkökulmasta vieras. Merkitykseltään sitä vastaa nyky-suomessa yleisesti tunnettu *niskuroida* (ks. tämäntyyppisistä verbijohdoksista Jääskeläinen 2004; myös Leino, P. 1993, 64–65). Morfologisesti *niskurin* kantaverbiksi sopisi saanaan *niska* perustuva verbi *niskata* 'niskuroida, hangoitella vastaan'. Verbi on murrearkiston tietojen perusteella tunnettu etenkin pohjalaismurteissa (SMSA *niskata*). Siitä johdettu tekijännimi *niskuri* on läntisissä murteissa yleisesti tunnettu. Johdoksella on alun perin viitattu hevoseen tai muuhun vetoeläimeen, ja erityisesti tässä merkityksessä sanasta on kirjattu runsaasti esiintymiä, esim: *Härät ei ne mitte niskurei ollu* (Sauvo, eteläinen Varsinais-Suomi); *Hevosta, joka ei vedä vaan ”niskaa”, sanotaan paikkakunnallamme niskuriksi* (Ilmajoki, Etelä-Pohjanmaa). (SMSA *niskuri*.) Ilmaukset perustuvat konkreettiseen tilanteeseen, jossa esimerkiksi vetoeläin jäykistää niskansa liikkeelle lähtöä vastustessaan (vrt. myös viro *kangekaelane* 'niskuri, niskuroija'; ru *hårdnackad* 'itsepintainen'). Annettu selitys on käytännössä vain vaihtoehto, sillä kuten edellä totesin, kaikki Agricolan teosten kielen (*U*)ri-johdokset ovat selitettävissä denominaalisiksi (ks. *niskuri*-johdoksen rakenteeseen ja kantasanaan liittyen myös seuraava luku 6.1.5.2).

Myös tutkimusaineiston (*U*)ri-johdoksiin kuuluva *huikuri*¹²⁰ kaipaa kantasanan osalta lähempää tarkastelua. Ilmaus edustaa tyypillistä ihmisen ominaisuuteen viittaavaa pejoratiivista (*U*)ri-johdosta. Henkilötarkoitteinen *huikuri* tavataan Agricolan teksteissä kerran. Reunahuomautuksessa esiintyvällä ilmauksella on vastine Lutherin raamatussa. Vaikka Agricola seuraa esikuvaansa (ks. Heininen 1994, 58), jäävät tekstin kuvailevat nimitykset merkitykseltään jotakuinkin hämäräksi. Lutherin tekstissä *huikuria* vastaa saksan *Speier* 'syljeskelijä, oksentaja; typeriä ja hyödyttömiä asioita puhuva' (Deutsches Wörterbuch; Saksalais-suomalainen sanakirja s.v. *Speier*). Agricolan tavoitteleman merkityksen avautumista hankaloittaa, että hän vaikuttaa Lutherin mukaisesti hakeneen tekstiinsä riimitteilyä ja soinnuttelua:

Wisaasta) se o' / Ette me hende sarnaisim ia Sanans alati hokisim ia sijnä pysicsim. Ja ei toisin hwdaisi ia parguisi / Ninquin ne Willit ia hullut wilpurit ia **Huikurit** tekeuet. (AIII-277-reun1.)

Tekstissä puhutaan huonoista papeista. Arvid Genetz (1886, 172) antaa Agricolan *huikurille* selityksen 'juoksentelija', ja samaan selitykseen päättyy myöhemmin myös Rapola (1962a, 42). Vanhan kirjasuomen sanakirja antaa johdokselle selityksen 'kevytmielinen ihminen' (VKS s.v. *huikuri*). Mainitut selitykset perustuvat murteissa tavattaviin merkityksiin. *Suomen murteiden sanakirjan* mukaan kansankielessä *huikurilla* on tarkoitettu kevytmielistä ihmistä: *Siinä on sellanen miehen huikur* (Pälkjärvi). Toinen murre-sanakirjan antama esimerkki viittaa elämäntavaltaan kulkevaan ihmiseen: *Se on semmoineh huikur, se ei yksissä päikom pysyk* (Kihtelysvaara). Molemmat esiintymät ovat peräisin Pohjois-Karjalasta. Naapurissa Kainuussa on tunnettu samakantainen *huikari*, jolla on viitattu ajattelemattomaan, huikentelevaiseen ja hummailevaan henkilöön: *se on koko huikari se mies, se aena humalassa huikaroepi* (Ristijärvi). Kainuun seudun murteessa on tunnettu myös yhdyssana *huikarimies* (Ristijärvi). Myös samakantainen *JA*-tekijännimi

¹²⁰ Agricolan teosten kielessä esiintyy myös erimerkityksinen *huikuri* 'sämpylä tjms.' (AII-707-Ilm-18:13).

tulee mainituksi lekseemin *huikentelevainen* yhteydessä: *semmonen huikentelia vähäsen* (Kajaani, Kainuu). (SMS s.v. *huikari*; *huikentelevainen*; *huikuri*.)

Mainittujen johdosten kantasanaaksi sopii rakenteeltaan *huikua*, jolla viitataan nopeaan liikkeeseen, kulkemiseen. Verbi *huikua* on tunnettu ainakin Satakunnassa, Pohjanmaalla ja Hämeessä (SMS s.v. *huikua*). Merkityksen puolesta sopiva verbi *huikennella* 'elää tai käyttäytyä kevytmielisesti, epävakaasti' ei frekventatiivisena sovi rakenteen puolesta sellaisenaan (*U*)ri-johdoksen kantasanaaksi (vrt. *huikennella* > *huikentelija*), mutta vastaavanlainen merkitys on voinut liittyä jo sen taustalla olevaan kantaverbiin. Verbistä *huikennella* on kirjattu esiintymätiedot Iitistä (Kymenlaakso) ja Vihdistä (Länsi-Uusimaa) (SMS s.v. *huikennella*). Mahdolliset kantaverbit johdoksineen ovat suomen murteissa laajalti tunnettuja. Sanojen taustalla on todennäköisesti vastaavanlaisia merkityksiä omaava ruotsalainen lainasana *hveka* 'horjua, häilyä, hoiperrella'. Samaa alkuperää ovat myös adjektiivi *hvekal* 'epävakainen, horjuva, häilyvä; lennähtelevä, kiitävä, liehuva' ja ihmiseen viittaava *hvikkel* 'neuvoton, kahdenvaiheilla oleva, epävakainen, epäluotettava henkilö'. (Svenskt dialektlexicon s.v. *hveka*.)

Vanhassa kirjasuomessa Agricolan teosten kielen tekijännimi *huikuri* on ainutkertainen, mutta aikalaisteksteissä tavataan useita samaan sikermään luettavia ilmauksia. Westhin koodeksissa esiintyy verbi *huikannella* 'häilyä, olla epävakaa, kevytmielinen' ja Hemminki Maskulaisella (1616) adjektiivinen *huikaltava* 'häilyvä, epävakaa'.¹²¹ Osmo Nikkilän (2000) mukaan *huikuri* saattaa olla Agricolan oma muodoste (mt., 22). Näin on tietysti voinut olla, koska tutusta verbistä on voitu muodostaa (*U*)ri-johtimella uusi nimitys. Koska muun vanhan kirjasuomen perusteella sanan taustalla oleva verbi on ollut kielessä tunnettu, ei toisaalta ole erityistä syytä olettaa, ettei tämäntyyppinen, deskriptiivinen ihmiseen viittaava nimitys olisi ollut puheessa olemassa. Myöhempien murteita koskevien levikitietojen perusteella sekä merkitys 'epävakaa haihattelija' että 'juoksentelija' ovat voineet olla Agricolan tunteita. Muun vanhan kirjasuomen perusteella ensin mainittu on todennäköisesti lähempänä tavoiteltua.

Koska *huikuri*-johdos viittaa tietyllä tavalla toimivaan henkilötarkoitteeseen toimijaan ja sille on mahdollista osoittaa kantaverbi, olen lukenut ilmauksen deverbaalien kategoriaan. Luontevampi tapa selittää tämäntyyppisen kompleksisen ilmauksen syntyprosessi on kuvata sen rakenneskeema. Analogian vaikutus (*U*)ri-johdoksissa on ilmeistä, mistä johtuen denominaalisten ja deverbaalisten johdosten välinen raja on hämärä tai sitä ei edes ole. Kaikille johdoksille välitöntä kantasanaa ei välttämättä ole osoitettavissa. Tämä pätee myös *niskuriin* ja *öykkäriin* (ks. jälkimmäisestä alaviite 119).

Muihin deverbaaleihin (*U*)ri-johdoksiin merkitykseltään läheisesti liittyvät *juomari* (myös *viinanjuomari*), *syömäri* ja *ylitsekäymäri* eroavat niistä rakenteeltaan. Niiden kantasanaaksi hahmottuu verbin sijaan *mA*-teonnimi (ks. luku 6.1.5.2; myös 5.3.1.5). Agricolan teosten kielessä tavattavat *juomari* ja *syömäri* ovat semanttisesti läheisiä keskenään, koska niiden taustalla olevat verbit kuvaavat varsin samantyyppistä toimintaa. Ilmausten läheisyys näkyy myös siinä, että johdos *syömäri* esiintyy Agricolan teksteissä vain *juomari*-sanana yhteydessä. Näitä tapauksia on kuitenkin vain kaksi. Sanat *syödä* ja *juoda* muodostavat Agricolan teosten kielessä perinteisen sanaparatagman, jollaisena *syömäriä* ja *juomariakin* voidaan pitää:

¹²¹ *Huikuri* tunnetaan suomessa myös sukunimenä. Nimen on selitetty mahdollisesti juontuvan samannäköisestä liikanimestä. Liikanimen kantasanaana Pirjo Mikkonen arvelee olevan verbin *huikua* 'liikkua hätäisesti, lennähdellen'. Nimen vahvaa edustusaluetta on ollut Pohjois-Karjala, mutta lisäksi Häme ja Etelä-Pohjanmaa. *Huikuri* on tunnettu myös hämäläisen kylän nimenä jo ainakin 1500-luvun alusta lähtien. (Mikkonen & Paikkala 2000: *Huikuri*.)

Inhimisen poica tuli södhen ia iodhen / ia he puhuuat / Catzo / site **sömeri** ia winan **ioomari** – – (AII-52).

Agricolan deverbaaliset (*U*)ri-johdokset ovat *pilkkuria*, *pilkkaria* ja *ylitsekäymäriä* lukuun ottamatta murteissa laajalti tunnettuja ilmauksia (SMS; SMSA s.v. *huikuri*; *niskuri*; *pelkuri*; *juomari*; *syömäri*). Osa Agricolan tekstien (*U*)ri-deverbaaleista on tunnettuja myös lähisukukielissä. Ainakin virossa tavataan johdokset *pelkuri* ja *pilkkuri*. Ensin mainittu ei tosin vaikuta murteista tallennettujen tietojen perusteella olevan kansan kielessä vanhastaan tunnettu, vaan kysymys on mahdollisesti kirjakielisestä ja ehkä myös suomen- tai lainautuneesta ilmauksesta (Suomi–viro-suursanakirja 1.0 *pelgur* 'arg inimehe'; ks. Väike murde-sõnastik II). Sana *pilkur* 'pilkkaja' taas on viron murteista olemassa olevien tietojen perusteella tunnettu viron rannikkomurteessa (Suomenlahden rannikolla) ja sen läheisyydessä. (Väike murdesõnastik II s.v. *pilkur*; murrealueista ks. Eesti murrete sõnaraamat I). *pilkur*-sanana levikki on murretietojen perusteella suppea, ja myös se voi olla suomesta omaksuttu. *bilkar* 'pilkkaja' tavataan myös saamessa. Korhosen mukaan kysymys on omaperäisestä muodosteesta (jonka malli perustuu lainasanoihin) (1981, 314–315). Johdoksesta *pilkkuri* (tai *pilkkari*) ei ole tallennettu lainkaan tietoja suomen murteista, mutta kiinnostava yksityiskohta on, että johdos on tuttu Agricolan kotiseutua vastapäätä lahden takana puhutuissa viron murteissa.

Myös *syömäri* ja *juomari* tunnetaan osassa lähisukukieliä. Johdos *juomari* on tuttu virossa (*joomar* 'juoppo, kännikala, retale ym.'; murteissa myös *juomar*, *juumar*, *juumar*), karjalassa (*juomari* 'juoppo') ja vepsässä (*iomar*). *Syömäri* tunnetaan suomen lisäksi virossa ja karjalassa. Muun muassa *Karjalan kielen sanakirjan* esimerkit osoittavat, että substantiiveilla on yhtä lailla adjektiivista käyttöä: *juomarie om meilä äijä*; *se on aiga juomari briha*; *syömärihebo* t. *-lehmä*, *syömäri mies*. Ainakin *syömäri*-johdosta myös komparoidaan adjektiivin tavoin: *šyömärempi* 'kovempi syömään'. (Eesti murrete sõnaraamat s.v. *joomar*; *Karjalan kielen sanakirja* s.v. *juomari* 'juoppo'; *syömäri* 'suursyömäri, syöppö'; Suomi–viro-suursanakirja 1.0 *joomar* 'juoppo ym.'; *söömer* 'ahmatti, mässäilijä, suursyömäri'.)

Samantyyppisiä pejoratiivisia ihmistä kuvailevia nimityksiä vaikuttaa löytyvän *Suomen murteiden sanakirjan* mukaan murteista lukematon määrä. Asiatyylisiin tämäntyyppiset (*U*)ri-johdokset eivät kuulu (ks. ja vrt. esim. Tuomi 1980 sanasto). Kaikkia tutkimusaineiston deverbaalisia (*U*)ri-tekijännimiä voidaan luonnehtia tarkoitettuaan kuvaileviksi:

Te **niskurit** ia ilman ymberileickamata sydhemest ia coruist / Te aina wastanseisotta pyhe He'ge / ninquin teidhe'gi Iset / nin mös te (AII-332-Ap-7:51).

Mutta nijlle **Pelcurille** ia vskotomille / ia hirmulisille / ia Murhaille / ia Salauoteisille / ia welholisille / ia Epeiumalisille / ia caikille walectelijlle – – (AII-714-Ilm-21:8).

On yxi coco Seurakunnan Rucous / wastoin nijte Wärie Opettaja / iotca tesse wlosmaala-taan / ette he ouat Irtat / ylpit / ia **Pilcurit** muita wastan / Walecteliat / Curittomat / Kerket wahingoittaman (AIII-259-(Ps-36:0)).

Toisinaan deverbaalinen (*U*)ri-johdos voi esiintyä syntaktisesti selvänä adjektiivina:

– – Ja en tienyt / ette Canssa nin Cangia / coua / **niskuri** ia paha oli / Ja ette sarnan cansa piti nin swren waaran oleman (AIII-548-reun1).

Agricolan verbikantaisia (*U*)*ri*-johdoksia vastaavat vieraskieliset ilmaukset vahvistavat osaltaan käsitystä (*U*)*ri*-deverbaalien kuvailevasta perusluonteesta; esikuvissa suomenkielistä (*U*)*ri*-deverbaalia vastaa pääsääntöisesti substantiivisesti käytetty adjektiivi, esim.:

Ap-7:51	AII: <i>niskuri</i> LB: <i>halsstarrig</i> GVB: <i>hårdnackadh</i> V/E: <i>dura cervice</i>	‘uppiniskainen, itsepintainen’ ’kova-, itsepintainen’ ’kovaniska tms.’
Ilm-21:8	AII: <i>pelkuri</i> LB: <i>Verzagt</i> GVB: <i>reddom</i> E/V: <i>timidus</i>	’arka, lannistunut ym.’ ’arka, pelokas’ ’arka, pelokas’

Tyypillisiä substantiiveja tavataan vain kahden deverbaalisen (*U*)*ri*-johdoksen vastineina:

Ps-72:4	AIII: <i>pilkkuri</i> LB: <i>Läster</i> GVB: <i>försmädhare</i> V: 72:2: <i>calumniator</i>	
Ps-51:15	AIII: <i>ylitsekäymäri</i> LB: <i>Übertreter</i> GVB: <i>offuerträdhare</i> V: 51:13: <i>peccator</i>	’pahantekijä tms.’

(*U*)*ri*-deverbaalien kuvaileva luonne ja siinä mielessä läheisyys adjektiivien kanssa edustavat suomen kielen verbikantaisille tekijännimille tyypillistä ja yhteistä perusominaisuutta. Agricolan käännöksen henkilötarkoitteiset (*U*)*ri*-deverbaalit ovat säilyneet yleensä (substantiivisesti käytettyinä) erityyppisinä tekijänniminä suomenkielisestä käännöksestä toiseen:

Ap-7:51	AII: <i>niskuri</i> R1642: <i>niskuri</i> R1776: <i>niskuri</i> R1938: <i>niskuri</i> R1992: <i>niskuroija</i>	
Ilm-21:8	AII: <i>pelkuri</i> R1642: <i>pelkuri</i> R1776: <i>pelkuri</i> R1938/R1992: <i>pelkuri</i>	
Jes-29:20	AIII: <i>pilkkuri</i> R1642: <i>pilkaaja</i> R1776: <i>pilkaajat</i> R1933/R1992: <i>pilkaajat</i>	

mutta myös:

Jer-17:23 AIII: *niskuri*
 R1642: *kankia*
 R1776: *kankia*
 R1933: *niskuri*
 R1992: *uppiniskainen*

Todennäköisesti suurin osa aineiston deverbaaleista (*U*)*ri*-johdoksista on ollut Agricolan aikaisessa suomen kielessä yleisesti tunnettuja, leksikaalistuneita ilmauksia. Mukana on myös selvä kirjallinen käännöslaina *ylitsekäymäri* (sa. *Übertreter* 'ylitseastuja = pahantekijä'; myös Juusten 1575, 11: *ylitzekäumäri*; mutta Biblia 1642, Ps-51:15: *wäärä*). Mahdollisesti myös keskenään samaan kantasanaan perustuvat *pilkkuri* ja *pilkkari* edustavat kirjakielisiä ilmauksia. Agricolan tekstien verbikantaisten (*U*)*ri*-johdosten lukumäärä on suhteellisen pieni, joten kontrastiivisen tarkastelun perusteella ei voida tehdä mitään kattavia johtopäätelmiä. Voidaan kuitenkin todeta, että murteissa tunnettujen ja tuntemattomien ilmausten välillä vaikuttaa olevan hienoinen laatuero: kansan kielessä laajalti tunnetut johdokset ovat luonteeltaan selvemmin kuvailevia ja esiintyvät myös adjektiivin funktiossa. Näiden sanojen vieraskielisinä tekstivastineina esiintyy substantiivisesti käytettyjä adjektiiveja. Ainoastaan kirjallisissa yhteyksissä esiintyvien deverbaalisten (*U*)*ri*-johdosten tekstivastineet taas ovat tyypillisiä leksikaalisia substantiiveja.

6.1.5.2 DEVERBAALISTEN (*U*)*RI*-JOHDOSTEN MUODOSTUS JA RAKENNE

Semanttiset seikat ovat keskeisiä, kun pyritään ratkaisemaan (*U*)*ri*-johdoksen kantasanan sanaluokka. Potentiaalisten kantasanojen merkitysvivahteet voivat vihjata todellisesta kantasanasta, kun sitä haetaan etymologisesti yhteen kuuluvien lekseemien joukosta. Johdokselle *huikuri* (vrt. *huikennella* tjms.) olisi muotoiltavissa rakenteellisesti potentiaalinen deskriptiivinen nominikanta (**huika*-), mutta merkitykseltään ilmaus selittyy luontevimmin verbikantaiseksi. Myös esimerkiksi tekijännimi *niskuri* 'niskoittelija' on semanttisesti uskottavaa tulkita verbiin *niskata* perustuvaksi, ei ensisijaisesti substantiivista *niska* johdetuksi. Kantasanaksi merkityksen puolesta sopiva *niskoitella* ei olisi rakenteellisesti ongelmaton, sillä frekventatiivisista verbijohdoksista ei ole mahdollista suoraan muodostaa säännönmukaisia (*U*)*ri*-johdoksia. Näihin verbeihin yhdistyy ongelmitta jokin muu deverbaalinen tekijännimijohdin (esim. *haukoitella* > *haukoittelija*; *niskoitella* > *niskoittelija*).¹²²

Tutkimusaineiston deverbaaliset (*U*)*ri*-johdokset edustavat ihmisen ominaisuuteen perustuvia pejoratiivisia ilmauksia. Deverbaalisten (*U*)*ri*-johdosten rakenneskeeman jälkimmäisenä osana on (ihmis)tekijää osoittava johdinaines ja alkuosana tarkoitteelle ominaista toimintaa kuvaava verbi. Tyypillistä on, että kantaosaksi on mahdollista ymmärtää myös etymologisesti samaan sikermään lukeutuva nomini. Toisinaan verbikanta tuntuu semanttisesti luontealta, mutta voi olla rakenteellisesti ongelmallinen, mikäli johtaminen

¹²² Myös johtimen vähentäminen eli ns. takaperoisjohto on sananmuodostuksessa mahdollista. Tällöin kielenkäyttäjät analogiaan perustuen ymmärtää kompleksisen sanan johtosuhteen säännönmukaisesta johtamisesta poikkeavaksi, toisin sanoen hän hahmottaa sanan kantasanaksi jonkin toisen samaan sikermään kuuluvan ilmauksen. Esimerkiksi verbijohdosten kantasanaksi voidaan ymmärtää sen edelleenjohdos (esim. **herkistää* > *herkistyy*). (Esim. Räisänen 1978, 328–330; ks. myös Koski 1982, 12–15.)

ymmärretään säännönmukaiseksi prosessiksi. Kun kielen säännönmukaisuus käsitetään samankaltaisuutena ja kieleen kuuluvien mallien luovana käyttönä, (*U*)*ri*-johdosten kuvaaminen helpottuu. Tällöin varsinaista kantasanaa ei tarvitse (keinotekoisesti) nimetä, vaan voidaan puhua sanahahmosta. Näin ollen esimerkiksi *niskuri* voidaan esittää perustuvaksi (*U*)*ri*-aineksen sisältämään muottiin (tai konstruktion), jossa alkuosana esiintyy etymologisesti *niska-* ja *niskoitella*-sanojen kanssa samaan sikermään kuuluva sanahahmo. Mahdollinen semantiikan ja rakenteen välinen ristiriita, johon edellä viitattiin, ei näyttäyty muotti-kuvauksessa ongelmallisena.

Lähempää tarkastelua vaativa deverbaalisten (*U*)*ri*-johdosten rakenteellinen seikka koskee johdinta edeltävän vokaalin laatua. Nykysuomen näkökulmasta omaperäisessä *r*-aineksisessä tekijännimessä kantasanan vartalovokaali vaihtuu *U*:ksi (esim. *aja-* > *ajuri*; *nylke-* > *nylkyri*). Tutkimusaineiston rakenteeltaan säännönmukaisia (*U*)*ri*-deverbaaleja ovat *huikuri*, *niskuri*, *pelkuri* ja *pilkkuri*. Epäodotuksenmukaisena on pidettävä johdosta *pilkkari*. Agricolan johdos *pilkkari* on kiinnostava tapaus, koska sen rinnalla teksteissä esiintyy yleiseen *U*:lliseen malliin perustuva *pilkkuri*. Kaikkiaan *pilkkuri* esiintyy Agricolan teoksissa 8 kertaa ja *pilkkari* 3 kertaa. Epäodotuksenmukaisessa *pilkkarissa* ei näin ollen ole kysymys yksittäistapauksesta ja mahdollisesta kirjoitusvirheestä. Ilmaus on luonteva selittää analogian vaikutuksesta syntyneeksi (vrt. *pilkkaja* sekä vierasperäisten tekijännimien malli).

Vastaavanlainen vaihtelu on myös murteissa (*U*)*ri*-johdoksissa ja niitä muotorakenteeltaan muistuttavissa sanoissa yleistä (esim. *huikuri*, myös *huikuli* ~ *huikari*) (SMS s.v. *huikari*; *huikuli*; *huikuri*).¹²³ Omaperäisiin (*U*)*ri*-tekijännimiin perustuvan henkilönimitystämme variaatio vanhoissa kirkonkirjoissa osoittaa, että tekijännimiin perustuvien henkilönnimien merkinnässä on noudatettu kahdenlaista mallia vielä suhteellisen myöhään (huom. asiakirjojen ja usein myös niiden kirjoittajien ruotsinkielisyys) (esim. *Nahkari* ~ *Nahkuri*, *Ojari* ~ *Ojuri*, *Patari* ~ *Paturi*, *Sahari* ~ *Sahuri*, *Vaskari* ~ *Vaskuri*) (ks. nimistä ja nimityypistä Nummila 2007a).¹²⁴

Tutkimusaineiston *mA*-teonnimiin perustuvat ihmiseen viittaavat nimitykset muodostavat rakenteeltaan selvän oman ryhmänsä. Kysymys ei ole rinnakkaisista tekijännimityypeistä vaan kantasanaan liittyvästä erosta: *mA*-teonnimiin perustuvat johdotukset ovat yksitavuisista vartaloista muodostettuja (*U*)*ri*-tekijännimiä. Ne eroavat muista (*U*)*ri*-deverbaaleista sekä kantasanan morfologisen rakenteen että johdinaineksen edellä esiintyvän vokaalin suhteen. Niissä johdinaines ei liity suoraan verbikantaan, vaan *mA*-aines esiintyy eräänlaisena välittäjäaineksenä kannan ja suffiksin välillä. Sama asu on tuttu yksitavuisien verbien esiintyessä yhdyssanan määräiteosana (esim. *syömälakko*, *uimakoulu*). Näissä *r*-aineksisissa tekijännimissä johdinta edeltävä vokaali on poikkeuksellisesti (tai säännönmukaisesti) *A* myös nykysuomessa.

¹²³ Suomen (*U*)*ri*-johdosten *r*-ainesta edeltävän vokaalin laatu on ulottunut analogian vaikutuksesta myös muuhun sanastoon. Esimerkiksi Agricolan sanastossa esiintyy sellainen sanapari kuin *ankkuri* ~ *ankkari*. Kumpikin variantti on kokonaisuudessaan lainaa ruotsin sanasta *ankare*. Sanat eivät rakenteensa tai merkityksensä puolesta mitenkään liity tekijännimiin tai omaperäisiin johdoksiin, mutta ovat ulkoasunsa puolesta kiinnostavia. H. J. Streng on selittänyt *ankkuri*-sanan suomalaisen *u*:llisen asun sillä, että sana on suomeen lainautuessaan liittynyt meikäläiseen *Uri*-tyyppiin. Samanlainen tapaus on myös Agricolan sanastossa esiintyvä *pippuri*, joka on lainattu kieleemme myöhäisen muinaisruotsin *pipar*-sanasta. (Streng 1915 s.v. *ankkuri*; *pippuri*.)

¹²⁴ Murteissa tavataan nimityksiä, jotka ovat kehittyneet mainittujen deverbaalisten (*U*)*ri*-johdostyyppien pohjalta. Tyyppin johdoksissa tavataan yleisesti tunnettujen ammatinimitysten kanssa samanasuisia nimityksiä, joiden funktio on kuvata henkilön ominaispiirrettä (esim. *lampuri* 'pelkuri', *paturi* 'hutilus, poropeukalo', *ojuri* ja *sahuri* 'karkeakäyttöinen henkilö tjms.'). Tällaisten sanojen merkitykset on usein ymmärrettävissä ammatinimitysten pohjalta kehittyneiksi, esimerkiksi *ojurit* ja *sahurit* eivät ole perinteisesti olleet hyvistä käytöstavoistaan tunnettuja. Nimitys *lampuri* taas viittaa kantasanan tarkoitteena olevan lampaan ominaisuuksiin eli arkaan luonteenlaatuun. (Näistä myös Nummila 2007a.)

Tarkasteltaessa suomen kielen henkilöviitteisiä deverbaalisia (*U*)*ri*-johdoksia laajemmin voidaan todeta, että kielessä tavataan kahdentyyppisiä tapauksia. Tutkimusaineiston deverbaaliset johdokset lukeutuvat keskenään samaan tyyppiin ja edustavat ns. 1. (*U*)*ri*-tyypin rakenneskeemaa. Kysymys on pejoratiivisista deverbaalisista (*U*)*ri*-johdoksista. Ns. 2. (*U*)*ri*-tyypin skeemaa edustavat neutraalit johdokset, jotka ovat tyypillisesti ammattilaiseen tai muuhun vastaavaan toimijaan viittaavia nimityksiä (esim. *ajuri*, *kirjuri*, *soturi*). Tähän tyyppiin kuuluvia johdoksia Agricolan teosten kielessä ei tavata. Diakroniselta kannalta tieto on kiinnostava ja viittaa ns. 1. (*U*)*ri*-tyypin vanhemmuuteen. Myös Jussilan (1998) *Vanhat sanat* -ensiesiintymäluettelon sisältämän sanaston perusteella 2. (*U*)*ri*-tyyppi vaikuttaa olevan vanhassa kirjasuomessa varsin harvinainen (ks. alla).

Nykysuomessa tunnettu ns. 2. (*U*)*ri*-tyypin skeema hahmottuu kielenkäyttäjän mielessä 1. tyyppin rakenneskeemaa täsmällisemmäksi. Skeeman kognitiivis-semanttinen perusajatus on lähellä deverbaalisten *jA*-, *vA*-(/pA)- tai *vAinen*-tekijännimien skeemaa: tekemistä osoittavasta verbistä muodostetaan tekijännimi (*U*)*ri*-johtimella tai (*U*)*ri*-johtimisen muotin avulla (esim. *ajaa* > *ajuri*, *karata* > *karkuri*, *kirjoittaa* > *kirjuri* vrt. *ajaa* > *ajaja*, *karata* > *karkaaja*, *kirjoittaa* > *kirjoittaja*). Skeeman täsmällisyyden osalta 2. tyyppin (*U*)*ri*-johdokset rinnastuvat muihin deverbaaleihin tekijännimiin. 2. tyyppin esimerkeistä *karkuri* tavataan jo 1600-luvun kirjakielessä (Sorolainen 1625), mutta muita tapauksia ei Jussilan *Vanhat sanat* -luettelon perusteella tavata vielä vanhassa kirjasuomessa. Ylipäätään deverbaalisiksi tulkittavia henkilötarkoitteisia tapauksia ensiesiintymätiedoissa mainitaan vain muutamia. Esillä olleen *karkurin* lisäksi niitä ovat *hyppyri* 'karkuri' ja *petturi* (myös *maanpetturi*). Lisäksi tavataan eläimiin viittaavat ilmaukset *imuri* 'imevä lamma' ja *juoksuri* (hevosesta) (Porthan 1770-). Esiintymät Sorolaisen *karkuria* lukuun ottamatta ovat peräisin 1700-luvun keski- tai loppuvaiheesta.

6.2 DENOMINAALISET TEKIJÄNNIMET MIKAEL AGRICOLAN TEOSTEN KIELESSÄ

6.2.1 LAINEN-JOHDOKSET TEKIJÄNNIMINÄ

6.2.1.1 LAINEN-JOHDOSTEN SEMANTTIS-FUNKTIONAALINEN ANALYYSI

Tyypillisesti ihmiseen viittaavat denominaaliset *Lainen*-johdokset ilmaisevat joko henkilön asemaa tai tehtävää tai ovat jonkin kansan tai yhteisön nimityksiä. Agricolan teosten sanastossa esiintyy kolmisenkymmentä substantiivisesti käytettyä ja ihmiseen viittaavaa *Lainen*-johdosta. Niistä suurimman semanttisen kategorian muodostavat 14 kansalaisen ja heimolaisen nimitystä (esim. *hämäläinen*, *italäinen*, *luotolainen*). Näitä en kuitenkaan lue tekijännimikategoriaan kuuluviksi, vaikka monissa kielissä kysymys on samalla agenttiivisellä johtimella muodostetusta sanastosta (vrt. esim. ru *romare*; sa *Römer* 'roomalainen'). Käsillä olevassa tutkimuksessa tarkasteltavien henkilön tehtävään viittaavien *Lainen*-johdosten määrä on pieni, sillä tapauksia on vain 4: *apulainen*, *kauppalainen* 'rahanvaihtaja, rahakauppias', *käskyläinen* ja *sotalainen* 'soturi, sotamies':

Sille sine loit mös waimon henelle **apulaisexi** / ia nin heite ychten souitit / ette ne caxi piti oleman yxi liha – – (AIII-23).

Nin sinun sijs olis tullut / wlgosanda minun rahan **Cauppalaisten** / ia coska mine olisin tullut /nin mine olisin tosin omani iellensesanut corghon cansa (AII-95-Mt-25:27).

Nin olema me nyt Christusen polesta **Keskyleiset** (AII-504-2Kor-5:20).

We ninen / iotca Meren polen asuuat / ninen **Sotalaisten** – – (AIII-706-Sef-2:5).

Agricolan *Iainen*-tekijännimistä *kauppalainen* ja *sotalainen* ovat nykysuomen näkökulmasta vieraita. Molemmat edustavat Agricolan teosten kielessä kerrallisia ilmauksia. Ensin mainittu esiintyy tekstiyhteydessä, jossa viitataan henkilöön, jonka hallussa raha kasvaa korkoa. Seuraavissa raamatunpainoksissa vastineena esiintyy sana *vahettaja* 'vaihtaja'. Muussa yhteydessä vuoden 1642 Bibliakin puhuu kauppalaisista:

Cauppalaiset menestyit ja hyödyit caupoisans (Biblia 1642-1Mkk-14:9).

Vuoden 1642 Bibliassa tavattavaa *kauppalaista* vastaa myöhemmissä käännöksissä *kaup-pamies*. Agricolalla esiintyvä *kauppalainen* tavataan vanhassa kirjasuomessa myös Kol-laniuksen Maunu Eerikinpojan kaupunginlain suomennoksessa (1648, 250). Ljungo tuntee sanan asussa *kauppilainen* (Ljungo 1609, 189). Viimeksi mainituissa yhteyksissä sanat esiintyvät kuitenkin lähinnä merkityksessä 'kaupungin asukas, porvari'. (Esiintymätiedot VKS s.v. *kauppalainen*.) Olemassa olevien murretietojen perusteella sana ei aina-kaan myöhemmin ole ollut kansan kielessä tunnettu. Sitä käytettiinkö johdosta todellises-sa kielenkäytössä esimerkiksi Turun kaduilla, on mahdoton sanoa. Tässä yhteydessä sekä Lutherin tekstissä että Kustaa Vaasan Raamatussa puhutaan vaihtajista (Luther: *Wechsler*; GVB: *weszlare*; esim. Saksalais-suomalainen sanakirja s.v. *Wechsler* 'rahanvaihtaja, rahakauppias'; Svenskt dialektlexicon s.v. *veksla* 'köpa, handla, byta'), Vulgatassa käytetään sanaa *nummularius* 'rahanvaihtaja tms.'. Agricolan olisi ollut helppo käyttää saksan ja ruotsin mallin mukaista, esimerkiksi verbiin *vaihtaa* perustuvaa deverbaalista tekijän-nimijohdosta, mutta hän on päätenyt toisentyypiseen suomenkieliseen ilmaukseen. Luonteva selitys menettelyyn on se, että sana *kauppalainen* on ollut kielessä tuttu.

Myös *sotalainen* 'sotilas' tavataan Agricolan teosten kielessä kerran:

We ninen / iotca Meren polen asuuat / ninen **Sotalaisten** – – (AIII-706-Sef-2:5).

Vuoden 1642 Bibliassa käytetään vastaavassa raamatunjakeessa sanaa *sotivaiset*: *Woi nijtä jotca meren puoles asuwat/ sotiwaiset* (Biblia 1642-Sef-2:5). Vuoden 1776 Raamat-tu ilmaisee asian seuraavalla tavalla: *Voi niitä, jotka meren puolessa asuvat ja ovat vahvat sotamiehet!* Uusimmissa laitoksissa (1933 ja 1992) puhutaan rannikolla asuvasta *kreettiin kansasta*. Tekstissä on kysymys sotilaina ja kuninkaan henkivartijoina kunnostautu-neista Kreetan saarelta kotoisin olevista kreeteistä (esim. Raamatun sanasto s.v. *kreetit ja pleetit*). Myös Lutherilla esiintyy vastaavassa kohdassa tekijännimijohdos *Krieger* 'soti-las, soturi'. Ruotsalaisessa raamatussa kohta kuuluu seuraavasti: *Wee them som boo nedh-re widh haffuet, the krijhare*. Agricolan ilmauksella on siis olemassa selvät esikuvat.

Muussa vanhassa kirjasuomessa *sotalainen* näyttää olevan vieras, mutta 1800-luvun lehtiteksteissä se on varsin runsaasti käytetty ilmaus. Seuraava esimerkki on *Suomettares-ta: Jokaisella taidollisuuden haaralla havaitaan edellisen maan paraimmat voimat alinomaisessa kilvoituksessa; tietojen harjoittajat, hallituksen virkamiehet, sotalaiset, varakkaat ja maamiehet, kaikki tarttuuvat yhtäläisellä kiivaudella maaviljelyksen ja taidollisuuden toimihin.* (Suometar 1848, nro 10.) *Suomen Julkisten Sanomien* teksteistä ovat puolestaan peräisin *sotalais-henkilö, sotalais-hospitaali, sotalaisjoukko, sotalais-pensionari-rahasto, sotalais-puustelli, sotalais-raha, sotalais-varasto, Sotalais-vero ja sotalais-wirasto* (Suomen Julkisia Sanomia, nrot 1, 4, 15, 25, 41, 46, 84). Sana tavataan 1800-luvun sanomalehtiteksteissä myös adjektiivina merkityksessä ’sotilaallinen’: *Sitten oli kaunis ja sotalainen juhlaikäytös* – (Suomen Julkisia Sanomia nro 74, 2). Sanakirjoitamme vasta Lönnrotin teos tuntee sanan *sotalainen* ’soldat, militär, krigsman’ (Lönnrot 1958 [1867–1880] s.v. *sotalainen*). Nykysuomen sanakirjasta lekseemi on jätetty pois. Kysymyksessä vaikuttaa olevan varsinainen 1800-luvun muotisana.

Johdos *sotalainen* on siis varhaisessa kirjasuomessa kerrallinen, eikä siitä ole olemassa myöskään murretietoja.¹²⁵ Agricolan *sotalaista* vastaava *södalane* tunnetaan kuitenkin nykyvirossa (Suomi–viro-suursanakirja 1.0 *södalane* ’soturi, sotamies, taistelija’, ja se on tallennettu myös viron itämurteesta (Väike murdesõnastik II s.v. *södalased* pl.). Kirjasuomen kannalta soturiin tai soturikansaan viittaavaa *sotalaista* voi pitää Agricolan sanana. Muissa yhteyksissä sotilaaseen viitataan vanhassa kirjasuomessa muilla ilmauksilla, joista yleisin on *sotamies*.

Aineiston *lAinen*-johdokset ovat selviä substantiiveja, joita vastaa myös lähtökielisisä teksteissä tekijännimi. Prototyypin substantiivista luonnetta voidaan pitää denominaalisten tekijännimien ominaispiirteenä. Agricolalla denominaalinen *lAinen*-johdin on produktiivinen kielenaines. Erityisesti sitä on hyödynnetty uusia kansalaisuudennimiä muodostettaessa. Näitä nimityksiä on tarvittu useita raamatuntekstejä käännettäessä. Varsinaisten tekijännimien osalta Agricolan teosten kielen *lAinen*-johdokset tarjoavat varsin pienen tutkimusaineiston. Johdoksista *apulainen* ja *käskyläinen* on useita esiintymiä erityyppisissä konteksteissa, ja johdokset vaikuttavat vakiintuneelta sanastolta. Molemmat ilmaukset ovat myös yleisesti muussa vanhassa kirjasuomessa ja murteissa tunnettuja (VKS s.v. *apulainen*; *käskyläinen*; SMS s.v. *apulainen*; SMSA *käskyläinen*). Kerralliset esiintymät *sotalainen* ja *kauppalainen* eivät ehkä ole varsinaisesti Agricolan sepittämiä, mutta joka tapauksessa ne ovat kielessä edellisiä vakiintumattomampia tai suppealevikkiempiä ilmauksia.

¹²⁵ Samanasuinen nimitys on kuulunut Turun vanhaan Agricolan aikaiseen nimitykseen. Sotalaisten kylä on sijainnut Aurajoen itäpuolella, nykyisen Urheilupuiston tienoolla. Yhä kaupungin nykynimistöön kuuluvat *Sotalaistenmäki, Sotalaistenkatu* sekä *Sotalaistenaukio*. Kylän nimen alkuperää ja taustalla olevaa motivaatiota ei tunneta, mutta se esiintyy ensimmäisen kerran vanhoissa asiakirjoissa vuonna 1556 (esim. Kostet & Kupila 2011, 210). Jo 1400-luvulta löytyy tieto samakantaisesta lyhyemmästä nimestä: – – *gods i Murila, Nemis och Sotala för 500 mark* (FMU, 1273). On kyseenalaista, että Turun vanhassa kylännimessä olisi kysymys samasta kompleksisesta ilmauksesta kuin Agricolan käyttämässä tekijännimessä. Nimi esiintyy ruotsinkielisenä asuissa *Sätala* ja *Sottalax by*, mikä mahdollisesti viittaa ruotsinkieliseen kantasanaan. Myöskään mainittu lyhyt variantti *Sotala* ei viittaa omaperäiseen *lAinen*-johdokseen perustuvaan alkupeirään. Mikael Agricolalle turkulainen kylännimi on joka tapauksessa ollut tuttu.

6.2.1.2 LAINEN-JOHDOSTEN MUODOSTUS JA RAKENNE

Kaikki tutkimusaineiston *lainen*-johdokset ovat yksinäisjohdoksia. Tutkimusaineisto on lukumäärältään pieni, mutta siitä erottuu kahdentyyppisiä tapauksia. Ensimmäistä tyyppiä edustavat *apulainen* ja *käskyläinen*. Vaikka kysymys on denominaalisista ilmauksista, molemmissa tekijäisyys on selvästi esillä. Merkitykseltään ilmaukset ovat läheisiä keskenään, mutta skeemarakenteeltaan ne eroavat toisistaan: *apulainen* auttaa itse jotakuta mutta *käskyläistä* käskää joku toinen osapuoli. Käytännössä tämäntyyppisten johdosten merkitys on viimein kielenkäyttäjän itsensä ratkaistava. Mikäli ilmaus on ennalta vieras, on kielenkäyttäjän muodostettava tulkintansa todennäköisyyden perustalle (ks. myös Kytömäki 1990, 1992; Laakso 1989, 1997; Ryder 1994; 1999, 277–278). Apunaan hänellä on kontekstin lisäksi tieto tekijännimityyppiin lukeutuvien muiden johdosten merkityksestä ja käytöstä eli käsitys johdostyyppin skeemasta.

2. tyyppiin kuuluvat johdokset *kauppalainen* ja *sotalainen*. Tyypin perusmerkitykseen liittyy vahvasti ajatus tarkoitteen kuulumisesta kantasanan ilmaiseman asian yhteyteen: *kauppalainen* liittyy kauppaan ja *sotalainen* sotaan. Johtimen merkitys on varsin lähellä latinan *ārius*-johtimen alkuperäistä merkitystä (ks. luku 5.4). Samankaltaiseen skeemaan lukeutuvat myös sellaiset englanninkieliset *er*-johtimiset tekijännimet kuin *marathoner* 'henkilö, joka osallistuu maratonin' ja *World Cupper* 'henkilö, joka osallistuu tai on osallistunut World Cupiin' (ks. Ryder 1999, 293). Ns. 2. tyyppiä edustavat tapaukset ovat yhtä lailla lähellä kansalaisuutta tai johonkin muuhun yhteisöön kuulumista osoittavia *lainen*-johdoksia. Varsinkin jos johdoksella *kauppalainen* on viitattu kaupungin porvariin eli kaupungin ns. viralliseen asukkaaseen, toteuttaa se *sotalaisen* kanssa hyvin läheistä skeemaa.

6.2.2 DENOMINAALISET (*U*)RI-JOHDOKSET TEKIJÄNNIMINÄ6.2.2.1 DENOMINAALISTEN (*U*)RI-JOHDOSTEN SEMANTTIS-FUNKTIONAALINEN ANALYYSI

Luen Agricolan teosten kielen tekijännimistä denominaalisiksi (*U*)ri-johdoksiksi ilmaukset *heikkuri*, *hekkumari*, *lampuri*, *linturi*, *nisuri*, *sikkuri*, *sikuri* ja *vilpuri*. Tähän yhteyteen voidaan lukea myös nimitys *kanguri* (ks. tapauksesta tark. jäljempänä). Näiden yhdeksän johdoksen joukossa on semanttisesti ja rakenteellisesti erityyppisiä tapauksia. Semanttisten kriteerien perusteella olen jakanut Agricolan teosten kielen denominaaliset henkilö-tarkoitteiset (*U*)ri-johdokset kahteen pääryhmään: 1) elinkeinon harjoittajaan viittaaviin johdoksiin ja 2) henkilön luonteenpiirteeseen tai muuhun ominaisuuteen viittaaviin johdoksiin.

Elinkeinoon harjoittajaan viittaavat denominaaliset (*U*)ri-johdokset. Edellä käsitellyissä verbikantaisissa (*U*)ri-johdoksissa ei ammattimaiseen toimijaan tai muuhun elinkeinonharjoittajaan viittaavia nimityksiä esiintynyt, mutta nominikantaisten (*U*)ri-johdosten ryhmästä niitä löytyy. Kaikki tapaukset ovat kiistatta denominaalisia: *lampuri* 'lammaspaimen, lampaiden hoitaja' (< *lammas*), *sikuri* 'sikopaimen' (< *sika*) ja *linturi* 'lintujen pyytjä' (< *lintu*). Tyypillisten ammattimaiseen toimijaan viittaavien nimitysten

lisäksi lasken ryhmään läheisen semanttisen motivaatiotaustan vuoksi rintalasta merkitsevän *nisurin* (< *nisä*).

Paimenta tarkoittavista nimityksistä *lampuri* ja *sikuri* ensin mainittu on vanhastaan tunnettu Varsinais-Suomessa, Satakunnassa ja Hämeessä. Pohjoisempaa löytyy vain muutama yksittäinen tieto, joista niistäkin käy ilmi, ettei sana kuulu paikalliseen kielenkäyttöön; sanaa on kuvattu mm. raamatulliseksi (Alatornio 1910). (SMSA *lampuri*.) Nimitys *lampuri* on myös nykysuomessa tunnettu ja omalla erikoisalallaan yleisesti käytetty asiantyylinen sana, jolla viitataan ensisijaisesti lampaankasvattajaan. Sikopaimenta merkitsevä *sikuri* on nykysuomen näkökulmasta vieras. Molemmat Agricolalla tavattavat paimeneen viittaavat nimitykset ovat tunnettuja myös lähisukukielissä. Ilmaukset tavataan ainakin virossa ja inkeröismurteissa, *sikuri* myös vatjan murteissa. Vatjan Kukkosin murteessa sekä inkeröismurteissa *sikuria* (*sik(k)uuri*) käytetään yleisesti pienikokoisen karjan paimentajasta (esim. lammaspaimenesta). Sekä *lampuri* että *sikuri* tulevat mainituiksi Agricolan teosten kielessä kerran:

– – ia Habel tuli **Lamburixi** / Mutta Cain tuli Peltomiehexi (AIII-137-1Ms-4:2).

Mutta ne **sikurit** pois-pakenit / ia sanomansatid Caupungihin ia maan kylijn – – (AII-122-Mk-5:14).

Mainitussa Mooseksen kirjan jakeessa *lampuri* on säilynyt vuoden 1933 raamatun-suomennokseen saakka. Seuraavaan laitokseen (1992) sana on muutettu toiseksi todennäköisesti nyky-yleiskieleen vakiintuneen merkityksensä vuoksi; tekstissä on kysymys nimenomaan lammaspaimenesta, ei lampaiden kasvattajasta. Kuten esitetyistä murteiden levikitiedoista ilmenee, *lampuri* on tunnettu alueilla, joilta vanha kirjasuomi on saanut eniten vaikutteita. Sana on tunnettu myös lähisukukielissä. Johdosta *sikuri* ei vanhan kirjasuomen korpuksen sisältämien tekstien perusteella mainita kuitenkaan muussa vanhassa kirjasuomessa; esimerkiksi vuoden 1642 Bibliassa käytetään sanaliittoa *sikain kaitsija*. Agricolan seuraamissa latinan- ja ruotsinkielisissä käännöksissä vastaavassa kohdassa esiintyy relatiivinen lause; Lutherilla puolestaan yhdyssana. Agricolan olisi ollut tarvittaessa helppo muodostaa suomenkielinen vastine lähtötekstien mukaan, mutta hän ei ole näin tehnyt. Tämä viittaa siihen, että tekstiin päätynyt *sikuri* on ollut kääntäjälle vanha-taan tuttu. Oletusta tukee se, että ilmaus on myös lähisukukielissä tunnettu.

Tutkimusaineiston elinkeinon harjoittajaa nimeäviin johdoksiin lukeutuva *linturi* ’linnunpyydystäjä’ esiintyy Agricolan teosten kielessä kahdesti:

Meiden Sielun päsi ninquin iocu Lindu sijte **Lindurin** paulasta – – (AIII-407-Ps-124:6)

Langeneko iocu Lindu Paulahan maan päle / cussa ei ycten **Linduri** ole? (AIII-646-Am-3:5).

Toisin kuin *lampurilla* ja *sikurilla*, *linturilla* ei esiinny vastineita lähisukukielissä, eikä se ole tunnettu linnustajan merkityksessä myöskään nykysuomessa. Sana vaikuttaa olevan vieras myös murteissa. Suomen murteiden sana-arkistoon on tosin tallennettu Perä-Pohjolasta Kuhmoniementä yksittäinen lause, jossa *linturi* esiintyy henkilötarkoitteisena tekijännimenä: *Pyssymieheksi täytyy nyt jokaisen linturin ruveta*. Sanalipussa on merkintä *vanh*. Samanasuisesta johdoksesta on maininta myös 1930-luvulta Pohjois-Hämeestä,

jossa nimityksellä *linturi* viitataan todennäköisesti juuri linnun pyydystäjään: *Ette te tunnekan pojaat linturia, sano Martin-Aku, kun varista paisto.*¹²⁶ (SMSA *linturi*.)

Lauri Hakulinen (1979, 176) mainitsee *linturin* omaperäisiä *r*-aineeksia ammattinimityksiä luettellessaan. Johdoksen eteen hän on merkinnyt tyylikommentin *vanh.*, mikä saattaa hyvin viitata siihen, että johdos on hänelle ainoastaan Agricolan kielestä tuttu. Vaikka linnustaja on vanha ja aikanaan yleisesti harjoitettu ammatti, *linturi*-johdoksen vierauden puolesta kielessämme puhuu myös August Ahlqvistin kommentti Kielettäressä vuonna 1871: ”Päätteellä *-ri* johtuvia tekijännimiä olen nykyiselle kirjakielelle oudompina pannut ylös sanat: *pilcari* pilkkaaja, – – *linturi* lintumies linnunpyytjä, *sikuri* sianpaimen” (Ahlqvist 1871, 9) (kursivoinnit eivät sisälly alkuperäiseen tekstiin). Toisaalta Ahlqvistin mukaan lähisukukielissä vastineita omaava *sikurikin* on ollut 1800-luvun loppupuoliskolla (kirjakielessä) vieras, joten kommentti ei välttämättä todista *linturinkaan* iän tai ylipäättään sen todellisen käytön puolesta. Rakenteeltaan *linturi* on yksinkertainen ja sen merkitys on helposti hahmottuva. Johdokselle löytyykin skemaattisesti hyvin läheinen ilmaus virosta: *kalur* ’kalastaja’. Jo sen perusteella, ettei sanan käytöstä löydy todisteita muusta vanhasta kirjakielestä tai murteista, on pidettävä mahdollisena, että johdos on Agricolan kirjakielen tarpeisiin muodostama. Oletus vahvistuu, kun tarkastellaan Agricolan seuraamia lähdetekstejä: Luther käyttää vastaavissa raamatunjakeissa johdosta *Vogler* ’linnustaja’, joka vastaa rakenteeltaan täydellisesti Agricolan denominaalista *linturia*. Kysymys vaikuttaa olevan selvästi käännöslainasta.¹²⁷

Imeväisikäiseen lapseen viittaavan *nisurin* kantasanaksi hahmottuu sana *nisä*, mutta se voi Hakulisen (1979) mukaan olla myös murteissa samassa merkityksessä tavattava *nisu*. Hakulinen viittaa Agricolan *nisuri*-johdoksen alkuperään näin: (vrt. *nisä* = murt. *nisu*). Merkinnästä ei selviä, pitääkö Hakulinen *nisua* johdoksen todennäköisempänä kantasanana vai mainitseeko hän sanan mahdollisena vaihtoehtona. (Mt., 176.) Agricola käyttää kuitenkin *nisästä* säännöllisesti asua *nisä* ja viittaa *nisulla* poikkeuksetta viljaan, joten asia on tässä mielessä selvä. Oli johdoksen kantasanan asu kumpi tahansa, lopputulos on käytännössä sama. Kuten *linturin* ei *nisurinkaan* kuulumisesta murteidemme tai lähisukukielten sanastoon ole todisteita. Sana ei vaikuta olevan tuttu myöskään muussa vanhassa kirjakielessä. Agricolalla *nisuri* esiintyy kahdesti, ja esiintymät sijaitsevat tekstissä lähellä toisiaan:

Mine olen lehes silmeni vlositkenyt / nin ette minun siselyxeni sijte kiuiste / Minun maxani ouat vloswodhatetut Maan päle / minun Canssani Tytteren ylitze / Coska **Nisurit** ia ne Piskuiset Caupungin Cadhuilla nändyit (AIII-569-Vlt-2:11).

Nisurille tartui kieli heiden Lakeens ianon teden / Ne Nooret Lapsucaiset anouat Leipe / ia eikengen ole / ioca heille site iacapi (AIII-575-Vlt-4:4).

Rintalasta merkitsevä *nisuri* on tulkittava joko Agricolan henkilökohtaiseksi muodosteeksi tai suppealla alueella esiintyneeksi murreksiksi, josta ei ole säilynyt muita todisteita. Merkityksen puolesta nimitys *nisuri* sopii olemaan vanha sana. Suomen murteissa itkevistä lapsesta käytetty (*U*)*ri*-johdos *itkuri* on tarkoiteltaan sen kanssa läheinen. Jälkim-

¹²⁶ Kysymys on sanomuksesta (wellerismi) eli *sanoi*-elementtiin perustuvasta sananparsityypistä (ks. mal-leista ja rakenteesta tark. Järviö-Nieminen 1959).

¹²⁷ *Linturi* on tunnettu meillä myös henkilönnimistöissä, mutta asiakirjatietojen perusteella kysymys vaikuttaa olevan nuoresta joko varta vasten sukunimeksi muodostetusta tai sellaiseksi Agricolan innoittamana otetusta sanasta (ks. Nummila 2007a, 555–556). Huomattakoon kuitenkin, että vastaava ilmaus on kuulunut ainakin saksalaiseen henkilönnimistöön: *Heinrich der Vogler* (Saksalais-suomalainen sanakirja s.v. *Vogler*).

mäinen on todennäköisesti kuitenkin deverbaalinen (vrt. viron *nuttur* 'itkuri, paljon itkevä lapsi' < *nutta* 'itkeä'; vrt. myös *imuri* 'imevä lammas'). Sata vuotta myöhemmin Bibliaan kieltä korjailleet henkilöt ovat korvanneet Agricolan *nisurin* deverbaalisella tekijännimellä *imeväinen* (Biblia 1642-Valit-2:11; Valit-4:4). Sama johdos esiintyy jakeessa edelleen 1990-luvun käännöksessä.

Olen päätenyt esittelemään denominaalisen johdoksen *kankuri* 'kankaankutoja' omaperäisten (*U*)*ri*-johdosten kategoriassa. Tämä ei ole itsestään selvää, koska *kankuri* on mahdollista tulkita myös vanhaksi germaaniselta taholta saaduksi lainaksi. Sana on myös lähisukukielissä tunnettu. (Ks. tark. SKES; SSA s.v. *kangas*.)¹²⁸ Tavanomaisesti merkinä *r*-aineksisten tekijännimien lainaperäisyydestä on johtimen edellä säilynyt vartalon *A*-aines (esim. *karvari*, *maalari*, *tuomari*). Tämä pätee suhteellisen nuoreen lainasanastoon. Säännöllisessä omaperäisessä derivaatiossa kantasanana vartalon *A*-vokaali on johtimen edellä vaihtunut *U*:ksi. Käytännössä voi kuitenkin olla mahdollista, että *r*-aineksinen vierasperäinen tekijännimi on ollut jo lainattaessa *U*-asuinen. Vaikka kysymys on siis lainavaikutteisesta ilmauksesta, suomen *kankuri* vastaa rakenteeltaan säännönmukaista omaperäistä (*U*)*ri*-johdosta ja on kantasanasta *kangas* uudelleen muodostettavissa. Agricolan teosten kielessä *kankuri* esiintyy kahdesti:

Minun aican poiscului / ia minulda poisotettu on / Ninquin iongun Paimenen maia / Ja mine poisreuein ninen minun Elemenin / ninquin iocu **Canguri** (AIII-482-Jes-38:12).

Canguri) Joca tapaturmast cutoisans langan catkaise / ennenquin hen site astaitze (AIII-482-reun1).

Agricolan tekstien elinkeinon harjoittajaan viittaavien denominaalisten (*U*)*ri*-johdosten vastineina vieraskielisissä teksteissä esiintyy sekä nomini- että verbikantaisia ilmauksia:

1Moos-4:2	AIII: <i>lampuri</i> LB: <i>Schäfer</i> GVB: <i>fåra heerde</i> V: <i>pastor</i>	'lammaspaimen' 'lammaspaimen' 'paimen, lammaspaimen'
Mk-5:14	AII: <i>sikuri</i> LB: <i>Sauhirt</i> (<i>sau</i> 'sika'; <i>hirt</i> 'paimen') GVB: <i>Men the som skötte swijnen</i> V: <i>qui autem pascebant eos fugerunt</i> E: <i>qui pascebant porcos fugerunt</i>	
Jes-38:12	AIII: <i>kankuri</i> LB: <i>Weber</i> GVB: <i>wäffuare</i> V: <i>texens (textentis)</i>	'kutoja'
Ps-124:6	AIII: <i>linturi</i> LB: <i>Vogler</i> GVB: <i>foglafångare</i> V: <i>venans (venantis)</i>	'metsästävä'

¹²⁸ Virossa *kangur* 'kankuri' kuuluu vanhaan *r*-aineksiseen tekijännimistöön, joka on osallistunut uudemmista tekijännimistä poiketen astevaihteluun: *kangur* : *kangru*.

Vlt-4:4	AIII: <i>nisuri</i>	'imeväisikäinen lapsi'
	LB: <i>Säugling</i>	
	GVB: <i>spenabarn</i>	
	V: <i>lactans (lactantis)</i>	

Vieraskielisissä tekstivastineissa herättää huomiota se, että saksankieliset ilmaukset ovat denominaalisia kun taas latinankieliset useimmiten deverbaalisia tekijännimiä. Saksankieliset vastineet ovat voineet johdattaa kääntäjää tämän tekemissä valinnoissa. Agricolan harvoja elinkeinon harjoittajaan viittaavia denominaalisia (*U*)*ri*-johdoksia voitaneen pitää pääasiassa leksikaalisina ja vakiintuneina ilmauksina. Agricolan teosten kielen tai ylipäättään vanhan kirjasuomen näkökulmasta johdostyyppiä ei voi pitää suosittuna tai edes erityisen produktiivisena tapana tuottaa kieleen uutta sanastoa. Johdos *linturi* ja mahdollisesti myös *nisuri* kuitenkin osoittavat, että sananmuodostusmalli on ollut suomen kielessä tuttu ja myös käyttökelpoinen. Kaikkiaan denominaalisia ammattilaiseen tai vastaavaan toimijaan viittaavia (*U*)*ri*-johdoksia on mahdollista luonnehtia itämerensuomalaiseksi sanastoksi. Monet tähän tyyppiin lukeutuvat ilmaukset ovat useissa lähisukukielissä tuttuja. Sanat viittaavat myös merkitykseltään tyypillisesti perinteiseen agraarikulttuuriin, mikä sopii yhteissanaston yleisesti käsittämiin teemoihin; esimerkiksi tutkimusaineiston sanastosta *lampuri* ja *sikuri* viittaavat karjanhoitoon ja *kankuri* kankaankudontaan.

Luonteenpiirteeseen tai muuhun ominaisuuteen perustuvat denominaaliset (*U*)*ri*-johdokset. Toinen tutkimusaineiston denominaalinen henkilötarkoitteinen (*U*)*ri*-johdostyyppi käsittää luonteenpiirteeseen tai muuhun ominaisuuteen perustuvat nimitykset (vrt. pejoratiiviset deverbaaliset (*U*)*ri*-johdokset). Ryhmään lukeutuvat johdokset *heikuri*, *hekumari*, *sikkuri* ja *vilpuri*. Johdoksista *heikuri* hahmottuu adjektiivikantaiseksi ja muut substantiivikantaisiksi. Kaikki denominaaliset henkilön ominaisuuteen perustuvat (*U*)*ri*-johdokset ovat Agricolan teksteissä yksittäistapauksia. Ilmaukset ovat lisäksi nykysuomen näkökulmasta vieraita, mutta jokaiselle on osoitettavissa todennäköinen kantasana. Ainakin *heikuria*, *sikkuria* ja *vilpuria* voi luonnehtia myös läpinäkymättömiksi.

Johdos *hekumari* ei ole muussa kirjakielessä tunnettu, eikä sitä *Suomen murteiden sanakirjan* ja murteiden sana-arkiston sisältämien tietojen mukaan tunneta kansan kielessä. Johdoksen kantasanaksi hahmottuu substantiivi *hekuma* (< mr *hägome* 'turhanpäiväisyys, mielettömyys, tuhmuus', mn *hégómi* 'turhanpäiväisyys'; SSA s.v. *hekuma*), joka esiintyy sellaisenaan Agricolan teksteissä viitisentoista kertaa. Kysymyksessä on siis Agricolalla yleinen ilmaus. Murteissa *hekuma* on tunnettu useissa toisistaan hieman poikkeavissa merkityksissä, mutta esiintymät ovat hajanaisia ja yksittäisiä. *Suomen murteiden sanakirjassa* huomautetaan, että kysymyksessä voi olla osaksi kirjallinen ilmaus. (SMS s.v. *hekuma*.) Nykysuomessa tuttua verbiä *hekumoida*¹²⁹ (tai *hekumoita*) ei Agricolan teksteissä esiinny; Jussilan *Vanhat sanat* -teoksen mukaan verbi mainitaan ensimmäisen kerran kirjasuomessa Kollaniuksen lainsuomennoksessa vuonna 1648. Myös murteissa *hekumoida* vaikuttaa jokseenkin tuntemattomalta (SMS s.v. *hekkumoida*; *hekumoida*). Denominaaliseksi tulkittava johdos *hekumari* on peräisin psalmisummaariosta, jonka lähteenä Agricola on Heinisen (1992, 182) mukaan käyttänyt Georg Majorin tekstiä:

¹²⁹ Vuoden 1938 Raamatussa verbistä tavataan myös tekijännimijohdos *hekumoitsija* (1Kor-6:9).

On Seurakunnan Rucous / ioca Mailmas ylencatzotan / wastian Ulconcollatuita / **Hecumari-ta** / Epicureita¹³⁰ / Väkeuite / ia muidhen Seurakunnan Wiholisia (AIII-406-Ps-123:0).

Oratio ecclesiae in hoc mundo contemptae contra hypocritas, epicureos et potentes hostes et contemptores ecclesiae Dei (Major 1547, 152; myös. Heininen 1992, 182).

Lähtö- ja kohdetekstien vertailu osoittaa, ettei Agricolan *hekumarilla* ole lähtötekstissä vastinetta, vaan kysymys on suomentajan tekemästä lisäyksestä. Agricola ei ole ollut tilanteessa, jossa hän olisi ollut pakotettu muodostamaan uutta sanaa kirjakielen tarpeisiin tai käyttämään yleisesti tuntematonta ilmausta. Jostakin syystä hän on kuitenkin halunnut tehdä lisäyksen tekstiin, ehkä seuraavaa ilmausta *epikuri* selittääkseen. Agricolalla yksittäistä ja muussa kielen käytössä tuntematonta *hekumaria* voidaan pitää kääntäjän muodosteena tai muuten vakiintumattomana innovatiivisena ilmauksena. Johdos on paitsi kerrallinen tapaus myös säännönmukaisista (*U*)ri-johdoksista poikkeava. Denominaalisista (*U*)ri-tekijännimistä se on ainoa A-vartalovokaalinen ilmaus (vrt. deverbaalien *pikkari*- ja *juomari*-tyypin johdokset¹³¹). Johdos *sikkuri* esiintyy varsinaisessa leipätekstissä kerran, mutta tulee mainituksi myös samaan tekstikohtaan viittaavassa reunahuomautuksessa:

ei hen ole **Sikkuri** / ei hen omansa etzi / ei hen anna itzens wihan kihoitta / ei hen wahin-gonielken seiso (AII-484-1Kor-13:5).

Sikkuri) Nin quin ne Wihaiset / kersimettömet / iulmat / cangiat / ia niskurit Inhimiset tekeuet (AII-484-reun1).

Agricolan käyttämä *sikkuri* on säästetty samanasuisena vuoden 1642 Bibliassa (mutta ei enää seuraavassa vuoden 1685 käännöksessä). Agricolalla ja Bibliassa esiintyvällä *sikkurilla* tarkoitetaan kiimaisen eläimen tavoin käyttäytyvää henkilöä (ks. Nikkilä 2000, 18–19; myös Lönnrot 1867–1880 s.v. *Sikkuri: brunstigt djur* 'kiimainen elukka'). Suomen murteiden kiimasanastoa tutkinut Jaakko Sivula (1989a) selvittää kokonaisvaltaisesti sanaan *sikka* 'pukki; kiima' perustuvaa kiimatermistöä (esim. vuohi tai lammas on *sikas-saan*, *sikallaan*, *sikoillaan* 'on kiimassa'; huom. myös Biblia 1642: *lauma oli sicoillans*). *Sikka*-sikermään kuuluva sanasto on kaikkiaan vahvasti länsimurteista. (Mt., 243–246; kartta 21.) Suomen murteiden sana-arkistoon tallennetuissa tiedoissa varsinaista tekijännimeä *sikkuri* ei kuitenkaan tavata, eikä sanaa tunneta mainittujen varhaisten raamatuntekstien lisäksi muussa vanhassa kirjasuomessa.

Osmo Nikkilä (2000, 19) toteaa, ettei Agricola tunnu viittaavan *sikkurilla* vain kiimakäyttäytymiseen vaan yleisemmin pukin tavoin käyttäytyvään ihmiseen. Näkemys vaikuttaa uskottavalta. Erikielisiä käännöksiä tarkastellessa selviää, että kyseessä olevassa raamatunjakeessa on käytetty eri käännöksissä hieman erimerkityksisiä ilmauksia. Vulgataassa esiintyy ilmaus *non est ambitiosa* 'ei ole suosiota tavoitteleva, kunnianhimoinen, itsepintainen tjms.'. Luther ilmaisee asian sanoilla *sie stellet sich nicht vngeberdig (ungebärdig)* 'äksy, tuimistunut, hurja, vastahakoinen'. Ruotsinkielisessä Raamatussa (1541)

¹³⁰ Agricola viittaa *epikureilla* epikuroslaisiin eli erään filosofisen koulukunnan edustajiin. Epikuroslaiset tavoittelivat maallisessa elämässä saavutettua onnellisuutta. Muinaiskreikkalainen Epikuros perusti koulukunnan n. 300 eaa. (Esim. Raamatun sanasto s. v. *epikuroslaiset*; NS s.v. *epikurolainen*.)

¹³¹ Johdoksessa *hekumari* johdinaineksen ja kantasanan vartalovokaali vastaa *mA*-teonimiin perustuvia tekijännimiä (*juomari*, *syömäri*, *uimari*), eli kysymyksessä on *A*-vartaloon suoraan liittyvä *ri*-johdinaines. Sana *hekuma* ei kuitenkaan ole suomalainen *mA*-johdos, vaan *m*-aines on alun perin kuulunut tähän skandinaavista lainaa olevaan kantasanaan. Sellainen variantti kuin **hekumuri* olisi tuskin edes ymmärrettävä.

käytetään sanaa *ohöffueligh* (*ohövlig*) 'epäkohtelias' ja vuoden 1992 suomenkielisessä Raamatussa ilmausta *ei käyttäydy sopimattomasti*. Sopimaton käytös ja epäkohteliaisuus toistuvat siis erikielisissä käännöksissä.

Latinan- ja saksankielisille ilmauksille on mahdollista löytää yhdistävä tekijä merkityksistä 'itsepintainen ja vastahakoinen', kun taas suomenkieliset Raamatut 1700-luvun painoksista lähtien, ruotsinkielinen Raamattu ja monet muut käännökset puhuvat yleisemmällä tasolla epäkohteliaasta ja sopimattomasta käyttäytymisestä. Mikäli lähdetään ajatuksesta, että Agricolan käyttämä *sikkuri* viittaa itsepäiseen, uppiniskaiseen ja vastahakoiseen henkilöön, sopivat tähän selitykseen myös Agricolan reunahuomautuksen selityslauseessa luettelemat adjektiivit *kärsimätön*, *julma* ja *kankea* 'ankara, armoton; uppinkainen, vastahakoinen jne.' (VKS s.v. *kankea*). Pukkia merkitsevään *sikkaan* perustuvalla *sikkurilla* on siis todennäköisesti tarkoitettu jotakuinkin samaa kuin nykysuomessa tutuilla *jääräpäällä* ja *pässinpäällä* (*jäärä* 'pässi').

Johdos *vilpuri* tavataan Agricolalla psalmeihin liitettyssä reunahuomautuksessa. Agricola seuraa tekstissään Lutherin Raamatun esimerkkiä (Heininen 1994, 58):

-- Ninquin ne Willit ia hullut **wilpurit** ia Huikurit tekeuet (AIII-277-reun1).

-- wie die wilden, wüsten **Schreier** vnd Speier -- (Luther Ps-47:8-reun).

Tekstissä *vilpuria* vastaavalla **Schreierilla** viitataan huutajaan ja riekkajaan (esim. Saksalais-suomalainen sanakirja s.v. *Schreier*). Nikkilä toteaa, että *vilpuri* voidaan katsoa nasta *vilppi* johdetuksi (2000, 21), jolloin oikea asu olisi *vilppuri*. Saksan *Schreier* ei kuitenkaan vaikuta sopivan merkitykseltään *vilpurin* 'vilpillinen ihminen, vilpintekijä' vastineeksi. Nikkilän mukaan tähän on voinut vaikuttaa Agricolan pyrkimys soinnuttaa sanoja Lutheria mukailleen (2000, 21; ks. esimerkit yllä), jolloin merkitys on muotoon nähden taka-alaistunut.

Suomen murteiden sana-arkiston tiedoissa *vilpuria* ei mainita, mutta asusta *vilppuri* tavataan kerrallinen esiintymä Pohjois-Savosta, Nilsiästä. Nimitystä on käytetty hevosesta, joka ei irti päästyään ole halunnut antautua enää kiinni (SMSA *vilppuri*). Muun murteista tallennetun sanaston perusteella voidaan todeta, että *vilppuri* sopii luontevasti sikermään, johon kuuluu useita keskenään merkityksen ja sanahahmon suhteen läheisiä ilmauksia kuten laajalti tunnettu *vilperi* 'vilkas, vekkuli, hulivili; epäluotettava, vilpillinen, viekastelija' (SMSA *vilperi*; muita samaan sikermään lukeutuvia ovat esim. *vilpas*, *vilprantti*, *vilpenteeri*). Vaikka Agricolan *vilpurin* taustalla olevaa kantasanaa ei pystytä varmasti osoittamaan, voidaan pitää selvänä, mihin sanasikermään ilmaus lukeutuu. Sellaiset merkitykset kuin epäluotettava, vilpillinen ja viekastelija sopivat hyvin kuvaamaan Agricolan käyttämän ilmauksen merkitystä.

Kaikkiaan neljästä luonteenlaatuun perustuvasta denominaalisesta (*U*)ri-johdoksesta ainoa adjektiivikantainen ilmaus *heikuri* kuuluu sekin muussa vanhassa kirjasuomessa tuntemattomaan sanastoon. Sana esiintyy Agricolalla usean pejoratiivisen ilmauksen luettelossa:

Eikä Salawoteiset / eikä Epeiumalden Palueliat / eikä Hoorintekiet / eikä **Heikurit** / eikä ne iotca Piltien cansa macauat / eikä Warcat / eikä Ahneet / eikä Joomarit / eikä pilcaijat / eikä Röuerit pidhe Jumalan waldakunda perimen (AII-469-1Kor-6:10).

Vanhan kirjasuomen sanakirja antaa Agricolan *heikurille* merkityksen 'irstailija' (VKS s.v. *heikkuri*). Vuoden 1642 Bibliassa vastaavassa kohdassa esiintyy sana *pehmiät*, jonka tilalle vuoden 1938 käännökseen on vaihdettu *hekumoitsijat* (R1938-1Kor-6:9). Uusimassa käännöksessä jakeen rakennetta on muutettu ja sana sivuutettu. *Vulgatassa* vastaavassa kohdassa käytetään sanaa *mollis* 'pehmeä, taipuisa, hellä, veltto; henkisesti altis, taipuvainen, myöntäväinen', Lutherin Raamatussa ilmausta *die Weichlingen* ja ruotsalaisessa Uudessa Testamentissa ilmausta *the weeklingar*. Saksan *Weichling* tunnetaan merkityksissä 'laiskuri, vetelys; pehmo, nahjus' ja ruotsin *vekling* merkityksissä 'heikko, raukka'. Molemmat sanat perustuvat heikkoa merkitsevään kantasanaan. Ihmisen ominaisuutena *heikolla* voidaan viitata sekä ruumiin että mielen heikkouteen. Uskonnollisessa kielessä tosin puhutaan lihan (= koko ihmisen olemus) heikkoudesta, kun tarkoitetaan käytännössä jälkimmäistä. Esillä olevassa tekstissä on kysymys ihmisistä, jotka eivät heikon mielenlaatunsa tähden pysty vastustamaan kiellettyjä asioita. Agricolan *heikuri* on siis luontevaa selittää *heikko*-sanasta johdetuksi *heikuri* (~ *heikkuri*) (< *heikko*) 'heikkoluontoinen, haureuteen taipuvainen ihminen (tjms.)' (näin myös Nikkilä 2000).

Säännönmukainen sanasta *heikko* johdettu (*U*)*ri*-johdos on geminaatallinen *heikkuri*. Kerrallisena Agricolan teksteissä esiintyvän *heikurin* asua on mahdollista pitää kirjoitusvirheenä, jolloin geminaattakonsonantin toinen jäsen olisi jäänyt merkitsemättä. (Samanlainen oletus liittyy edellä *vilpuri* (~ *vilppuri*) -sanaan, mikäli sen kantasanaksi ymmärrettäisiin *vilppi*; vrt. esim. *vilpas*). Toinen mahdollinen mutta epätodennäköisenä pidettävä selitys on, että johdos on ollut kieleen niin vakiintunut, ettei sen osia ole enää hahmotettu. Kolmas selitysvaihtoehto vartaloltaan yksinäiskonsonantillisille (*U*)*ri*-johdoksille on, että niissä johdinaines on liittynyt nykysuomesta poiketen heikkoon vokaalivartaloon (esim. *heiko*-). Neljännen vaihtoehdon mukaan kantasana on alun perin yksinäiskonsonanttinen (*heiko*). Nikkilä pitää ensiksi esitettyä vaihtoehtoa todennäköisenä (2000, 20). *Suomen murteiden sanakirja* ei tunne *heikuri*- tai *heikkuri*-johdoksia, mutta murteista on tallennettu samasta vartalosta johdetut (*U*)*ri*-johdoksille läheiset ja saman *r*-aineksen sisältämät (*U*)*rA*(*inen*)-johdokset: *heikkurainen* ja *heikurainen* (SMS s.v. *heikkurainen*; *heikurainen*; myös *heiko*). Molemmat perustuvat todennäköisesti sanan ruumiilliseen heikkouteen viittaavaan merkitykseen. Johdokset tarjoavat myös hyvän esimerkin kantasanaan liittyvän pitkän ja lyhyen konsonantin vaihtelusta. Agricolan teosten kielessä sana *heikko* erilaisine taivutusmuotoineen esiintyy geminaatta-asuisena yli sata kertaa, mutta niiden lisäksi tavaataan viidesti nykysuomesta poikkeava yksinäiskonsonantillinen asu *heiko*, esim.:

Ja ioca **Heico** on / se sanocan / Mine wäkeue olen -- (AIII-639-Joel-3:11).

Vielä 1800-luvun alkuvuosien suomenkielisistä teksteistä löytyy *heiko*-asuisia esiintymiä (ks. VKSK). Näiden tekstien kirjoittajat ovat lounaismurteiden edustajia.

Luonteenpiirteeseen tai muuhun ominaisuuteen perustuvien denominaalisten (*U*)*ri*-johdosten lukumäärä on pieni (4 tapausta), ja lisäksi ilmaukset ovat tekstissä kerrallisia. Vieraskielisten vastineiden valossa tyyppi näyttää siinä mielessä itsenäiseltä, etteivät suomenkieliset vastineet seuraile lähdetekstien ilmaisumalleja. Ainoastaan johdosta *vilpuri* vastaa lähdetekstissä tekijännimi (*Schreier*), mutta tässäkin tapauksessa ei voida Agricolan osalta katsoa olevan kysymys käännöslainatyyppisestä ratkaisusta (ks. ed.). Kahta johdosta (*heikkuri*, *sikkuri*) vastaa vieraskielisissä teksteissä substantiivisesti käytetty adjektiivi.

Jotakin myöhempien aikojen suhtautumisesta Agricolan raamatunteksteissä käyttämiin denominaalisiin henkilötarkoitteisiin (*U*)*ri*-johdoksiin kertoo se, ettei yksikään joh-

doksista ole säilynyt viimeisimpään suomenkieliseen käännökseen. Suuri syy lienee siinä, että Agricolan ilmaukset ovat olleet murteellisia ja myöhempien kääntäjien näkökulmasta vieraita. Toinen syy on se, että ihmisen (tai eläimen) luonnetta kuvaileviin (*U*)*ri*-johdoksiin liittyvä pejoratiivinen mielikuva on saattanut helposti levitä myös muihin samaa denominaalista johdostyyppiä edustaviin ilmauksiin, mikä on hillinnyt tyyppin käyttöä (vrt. neutraalit *jA*-johdokset). Uusia säännönmukaisia denominaalisia (*U*)*ri*-johdoksia on sepitetty jonkin verran uudella ajalla (esim. *laivuri*, *lauttururi*, *sotururi*; *julmuri*, *saitururi*, *tyhmyri*), mutta varsinkin yleiskielen tarpeisiin on tavallisesti käytetty muita johdinaineita.

6.2.2.2 DENOMINAALISTEN (*U*)*RI*-JOHDOSTEN MUODOSTUS JA RAKENNE

Kantasanan vartalovokaalin osalta denominaaliset (*U*)*ri*-johtimiset tekijännimet vastaavat deverbaalisia (*U*)*ri*-tekijännimiä: vokaali vaihtuu *r*-johdinaineen edellä *U*:ksi. Kummankin tyyppin osalta käytännöstä poikkeavat tapaukset ovat yksittäisiä. Denominaalisten (*U*)*ri*-johdosten merkitys hahmottuu muodostinrakenteen perusteella deverbaalisia henkilotarkoitteisia (*U*)*ri*-johdoksia heikommin. Kuten edellä *lAinen*-johdosten yhteydessä (ks. luku 6.2.1.2.) todettiin, denominaalisen ilmauksen rakenne ei viesti merkityksestä yhtä suoranaisesti kuin deverbaalisen. Kantasanan merkitys ja yleinen kontekstuaalis-pragmaattinen tieto ovat kompleksisen denominaalisen yksikön merkityksen kannalta ratkaisevia tekijöitä. Agricolan teosten kielen denominaalisten tekijännimien osalta merkityskategoriat ovat kuitenkin suhteellisen luontevasti hahmottuvia. Tähän saattaa vaikuttaa sanaston vähäinen lukumäärä. Edellisessä luvussa jaoin denominaaliset (*U*)*ri*-tekijännimet merkityksen perusteella kahteen kategoriiaan, ammattimaista toimijaa nimeäviin ja ihmisen ominaisuuteen perustuviin johdoksiin. Skeemarakenteeltaan kysymys on selvästi kahdesta eri tyypistä.

Ammattimaista toimijaa nimeävien johdosten kategoriasta voidaan erottaa edelleen ns. paimen-skeemaan (*lampuri*, *sikuri*), pyydystäjä-skeemaan (*lintururi*, vrt. viron *kalur*) ja käsityöläis-skeemaan (*kankururi*, vrt. *kaitururi*, *nahkururi*, *vakkururi* ym.) kuuluvia ilmauksia. Kaikki johdokset perustuvat kantasanaan, joka osoittaa objektia, jonka parissa tekijä työskentelee tai toimii. Elinkeinoa harjoittaviin henkilöihin viittaavat (*U*)*ri*-johdokset perustuvat ajatukseen elollisen toimijan ja tietyn konkreettisen esineen tai olennon erityisen läheisestä suhteesta. Nimitys *nisururi* 'imeväisikäinen lapsi, rintalapsi' sopii sekä muodostinrakenteensa että merkityksensä puolesta ammattimaisiin toimijoihin viittaavien nimitysten ryhmään. Imeväisikäisen, äidin nisästä riippuvaisen ja kaiken ravintonsa saavan lapsen ja nisän välinen yhteys on varsin samankaltainen kuin elinkeinonharjoittajien yhteys niihin tarkoitteisiin, joiden parissa he työskentelevät. Samaan skeemapohjaiseen kuvausmalliin ei esimerkiksi sovi edellä *nisururiin* rinnastamani *itkururi*. Jälkimmäinen hahmotuikin luontevasti deverbaaliseksi ja toteuttaa kaikkiaan toisenlaisia mallia.

Ihmisen luonteenpiirteeseen viittaavat denominaaliset (*U*)*ri*-johdokset perustuvat omaan rakenneskeemaansa. Agricolan teosten kielen denominaaliset *heikururi*, *hekururi*, *sikkururi* ja *vilpururi* toteuttavat keskenään samankaltaista mallia, jonka kuvaaminen on kuitenkin edellisiä tapauksia hankalampaa, ja myös johdosten merkityksen hahmottaminen tulkinnanvaraisempaa (vrt. johdosten semanttis-funktionaalinen käsittely edellisessä luvussa). Yleisesti voidaan todeta, että tyyppissä (*U*)*ri*-johdin liittyy nominiin, joka kertoo jotakin kuvattavan tarkoitteen ominaisuuksista. Prosessin tarkoituksena on tuottaa tarkoitettaan luonnehtiva substantiivi (vrt. vastaavat luonteenpiirteeseen tai muuhun ominaisuuteen viittaavat deverbaaliset johdokset luvussa 6.1.5.1 ja 6.1.5.2; ks. myös luku 8.1.2).

6.3 YHTEENVETO: TEKIJÄNNIMET KÄYTÖSSÄ I

Mikael Agricolan teosten kielen tekijännimityyppien analyysi osoittaa, että yhteisestä nimittäjästä ja useista muista yhtäläisyyksistä huolimatta jokainen tekijännimityyppi on erilainen ja siihen sisältyy sekä merkitykseen, käyttö- ja nimitysfunktion että rakenne-skeemaan liittyviä ominaispiirteitä. Keskeinen niin johdostyyppinä kuin yksittäisiä johdoksia erotteleva seikka koskee niiden syntaktista funktiota. Osa tarkasteltavista kompleksisista ilmauksista on selviä leksikaalisia yksikköjä, osa taas syntaktisen sananmuodostuksen tuloksia. Aina näiden välinen ero ei kuitenkaan ole hahmotettavissa, ja samanasuinen johdos voi periaatteessa esiintyä niin leksikon yksikkönä kuin syntaktisena elementtinä. Käytännössä syntaktisen ja leksikaalisen sananmuodostuksen tulokset asettuvat johdostyyppien sisäisille jatkumoille. Johdostyyppien analyysi osoittaa, että nämä jatkumot muodostuvat koostumukseltaan hyvin erilaisiksi eri tekijännimityyppien osalta.

Osoituksen rakenteeltaan ja merkitykseltään monin tavoin läheistenkin johdostyyppien välisistä eroista tarjoavat erityisen produktiiviset *JA*-, *VA*- ja *VAinen*-deverbaalit. Ensin mainitulle on luonteenomaista esiintyä sekä syntaktisessa että leksikaalisessa käytössä, kun taas jälkimmäiset ovat tyypillisemmin lauseyhteyden vaatimuksesta ja nominaalustumispaineesta syntyneitä. *JA*-, *VA*-/*PA*- ja *VAinen*-johdosten välillä on havaittavissa myös selvä ero siinä, minkätyyppisiin verbeihin johtimet liittyvät. Rajoitukset ovat semanttisia ja koskevat käytännössä *VA*-/*PA*- ja *VAinen*-johdoksia. Niiden kantasanoina olevien verbi-
en ilmaisema toiminta on tyypillisesti sellaista, jota toimija ei voi harjoittaa elinkeinonaan tai johon hän ei muuten voi käytännössä erikoistua. Tämä eroaa selvästi tyypillisistä *JA*-johdoksista. Nimitysfunktiossa toimimista on kaikkiaan pidettävä *JA*-tekijännimityypin vakiintuneena ominaispiirteenä. Tekijännimien syntaktinen funktio (leksikaalisen ohella) vaikuttaa olennaisesti ilmaisutyyppien keskeiseen rooliin kielen käytössä. Agricolan teosten kielen osalta leksikaalisessa funktiossa tavataan erityisen produktiivisia *JA*-, *VA*- ja *VAinen*-johdoksia (johdostyyppien keskinäisiä suhteita tarkastellaan lähemmin luvussa 7).

Vaikka syntaktinen funktio on olennainen osa tekijännimien käyttöä kielessä, muodostavat leksikaaliset tekijännimet sanastontutkimuksen näkökulmasta erityisen kiinnostavan ilmaistyyppien. Kysymys on tyypillisestä kulttuurisanastosta. Perusmerkityksensä vuoksi tekijännimet heijastavat konkreettisesti yhteiskunnassa ja kulttuurisissa oloissa tapahtuvia muutoksia. Se, että käsillä olevan tutkimuksen kulttuurisanasto edustaa erityisen kiinnostavaa sanastokerrostumaa, johtuu aineiston edustamaan aikakauteen liittyvistä kokonaisvaltaisista ja erityisesti ammatilliseen eriytymiseen ja elinkeinonharjoittajien erikoistumiseen johtaneista yhteiskunnallisista muutoksista. Mainitut muutokset johtivat suureen sanastotarpeeseen mm. kaupunkikulttuurin, kaupankäynnin ja käsityön aloilla. Toista tutkimusaineiston kannalta keskeistä ja samaan aikauteen vahvasti liittyvää kulttuurisanaston aihepiiriä edustaa uskonnollinen kieli. Ammattimaiseen tai muuhun vastaavaan toimijaan viittaavat nimitykset ovat tavallisesti deverbaalisia *JA*-johdoksia tai denominaalisia *VAinen*- tai (*U*)*ri*-johdoksia. Henkilön luonteenpiirteeseen tai muuhun ominaisuuteen perustuvat ilmaukset taas ovat tyypillisesti deverbaalisia tai denominaalisia (*U*)*ri*-johdoksia. Aineiston runsaat sakraaliin sanastoon kuuluvat ja erityisesti kirjalliseen traditioon liittyvät Jumalaan viittaavat nimitykset osoittautuvat *JA*-tekijännimiksi. Kaikkiaan tarkasteltavat johdostyyppit ovat yleisyytensä osalta huomattavan erilaisia. Prototyyppisenä tekijännimenä voidaan pitää deverbaalisen (ja omaperäisen) tyyppien edustajaa.

Agricolan teoksissa tavattavat tekijännimityypit ja niiden sisäiset merkitysryhmät ovat tyypillisesti skeemarakenteeltaan selkeästi hahmottuvia. Tätä voidaan pitää vanhan kirjasuomen aikaisille tekijännimille tyypillisenä. Aineiston rajaaminen henkilötarkoitteisiin ilmauksiin ei käytännössä vääristä johtimien perusskeemoja, sillä niillä ei juuri viitata

muihin referentteihin (täältä osin muista eroavat vain *vA*- ja *vAinen*-johdinsuffiksit, jotka esiintyvät tyypillisesti syntaktisessa funktiossa ja voivat viitata erityyppisiin tarkoitteisiin). Tähän voi vaikuttaa tutkimusaineiston ihmiskeskeiseksi luonnehdittava laatu, mutta kysymys on myös kokonaisvaltaisemmasta seikasta: tekijännimityyppien käyttöfunktiot ovat laajentuneet usein vasta myöhemmin, kasvavan nimitystarpeen paineesta. Tekijännimityyppien nykysuomea alkuperäisempään luonteeseen on mahdollista päästä käsiksi vanhan kirjasuomen aikaisen tutkimusaineiston avulla. Toisaalta vanhan kirjasuomen aikainen tekijännimiaineisto sisältää erityisiä kirjallisen kielen käytön piirteitä, jotka ovat edelleen vaikuttaneet myöhempään kirjakieleen (esim. vieraiden kielten vaikutuksesta runsastunut *vA*- ja *nUt*-deverbaalien käyttö).

7 TEKIJÄNNIMIEN KESKINÄISET SUHTEET JA SYNTAKTISET ROOLIT

7.1 TEKIJÄNNIMIJOHDOSTEN KESKINÄISET SUHTEET

7.1.1 SAMAKANTAISET TEKIJÄNNIMET

Mikael Agricolan teosten kielen tekijännimille on tyypillistä, että samasta kantaverbistä esiintyy usealla eri johtimella muodostettuja henkilöviitteisiä johdoksia. Samaan kanta-verbiin perustuvat tekijännimijohdot tarjoavat kiinnostavan tutkimusaineiston, kun selvitetään eri johdostyyppien saamia merkityksiä ja johdinten välistä mahdollista työnjakoa. Kielen perusluonteeseen kuuluu, että jokaisella kielenaineksella on omat funktionsa. Pyrkimys liittyy kielelle ominaiseen taloudellisuuden tavoitteluun. Nykysuomessa produktiivisten substantiivijohdinten työnjakoa voi pitää jokseenkin vakiintuneena ja selvänä, vaikka toisaalta derivaatiojärjestelmä onkin tyypillisesti muutoksen alainen. Nykysuomen johdinainesten funktioiden eriytymiseen ovat vaikuttaneet tietoisien kielenohjailun tavoitteet. Varsinaisessa kielenkäytössä vakiintuneisuus reaalistuu leksikaalisessa sanamuodostuksessa: tiettyä tarkoitusta varten valitaan tyypillisesti tietty, ensisijaisena pidettävä johdin. Agricolan teosten kieli tarjoaa siinä mielessä autenttisen tutkimusaineiston, että omaperäisten johdinainesten ja johdinten käyttöön ei todennäköisesti ole kohdistunut ulkopuolelta asetettuja vaatimuksia.

Erijohtimisten ja samaan kantasanaan perustuvien tekijännimien vertailussa kiinnitän huomiota niiden sijoittumiseen substantiivi–adjektiivi-jatkumolle ja pyrin selvittämään, voidaanko toisia tekijännimityyppejä luonnehtia prototyypisemmiksi substantiiveiksi kuin toisia. Kiinnitän huomiota myös tekijännimijohdosten leksikaalisuuteen ja vakiintuneisuuteen sekä vakiintumistendensseihin. Kuten tunnettua, ei leksikaalisten muotojen havaitseminen ja määrittelemine toisen kielimuodon näkökulmasta ole ongelmatonta. Kompleksisen ilmauksen vakiintumisen arvioiminen edellyttää ilmauksen tarkastelua alkuperäisessä käyttökontekstissa, mutta toisesta kielimuodosta tehdyt synkroniset päätelmät voivat tällöinkin olla vain tulkinnanvaraisia yrityksiä. Tämän tutkimuksen kannalta yksittäisiin ilmauksiin kohdistuva tulkinnanvaraisuus ei muodostu erityiseksi ongelmaksi, koska päätavoitteena on kokonaisuksien hahmottaminen aineiston keskinäisten suhteiden selvittelyn avulla ja tietyille tekijännimikategorialle tyypillisten ominaispiirteiden selvittäminen (ks. samoin Laakso 1990, 145).

Samakantaiset *JA*-, *VA*- (*PA*-) ja *VAinen*-tekijännimet. Agricolan teosten kielen samakantaiset tekijännimet ovat tyypillisesti deverbaalisia *JA*-, *VA*- ja *VAinen*-johdoksia. Kysymys on erityisen produktiivisista ja Agricolalla yleisimmin esiintyvistä tekijännimityypeistä. Tarkastelen seuraavaksi niitä samakantaisten tekijännimien sarjoja, jotka käsittävät joko kaikki kolme substantiivisesti käytettyä johdosvarianttia tai *JA*-johdoksen ja jomankumman kahdesta muusta johdoksesta. Sarjojen tekijännimet ovat yhtä poikkeusta lukuun ottamatta ihmistarkoitteisia. Poikkeuksellinen tapaus liittyy *elää*-verbiin perustuvan sarjaan, johon laskemani *eläjä* viittaa yleisesti eläimeen. Olen kokonaiskuvan kan-

nalta pitänyt kuitenkin tarkoituksenmukaisena esittää *elää*-verbiin perustuvan tekijännimisikermän muiden sarjojen joukossa.

Samaan kantaverbiin perustuvia tekijännimisarjoja on tutkimusaineistossa 16. Kaikki kolme johdosvarianttia käsittäviä sarjoja on 6. Muut esittelemäni 10 sarjaa muodostuvat *jA*-johdoksesta ja joko *vA*- tai *vAinen*-johdoksesta. Olen koonnut samakantaisten johdos-ten esiintymät taulukkoon 3. Johdoksen yhteydessä esitetty luku osoittaa esiintymien lukumäärän Agricolan teksteissä.

Taulukko 3. Agricolan teosten kielessä tavattavat samakantaiset *jA*-, *vA*- ja *vAinen*-johdokset.

<i>jA</i> -johdos	<i>vA</i> -johdos	<i>vAinen</i> -johdos
<i>alkaja</i> (1)		<i>alkavainen</i> (1)
<i>asuja</i> (7) (myös <i>asujain</i> , 6)	<i>asuva</i> (7)	<i>asuvainen</i> (28)
<i>eläjä</i> (1) 'eläin' (myös <i>eläjäin</i> , 1 'eläin')	<i>elävä</i> (49)	<i>eläväinen</i> (2)
<i>kulkija</i> (1) <i>kulkuja</i> (4)	<i>kulkeva</i> (2)	<i>kulkevainen</i> (1)
<i>kumartaja</i> (1)		<i>kumartavainen</i> (1)
<i>kuulija</i> (3)	<i>kuuleva</i> (1)	<i>kuulevainen</i> (3)
<i>näkijä</i> (3) <i>näkejä</i> (1)	<i>näkevä</i> (2)	<i>näkeväinen</i> (2)
<i>ostaja</i> (4)	<i>ostava</i> (2)	
<i>purjehtija</i> (1)		<i>purjehtivainen</i> (1) <i>purjettevainen</i> (1)
<i>raatelija</i> (11)		<i>raatelevainen</i> (1)
<i>saarnaaja</i> (49)	<i>saarnaava</i> (1)	
<i>tekijä</i> (21)		<i>tekeväinen</i> (2)
<i>tietäjä</i> (10)	<i>tietävä</i> (1)	
<i>vainooja</i> (6)		<i>vainoovainen</i> (1)
<i>vastaanseisoja</i> (12)	<i>vastaanseisova</i> (1)	<i>vastaanseisovainen</i> (2)
<i>ylenkatsoja</i> (7)		<i>ylenkatsovainen</i> (1)

Moni usean samakantaisen tekijännimen sarjaan kuuluva johdos esiintyy aineistossa kerran tai kahdesti. Toisinaan kaikki variantit ovat harvalukuisia (ks. taulukko 3). Vaikka kaikissa johdostyypeissä esiintyy yksittäisiä esiintymiä, ovat *jA*-johdokset muita useammin sarjansa yleisimpiä edustajia. Esiintymien lukumäärän osalta *jA*-variantti on muita samakantaisia johdoksia yleisempi kymmenessä tapauksessa (*kulkija/kulkuja*, *näkijä/näkejä*, *ostaja*, *raatelija*, *saarnaaja*, *tekijä*, *tietäjä*, *vainooja*, *vastaanseisoja*, *ylenkatsoja*). *vA*-johdos osoittautuu *jA*-johdoksen sisältämässä sarjassa yleisimmäksi ainoastaan kerran. Kysymys on johdoksesta *elävä*, joka on jo edellä todettu leksikaalistuneeksi erityistapaukseksi (ks. s. 137, alaviite 115; 142). Myös *vAinen*-variantti edustaa vain kerran samakantaisten johdosten sikermän yleisintä ilmausta (*asuvainen*). Taulukossa 3 esitetyistä tiedoista selviävät aineistoon kuuluvat samaan kantaverbiin perustuvat henkilötarkoitteiset johdokset, mutta eivät yksittäisten johdosvarianttien mahdolliset **erityismerkitykset**. Tarkastelen seuraavaksi yksittäisten johdosten Agricolan teksteissä saamia merkityksiä.

Tekijännimisarjojen *JA*-johdokset osoittautuvat tekstikontekstien perusteella selviksi ja tyypillisiksi substantiiveiksi. Sarjojen *JA*-johdoksille ominaisena piirteenä voidaan pitää erityismerkitykseen leksikaalistumista. Tällaisia tapauksia ovat ainakin johdokset *kulkija*, *kulkuja* 'kulkuri, maanpakolainen', *kuulija* 'esim. esityksen kuulemiseen keskittynyt henkilö' (ei kuuron vastakohta), *näkijä* 'selvännäkijä' ja *tietäjä* 'yliluonnollisia kykyjä omaava henkilö, ns. tietomies':

Keukeen henen Lapsens **Culkiana** / ia kerietkeen / ia etziken Elatoxens Radholisudhes (AIII-376-Ps-109:10).

Coscas Maata prucat / eipe hen sinulle pide cocta hedhelmete andaman / lijckua ia **Culcuia** sinun pite oleman maan päle (AIII-138-1Ms-4:12).

Mutta ioca lepitzeatzopi siihen wapaudhen Teudelisen Lakijn / ia kijnipysypi / ia ei ole Unhottaua **Cwlia** / waan Tööntekie -- (AII-660-Jak-1:25).

Ja ne **Näkiet** pite häpiehen / ia ne Noidhat pilcaxi tuleman -- (AIII-677-Mik-3:7).

-- Catzo / silloin tulit **Tieteijet** idheste Jerusalemijn -- (AII-024-Mt-2:1).

Sarjojen *JA*-johdoksissa erityismerkitys on omaksuttu valmiiseen johdokseen, eli kantasana, johdinaines tai niiden yhdistelmänä syntynyt johdos eivät automaattisesti sisällä niitä merkityksiä, joissa sanat edellä esitellyissä konteksteissa esiintyvät (esim. leksikaalistumaton *näkijä* on se, joka ylipäättään näkee eli ei ole sokea). Mainitut leksikaalistuneet *JA*-johdokset esiintyvät Agricolalla tavallisesti ainoastaan vakiintuneessa erityismerkityksessä. Johdoksista *kuulija* ja *tietäjä* tavataan yksittäiset tapaukset, joissa ilmauksen ymmärtäminen erityismerkityksessä on tulkinnanvaraista. Näin on siksi, että *JA*-johdoksia edeltävät määritteet informoivat samoista seikoista, joita sisältyy sanan vakiintuneeseen erityismerkitykseen:

-- Se on Sine ennetet Wastauxe' cansa e'nenquin kysyten ninquin caiken Salauden **tieteie** / ia Sydhemen tutkija (AII-294-reun1).

Sille ios iocu on Sanan **Cwlia** / ia ei Tekie -- (AII-660-Jak-1:25).

Osa leksikaalistuneiden ja erityismerkityksisten *JA*-johdosten (*kulkija*, *kulkuja*, *kuulija*, *näkijä*, *tietäjä*) kanssa samoissa sarjoissa esiintyvistä *vA*- ja *vAinen*-johdoksista tavataan erityismerkitykseen vakiintumattomina, ja ne hahmottuvat syntaktisen sananmuodostuksen tuloksiksi:

-- Ettei **näkeuiset** pide näkemen / eike cwleuaiset / cwleman / eike ymmertämen (AII-058-Mt-13:13).

Em mine kirioittanut teille / ninquin Totuden tietemettömille / waan ninquin sen **tietäuille** / ia tietekette / ettei yxike waleh ole Totuyhesta (AII-622-1Jh-2:21).

Leksikaalistuneisiin *JA*-tekijännimiin lukeutuvan johdoksen *näkijä* kanssa samakantainen nomini *näkevä* tavataan Agricolan teksteissä kahdesti. Ilmaukset ovat leksikaalistumattomia, mutta niiden substantiivisuus on tulkinnanvaraista:

Mutta ei Juttat wskonet heneste / ette hen oli Sokian ollut / ia **näkeuexi** tullut / sijhenasti quin he cutzuit henen Wanhemans / ioca nägöns saanut oli (AII-273-Jh-9:18).

— Nin hen meni / ia pesi itzens / ia tuli **näkeuexi** (AII-272-Jh-9:7).

Vaikka Agricolalla tavattava *JA*-johdos esiintyy leksikaalistuneessa erityismerkityksessä, se ei estä sarjan muiden samakantaisten johdosten esiintymistä vastaavassa merkityksessä. Leksikaalistuneiden *JA*-johdosten *kulkija/kulkuja* ja *kuulija* kanssa samakantaiset *kulkeva* ja *kuulevainen* vaikuttavat tekstikontekstien perusteella niiden kanssa täysin samamerkityksisiltä (vrt. edellä *kulkija-* ja *kuulija-*sanoista annettuja esimerkkejä seuraaviin):

Sille HERRALLA ombi miennoudhe henen Canssasans / hen awitta Herrottain¹³² site **Culkeuata** (AI-222-Ps-149:4).

Ja quin Sabbathi Lehestui / rupesi hen Sinagogas opettaman / ia monda **cwleuaista** hämmestyit (AII-124-Mk-6:2).

Verbiin *kulkea* perustuvien *kulkija-*, *kulkuja-* ja *kulkeva-*johdosten lisäksi tutkimusaineistoon lukeutuu samakantainen ja samamerkityksinen *vAinen-*johdos, *kuulevainen*:

Caikiwaldias ijancaikinen Jumala / ioca annoit sinun racas poias Jesusen Christusen / meiden Herran / noorudhesta saacka / ynne henen Apostolins / ia coco pyhen seurakunnans cansa / olla tesse mailmas / wierona ia **cwlkewaissa** (AI-660).

Verbiin *kulkea* tai adjektiivisiin *kuuleva* (esim. *kuuleva juna*, *kuuleva aika*) ei automaattisesti sisälly merkitystä maankiertämisestä sekä kurjasta ja köyhästä elämänkohtalosta. Ainakin nykysuomen näkökulmasta verbiin liittyy kuitenkin tällaisia erityismerkityksiä (ks. myös VKS s.v. *kulkea*; *kuuleva*, *-inen*). Kontekstien perusteella tutkimusaineiston *kuuleva* ja *kuulevainen* eivät eroa merkitykseltään samasta verbistä johdetuista *JA*-substantiiveista, eli kaikki erijohtimiset tekijännimet esiintyvät samassa erityismerkityksessä. Voidaan ajatella, että niistä jokainen on muodostettu erityismerkityksessä jo valmiiksi tunnetusta *kulkea*-verbistä. Henkilötarkoitteisten johdosten *kulkija*, *kulkuja*, *kuuleva* ja *kuulevainen* esiintyminen samassa leksikaalistuneessa merkityksessä voidaan selittää myös analogiaan perustuvaksi. Voidaan jopa yleistää, että on verbejä, joista johdettu ihmiseen viittaava tekijännimi ymmärretään jokseenkin automaattisesti (kontekstin tukeamana) tietyn merkityksisenä. Sen ratkaiseminen, liittyykö erityismerkitys kielenkäyttäjän mielessä lopulta itse verbiin vai aktivoituuko se vasta johtamisen seurauksena, on hankalaa. Käytännössä analogiaan perustuva sananmuodostus ei kuitenkaan selity eikä sitä ole tarpeen väkisin selittää perinteisenä suuntaisena johtoprosessina.

¹³² Agricolan käyttämä adverbi *herroittain* on samaa alkuperää Lutherin vastaavassa kohdassa käyttämän ilmauksen *herrlich* kanssa. Nykysaksassa adverbilla on merkitys 'loistavasti (tjms.)', mutta alun perin ilmauksella on viitattu "herran tavalla" tapahtuvaan (ks. esim. Deutsch-Finnisches Wörterbuch s.v. *Herrlich*).

Toinen asia on, kuinka edellä esitelty analogiaan perustuva kompleksinen ilmaus nähdään leksikon näkökulmasta. Vaikka johdos esiintyy tekstissä erityismerkityksisenä, sen lukeminen tästä syystä automaattisesti leksikkoon on kyseenalaista. Analogian vaikutuksesta kielessä voi siis esiintyä erityismerkityksiksi ymmärrettäviä johdoksia, jotka eivät ole tässä tietyssä asussa leksikkoon vakiintuneita. Voidaan ajatella, että analogian seurauksena merkitys kytkeytyy kielen käyttäjän kognitiossa yleisluontoiseen tekijännimen perusskeemaan. Verbiin *kulkea* perustuvien *kulkija-* (1), *kulkuja-* (4), *kulkeva-* (2) ja *kulkevainen* (1) -johdosten sarjassa *jA*-johdoksen voitaneen ajatella edustavan leksikaalistuneessa kulkurin merkityksessä alkuperäisintä varianttia eli ns. perusskeemaa, koska se on johdoksista yleisin ja koska *jA*-johdoksia on pidettävä muita tyypillisemmin erityismerkitykseen leksikaalistuvina substantiiveina (vrt. myös johdostyyppien käsittely edellä).

Kuten taulukosta 3 näkyy, sikermiin lukeutuu useita kerrallisia ilmauksia. Kun kaikki samakantaiset tekijännimet edustavat yksittäistapauksia, jäävät mahdollisuudet johdosten suhteita koskevien päätelmien tekoon väistämättä vähäisiksi. Tämä koskee esimerkiksi samakantaisia johdoksia *alkava* ja *alkavainen*. Kontekstien perusteella ilmauksilla on merkitysero:

ia yleskatzocam Jesusen päle / sen vskon **Alcaian** ia päätteien – – (AII-652-Heb-12:2).

– – He ouat **Alcauaisten** opetus / Menysteueisten lisemys / ia Teudhelistein wahuistos / ia semmengin coco Seurakunnan iulkinen Äni (AIII-207-Ps-e:0).

Agricolan tekstissä *alkajalla* tarkoitetaan uskonnon alkuunpanijaa. Uusimmassa raamatunkäännöksessä (1992) vastaavassa kohdassa esiintyy johdos *perustaja*. Samakantaisella johdoksella *alkavainen* viitataan tekstikontekstissa aloittelijoihin (*alkavaisten opetus*) (ks. myös VKS s.v. *aloittava, -inen*). Agricolan *alkaja* ja *alkavainen* esiintyvät eri merkityksissä, mutta molemmat voidaan tulkita erityismerkityksisiksi. Molemmissa tapauksissa lausekontekstit tosin sisältävät siinä määrin informaatiota, että johdokset voidaan esittää myös leksikaalistumattomina, produktiivisen, syntaktisen sananmuodostuksen tuloksina.

Samakantaiset *jA-*, *vA-* ja *vAinen*-johdokset voivat esiintyä Agricolan teksteissä lähes toisiaan vastaavissa konteksteissa, mikä tuo havainnollisesti esiin johdinten semanttisen ja funktionaalisen vastaavuuden substantiivisessa käytössä:

– – Ja JESUS sisellekeui Templijn / Ja rupeši wlosaiaman Caupitzijat ia **Ostaiat** Templis (AII-142-Mk-11:15).

– – Ja Jesus sisellekeui Templijn / ia rupeiši wlosaiaman caupitziat ja **ostauat** Templis (AIII-151-Mk-11:15).

Sille catzo / HERRA ombi wlgosmeneue Sijastansa / taka[s]saman Maan **Asuijadhen** pahuta heidhen pällens – – (AI-242-Jes-26:21).

Sen teden te Taiuat iloitat / ia iotca asutta heisse. We Maan ia Meren **asuuille** – – (AII-695-Ilm-695-Ilm-12:12)

Cosca ne Cananeerit / ia caiki maan **aswuaijset** sen cwleuat – – (AI-155-Jos-7:9).

Vaikka kontekstit eivät vastaisi edellisten esimerkkien tavoin täysin tai hyvin läheisesti toisiaan, on samakantaisten johdosten synonyymisyyden toteaminen usein ongelmatonta:

– – waijwasten ia radholisten tuskat kiewijenne / **pwriechtiaijdh**en warat ia hedhet este (AI-457).

Puriettewaijset sataman saattaijsit / Ja caikinaijset Tuscat poiswelteijsit / Sinun racas poias / Jesusen Christusen / meiden HERRAN cautta – – (AI-399).

Ne caxoiset cutzuttin Pacanoilda Castor ia Pollux ia pidhit ne **puriechtiuaisten** ia Hachxi-miesten Jumalana (AII-393-Ap-28:00).

Mutta se hetki tulepi / ia io nyt on / ette ne totiset **Cumartaiat** pite Ise cumartaman Henges ia Totudhes. Sille ette Iseki tactopi sencaltaisita / iotca hende cumartaman pite (AII-254-Jh-4:23).

Minun **Cumartauaiseni** / nimatein / ne haiotetut silde polelda sijte Ethiopian Wirdhast / pite minulle Lahiaxi edestoottaman (AIII-709-Sef-3:10).

Catzo / heiden pite poispakeneman **Raatelian** edeste (AIII-621-Hos-9:6).

seurakunda rucolepi Tyranni / Angarita ia **Rateleuaisia** watan – – (AIII-332-Ps-83:0).

Caikillen mös Christilisillen sinun pyhen Jumalisen Sanas **saarnaille** – – (AI-701).

– – Eninpoli alghusta / ouat Christusen **Sarnauan** Israelis omat änet – – (AIII-386-Ps-118:0).

Viimeinen esimerkki on helpompi ymmärtää latinankielisen vastineen avulla: *Magna pas ab initio sunt voces Christi praedicans in Israel* (Dietrich 1539, 332; ks. Heininen 1992, 177). Tekstissä viitataan Israelissa Kristuksesta saarnaavien henkilöiden välittämään sanomaan.

Agricolan samakantaisten tekijännimien sarjoihin lukeutuu myös kaksi yhdysverbiin perustuvaa tapausta. Kummassakin sarjassa *JA*-johdos on yleisin ja käyttöön vakiintunut, kun taas *VA*- ja *VAinen*-variantit ovat yksittäistapauksia. Merkityseroja johdosten välillä ei vaikuta olevan:

poistemma se **wastanseisoija** / Ja murenna se wihoiijlinen – – (AI-342-Siir-36: 9).

Perkelen / caiki meiden wiholisen / ja **wastanseijsouita** watan – – (AI-657).

Ja sen me taidham temen Kirian cansa hyuin osotta / ia **Wastanseisowaisten** suun sangen kempist ia wäkeuste kijnitukita – – (AII-311-Ap-e).

Pahantauaiset / Coruan wiskutteliat / Panetteliat / Jumalan **ylencatzoiijat** / Wekiuallaiset / Coriat Euchkerit / Pahain neuuoin pesät / Wanhembaidens cwlemattomat (AII-420-Rom-1:30).

– – Waan wärille Opettaille / Ja Sanan **ylencatzouaisille** / hen Rangastoxet ennusta ia kekepi (AIII-388-Ps-119:0).

Johdos *tekijä* on yksi aineiston yleisimmistä ilmauksista; teksteissä esiintyy *ihmein tekijöitä*, *hyvintekijöitä* ja *pahoin tekijöitä*. Johdos esiintyy tyypillisesti jonkin sitä määrittelevän ilmauksen yhteydessä, ja nykysuomen näkökulmasta sanaparit hahmottuvat usein yhdyssanoiksi. Verbiin *tehdä* perustuvan tekijännimisarjan *JA*-johdos on Agricolalla ihmiseen viitattaessa vakiintunut ilmaus. Se tavataan teksteissä 20 kertaa. Samakantainen henkilöviitteinen *vAinen*-johdos esiintyy kahdesti; lyhyempää *vA*-varianttia ei tavata. Johdokset *tekijä* ja *tekeväinen* eivät esiinny teksteissä samojen määritteiden yhteydessä. Johdokset voidaan kuitenkin lukea samaan sarjaan kuuluviksi, koska määritteet eivät vaikuta niiden perusmerkitykseen:

– – Sille ette ne / iotca wallan päle ouat / eiuet ole ninen **Hyuuntekiedhen** / waan **pahan tekieden** hirmuxi – – (AII-448-Rom-13:3).

Parannoxen **Tekeueisille** Jumala lupapi Rumilisia ia Hengelisie / sanallans (AIII-478).

Ja ninen **tötetekeueisten** ia raskautetudhen Wirghotus (AIII-193).

Olen laskenut Agricolan teosten kielessä tavattaviin samakantaisiin ja samamerkityksisiin tekijännimisarjoihin myös parin *vainooja* – *vainoovainen*. Jälkimmäisen tulkitseminen henkilötarkoitteiseksi tekijännimeksi perustuu oletukseen, että rinnastuskonjunktio *ja* on jäänyt merkitsemättä tekstiin. Oletettu konjunktio on lisätty esimerkkiin hakasulkeiden sisään:

Ja on yxi Lohutos Ette turhat ouat Seurakunna' ia Jumaliste' **wainouaisten** [ja] **wihaiain** iulmaus – – (AIII-291-Ps-58:0).

Ilman *ja*-konjunttiota *vainoovainen* hahmottuu *vihaajan* määritteeksi. Heinisen (1992, 96) mukaan Agricola seuraa psalmisummaariorissa Georg Majorin Psalttaria (1547):

– – Consolatio irritos esse furores **hostium** ecclesiae et piorum – – (Major 1547, 60 v).

Agricola on esikuvaansa monisanaisempi. Majorilla ilmausta **wainouaisten** [ja] **wihaiain** vastaa yksi sana *hostis* 'vihamies, vihollinen'. Tekijännimitulkintaa tukee se, ettei Agricolalla tavallisesti tavata *vAinen*-aineeksisiä attribuutteja *JA*-tekijännimien määritteinä ja toisaalta se, että sanaparitagmat ovat raamatuntekstien lisäksi myös hänen vapaamuotoisemmille teksteilleen tyypillinen piirre. Todiste molempien ilmausten substantiivisuudesta on myös samakantaisen *JA*-johdoksen esiintyminen hyvin samantyyppisessä konstruktiossa toisaalla:

Minun **Wainoiani ia Wiholiseni** ouat monet – – (AIII-402-Ps-119:157).

Edellä on tarkasteltu samaan kantasanaan perustuvien varianttien merkityksiä ja niiden vakiintumista erityismerkitykseen. *jA-*, *vA-* ja *vAinen-*sarjoissa erityismerkitykseen vakiintuva variantti osoittautuu muita tavallisemmin *jA*-johdokseksi. Tämä sopii hyvin yhteen myös edellä *jA*-johdosten luonteesta tehtyjen päätelmien kanssa. Huomattakoon kuitenkin, että nykysuomen näkökulmasta sarjan toiset jäsenet saattavat tuntua prototyyppisemmiltä substantiiveilta kuin toiset ja toiset adjektiivimaisemmilta kuin toiset. Tämänkaltaiset vivahde-erot eivät välttämättä ole reaalistuneet samalla tavalla 1500-luvun kielenkäytössä tai yksittäisen kirjoittajan kielitajussa. *jA*-johdosten osalta tulos vaikuttaa kuitenkin varsin selvältä.

Edellä on toisaalta konkreettisin esimerkein osoitettu, että nykysuomen syntaktisessa sanamuodostuksessa adjektiivijohtimina tyypillisesti käytetyt tai sellaisiksi kielenkuvauksissa luokitellut ainekset esiintyvät Agricolan teosten kielessä selvinä substantiivien muodostimina. Vaikka samakantaisten sarjojen määrä on suhteellisen pieni (16 sarjaa), on se tarpeeksi suuri osoittamaan, mikäli johdos- tai johdinvarianttien välillä olisi olemassa selvä työnjako ja toisistaan eriytyneet perusmerkitykset. Näin ei ole, vaan samakantaisia *jA-* *vA-* ja *vAinen-*johdoksia käytetään Agricolan teosten kielessä rinnan. Kysymys on ilmaisuvaihtoehdoista ja mahdollisesti osin myös murteellisista eroista (vrt. *vA-* ja *vAinen-*johdosten murre-erot ja *jA-* ja *vA-*deverbaaleja koskevat erot lähisukukielissä; ks. Hakulinen 1979, 226; lähisukukielten osalta esim. tämän tutkimuksen s. 82–83; *vA-* ja *vAinen-*tyyppien rinnakkaisuudesta ja eroista myös Ikola, O. 1949, 144–158.). Agricolan teksteille on tyypillistä, että niissä esiintyy sekä läntisiä että itäisiä piirteitä. Länsimurteisiin perustuvan kirjasuomen itäiset vaikutteet on selitettävissä Agricolan oman kaakkosmurteisen taustan ja erityisesti Viipurissa vietetyn kouluajan perusteella (vrt. esim. Lehtinen 2003). Toisaalta tekstejä ovat mitä todennäköisimmin laatineet myös muut henkilöt, joiden murretausta on voinut käytännössä olla mikä tahansa.

Samakantaiset *vA-* (*pA-*) ja *vAinen-* (*pAinen-*) tekijännimet. Edellä esitetty samakantaisten *jA-*, *vA-* (*pA-*) ja *vAinen-*tekijännimien analyysi on *jA*-johdoslähtöinen, sillä huomioituina ovat ainoastaan ne samakantaiset *vA-* ja *vAinen-*johdokset, joiden rinnalla Agricolan teksteissä tunnetaan myös samakantainen *jA*-johdos. Tarkastelen seuraavaksi tutkimusaineiston samakantaisia *vA-* ja *vAinen-*tekijännimiä, joista muodostuvia (kahden samakantaisen johdoksen) sarjoja on lukumäärältään edellisiä enemmän. Agricolan teosten kieli tarjoaa hyvän aineiston selvittäessä *vA-* ja *vAinen-*tyyppien keskinäisiä eroja vanhassa kirjasuomessa. Nykysuomen kannalta näiden johdostyyppien keskinäinen suhde on lähtökohdiltaan täysin toinen, koska johdosten käyttöön ja käyttöfunktioihin on kielenohjailussa myöhemmin puututtu.

Agricolan teosten kielessä esiintyy 28 samakantaista *vA-* (*pA-*) ja *vAinen-* (*pAinen-*) deverbaalia: *asuva* – *asuvainen*, *eksyvä* – *eksyväinen*, *elävä* – *eläväinen*, *epäilevä* – *epäileväinen*, *huutava* – *huutavainen*, *imettävä* – *imettäväinen*, *imevä* – *imeväinen*, *isoova* – *isoovainen*, *istuva* – *istuvainen*, *janoova* – *janoovainen*, *jälkiintuleva* – *jälkiintulevainen*, *kulkeva* – *kulkevainen*, *kuuleva* – *kuulevainen*, *makaava* – *makaavainen*, *näkevä* – *näkeväinen*, *ontuva* – *ontuvainen*, *pelkäävä* – *pelkääväinen*, *pitävä* – *pitäväinen*, *pyytävä* – *pyytäväinen*, *seisova* – *seisovainen*, *uskova* – *uskovainen*, *vastanseisova* – *vastanseisovainen*, *vastoinoleva* – *vastoinolevainen*, *väijyvä* – *väijyväinen*, *ymmärtävä* – *ymmärtäväinen*; *ohitsekäypä* – *ohitsekäyväinen*, *rukoelpa* – *rukoilevainen* ja *ylitsekäypä* – *ylitsekäyväinen*. Muutama mainituista tavataan vain adjektiivisesti käytettynä (ks. taulukko 4).

Samasta kantasanasta muodostettujen ja samassa käyttöfunktiossa esiintyvien *vA-* ja *vAinen-*johdosten lukumäärää Agricola teosten kielessä voi pitää suurena. Olen järjestänyt samakantaiset *vA-* ja *vAinen-*johdokset taulukkoon 4. Taulukko sisältää tiedot paitsi tekijännimen funktiossa tavattavista ilmauksista myös varsinaista tutkimusaineistoa laajemman katsauksen Agricolalla tavattavista samanasuisista kompleksisista ilmauksista.

Taulukko 4. Mikael Agricola teosten kielen samakantaiset *vA-* ja *vAinen-*johdokset.

	Ihmiseen viittaavat nimitykset	Muut substantiivit	Adjektiivit	Yhteensä
<i>asuva</i>	7			8
<i>asuvainen</i>	28		2	30
<i>eksyvä</i>	1	1		2
<i>eksyväinen</i>	20	2		22
<i>elävä</i>	50	17	95	n. 160
<i>eläväinen</i>	2		10	12
<i>huutava</i>	1		2	3
<i>huutavainen</i>	7			7
<i>imettävä</i>	2			2
<i>imettäväinen</i>	1			1
<i>imevä</i>			1	1
<i>imeväinen</i>	7			7
<i>isoova</i>	5		2	7
<i>isoovainen</i>	6		2	8
<i>istuva</i>	2			4
<i>istuvainen</i>	5			5
<i>janoova</i>			2	2
<i>janoovainen</i>	6		3	9
<i>jälkiintuleva</i>	1			1
<i>jälkiintulevainen</i> <i>jälkeentulevainen</i>	15			15
<i>kulkeva</i>	2			2
<i>kulkevainen</i>			2	3
<i>kuuleva</i>	1			1
<i>kuulevainen</i>	3		3	8
<i>makaava</i>			3	3
<i>makaavainen</i>	1			1

7 Tekijännimien keskinäiset suhteet ja syntaktiset roolit

<i>näkevä</i>	2			4
<i>näkeväinen</i>	1		2	3
<i>ohitsekäypä</i>	2			2
<i>ohitsekäyväinen</i>	1			1
<i>ontuva</i>	12			12
<i>ontuvainen</i>	3			3
<i>pelkäävä</i>	1		1	5
<i>pelkääväinen</i>	15		1	19
<i>pyytävä</i>	1			1
<i>pyytäväinen</i>	1			1
<i>rukoelpa</i>	1			1
<i>rukoilevainen</i>	17			17
<i>seisova</i>	3		1	4
<i>seisovainen</i>	4		1	5
<i>uskova</i>	1			1
<i>uskovainen</i>	11		2	13
<i>vastaanseisova</i> <i>vastoinseisova</i>	2		1	3
<i>vastaanseisovainen</i>	1		1	2
<i>vastoinoleva</i>	5			5
<i>vastoinolevainen</i>	5			5
<i>väijyvä</i>	1			1
<i>väijyväinen</i>	3			3
<i>ymmärtävä</i>	1		1	2
<i>ymmärtäväinen</i>	2		3	5
<i>ylitsekäypä, ylitse- käyvä</i>	2		1	3
<i>ylitsekäypäinen</i>	1			1

Samakantaisissa henkilötarkoitteisissa *vA*- ja *vAinen*-tekijännimissä *vAinen*-johdosten määrä osoittautuu usein selvästi *vA*-johdoksia suuremmaksi. Johdokset ovat funktioltaan ja merkitykseltään toisiaan vastaavia, mutta *vAinen*-johdokset ovat henkilötarkoitteisina substantiiveina suositumpia. Esimerkiksi verbistä *asua* muodostettuja *vA*-tekijännimiä Agricolalla esiintyy 7 ja vastaavia *vAinen*-johdoksia 28, verbistä *eksyä* muodostettuja *vA*-tekijännimiä on 1 ja samakantaisia *vAinen*-variantteja 20, verbistä *jälkiintulla* (osa *asussa jälkeentulla*) esiintyy 1 *vA*-johtiminen tekijännimi ja 15 pitkäasuista varianttia; *pelkäävä*-tekijännimiä on 1 ja *pelkääväinen*-asuisia 15; *rukoilla*-verbistä muodostettuja *vA*-tekijännimiä tavataan 1 ja samakantaisia *vAinen*-johdoksia 17; *uskoa*-verbistä muodostet-

tuja *vA*-tekijännimiä esiintyy 1 ja *vAinen*-tekijännimiä 11. On myös tapauksia, joissa kummankin variantin edustajat ovat yksittäisiä tai esiintymiä on 2–3. Suhteellisen usein esiintymät ovat tasalukuisia, esim. *isoova* (5) – *isoovainen* (6), *seisova* (3) – *seisovainen* (4) ja *vastoinoleva* (5) – *vastoinolevainen* (5).

Substantiivin ja adjektiivin välinen raja on näiden nominijohdosten osalta edelleen tutkinnanvarainen. Voidaan kuitenkin todeta, että (syntaktisesti) selvät adjektiivit ovat yksittäisiä tapauksia, eikä eroa *vA*- ja *vAinen*-deverbaalien välillä tule tässä esiin. Agricolan teosten kieleen perustuvan tutkimusaineiston perusteella *vA*- ja *vAinen*-deverbaalien ensisijainen funktio on toimia tekijänniminä. Ero johdostyyppien välillä on kuitenkin siinä mielessä selvä, että *vAinen*-variantti on useissa tapauksissa selvästi substantiivina vakiintunut. Käytäntö vastaa murteista myöhemmin tehtyjä päätelmiä (vrt. ed). *vA*- ja *vAinen*-johtimia erottavana tekijänä on jälkimmäiseen sisältyvä nominijohdin *-inen*, joka vaikuttaa väistämättä mieluummin vahvistavasti kuin heikentävästi *vAinen*-johdosten nominimaisuuteen.

Samaan kantasanaan perustuvat tekijännimisarjat koostuvat tavallisesti *JA*-, *vA*- ja *vAinen*-johdosten erilaisista yhdistelmistä. Muista johdostyypeistä muiden tekijännimityyppien kanssa samakantaisia tapauksia löytyy vain muutamia. Kaikkiaan laajin tekijännimisarja perustuu rakennetyypiltään vierasperäiseen verbiin *ylitsekäydä*: *ylitsekäypä*, *ylitsekäyvä*, *ylitsekäypäinen*, *ylitsekäypiäs* ja *ylitsekäymäri*. Verbi *ylitsekäydä* 'rikkoa lakia (tjms.)' on Agricolalla vakiintunut yhteen kirjoitettava yhdysverbi. Kaikki esiintymät ovat yksittäisiä, joten niiden perusteella ei ole mahdollista tehdä juuri muita päätelmiä, kuin että kaikki variantit vaikuttavat vakiintumattomilta. Sarjan johdokset ovat keskenään samanmerkityksisiä:

Sille ios mine site taas ylesrakenan / iota mine ole' serckenyt / Nin mine teen itzeni **ylitzekieuuexi** (AII-523-G1-2:18).

— Ja monen Synnit hen candoi / ia rucoli ninen **Ylitzেকেুেপৈন** edheste (AII-122-Jes53:12 ja AIII-506-Jes-53:12).

Mutta ios te Inhimisten Mooto catzotta / nin te synditeet / ia rangaistan Lailda ninquin **ylitzেকেুেপৈসৈ** (AII-661-Jak-2:9).

Sille ette se ioca sanoi / Ei pidhe sinun Horitekemen. Hen ombi mös sanonut / Ei pidhe sinun Tappama'. Jos ett sine nyt Hooriatee / mutta tapat / nin sine olet Lain **ylitzেকেুেপৈখৈ** tullut (AII-661-Jak-2:11).

Ette ne **Ylitzেকেুেমেরিত** ia Syndiset ynne pite serietuxi tuleman / ia iotca HERRAN ylenandauat / huckuman (AIII-459-Jes-1:28).

Samakantaiset *ylitsekäydä*-verbiin perustuvat tekijännimet vastaavat Lutherin teksteissään käyttämää ilmausta *die Übertreter*, joka tarkoittaa sananmukaisesti ylitseastujaa. Agricolan muodostamat johdokset ovat osa osalta saksankielisiä tekstivastaineitaan seuraavia. Ainoan poikkeuksen tekee johdoksen *ylitsekäypä* tekstivastine, jossa Luther käyttää ilmausta *die Übeltäter* (*übel* 'paha, epäkohta, haitta'; *T[h]äter* 'tekijä, toimittaja'). Saksankieliset ilmaukset ovat ulkoasuiltaan läheisiä keskenään, joten Agricola on voinut epähuomiossakin olettaa kysymyksessä olevan lainrikkojaa merkitsevän sanan ja muodostanut sen vastineeksi ns. virheellisen käännöslainan. Sekaantuneiden sanojen merkitykset

ovat kuitenkin läheiset, joten mitään ongelmaa tästä ei ole ymmärrettävyyden kannalta johtunut.¹³³

Muita ns. tyypillisistä tekijännimisarjoista poikkeavia sikermiä ovat verbiin *pilkata* perustuvat *pilkkuri*, *pilkkari* ja *pilkaaja* ja *asua*-verbin johdokset *asuja*, *asujain*, *asuva* ja *asuvainen*.

7.1.2 TEKIJÄNNIMET TEKSTISSÄ RINNAKKAIN

Tekijännimet eli henkilötarkoitteiset johdokset esiintyvät Agricolan teosten kielessä huomattavan usein uskonnolliselle kielelle ominaisissa ja vakiintuneissa ilmaisurakenteissa. Luettelointi on ikivanha tyylikeino, joka on kulkeutunut raamatuntekstien mukana käännöksestä ja kielestä toiseen. Agricolan varsinainen raamatunteksti perustuu tyypillisesti sanatarkkaan kääntämiseen, mutta muiden käännettyjen tekstien yhteydessä tyylikeinon itsenäinen hyödyntäminen tulee esiin. Agricola lisää usein luetteloon uusia synonyymejä tai muodostaa yksittäisestä ilmauksesta synonyymiparin. Lisäysten voidaan katsoa olevan funktioltaan selittäviä (Itkonen-Kaila 1997, 72), mutta taustalla voidaan nähdä myös kirjoittajan halu toteuttaa itseään ja käyttää kieltä itsenäisesti (ks. myös Ojansuu 1909, 182; Heininen 1992, 231–232). Asian esittäminen useiden semanttisesti yhteen liittyvien ilmausten avulla on tehokasta:

Me ruolema mös / ettes tadhoijsit caiki waijwaijset Fanghit / nelkeijsit / Janowaijset / Alastomat / radholiset / lesket / Orwolapset / Saijrahat / ia murheliset / armolisesta autta / wahwista / ia lodhutta (AI-805).

Mutta nijlle Pelcurille ia vskotomille / ia hirmulisille / ia Murhaille / ia Sala uoteisille / ia welholisille / ia Epeiumalisille / ia caikille walectelijlle / heiden osans pite olema' sijne Jeruese quin Tulesta ia Tulikiueste palapi / ioca ombi se toinen Coolema (AII-714-Ilm-21:8).

Ette minun pitene Pilcurit ia Laittaiat cwleman / ia ne Wiholiset ia kercketkostaiat näkemen (AIII-273-Ps-44:17).

Agricolan teosten kielen tekijännimityyppien välisiä yhtäläisyyksiä ja eroavaisuuksia analysoitaessa luettelot tarjoavat monia kiinnostavia tekstikonteksteja tarkasteltavaksi. Käytännössä tekstissä rinnastettavat elementit vastaavat funktioiltaan toisiaan. Ne edustavat näin ollen samaa sanaluokkaa mutta vastaavat toisiaan tyypillisesti myös morfologialtaan. On luontevaa rinnastaa tekstissä esimerkiksi samajohtimiset teonnimet: *Sinun menemisesi ja tulemisesi eivät kiinnosta minua* vrt. *Sinun menosi ja tulemisesi eivät kiinnosta minua; lähteminen ja palaaminen* vrt. *lähteminen ja paluu*. Agricolan muodostamat luettelot vaikeuttavat tästä syystä epäsymmetrisiltä:

¹³³ Myöhemmissä suomenkielisissä käännöksissä Lutherin *Übeltäteriä* vastaa *pahantekijä* ja ilmausta *Übertreter* mm. *lainrikkoja* ja *luopio* (R1776, R1938, R1992).

En olen Saijrast oppinut / En **Janowaijst** ioottanut / En **Isowat** roockenut / En fangi pästeyt / En Alastoinda wateijttanut / En matkamieste corianut / En Rumista haudhanut (AI-764).

En olen exynytte oijkeasti neuuonut / En olen syndisite rangaitzut / En murhelista lodhuttanut / En wiholistan armachtanut / racastanut / eli andexiandanut / En **Sorttaitan** kerssinyt / En waijnolisten ia **cadhechtewaijdhen** edheste rucollut / En tyhmije opettanut (AI-765).

Sille ette teme **Catoua** pite pälenspukeman sen catomattudhen / Ja teme **cooleuainen** pite pälenspukeman sen Coolemattudhen (AIII-049-1Kor-15:53).

Ne fangitut Juttat Babelis olit iloizat / ette ne Jerusalemis pideis mös fangittuna tuleman heiden tygens / ioista he olit pilcatut / ninquin **Petteiet** ia **poislangeuaiset** (AIII-583-reun1).

Tutkimusaineiston tekijännimien suhteen on huomiota herättävää, että rinnastettavat ilmaukset eivät vastaa toisiaan muodoltaan. Tämä voi viitata siihen, että rinnastettavat johdokset ovat määrämuodossa ja merkityksessä leksikkoon vakiintuneita. Toinen vaihtoehto on, että tekijännimityyppien käyttö on todella vapaasti vaihtelevaa. Luettelot tuovat myös substantiivien ja adjektiivien välisen rajan häilyvyyden esiin. Erityyppiset ilmaukset esiintyvät luetteloissa rinnan; toisinaan niiden funktio vaikuttaa substantiiviselta toisinaan adjektiiviselta:

Nite Paluelioita mana / Ette he heiden HErrains alamaiset olisit / caikisa heille keltuoliset. Ei narisiat / ei poisweteueiset (AII-595-Tit-2:9).

Pahantauaiset / Coruan wiskutteliat / Panetteliat / Jumalan ylencatzoijjat / Wekiuallaiset / Coriat Euchkerit / Pahain neuuoin pesät / Wanhembaidens cwlemattomat (AII-420-Rom-1:30).

Agricolan tekstien tekijännimijohdoksilla viitataan tyypillisesti ihmiseen (tai *JA*-johdosten osalta myös Jumalaan ja Jeesukseen). Tätä on pidettävä koko ilmaustyyppille ominaisena mutta toisaalta siihen voidaan katsoa vaikuttavan myös tekstien yleinen laatu ja aiheet (vrt. vanhan kirjasuomen aihepiirit yleensä). Erityislaatuisen poikkeuksen tarjoaa Rukouskirjaan sisältyvä eläinten (ihminen mukaan lukien) tiineysajoista muistuttava luettelo:

1 Kymenen Kwta **Nauraua** / 2 kymenen Kwta **Ammuua** / 3 Caxitoijsta kymende kwta **Hirnuua** / 4 Seitzemen Kwta **Möketäue** / 5 Cwsi Kwta **Mäkyue** / 6 Wisi Kwta **winguua** / 7 Cwsi kwta **Rääkyue** / 8 Nelie kwta **Papottaija** / 9 Nelie kwta **Nauckuija** / 10 Colme wijcko **Cakottaija** / 11 Nelie wijcko **Cotkottaia** (AI-072).¹³⁴

Luettelo on monella tavalla kiinnostava. Se tuo havainnollisesti esiin *JA*- ja *VA*-tekijännimien yhdenvertaisuuden: alkuosan eläimiin viittaavat nimitykset on muodostettu *VA*-johtimella ja loppuosan *JA*-johtimella. Luettelon ilmauksia on pidettävä vakiintumattomina muodosteina. Kaikista sen sisältämistä tarkoitteista olisi ollut käytettävissä vakiin-

¹³⁴ *naurava* 'nainen', *ammuua* 'lehmä', *hirnuua* 'hevonen', *mökättävä* 'vuohi', *määkyvä* 'lammas', *vinkuva* 'sika', *rääkyvä* 'kettu', *papottaija* 'jänis', *naukkuija* 'kissa', *kakottaja* 'kana' ja *kotkottaja* 'hanhi' (selitykset Sivula 1976, 57; myös Tarkiainen, V. & Tarkiainen, K. 1985, 166).

tunut suomenkielinen nimitys, mutta niistä käytetään tarkoituksella kiertoilmauksentyyppisiä nimityksiä.¹³⁵ Agricolan luettelon ja siinä esiintyvien ilmausten vastineita on tallennettu myös murteista. Niissä esiintyvien nimitysten variaatio on suuri. Jaakko Sivulan mukaan ilmauksissa on kysymys käyttöalaltaan suppeista ns. sananparsisanoista tai paremmin hokemasanoista, jotka esiintyvät käytössä ainoastaan tässä tietyssä hokemassa (Sivula 1975, 56–57).¹³⁶ Agricolan luettelo osoittaa, että *JA*- ja *VA*-johtimet ovat toimineet spontaanissa deskriptiivisten substantiivien muodostuksessa tasavertaisesti ja niitä on voitu käyttää tekstissä rinnan samanfunktioisina ja semanttisesti yhdenmukaisina. Toisaalta johdostyyppien edustajat eivät esiinny tekstissä mielivaltaisesti vaan muodostavat kaksi ryhmää. Kysymyksessä on harkittu tyylikeino.

Vastakohtaisten käsitteiden rinnastaminen on oma sanaparatagmatyyppinsä. Agricolan teksteissä ylivoimaisesti yleisin tämänkaltainen käsitepari on *elävä* ja *kuollut*. Kaikkiin noin 50:stä *elävä*-johdoksesta yli kaksikymmentä esiintyy tällaisessa paratagmassa:

Ja hen keski meite Canssalle sarnaman / ia todhistaman / ette HEN ombi se ioca Jumalalda on sääty **Eleuiten** ia **Cooluten** Domarixi (AII-342-Ap-10:42).

Tekijännimiä koskevissa vastakohtaa osoittavissa paratagmoissa *JA*-johdosten vastakohtapareina esiintyy tavallisesti passiivinen partisiipin perfekti:

– itze **loija** ja **loothu** / wäkeue ia heicko / **rockia** ia **rockittu** / paijmen ja lammas / aijalisesta **collut** / mutta ijancaikisesta sinun cansas **eleue** (AI-641).

Edellinen esimerkki kuvaa aineiston tyypillisiä paratagmoja: *VA*-johdoksen parina esiintyy aktiivinen *nUt*-johdos ja *JA*-johdoksen parina passiivinen *ttU*-deverbaali. Paratagmoissa tavattavat muodot osoittavat, että *VA*-johdokseen liittyy *JA*-johdosta vahvemmin temporaalinen aspekti. Aikaan liittyvä aspekti on olennainen myös *nUt*-johdosten osalta, koska ne perustuvat menneen ajan tekijyyteen. Samakantaista *JA*-johdosta taas käytetään, kun halutaan korostaa tekijää eli tuoda esiin subjektin ja objektin suhde. Paratagmassa esiintyvä (passiiviseen verbiin perustuva) henkilöviitteinen *ttU*-deverbaali edustaakin tekemisen tai toiminnan kohdetta.

¹³⁵ Vastaavanlaista tekijännimien käyttöä tavataan viron ns. rekilauluissa, jotka edustavat vanhaa alkusointuista kansanrunoutta. Runoissa *ja*-tekijännimiä käytetään vakiintuneiden nimitysten runollisina synonyymeina, esim. *ema – hauduja, kandja; sepp – taguja; kubjas – sundija* (ks. Labi 2002; vrt. myös edellä tarkastellut Jumalaan viittaavat *JA*-tekijännimeen perustuvat nimitykset).

¹³⁶ Suomen murteiden sana-arkistosta löytyvät mm. seuraavat esimerkit: *Kasi kaksi, koira kolome, neiti neljä, vinku viisi, kuuku kuusi, lehemä emäntänsäk kans* (Alavus) ja *Katti kaksi, koira kolome, neljä neiti ryökkynäinen, viisi villavuohinen, yheksän lehmonen emäntineen, kaksitoista hepo hirnuvainen* (Nurmes) (SMS; ks. Sivula 1976, 56–57).

7.2 TEKIJÄNNIMET SYNTAKTISISSA RAKENTEISSA

7.2.1 TEKIJÄNNIMEN EDELLÄ ESIINTYVÄN MÄÄRITTEEN SIJA

Nykysuomessa tekijännimen edellä esiintyvän määritteen sija on genetiivi. Näin on myös kaikissa Agricolan teksteissä esiintyvissä tekijännimirakenteissa, joissa tekijännimenä on *JA*-johdos, esimerkiksi *Maan Asuijat*, *Orwolasten holhoija*, *mettisten caupitzija*, *Sanan Cwlia*, *Jumalan Noutelia*, *turhan Puhua*, *loonnon tietelijet* ja *Haudhan Wartija*. Tämä on odotuksenmukaista, sillä suomen *JA*-johdoksilla on vahvasti nominin luonne. Virossa tunnettua *ja*-tekijännimen saamaa partitiiviobjektia (*rasket tööd tegija*) ei Agricolan kielessä tavata.

Agricolan teosten kielestä löytyy 16 tapausta, joissa myös ihmiseen viittaavan *vA*- tai *vAinen*-johdoksen edellä esiintyvä määrite on (nykysuomen käytännöstä poiketen) genetiivimuotoinen: *maan ja meren asuvat*, *maanpiirin asuwaitset*, *sanan kuultelevaitset*, *lihan ottavainen*, *testamentin ottavainen*, *Herran nimen pelkääwaitset*, *lain pitäväwaitset*, *lain pitävä*, *lainan pyytävä*, *Kristusen saarnaava*, *lain taitava*, *parannoksen tekeväinen*, *seurakunnan ja jumalisten vainoovaitset* ja *sanan ylenkatsovaitset*. Tapauksia, joissa tekijää osoittavan *vA*- (*pA*-) tai *vAinen*-johdoksen edellä esiintyvä määrite on partitiivimuotoinen, tavaataan 4: *vanhurskautta janoova*, *pahuutta katuvainen*, *rikosta luhtaavaitset* 'rikoksensa kiistävät (tjms.)' ja *kaikkia virghottapa*. *vA*- (*pA*-) tai *vAinen*-johdosten osalta selvän enemmistön muodostavat siis määriteosaltaan genetiivimuotoiset tapaukset (ks. sijavalintaan liittyen luku 5.1).

vA-aineksiset tapaukset, jotka saavat nykysuomea vastaavan partitiivimuotoisen määritteen, vaikuttavat substantiiveina genetiivimuotoisen määriteosan saavia johdoksia vakiintumattomammilta. Ilmaukset esiintyvät substantiivisina, mutta niiden pääsanaksi hahmottuvan elementin (esim. *ihminen*) voi ajatella heittyneen tekstistä väliaikaisesti (ks. Ikola ym. 1989, 501) (vrt. *vanhurskautta janoova* ~ *vanhurskautta janoova ihminen*). Agricolan teosten kielen ja nykysuomen syntaktiset käytännöt vastaavat toisiaan: vakiintumaton substantiivisesti käytetty *vA*-aineksinen ilmaus ymmärretään laadultaan verbaaliseksi ja se saa tästä syystä partitiiviobjektin. Genetiivimuotoinen määriteosa viittaa *vA*- ja *vAinen*-deverbaalien pitkälti nykysuomesta poikkeavaan käyttötapaan: Agricolan teksteissä *vA*- ja *vAinen*-johdot esiintyvät niin merkitykseltään kuin syntaktiselta funktioltaan tekijänniminä:

Sille cosca sinun Oijkeudes ombi Maa' pälle / nijn **Maanpirin asuuaijset** wanhurscautta oppeuat (AI-240-Jes-26:9).

Anna sille ioca sinulda anopi / ia **lainan pyteue** ele welttele (AII-33-Mt-5:42).

Moninaiset Siughnauzet annetan **Lain piteueisille** / ia Kirous ylitze kieumerille (AIII-782).

Agricolan tekstien genetiivimuotoisen määritteen saavien *vA*-/*vAinen*-tekijännimien tilalle olisi tästä syystä aina vaihdettavissa samakantainen *JA*-johdos. Monet Agricolan teosten kielen ja yleisemmin vanhan kirjasuomen tekijännimirakenteet tuntuvat nykysuomen näkökulmasta oudoilta ja vanhahtavilta. Syntaktinen ero *JA*-johdosten ja *vA*-deverbaalien välillä ei kuitenkaan ole nykysuomessakaan aina selvästi hahmottuva tai erityisesti spon-

taanissa puheessa toteutuva (vrt. esim. *Työn tekijä saa palkkion – Työn tekevä saa palkkion – Työtä tekevä saa palkkion; kerrostalossa asuvat välttyvät monelta vaivalta – kerrostalossa asuvat välttyvät monelta vaivalta; vastaan ajaja vilkauttaa valojaan – vastaan ajava vilkauttaa valojaan; tupakoivat siirtykää ulos – tupakoijat siirtykää ulos*).

Suomalais-ugrilaisissa kielissä *jA*- ja *vA*-morfeemeihin perustuvien ilmausten funktiot ovat moninaiset. Sanoja tavataan niin substantiiveina, adjektiiveina kuin erilaisina verbimuotoina (ks. Audova 2002a, s. 14 taulukko). Yhä nykykielissä *jA*- ja *vA*-aineksisten ilmausten syntaktisessa käytössä on eroja standardin kirjakielen ja puhutun kielen muotojen välillä (ks. luku 5). Vanhaan kirjasuomeen on tallentunut runsaasti perustietoa mutta myös kiinnostavia yksityiskohtia tekijännimien käytöstä. Suurin arvo dokumentoituina säilyneillä muodoilla ja rakenteilla lienee siinä, että ne todistavat variaatiosta ja jo käytöstä kadonneiden rakenteiden olemassa olost. Nykysuomen, suomen murteiden ja vanhan kirjasuomen käytännöt sekä sukukielet ja niiden sisäinen variaatio tuovat konkreettisesti esiin myös monet kieliyhteisöjen vuosisatojen aikana tekemät valinnat, jotka ovat kuljetaneet eri kielimuotoja (ja murteita) eri suuntiin.

7.2.2 TEKIJÄNNIMIASUISET MÄÄRITTEET

Nykysuomessa vieras mutta lähisukukielissämme yleinen *jA*-johtiminen substantiivimäärite (adjektiiviattribuutti) on Agricolan teosten kielessä tavattava kielen piirre. *jA*-johdoksen käytöstä määritteenä on tallennettu esimerkkejä myös suomen murteista (ks. tark. teoriaosuuden luku 5.2.2). Tekijännimiasuiset substantiivimääritteet eivät liity käsillä olevan tutkimuksen varsinaiseen tutkimustehtävään ja -aineistoon, sillä kysymys ei ole henkilöviitteisestä sanastosta eli substantiivi-ilmauksista vaan selvistä adjektiiveista. Sanaryhmä on kuitenkin tekijännimikategorian kokonaiskuvan ja luonteen kannalta kiinnostava. Agricolan teosten kielessä tavataan myös nykysuomen mukaisia *vA*-aineksisiä määritteitä. Näiden kielenainesten merkitys ja syntaktinen käyttö eivät käytännössä eroa nykysuomalaisesta. Tosin ns. partisiippiattribuuttien käyttö on nykysuomessa huomattavasti runsaampaa kuin Agricolan aikaisessa kielenkäytössä. Tätä on vanhan kirjasuomen osalta tarkastellut yksityiskohtaisesti Pirkko Forsman Svensson (1990; 1992).

Agricolan teksteissä tavataan kymmenisen tapausta, joissa *jA*-johdos esiintyy substantiivimääritteenä. Osa nominatiivimuotoisista tapauksista on tulkinnanvaraisia, koska yhdyssanoiksi ymmärrettyjä ilmauksia ei ole systemaattisesti kirjoitettu vanhassa kirjasuomessa yhteen:

TUle pyhe Hengi / sine aijnoa murhelisten lohutos / sine **pyhexiteckie** / ia **wirghottaija hengi** / yxi oijkea Jumallisen Tottudhen opettaija (AI-487).

Jossa epelukuset Martijrijen **woijttaija iaucko** ombi – – (AI-544).

ja leutyste Lambahast ioca exyxisite hartijojilla cannettihin / mutta selkemesti sen armos osottapi / se **haascaija poica** / ionga cuuan mine itzeseni caikeni tunnen (AI-727).

Edellisissä tapauksissa *jA*-muotoinen määrite olisi mahdollista korvata samakantaisella ja samanmuotoisella *vA*-aineksisella vastineella. Määritteenä esiintyvä *jA*-johdos voi olla pääsanastaan erillään esiintymisestä huolimatta myös selvä yhdyssanan määriteosa:

Nin sanoi se **ouenuartia** pica Petarille / Etkö sine mös ole teme' Mieke' Opetuslapsista? (AII-298-Jh-18:17).

Seuraavissa nominatiivimuotoisissa tapauksissa kysymys ei voi olla yhdyssanaksi käsitetyt ilmauksen erilleen kirjoittamisesta, vaan *JA*-johdos esiintyy selvästi irrallisena määritteenä:

CAikiwaldias ia laupias Jumala / catzo armolisesta sinun canssas päle / ioca on sinun ylenpaldisen Herraudhes alaannettu / ia etteij **raateliija hirmusus** / meite cochtajajajsi / sinun laupiudhes ojkea käsi meidhet ennettekön – (AI-458).

Sine olet se **teruehydhen toija kerme** corckialle patzalle kijnitetty / lise telle pickurajiselle caualutta / sen paha elkisen kermen ionija / ja wäghymiste watan (AI-730).

YLes walaiskan meiden mielet – se **lodhuttaia pyhe hengi** – (AI-410).

Sine meidhen Jumalan / makia / ia totinen olet / kersiweijnen / **laupiudhes caickijn sowittaia** (AI-129-Viis-15:1)

Vaikka edellä esitellyissä esimerkeissä on useita kiistattomia *JA*-aineksisiä attribuutteja, esiintyy Agricolan teosten kielessä ainoastaan yksi tapaus, jossa molempien osien taipuminen näkyy. Myös tämä esiintymä on nominatiivimuotoinen, mutta monikon tunnus osoittaa kysymyksessä olevan pääsanana ja sen itsenäisen määritteen.

Nin ei nyt ole lucu Roan eli waattein polesta / **rateliat Sudhet** veijjuet Caritzain caruois (AIII-751-reun3).

Agricolalla tavataan substantiivimääritteenä myös (*U*)*ri*-johtiminen *niskuri*. Tapaus perustunee muiden deverbaalisten tekijännimityyppien analogiseen vaikutukseen:

Sille mine tiedhen / etteij he minua cuule Sille se ombi yxi **niskuri Canssa** – (AI-147-Bar-2:30).

Sickuri) Nin quin ne Wihaiset / kersimettömet / iulmat / cangiat / ia **niskurit Inhimiset** tekeuet (AII-484-reun1).

Myös muussa vanhassa kirjasuomessa tavataan yksittäisiä määritteinä esiintyviä *JA*-johdoksia. Tällaisia tapauksia ovat Martilla esiintyvä (1579, 19) *naittaialle miehelle* ja Westhin koodeksissa tavattava *pahoin tekiä miess* (1540-, 109). Finnolla esiintyy ilmaus *nälkäinen ia taruitzia lapsi* (1583b, 114). Westhillä tavataan myös seuraava tapaus:

Maria sanopi sen quin hän näki haudhalla, christuxen näki eläuen, ia cunniasa ylesnosnuen, **Engelitt mös todhistaia** ia lijna ionga hän kärittin – (Westh 1540-, 237).

1600-luvun kirjallisuudessa esiintyvät *jA*-johtimiset määritteet ovat jo poikkeuksetta selitettävissä yhdyssanojen erikseen kirjoitetuiksi määriteosiksi:

Petollinen sydän on nijncuin **haucuttelia lindu** satimes / ja wartioidze sitä cuinga hän taidais sinun otta kijnni (Biblia1642-Siir-12:32[^]-510b).

Näin on Achan – – ja **Tuhlaia poica** tunnustanet heidän rioxens – – (Petri 1644a-A4a).

Viron *jA*-johtimisten määritteiden kantana esiintyvät verbit ovat tyypillisesti tekemistä merkitseviä verbejä, joihin sisältyy liike tai muutos. Kantaverbin laatu erottaa viron kirjakieliset *jA*-määritteet kantaverbiltään staattisemmista *vA*-määritteistä, mutta murteissa tavataan myös tästä poikkeavia käytäntöjä. Agricolan teosten kielen tai yleensä vanhan kirjasuomen *jA*-asuisten määritteiden voi katsoa noudattavan viron yleistä linjaa. Aineiston ns. varmoissa attribuuttitapauksissa kantasanoina tavataan dynaamiset verbit *tehdä*, *tuoda* ja *raadella* ja habituaaliset *haaskata* ja *virvottaa* (ks. luku 5.1; ks. tark. esim. Metsmägi-Audova 2003). Myös verbit *vartioida* ja *voittaa* sopivat laadultaan edellisten yhteyteen. Kaikkiaan vanhan kirjasuomen *jA*-tekijännimeen perustuvat substantiivimääritteet määrittävät poikkeuksetta elollista toimijaa. Tämä pätee myös (*U*)*ri*-johtimisiin tapauksiin.

vA- ja *vAinen*-asuisia määritteitä ei ole tätä tutkimusta varten poimittu Agricolan teksteistä systemaattisesti. Jo pistokokeen perusteella on selvää, että molempien varianttien edustajat esiintyvät tässä funktiossa. Myös attribuutteina *vA*- ja *vAinen*-deverbaalit esiintyvät usein samoista kantaverbeistä muodostettuina ja toisiaan läheisesti vastaavissa konteksteissa. Molemmat esiintyvät sekä elävien että elottomien tarkoitteiden määritteinä:

Mina olen ninquin iocu **exyue ia cadhotettu Lammas** – – (AIII-404-Ps-119:176).

– – Nin pite HERRAN nyt heite caitzeman /quin **Exyueisen Lamban** auaras paicas (AIII-613-Hos-4:16).

Auta mös / ette me meiden **Isowaijsen ja ianowaijsen Sielun** ja Omantunnon eletoxen ja wirghotuxen aijna ja lujasti pidheijsim (AI-563)

– – waan yxi **isoua Sielu** / ioca waroipi ia pelkepi Jumalan wiha ia Coolemata (AIII-035).

– – nin he' cutzui caxi hene' paluelians ia ydhen **Jumalanpelkeuen Sotamiehen** – – (AII-340-Ap-10:7).

Ja tieteket ettei te ole **catouaisella Cullalla taicka Hopialla** lunastetudh – – (AII-603-1Pt-1:18).

Agricolan teosten ja muun vanhan kirjasuomen tekijännimiasuiset substantiivimääritteet ovat yksi osoitus tekijännimijohdosten kuvailevasta ja jopa adjektiiviseksi luonnehdittavasta perusluonteesta, mutta ne viittaavat ennen kaikkea adjektiivi- ja substantiivikategorioiden häilyvärajaisuuteen ja niiden keskinäiseen läheisyyteen. Nykysuomesta poikkeava *jA*-johtimisten määritteiden käyttö liittyy Agricolalla Rukouskirjan kieleen. Rakenteeltaan ilmaukset vaikuttavat suomenkielisen tekstin laatijan spontaaneilta tuotoksilta ja edustavat siinä mielessä omaperäistä käytäntöä.

7.3 YHTEENVETO: TEKIJÄNNIMET KÄYTÖSSÄ II

Aineiston produktiivisimmille ja yleisimmille tekijännimille eli deverbaalisille *jA*-, *vA*- ja *vAinen*-johdoksille on tyypillistä, että ne esiintyvät tarkasteltavissa teksteissä samoista kantasanoista muodostettuina. Yhdenmukaisuus liittyy niin syntaktiseen kuin leksikaaliseen käyttöön. *jA*-, *vA*- ja *vAinen*-tekijännimien sarjoissa erityismerkitykseen vakiintunut variantti on tosin muita tavallisemmin *jA*-johdos. Toisinaan samakantaisissa tekijännimisä on epäilemättä kysymys kirjakielen käytänteiden vakiintumattomuudesta (esim. selvät käännöslainatapaudet). Toisaalta Agricolan tekstien perusteella on selvää, että johdos-tyypeissä on kysymys todellisista ilmaisuvaihtoehdoista. Ilmauksia käytetään teksteissä rinnan ja niitä myös rinnastetaan konkreettisesti keskenään. Epäjohdonmukaiselta vaikuttava käytäntö voidaan ainakin osin selittää erijohtimisten varianttien leksikaalistumisella. Mikäli variaatio olisi luonteeltaan eri tekstinosien välistä, olisi se luontevaa selittää eri murteissa edustuvista käytänteistä johtuvaksi (vrt. oletus, ettei Agricola ole kääntänyt kaikkea tekstiä yksin). Näin ei kuitenkaan ole, vaan kysymyksessä vaikuttaa olevan saman kielenkäyttäjän kieleen kuuluvat ilmaisuvariantit.

Kaikki deverbaaliset tekijännimityypit esiintyvät Agricolan teosten kielessä myös adjektiivisina substantiivimääritteinä. Toisaalta nykysuomen näkökulmasta muotorakenteeltaan tyypillisesti adjektiiveiksi luokiteltavat sanat (*vA*- ja *vAinen*-deverbaalit) esiintyvät Agricolan teosten kielessä syntaktisesti kiistattomina substantiiveina saaden substantiiveille ominaiset määritteet. Mainittuja seikkoja voi pitää konkreettisina osoituksina substantiivi- ja adjektiikategorioiden hämärärajaisuudesta ja yleensä sanaluokkien liukumaluonteesta. Substantiivimääritteinä nykysuomesta poikkeavat *jA*-määritteet (myös yksi (*U*)*ri*-tapaus) noudattavat vastaavien ilmausten käyttöä virossa: kysymys on elolliseen olentoon viittaavista määritteistä. Kaikkiaan tekijännimiä voidaan kuvailla perusluonteeltaan kuvailevaksi ilmaustyyppiksi.

8 TEKIJÄNNIMIIN LIITTYVÄT VIERAAT VAIKUTTEET

8.1 VIERAAT VAIKUTTEET, MALLIT JA AINEKSET

8.1.1 KÄÄNNÖSLAINAT

Käännöslainaksi kutsutaan ilmausta, joka on osa osalta käännetty vieraskielisen esikuvan mukaisesti. Tämä kääntämisen tapa on ollut suosittu formaalia käännösperiaatetta noudattaessa. Mallin mukaan osa osalta kääntäminen on osoittautunut menestykselliseksi paitsi uskonnollisen myös maallisen kielen suomenkielistä sanastoa kartuttaessa. Koska erityisesti ruotsinkielinen ilmaus on ollut meillä usein entuudestaan tunnettu lainasana, on sitä rakenteellisesti mukaileva vastine edesauttanut uuden sanan ymmärrettävyyttä ja siten sen onnistuneisuutta.

Tutkimusaineistossa esiintyvien käännöslainojen määrää voidaan laskutavasta riippuen pitää hyvinkin suurena. Tämä johtuu siitä, että tyypillisimpien käännöslainojen eli yhdyssanojen ohella suuri osa tekijännimistä vastaa morfologialtaan osa osalta esikuvina käytettyjä tekstivastineita (kanta + tekijännimijohdin) (tekstivastineiden muodollisesta vastaavuudesta löytyy runsaasti esimerkkejä johdostyyppien käsittelyn yhteydestä). Koska tekijännimet ja niiden muodostimet ovat tyypillisesti produktiivisia ja yleisesti kielissä tunnettuja elementtejä, ei ole ongelmattonta luokitella lähtökielen johdoksia rakenteellisesti vastaavia kohdekielen ilmauksia suoralta kädeltä käännöslainoiksi. Varsinkin yleisiin verbeihin perustuvien tekijännimien suhteen on odotuksenmukaista, että ne ovat vanhastaan kielessä tunnettuja ilmauksia (esim. *myyjä*, *tekijä*). Käännöslainoiksi voidaan lukea lähinnä ilmaukset, joissa on jokin erityinen seikka, joka yhdistää käännöksen ja vastineen toisiinsa. Erikseen voidaan tietysti tarkastella sitä, kuinka usein suomenkielistä tekijännimeä vastaa tekijännimirakenne myös lähtöteksteissä.

Käännöslainanäkökulmasta merkittävän sekä tutkimusaineiston laatua että luonnetta yleisesti havainnollistavan tekijännimijohdosryhmän muodostavat aineiston hengelliset kulttuurisanat eli Jumalaan, Jeesukseen ja Pyhään Henkeen viittaavat lukuisat ilmaukset. On pidettävä selvänä, että jo Agricolan aikaan vakiintunutta suomenkielistä liturgista sanastoa on ollut suhteellisen runsaasti (ks. esim. Rapola 1955; Vartiainen 1998). Laajoja tekstejä käännettäessä uutta sanastoa ja uutta uskonnollista käsitteistöä tarvittiin kuitenkin välttämättä lisää. Osa Agricolalla tavattavista Jumalaan viittaavista kuvailevista *JA*-johdoksista on todennäköisesti saanut hahmonsä ja uskonnollisen erityismerkityksensä jo katolisessa uskonnollisessa kielenkäytössä. Tästä kertoo sellaisten sanojen kuin *luoja* ja *vapahtaja* vakiintuneisuus ja laaja-alainen käyttö kaikissa vanhimmissa säilyneissä hengellisissä teksteissä (ks. luku 5.3.1.1, s. 123). Nekin edustavat uudenlaisen henkisen kulttuurin tuotteita, mutta ovat olennaisesti eri asemassa kuin esimerkiksi tarkasteltavana oleviin teksteihin käännöstyön yhteydessä muodostettu uusi sanasto.

Käytännössä on vaikea ratkaista, onko sellaiset vanhastaan tietyssä erityismerkityksessä käytetyt ilmaukset kuin *hallitsija* ja *holhooja* siirretty sellaisinaan uskonnolliseen rooliin vai ovatko ne uskonnollisen kielen tarpeisiin uudelleen produktiivisten prosessien kautta muodostettuja vierasperäisiä tekstivastineita noudattelevia käännöslainoja. Esi-

merkkitapaukset vastaavat rakenteeltaan lähtökielisiä ilmauksia tai potentiaalisia esikuviaan (*hallitsija* : *gubernator* 'hallitsija' < *gubernāre* 'hallita, ohjata', *dominator* 'hallitsija' < *domināri* 'hallita, isännöidä', *holhooja* : *custos* 'vartija, valvoja' < *custōdīre* 'vartioida, valvoa', *servant* 'pelastaja, tarkkailija', *servator* 'pelastaja' < *servārē* 'pelastaa, tarkkailla ym.', myös sa *beschirmer* 'varjelija, suojelija' < *beschirmen* 'varjella, suojella'). Suomenkielisten ilmausten tunnettuus ja käyttö uskonnollisen kielen ulkopuolella epävarmentavat käännöslainaselitystä.

Periaatteessa lähtökohdiltaan edellisiä selvempiä tapauksia ovat ilmaukset, jotka ovat kristillisessä kielenkäytössä vakiintumattomia ja todennäköisesti keskiajan lopun ja uuden ajan alun raamatuntekstien kokonaisvaltaisen suomennostyön yhteydessä muodostettuja. Käytännössä on kuitenkin niin, ettei tämänkään sanaston osalta voida aina pitää varmana, muodostaako suomentaja esikuvarakennetta noudattavan nimityksen tietoisesti vai määräävätkö syntaktiset seikat (ja kielen omien ilmaisukeinojen rajoitukset) syntyneen ilmauksen muodon, esim.:

AI-650: *O Jumala rauhan teckije ja racastaija*
Missale Aboense: *Deus actor pacis et amator*

AI-656: *O HERRA sine ijancaikinen warieliija ja holhoija*
V. h. u. t. G:¹³⁷ *O Herre du ewiger beschützer vnd beschirmer*

AII-Room-9:12: *Ei Töödhen ansiosta / waan sen Cutzuian Armosta*
DB: *Nicht aus Verdienst der Werk, sondern aus Gnade des Berufers*
GVB: *icke för gerninganars skul, vthan aff kallarens nådhe*
V/E: *non ex operibus, sed ex vocante dictum - -*

Monet Agricolan teosten kielessä uskonnollisessa tekstiyhteydessä tavattavat tekijännimet ovat varmasti kuuluneet jokapäiväiseen kielenkäyttöön, mutta hengelliseen kontekstiin ja merkitykseen ilmaukset on voitu muodostaa kokonaan uudelleen produktiivisen sanamuodostuksen ja vieraskielisten esikuvatekstien mallin mukaan **uusien käsitteiden nimityksiksi**. Käännöslainataustainen sanasto on tyypillisesti termiluonteista, ja uskonnolliseen käsitteistöön tällaista sanastoa kuuluukin runsaasti (ks. esim. Vartiainen 1998). Uskonnollisen merkityskomponentin vahvuus korreloi käsitteenmuodostuksen ja siten käännöslainataustan kanssa (vrt. kuitenkin em. valmiin sanaston mahdollinen hengellistyminen). Runsaasta Jumalaan viittaavasta sanastosta huolimatta yksinäisjohdoksista on vaikea osoittaa varmoja käännöslainatapauksia. Seuraavat esimerkit voidaan tulkita sellaisiksi:

Jes-51:12	AII: <i>lohduttaja</i> DB: <i>Tröster</i> GVB: <i>tröstare</i> V: <i>consolabor</i>	'lohduttaja' 'lohduttaja' 'lohduttaja'
Heb-11:10	AII: <i>luoja</i> DB: <i>Schöpfer</i> GVB: <i>skapare</i> V/E: <i>conditor</i>	'luoja, perustaja ym.' 'luoja, perustaja ym.' 'luoja, perustaja ym.'

¹³⁷ *Vil haylsamer vnd tröstlicher Gebett* (ks. Gummerus 1955, 434).

Lk-2:11	AII: <i>vapahtaja</i>
	DB: <i>Heiland</i> (<i>Heil</i> mm. 'pelastus') 'pelastaja'
	GVB: <i>frelsare</i> (<i>frälsare</i>) 'pelastaja'
	V: <i>salvator</i> 'pelastaja' / E: <i>servator</i> 'pelastaja'

Käännöslainoja tarkasteltaessa yhdyssanat ovat erityisen keskeinen sanaryhmä. Kaikkiaan käännöslainatausta on huomattavasti varmemmin todettavissa ja perusteltavissa yhdysilmausten kuin yksinäistekijännimien suhteen. Tarkastelen seuraavaksi tutkimusaineiston erityyppisiä yhdystekijännimiä niitä semanttisesti kategorioimatta. Tutkimusaineistossa on noin 30 erilaista adverbij- ja ns. prefiksialkuiseen yhdysverbiin perustuvaa henkilötar-koitteista johdosta (esim. *edekatsoja*, *edevastaaaja*, *jällensmaksaja*, *kanssa-auttaja*, *poisottaja*, *ulostoimittaja*, *vastaanrikkoja*; *edeskäyvä*, *edesseisova*, *jälkiintuleva*, *vastoin-seisova*; *jälkeentulevainen*, *poislangeevainen*; *ylitsekäymäri*). Valtaosa aineiston käännös-lainoiksi tulkittavista yhdyssanoista on *JA*-johdoksia. Niiden lisäksi tavataan muutamia *vA*- ja *vAinen*-johdoksia. Prefiksi- tai adverbialkuisia (*U*)ri-deverbaaleja esiintyy vain yksi.

Agricolan teosten kielen yhdystekijännimet ovat tyypillisesti vakiintumattomia yksit-täisesiintymiä. Tilapäisyys ja kerrallisuus liittyvät tyypillisesti myös käännöslainataus-taan. Toisaalta aineistossa on myös yleisiksi luonnehdittavia yhdysverbeihin perustuvia tekijännimiä (esim. *edes(t)(ä)vastaaaja*, *päällekantaja*, *ulostoimittaja*, *vastanseisoja*, *ylenkatsoja*). *vA*- ja *vAinen*-johtimisia tapauksia on *JA*-tapauksia vähemmän, mutta suh-teessa ne osoittautuvat harvemmin suoraan vastaavista lähtötekstien ilmauksista osa osal-ta käännetyiksi. Agricolan teosten kielen sanastoon kuuluvat lähestulkoon kaikki prefiksi-tai adverbialkuisia tekijännimiä vastaavat yhdysverbit, ja vain muutama johdos (*kanssa-auttaja*, *päällekaipaaja* ja *ynnätekijä*) esiintyy Agricolan teksteissä ilman ns. potentiaalis-ta kantaverbiä. Yhden tapauksen osalta johdoksen kantaverbin sijaan tavataan tekijänni-men kanssa samakantainen teonnimi (*päällekantaja* – *päällekantaminen*).

Suoria käännöslainoja on muodostettu niin klassillisten kielten kuin ruotsin ja saksan tekstivastineista. Esimerkiksi Agricolan Rukouskirjassa tavataan käännöslainoja, jotka vastaavat rakenteeltaan ja merkitykseltään latinankielisiä tekstivastineita: *edesvetäjä* – *productrix*, *poisottaja* – *ablatrix* ja *ylitsevoittaja* – *expugnator*. Kaikki latinankieliseen esikuvaan perustuvat prefiksialkuiset *JA*-tekijännimet ovat yksittäisesiintymiä. Valtaosa aineiston prefiksialkuisista tekijännimistä on peräisin teksteistä, joiden lähimpinä esiku-vina voidaan pitää saksan- ja ruotsinkielisiä käännöksiä. On tapauksia, jolloin suomalais-ilmauksen mallina on voinut toimia yhtäläillä jokin Lutherin raamatunkäännös kuin ruot-sinkielinen esikuva: esimerkiksi *edelläjuoksijaa* vastaavat saksan *vorläufer* ja ruotsin *förelöpare*, *kanssa-auttajaa* saksan *mithelfer* ja ruotsin *medhielpare* ja *ylenkatsojaa* sak-san *verächter* ja ruotsin *förachtare*.¹³⁸

Käännöslainataustaiset yhdysverbit ja niiden edelleenjohdokset liittyvät erityisesti varsinaisten raamatuntekstien kääntämiseen. Tämä näkyy teksteissä tehtyinä konkreettisi-na valintoina. Varsinaisessa raamatuntekstissä prefiksialkuinen tekijännimi käännetään tarkasti osa osalta suomenkieliseen käännökseen. Edellistä selittävässä teksteissä kuten reunahuomautuksissa toimitaan usein toisin. Käytäntö viittaa varsinaisen raamatuntekstin tarkkaan ja formaaliseen kääntämiseen. Muissa teksteissä suomenkielinen vastine on voi-tu valita vapaammin.

Agricolalla tavataan myös sellaisia yhdysverbeistä muodostettuja tekijännimiä, jotka eivät seuraa muodoltaan (ja merkitykseltään) lähtötekstiä. Esimerkiksi ilmaus *vastaa-*

¹³⁸ Luen tässä tutkimuksessa käännöslainoiksi ilmaukset, jotka vastaavat läheisesti vieraskielistä esikuva-a, vaikka vastaavuus ei olisikaan aivan täydellinen (ks. tästä esim. Hakulinen 1955).

seisoja esiintyy Agricolan teksteissä toistakymmentä kertaa. Sen saksankielisinä tekstivastaineina tavataan erilaisia yhdystekijännimiä: *widersacher*, *widerwärtiger* ja *widersprecher*. Mikään saksan yhdysilmauksista ei vastaa jälkiosaltaan suomenkielistä versiota. Agricolan *vastaanseisoja* onkin selvästi ruotsinkieliseen ilmaukseen *motståndare* perustuva käännöslaina. Nykysuomessa tällainen menettely käännöstyön yhteydessä ei herättäisi huomiota, sillä kirjallinen traditio on pitkä, käännöstyön käytänteet toiset ja potentiaalisen käyttösanaston määrä suuri. 1500-luvulla tekstejä käännettäessä tilanne on ollut olennaisesti toinen. Edellisen esimerkin tyypisessä tapauksessa on selvästi kysymys kääntäjän pyrkimyksestä muodostaa suomenkieliselle lukijalle mahdollisimman ymmärrettävä käännösvastine. Todennäköistä onkin, että suomenkielinen mutta rakenteeltaan vierasperäinen ilmaus *vastaanseisoja* on ollut (kirja)kielessä jo tuttu ja vakiintunut ilmaus. Myöskään selvästi leksikaalisina ilmauksina esiintyvät yhdystekijännimet *edeskäyvä* ja *vastoinolevainen* eivät vastaa koskaan rakenteeltaan vieraskielisiä tekstivastaineitaan.

Kuten edellä on jo käynyt ainakin implisiittisesti ilmi, adverbialkuisissa ilmauksissa on huomattavan paljon selviä käännöslainoja, esim.:

AH HERRA Jumala / sine pyhexiteckie / wirgottaija / ia **elewexiteckie** / sine pudhas / ijancaikinen / ia Taijwalinen hengi / (AI-488).

virt.

lebendigmachender (Bekantnus der sünden 1537; Gummerus 1955, 266).

Samasa haltunandamises mine tenepene / ia iocapeiue / sinun haltuus annan Sieluni / hengen / Elemen / Rumihin / Sydhemen / caiki taitoni / tekoni / caiki **hyuintekieni** (AI-387).

virt.

omnes **benefactores** (Hortulus anime 1519; Gummerus 1955, 170).

Sille cosca meiden HERRAN Jumalan / ia **teruexiteckian** / ombi tykenem / cansam / ia meiden mötem / cuka woijpi sijs meiden watan olla? (AI-524).

virt.

seligmacher (Feurzeug Christenlicher andacht 1537; Gummerus 1955, 302).

Tässä sanatyypissä tavataan toisaalta myös yhdystekijännimiä, joiden suomenkieliset vastineet eivät seuraa tekstivastaineitaan yhtä orjallisesti kuin prefiksiyhdyssanat:

AI-837: *anteeksiantaja*
P. D. O. P. M. 1533¹³⁹: *remittens* (*remittentis*)
(*remittere* ‘antaa anteeksi’)

AII-370-reun1: *vaarinottaja*
NT1526: *åtwachtare*

AI-488: *pyhäksitekijä*
Bekantnus den sünden 1537: *heyliger*

¹³⁹ *Paraphrasis Dominicae Orationis P. M.* (1533) (Gummerus 1955, 613).

Tapaukset vaikuttavat spontaanin sanamuodostuksen tuloksilta. Kahden ensimmäisen esimerkin taustalla olevat verbit *anteeksiantaa* ja *vaarinottaa* ovat Agricolan teosten kielessä yleisesti tunnettuja. Jälkimmäinen tapaus osoittaa, että kääntäjä on katsonut paremmaksi vaihtoehdoksi muodostaa lähtötekstistä poikkeavan kompleksisen muodosteen. Suomentaja ei ole valinnut yksinäistekijännimeä (esim. *pyhittäjä*) vaan yhdysilmauksen. Huomattakoon, että myös *pyhäksi tekeminen* on Agricolan teosten kielessä tunnettu ilmaus ja käsite.

Nominalikuiset yhdystekijännimet ovat tyypillisesti *JA*-johdoksia. Kuten luvussa 6.1.1.2 ilmeni, tyyppin rakenne on Agricolan teosten kielessä omaperäisen käytännön mukainen eli määriteosa esiintyy genetiivimuotoisena. Tutkimusaineistossa on useita yhdysanoja, jotka vastaavat muutoin vieraskielisiä tekstivastineitaan, mutta eivät määriteosan sijamuodon osalta. Käytäntö on käännöslainojen muodostuksessa tyypillistä (ks. Hock 1986, 399). Toisaalta on myös yhdystekijännimiä, joiden tekstivastineet vastaavat suomenkielistä ilmausta myös määriteosan muodon suhteen. Seuraavissa esimerkeissä esiintyy molempia vastinetyyppejä:

Ap-5:34	AII: <i>lainopettaja</i> LB: <i>Schriftgelehrter</i> GVB: <i>Lagkloger</i> V/E: <i>legis doctor</i>
Mk-13:34	AII: <i>ouenwartia</i> LB: <i>Türhüter</i> GVB: <i>dörawachtare</i> V/E: eri rakenne
Dan-2:27	AIII: <i>tähteintutkia</i> LB: <i>Sterndeuter</i> GVB: <i>stiernokijkare</i> V/E: eri rakenne

Ensimmäisessä esimerkissä Agricolan tekstivastine seuraa osa osalta latinankielistä ilmausta. Kahdessa jälkimmäisessä esimerkissä ruotsin- ja saksankieliset ilmaukset vastaavat muuten suomenkielistä käännöstä, mutta määriteosan muodon suhteen ainoastaan ruotsinkielisiä esikuvia.¹⁴⁰ Molemmissa tapauksissa esiintyy *s*-genetiivin sijaan erityinen genetiiviseksi tulkittava yhdyssanamuoto. Määriteosan sijamuoto ei vaikuta siihen, onko yhdysilmaus tulkittavissa käännöslainaksi vai ei, sillä osien semanttinen vastaavuus on tässä ensiarvoinen kriteeri.

Kaikkiaan tapauksia, joissa Agricolan yhdystekijännimeä ei vastaa lähtötekstissä samanrakenteinen ilmaus, on kuitenkin erityisesti *JA*-johdoksissa vähän. Myöhemmistä raamatunkäännöksistä yhdysverbejä ja niiden edelleenmuodosteita on systemaattisesti karsittu, eikä edellä käsiteltyä ilmaustyyppiä käytännössä tavata enää uusimmassa laitoksessa. Yhdystekijännimet ovat tyypillisiä kirjoitetun kielen ilmauksia, eikä niitä voida ainakaan suoralta kädeltä pitää esimerkiksi 1500-luvun puhutussa suomen kielessä hyödynnettyinä produktiivisina elementteinä. Niiden produktiivisuus kirjoitetun kielen sanamuodostuksessa on suhteellista. Vaikka Agricolan teosten kielessä esiintyy lähes

¹⁴⁰ Muinaisruotsissa *s*-genetiivin ohella yhdyssanoissa käytetään *a*-, *o*-, *u*-taivutuselementtejä (esim. *herravälde*, *kyrkogård*, *gatukorsning*) (ks. esim. Møgen 2005, 1147; Pettersson 2005, 88).

jokaista tekijännimeä vastaava yhdysverbi, tekstivastineet osoittavat, että yhdystekijännimet ovat lähes aina itsenäisiä käänöslainoja.

8.1.2 KOKONAISUUTENA LAINATUT TEKIJÄNNIMET

Agricolan teksteissä tavataan useita henkilötarkoitteisia ilmauksia, jotka ovat kokonaisuutena lainattuja tekijännimijohdoksia. Vanhaan kirjasuomeen valmiina lainatut tekijännimet ovat lähes yksinomaan *r*-aineeksisiä: *basuunari*, *duomari*, *förraadari*, *kanttori* (*cantor*), *kolari* 'sydenpolttaja' (vrt. *nokikolari*), *kräämäri* (*kremari*), *kuhlari* (*kulhari*), *lakkari*, *leikari*, *lipilaari*¹⁴¹, *lääkäri*, *mestari*, *parkkari*, *porghari*, *prakkari*, *pramari*, *reisnääri*, *ryöväri*, *skippari* ja *snikkari*. Lainatuissa tekijännimissä on nykysuomen kannalta sekä vieraita että tuttuja sanoja. Jälkimmäisiä ovat mm. *lääkäri*, *mestari*, *ryöväri*, *porghari* (nyk. *porvari*) ja *duomari* (nyk. *tuomari*). Vieraita ilmauksia ovat *förraadari* 'kavaltaja, petturi', *kräämäri* 'rihkamakauppias', *kulhari* 'velho, taikuri', *lakkari* 'panettelija, pilkkaaja', *lipilaari* 'mielistelijä', *prakkari* 'petturi' ja *pramari* 'kerskailija tjms.'. (Ks. sanaston etymologioista SSA s.v. *kanttori*, *kippari*, *kolari*, *kräämä*, *kulhari*, *lakkari*, *leikari*, *lipilaari*, *lääkäri*, *mestari*, *nikkari*, *parkki*, *porvari*, *ryöväri*, *tuomari*; Streng 1915 s.v. *förraadari*, *pasuunari*, *prakkari*, *pramari* ja *reisnääri*; myös SSA s.v. *prakata*, *pramea*.)

Agricolan teosten kielessä tavattavien kokonaisuutena lainattujen tekijännimien alkuperän suhteen on olennaista huomioida *r*-ainesta edeltävän vokaalin laatu (vrt. omaperäiset *r*-aineeksiset johdotukset, esim. *karkuri*). Vierasperäiset tekijännimet ovat joko latinan kielestä sellaisinaan lainattuja tai perustuvat muualta lainattuihin latinan *ārius*-johdosten jälkeläisiin (vrt. tähän liittyvästi ISK:n *Ari*-loppuisiin tekijännimiin liittyvä muottikäsitys § 195, 254; ks. myös tämän tutkimuksen luku 5.3.1.5). Aineiston alkuaan *tor*-johtiminen tekijännimi *kanttori* (< lat. *cantor* 'laulaja, kanttori') edustaa latinalaistaustaista, valmiina lainattua tapausta. Sellaisia ovat myös *kuhlari* ja *mestari* (<< lat *caucularius*; *magister*). Sanojen rakenne on ymmärrettävissä edelleen nykysuomen(kin) näkökulmasta tekijännimirakenteeksi, mutta johdosten taustalla olevien kantasanojen hahmottaminen ja nimeäminen on hankalaa ja jopa mahdotonta, koska ne eivät ole itsenäisinä leksemeinä lainansaajatahoilla tunnettuja (vrt. myös esim. mr *koklare*, *mæstare*; kas *kökeler*, *meister*; SSA s.v. *kulhari*; *mestari*). Sekä iältään, alkuperältään että tekijännimiainekseltaan jo mainituista lainatuista johdoksista eroaa kokonaisuutena germaanista (kantaskandinaavista) alkuperää oleva *haltia* (<**halðiaz*) (SSA s.v. *haltija*).

Latinan *ārius*-johtimen ns. jälkeläisiin perustuvat johdotukset ovat muissa kielissä itsenäisesti muodostettuja ilmauksia. Suomen kieleen näitä muodosteita on vanhastaan saatu muualta eli ne ovat kokonaisuudessaan vierasperäisiä. Lainatuissa *ārius*-johdosten jälkeläisissä *r*-ainesta edeltävä *A*-vokaali vaikuttaa ennen kaikkea viittaavan ruotsin tekijännimien *are*-johtimiseen asuun. *-A* on johtimen alkuperäinen vokaali, ja sellainen se on ollut alun perin myös saksassa. Jo Agricolan aikaisissa saksalaisissa johdoksissa *r*-ainesta edeltää kuitenkin nykysaksan mukainen *-e*. Saksan tekijännimijohdinta koskeva äännevuotos *a > e* on tapahtunut verrattain myöhään eli vasta keskialasaksassa (esim. HSK, 1423) (kas = n. v. 1200–1600). Keski-alasaksalaiset *r*-aineeksiset tekijännimet vaikuttavat esiintyvän säännöllisesti *e*-vokaalisina (esim. *börgere*, *kræmer*, *mōler/mâler*, *rövere*, *snicker*). Varhaisemmassa alasaksassa (as = 800–1200) *r*-aineeksiset tekijännimijohdotukset esiintyivät vielä *a*-vokaalisina (esim. *helpāri*, *kamerāri*, *kētilāri*, *lugināri*, *malāri*, *meldāri*, *sa-*

¹⁴¹ Nimitys *lipilaari* 'lavertelija, lörpöttelijä; mielistelijä (tjms.)' viittaa ruotsin murteiden sanaan *lippra* 'mielistellä' (> **lipprare*), mutta sanan etymologiaa ei voi pitää aivan selvänä (ks. SSA s.v. *lipilaari*).

dulāri; nykysaksassa esim. *Helfer, Kämmerer, Kessler, Lügner, Maler, Melder, Sattler*). (Esimerkkisanat Köbler 2000; 2010.)

Agricolalla tavattavien lainattujen *Ari*-aineksisten tekijännimien etymologioiden (ks. SSA; Streng 1915) perusteella sanat on lainattu ruotsista tai ruotsin kautta suomeen keskiajan kuluessa, tarkemmin 1200–1500-lukujen aikana. Suuren osan sanoista voi em. teosten perusteella todeta lainautuneen ajanjakson myöhemmällä puoliskolla. Erityisen tarkkaa lainautumisajankohtaa näiden johdosten osalta ei kuitenkaan voida määrittellä, koska ns. potentiaalisia lainautumisasuja esiintyy pitkän ajan kuluessa (ks. ruotsalaisista lainasanoista yl. Häkkinen 1997; 2003). Tarkasteltavana olevan sanaston aihepiirien kannalta kiinnostava kysymys liittyy lainautumisajankohtaan ja voimakkaisiin saksalaiskontaktihin. Hansakaupan aikakaudelta keskialasaksasta suomeen lainattua sanastoa oletetaan kaikkiaan olevan runsaammin kuin tutkimus on tähän mennessä osoittanut (ks. esim. Häkkinen 2003, 55; Bentlin 2008, 7).¹⁴²

Johdinainesten äänteellisen vastaavuuden perusteella vaikuttaa vahvasti siltä, että saksalaisperäiset ammatinnimitykset on lainattu meille kuitenkin vanhastaan vallinneen oletuksen mukaisesti ruotsin kautta (ks. esim. Hakulinen 1979, 374–375). Toisin sanoen Agricolan teoksissa tavattavat kokonaisuutena lainatut tekijännimet vastaavat muodoltaan ennen kaikkea ruotsin tekijännimien asua, eivät keskialasaksan *e*:llisiä vastineita. Niinpä ruotsalaisten tekijännimien rakenne yhdistettynä käytettyyn lainojen sopeuttamiskeinoon (sanan loppu *e > i*) vaikuttaa edustavan meillä jo keskiajalla yleisesti tunnettua skeemaa (ks. nuorten lainojen äänteellisestä sopeuttamisesta suomeen yl. Pantermöller 2003). Samaan päätelmään tulee myös Bentlin (2008) (ks. mt. *jääkäri* (s. 118); *nikkari* (s. 150); *porvari* (s. 159); *puoskari* (s. 163), *ryöväri* (s. 91)). Toisaalta *r*-ainesta edeltävän vokaalin laatua ei ole pidetty ratkaisevana kriteerinä (ainakaan *ä*-äänteen osalta). Osmo Mäkeläinen (1977, 313) esittää sanan *syömäri* ’kurkihirsi’ (< kas *sōmer(e)*) suoraan keskialasaksasta ilman ruotsin välitystä suomeen saaduksi. Tähän yhtyy Bentlin (huom. kysymyksessä on aineksiltaan täysin eri sana kuin Agricolallakin tavattava omaperäinen *syömäri* ’syöjä’). (2008, 93; vrt. myös s. 91 s.v. *ryöväri/ryövätä*.)

Oleennaista on myös huomata, että vaikka latinan *ārius*-suffiksiin pohjautuva tekijännimijohdin esiintyy *A*-asuisena paitsi ruotsissa myös keskialasaksaa varhaisempaa kielimuotoa edustavassa alasaksassa (n. –1150), vaikuttaa aikakaudelta tunnetun sanastoaineksen valossa siltä, etteivät suomeen lainatut ilmaukset voi olla peräisin tältäkään taholta, sillä Gerhard Köblerin (2000) alasaksalaislainoja koskevan sanakirjan perusteella Agricolalla tavattavat vierasperäiset *r*-aineksiset tekijännimet eivät ole kuuluneet varhaisempaan alasaksalaiseen sanastoon vaan ovat vasta keskialasaksalaisia ilmauksia (vrt. Köbler 2010 sanasto). Suomeen lainattujen tekijännimien *A*:llinen asu vaikuttaa periytyvän ruotsista siis myös tämän perusteella.

Mikäli *r*-aineksisten ammatinnimitysten suora lainautuminen **keskialasaksasta** suomeen olisi mahdollista, edellyttäisi se ilmausten sopeuttamista lainaamishetkellä tunnetun mallin mukaisesti kieleen. Analogiaan perustuenhan on mukautettu myös ruotsin kieleen *are*-asuisiksi runsain määrin saksasta lainatut *a > e* -muutosta myöhemmät *er*-asuiset tekijännimet (ks. ruotsin alasaksalaislainoista esim. Pettersson 2005, 91, 136–137). Tällainen leksikaalinen mukauttaminen eli **ns. nativisaatio** on johdosten ja muiden kompleksisten sanojen lainautumisessa yleisesti tunnettu ilmiö (esim. lat *Patric-ius* > muinaiswales *Patrik-ios* > muinaisirlanti: *Qatrik-ias*). Tältä kannalta käänöslainat ja valmiina lainatut kompleksiset ilmaukset muistuttavat läheisesti toisiaan. Edellä annettu esimerkki on tosin siinä mielessä erityislaatuinen, että tavanomaisesti johdoksen kantaosana esiintyy

¹⁴² Bentlin (2008) on alasaksan vaikutusta suomen kieleen käsittelevässä väitöstutkimuksessaan osoittanut toista kymmentä uutta alasaksalaista etymologiaa ja lisäksi n. 20 osin epävarmaa tapausta (mt., 259).

kieleen vanhastaan kuuluva ilmaus. (Hock 1986, 397, 400.) Malli kuvaa joka tapauksessa havainnollisesti saksalaislähtöisten ruotsiin ja (ja esim. tanskaan) lainattujen tekijännimien lainautumis- ja mukauttamistapaa.¹⁴³

Suomen kielen osalta on kuitenkin olennaista, että kokonaisuutena lainattuja (latinan *ārius*-johtimen jälkeläisiin perustuvia) tekijännimiä ei ole koskaan mukautettu meillä (esimerkiksi ruotsin tavoin) omalähtöisen sananmuodostuksen mukaisiksi eli *U*-vokaalisiksi (huom. kuitenkin muuhun lainasanastoon kuuluvat *ankkuri* < *ankare* ja *pippuri* < *pipar*; ks. alaviite 123). Mikäli keskialasaksalaisten tekijännimien ajateltaisiin lainatun ilman välivaiheita suomeen, edellyttäisi se, että ne on mukautettu meille ruotsalaisperäistä *A*-vokaalista mallia vastaaviksi. Mikäli näin ei olisi toimittu, olisi suomen sanastoon muodostunut käytännössä kolmas *r*-aineksinen tekijännimityyppi (*U*-vokaaliset omaperäiset muodosteet, *A*-vokaaliset ruotsalaisperäiset muodosteet ja *e*-vokaaliset saksalaisperäiset muodosteet). Tällainen menettely vaikuttaisikin epätodennäköiseltä, koska kysymys on kuitenkin ollut varmasti tunnistettavaan rakenneskeemaan perustuvasta ilmaustyyppistä. Toisin sanoen mikäli keskiajan ja uuden ajan taitteen tekijännimiin perustuvia kulttuurisanoja olisi lainattu suomeen saksasta (eli käytännössä samasta lähteestä, josta ilmausten taustalla olevat tarkoitteetkin ovat olleet peräisin), olisi ne käsitykseni mukaan mukautettu ns. satelliittivokaalinsa osalta tunnetun (lainasana)mallin mukaisiksi. Toinen kysymys on, onko kuvattua hypoteettista toimintamallia pidettävä meillä todennäköisempänä kuin lainautumista ruotsin kautta (vrt. historiallinen tilanne: keskialasaksan voimakas ja tietyillä elämänaloilla hallitsevaksi luonnehdittava kielellinen ja kulttuurinen merkitys vs. vahvat kosketukset ruotsin kieleen ja kuuluminen Ruotsin valtakuntaan).

Agricolan teosten kielessä tai ylipäätään suomessa tavattavia *Ari*-asuisia lainattuja tekijännimiä ei voida niputtaa yhdeksi ja samaksi, samaan alkuperään ja samaan morfologis-semanticiseen skeemaan perustuviksi. Vierasperäiset *Ari*-johdokset vastaavat tässä suhteessa variaatioltaan pitkälti suomen kielen (*U*)*ri*-johdoksia. Keskiajan kuluessa lainatut *Ari*-johdokset ovat merkitykseltään käytännössä kahdentyyppisiä: a) ammattimaisen toimijan nimityksiä ja b) luonteenpiirteeseen tai muuhun ominaisuuteen perustuvia henkilöviitteisiä nimityksiä.

a) Ammattimaisen toimijan nimitykset. Ryhmän a tekijännimijohdokset ovat leksikaalisia ammatinnimityksiä, jotka on lainattu suomen kieleen keskiajan viimeisinä vuosisatoina kulttuurisen ja taloudellisen kehityksen myötä ja sen vaatimuksesta. Sanat edustavat prototyyppisiä kulttuurisanoja, ja ne on omaksuttu kieleen niiden taustalla olevien tarkoitteiden ja käsitteiden mukana. Ammattimaisiin toimijoihin viittaava sanasto käsittää sekä denominaalisia että deverbaalisia tekijännimiä. Denominaalisia ovat ensinnäkin keskialasaksalaista sanastoa edustavat ilmaukset *kräämäri*, *porghari*, *ryöväri*, *skippari* ja *snikkari*. Ne kuuluvat tunnetusti (keski)alasaksasta (myös) ruotsiin lainattuun sanastoon. Ilmaukset edustavat *ārius*-johdinaineksen jälkeläisten ns. vanhaa kerrostumaa, sillä sekä

¹⁴³ Saksasta lainattujen *r*-aineksisten tekijännimien mukauttamisessa määrääsuusina ruotsiin on myös yhtymäkohtia lainasanoihin liittyvään ns. etymologiseen nativisaatioon (*etymological nativisation*; *loan nativisation*). Ilmiön taustalla on kielenulkoinen tilanne, jossa kahden läheisen sukukielen (myös murteiden) kielenpuhujien keskuudessa vallitsee yleinen kaksikielisyys. Kielenpuhujat ovat tällaisessa ympäristössä usein vahvasti tietoisia kielten fonologisesta ja morfologisesta vastaavuudesta. Kun kielten välillä tapahtuu lainautumista, saattaa lainattu ilmaus mukautua tiettyjen ainesten osalta lainaajakielelle tyypilliseen asuun. Tällaisia lainoja voi olla mahdoton erottaa omaperäisistä yksiköistä. (Trask 2000 s.v. *loan nativisation*; ks. myös Aikio 2007a, 17.) Ante Aikio on löytänyt vastaavaa käytäntöä suomen ja saamen välisessä lainasanastossa, vaikka kysymys on etäisistä sukulaiskielistä (esim. *u/y* > *a*: *haju* > *hádja*, *katu*- > *gáhta*-, *loppu* > *loahppa*) (Aikio 2007a; Aikio 2007b; ks. myös Aikio 2004, 25–26; ks. lisää esimerkitapauksia Aikio 2007a, 18–23; ks. myös Hock 1986, 392–393). Käytännössä saksan ja ruotsin välinen lainattuihin tekijännimiin liittyvä morfo-fonologinen mukauttaminen kaipaasi tuekseen esiintymiä myös muuntyyppisistä sanoista, jotta ilmiötä voisi kutsua varsinaiseksi etymologiseksi nativisaatioksi.

saksassa että ruotsissa vanhimmat *r*-aineksiset tekijännimet ovat denominaalisia (ks. Hellquist 2004 [1922], XIII; Erben 2000, 137–138; vrt. Kastovsky 1971; ks. myös tämän tutkimuksen luvut 5.3.1.5 ja 5.3.2.2).

Kantasanaltaan denominaalisia ovat myös Agricolan teksteihin kulkeutuneet nimitykset *basuunari*, *duomari* ja *kolari*. Ne eivät ole alkuperältään saksalaista lainaa, vaan niitä voidaan pitää ruotsin omaperäisen sananmuodostuksen tuloksina. Ensin mainittua johdosta *basuunari* on pidettävä uutena 1500-luvun kirjakielisenä, Lutherin vastinetta mukailevana muodosteena (NT1526, GVB-Ilm-18:22: *basunare*; vrt. Luther *posauner*), mutta kaksi jälkimmäistä ovat jossakin muinaisruotsin (1225–1526) vaiheessa muodostettuja (SSA s.v. *kolari*; *tuomari*).

Deverbaalisia lainattuja ammattilaisen nimityksiä ovat *leikari*, *lääkäri* ja *parkkari*. Ne on lainattu meille ruotsista (< *lekare*, *barkare*, *läkare*). Tapauksista *lekare* on mahdollista tulkita myös denominaaliseksi (< *leka* 'leikkiä, leikitä' / *lek* 'leikki') (ks. Hellquist 2004 [1922], XIII), mutta todennäköisesti myös se edustaa deverbaalista ilmausta (ks. SAOB s.v. *lekare*). Ruotsissa verbiin perustuva tyyppi on denominaalisiin nähden sekundaari, ja myös tarkasteltavat tapaukset ovat suhteellisen nuoria muodosteita. (Ks. SSA s.v. *leikari*; *lääkäri*; *parkki*). Ryhmän a ammattilaisten nimitykset vastaavat toisinaan Lutherin ja ruotsinkielisten käännösten vastineita, mutta tässä ei ole nähtävissä sanatyyppien suhteen mitään säännönmukaisuutta. Yleinen vaikutelma on, että lainasanojen käyttö on sujuvaa ja käytetyt muodot edustavat suomeen vakiintunutta käytäntöä. Selvästi yleisempää on, että lainasana vastaa ruotsalaista kuin saksalaista tekstivastinetta. Agricolan teosten kielessä esiintyvä vastine ei seuraa *Ari*-johtimisissa lainasanoissa koskaan orjallisesti lähtökielen asua, vaikka kysymyksessä olisi lähtötekstin kanssa etymologisesti täysin sama sana.

Agricolan teksteissä esiintyvissä valmiina lainatuissa tekijännimissä tavataan yksi yhdysilmaus, *porgmestari*. Koska muita samaan tyyppiin kuuluvia esiintymiä ei ole, erityisiä päätelmiä sanatyyppin osalta ei voida tehdä. Todettakoon kuitenkin, että kokonaisuutena lainatut yhdystekijännimet vaikuttavat poikkeuksetta säilyttävän määräiteosansa nominatiivimuotoisuuden (esim. *klasimestari*, *stallmestari* ja *sämiskmacari*), mikä erottaa ne omaperäisten yhdystekijännimien rakenteesta (vrt. *sämiskmacari* – *säämiskäntekijä*) (Nummila 2006, 20). Tämänkaltaista menettelyä voidaan pitää myös käännöslainoille tyypillisenä (ks. Hock 1986, 399–400). Nimitys *porgmestari* kuuluu keskialasaksalaiseen sanastoon (kas *börge-/bormê(i)ster*), jonka on oletettu lainautuneen suomeen ruotsin kautta (mmr *borghmästare*) (asut SSA s.v. *pormestari*; Köbler 2010 s.v. *bürgermeister*; kielessä tavattavista varianteista ks. Bentlin 2008, 158).

Ryhmään a kuuluvat ammattilaiseen viittaavat ilmaukset edustavat poikkeuksetta 1500-luvun Ruotsi-Suomen taloutta kuvaavan kolmisesektorimallin (Myrdal & Söderberg 1991) sektoreita 2 ja 3 (ks. luku 2.4.2), eli ne kuuluvat **sekundaariin sektoriin**, joka huolehtii tavaroiden ja materiaalien hyödykkeiden valmistamisesta (kauppaan ja käsityöhön liittyvät toimijat) (*kolari*, *kräämäri*, *parkkari*, *snikkari*; myös *porghari*; *skippari*) ja **tertiääriin sektoriin**, joka vastaa ei-materiaalisista palveluista (valtion, armeijan ja kirkon palveluksessa olevat toimijat) (*duomari*, *porgmestari*, *reisnäari* 'ratsain kulkeva sotilas'; myös *lääkäri*). Ei-materiaalisia palveluja kuvaavaan sektoriin 3 voidaan sisällyttää myös viihdyttäjät ja muut vastaavan tyyppiset toimijat (*basuunari* 'basuunan soittaja' ja *leikari* 'soittoniekka'). Kysymys on tarkalleen ottaen siitä sanastosta, joka liittyy kaupungistumiseen, kaupunkien käsityöläisiin ja yleensä ammatilliseen erikoistumiseen. Sanasto liittyy vahvasti keskiajan poliittiseen, taloudelliseen ja yhteiskunnalliseen todellisuuteen kuvaessaan sen toimijoita. Tähän todellisuuteen on erityisesti vaikuttanut paitsi ruotsalainen

myös saksalainen kulttuuri. Tulos vastaa myös yleisesti alasaksalaislainoille tyypillisiä aihepiirejä (ks. Bentlin 2008, 270, 284).¹⁴⁴

b) luonteenpiirteeseen tai muuhun ominaisuuteen perustuvat henkilöviitteiset johdokset. Kaikki ryhmään b lukeutuvat nimitykset ovat **deverbaalisia**, ihmisen ominaisuuteen perustuvia, pejoratiivisia ja kuvailevia tekijännimiä: *förrädari* 'kavaltaja, petturi', *lakkari* 'panettelija', *lipilaari* 'mielitelijä', *prakkari* 'petturi' ja *pramari* 'kerskailija'. Ryhmän a ja b ilmauksissa on todennäköisesti kysymys pitkälti saman aikakauden lainoista, mutta kaikkiaan a-ryhmän sanat ovat b-ryhmään nähden primaareja. Merkitykseltään ryhmien nimitykset eroavat olennaisesti siinä, että b-ryhmän ilmaukset eivät lukeudu kulttuurisanastoon. Deverbaaliset ihmisen ominaisuuteen viittaavat tekijännimijohdokset ovat alun perin ruotsinkielisiä muodosteita. Sanat on lainattu suomeen keskiajan lopulla ja uuden ajan alussa, mutta ne eivät ole koskaan suoraan käännettävästä tekstistä Agricolan tekstiin siirtyneitä ilmauksia (eivät ainakaan mistään tunnetusta lähteestä). Ryhmän b nimitykset edustavat tyypillistä jokapäiväisen puhekielen sanastoa ja vaikuttavat lähinnä aikansa muotisansoilta tai muuten suppealla alueella (esim. Turun kaltaisessa monikielisessä kaupungissa) tunnetuilta lainoilta. Nykysuomen näkökulmasta kaikki ilmaukset ovat vieraita.

Valmiina suomen kieleen lainatut *Ari*-johtimiset tekijännimet muodostavat kiistatta erillisiä kategorioita, joiden edustajat liittyvät toisiinsa rakenteeltaan, merkitykseltään ja alkuperältään. Kaikki toteuttavat tiettyä *Ari*-aineksisten tekijännimien skeemaa. Ilmaukset vastaavat perusmerkityksiltään ja perusrakenteeltaan suomen kielen omaperäisen sananmuodostuksen tuloksina syntyneitä *r*-aineksisia tekijännimiä (ks. luvut 6.1.5.1 ja 6.2.2.1). Agricolan teosten kielen sanaston perusteella suomen kielen omat (*U*)*ri*-aineksiset johdostyytit perustuvat selvästi samoihin perusmalleihin ruotsinkielisten *r*-aineksisten tekijännimien kanssa.

8.2 YHTEENVETO: TEKIJÄNNIMET KÄYTÖSSÄ III

On oletuksenmukaista, että vanhan kirjasuomen ensimmäiset käännöstekstit sisältävät vieraita vaikutteita. Tutkimusaineistoon sisältyy sekä käänöslainoina muodostettuja tekijännimiä että sellaisinaan valmiina tekijänniminä lainattuja ns. suoria lainoja. Aineiston perusteella on selvää, ettei kysymys ole vain yksittäisten tekstien sanastotarpeen tyydyttämisestä. Ensinnäkin sellaisinaan lainatut tekijännimet ovat usein vakiintuneina pidettäviä, aikakaudelle tyypilliseen jokapäiväiseen elämänmenoon liittyviä ilmauksia, jotka ovat tyypillisesti säilyneet aina nykysuomeen asti. Toisaalta suorissa lainoissa on todennäköisesti spontaanissa kielenkäytössä jo aiemmin lainattua sanastoa. Analyysi osoittaa, ettei näitä sanoja ole koskaan lainattu sanaston puutteessa suoraan käännettävänä olleesta tekstistä kohdekieleen. Käänöslainoissa tavataan enemmän vieraita vaikutteita, mutta niissäkin on nähtävissä vakiintuneet käytännöt ja omaperäiseen sananmuodostukseen kuuluvien seikkojen huomioiminen ja niihin perustuvien mallien noudattaminen.

¹⁴⁴ Yleisesti alasaksalaislainoja koskevassa semanttisessa ryhmittelyssä ilmenee, että useimmat ilmaukset kuuluvat seuraaviin aihepiireihin: 1. kirkko ja kristillinen uskonto, 2. kalastus ja 3. käsityö, kauppa ja kaupunkielämä (Bentlin 2008, 280; tark. 273–276; ks. myös Simensen 2005, 1163). Tutkimusaineistoni rajautuminen tekijännimijohdoksiiin ja siten myös semanttisesti erityiseen ryhmään vaikuttaa siihen, että tarkasteltava sanasto käsittää nimenomaan ryhmään 3 kuuluvia nimityksiä (ks. myös luku 9, *Tekijännimet osana kokonaisuutta*).

Omaperäiset, vieraan mallin mukaan muodostetut ja kokonaan vierasta alkuperää olevat tekijännimet muodostavat kaikkiaan hallituksi ja loogiseksi luonnehdittavan kokonaisuuden. Erityyppisillä ilmauksilla on oma merkitystehtävänsä kielessä; osa on nimenomaan kirjoitetun kielen materiaalia. Niille on tyypillistä toimia käsitteenomaisten ilmausten nimitysfunktiossa. Kokonaisuutena lainatuista *r*-aineeksista tekijännimistä hahmotuvat myös selvästi ne skeemat, joita on toteutettu aikojen kuluessa myös omaperäisessä sananmuodostuksessa.

9 TEKIJÄNNIMET OSANA KOKONAISUUTTA

9.1 HENKILÖTARCOITTEISTEN KULTTUURISANOJEN KATEGORIA JA SEN SISÄISET SUHTEET

Perustehtävältään henkilötarkoitteisessa sanastossa on kahdenlaisia ilmauksia: syntaktisia ja leksikaalisia. Leksikaaliset ilmaukset ovat käytännössä joko ns. kulttuurisanastoa tai ihmisen ominaisuuteen perustuvaa kuvailevaa sanastoa. Kieli peilaa sitä maailmaa, jossa sitä käytetään. Tämä reaalistuu erityisesti kulttuurisanastossa. Agricolan teosten kieli muodostaa laajan ja monipuolisen aineiston. Erilaisia henkilöviitteisiä substantiiveja siinä esiintyy satoja. Kun tarkastellaan teosten **ihmiseen viittaavaa kulttuurisanastoa**¹⁴⁵ kokonaisuutena ja jaetaan se semanttis-morfologisiin kategorioihin, saadaan samalla myös sanaston kulttuurihistorialliset kerrostumat esiin. Hahmottuvat kategoriat eivät ole tarkkarajaisia, sillä sanastotyytit, merkitysryhmät sekä kulttuuriset ja kielelliset aikakaudet ovat kaikki hämärärajaista ja todellisuudessa päällekkäisiä. Tarkastelun tuloksena voidaan kuitenkin todeta, että eri aikoina henkilöviitteistä sanastoa on tuotettu eri tavoin ja saatu kieleen eri tahoilta. Kysymys on sekä kielen käyttöön liittyvistä trendeistä että kielenulkoisesta todellisuudesta (ks. suomen sanaston etymologisista kerrostumista ja sanaston laadusta yleisesti Häkkinen 1990b, 166–265).

Agricolan teosten kielen vanhinta henkilöviitteistä sanastoa edustavat sellaiset **sukupuolta tai sukulaisuussuhteita** osoittavat **vanhat omaperäiset sanat tai vanhat lainat** kuin *emä, isä, äiti, mies, vaimo* 'nainen, vaimo', *nainen, tytär, neitsyt* 'neito, nuori naimaton tyttö; morsian' (< *neiti* 'tyttö'), *sisar, veli, piika* 'tyttö, neito; palvelustyttö', *morsian, akka, ämmä, poika, sulhanen, ylkä* 'sulhanen', *ukko, äijä, lanko* ja *lapsi*. Tämän ryhmän sanoihin luettakoon myös *leski* ja *orvoi* 'orpo'. Kaikki nimitykset ovat vähintään useimpien lähisukukielten kanssa yhteisiä (ks. sanojen taustoista tark. esim. SKES, SSA; erit. sukulaisnimityksestä myös Nirvi 1952).

Agricolan teksteihin sisältyy myös muutamia **henkilön asemaan tai muuhun tehtävään** viittaavia eri tahoilta saatuja ja eri-ikäisiä **vanhoja lainasanoja**: indoeurooppalainen *orja*, balttilainen *paimen*, hallitsijaa merkitsevät germaanisista lainat *kuningas, ruhtinas* sekä todennäköisesti venäläistä alkuperää oleva *velho* 'tietäjä tms.'. Vanhoihin venäläislainoihin kuuluu myös kristilliseen kulttuuriin viittaava *pappi* (myös *pakana*).¹⁴⁶ Agricolan teksteissä esiintyy myös edellä mainitun *velhon* kanssa lähimerkityksinen, vanha omaperäinen *noita* 'tietäjä (tms.)'.¹⁴⁷ Niin ikään ammattimaisiin toimijoihin viittaa ikivanha omaperäinen *seppä*.¹⁴⁸ Varsinainen ammattinimitys sanasta on kuitenkin kehitty-

¹⁴⁵ Tässä yhteydessä en siis tarkastele Jumalaan ja Jeesukseen viittaavaa raamatullista käsitteistöä vaan ainoastaan suomenkielistä ihmiseen viittaavaa kulttuurisanastoa.

¹⁴⁶ *Papin* ja *pakanan* tyyppisiä muinaisvenäjistä lainautuneita sanoja on pidetty todisteina siitä, että varhaiset kristilliset vaikutteet ovat kantautuneet Suomeen idästä (esim. Häkkinen 1990b, 254–255; 2004 s.v. *pakana; pappi*). Idän suunnasta peräisin olevan kristinuskon vaikutuksen ja kristinuskoon viittaavan sanaston voi olettaa lainatun suomeen viimeistään ensimmäisen kristillisen vuosituhannen vaihteessa, mahdollisesti aiemminkin (ks. esim. Krötzl 2004, 192; myös Salo 1995).

¹⁴⁷ *velho* ja *noita* viittaavat tietäjyyden voimakkaaseen merkitykseen suomalaisessa perinteessä ja yhteiskunnassa (ks. tark. esim. Siikala 1994; perinnekausien näkökulmasta Sarmela 1994).

¹⁴⁸ Nimityksen on oletettu alkuperäiseltä merkitykseltään tarkoittaneen taitavaa henkilöä, taituria (vrt. esim. sananlasku *Ei kukaan ole seppä syntyessään*) (ks. sanasta Itkonen, Erkki 1944, 355–357; SSA; Häkkinen 2004 s.v. *seppä*; vrt. myös Agricolan teosten kielessä tavattava adverbi *sepästi* 'taitavasti, hienosti'). Tä-

nyt vasta keskiajalla ammatillisen eriytymisen seurauksena. (Ks. sanojen taustoista tark. esim. SSA.) Agricolalla tavattava vanhin henkilötarkoitteinen sanasto havainnollistaa suhteellisen niukasta lukumäärästään huolimatta varsin totuuden mukaisesti ihmiseen viittaavan sanaston etymologisia kerrostumia.

Seuraavaa kulttuurisanojen kategoriaa edustavat **omaperäiset kompleksiset ilmaukset**. Kuten edellä Agricolan teosten kielen tekijännimityyppettä käsittelevän analyysin tuloksena voitiin todeta, omaperäiset, kulttuurisanoiksi merkityksensä perusteella lukeutuvat johdokset nimeävät **agraariseen ja talonpoikaiseen yhteiskuntaan** liittyviä toimijoita ja viittaavat tyypillisesti aikaan ennen ammatillista eriytymistä (esim. *keritsijä, kylväjä, myyjä, ostaja; lampuri, linturi ja sikuri*). Mahdollisesti osa sanastosta edustaa jo varhaisempiakin kulttuurikausia. Käytännössä tarvetta ammattimaisten toimijoiden nimityksille ei ole yhteiskunnallisista ja kulttuurihistoriallisista syistä ollut ennen keskiajan myöhempiä vuosisatoja (ks. ammatilliseen erikoistumiseen liittyen luku 2.4.2). Sanastokerrostuman (erit. *jA*-johdosten) leksikaalisuusaste eroaa olennaisesti edellisen kerrostuman ilmauksista (vrt. luku 6.1.1.1; huom. myös tyyppin vahvasti syntaktinen luonne).

Yhteiskuntalaitoksen järjestäytyminen ja siihen olennaisesti liittyvä **kaupunkien perustaminen** ovat henkilöviitteisen kulttuurisanaston kannalta merkittävä tekijä. Uuden kieleen tarvittavan sanaston määrän kasvu on suorassa yhteydessä yhteiskunnallisten rakenteiden muutoksiin: uudet yhteiskunnalliset toimijat tarvitsevat välttämättä omat nimityksensä. Keskiajan ja uuden ajan alun yhteiskunnalliset muutokset eivät liittyneet vain Suomeen tai Ruotsin valtakuntaan, vaan kysymys oli yleiseurooppalaisesta kehityksestä ja siihen kiinteästi liittyvistä kieleen kohdistuvista tarpeista. Koska uudet sanat tulevat sieltä mistä uudet vaikutteetkin, on luontevaa, että uusi yhteiskunnalliseen kehitykseen ja kaupungistumiseen liittyvä sanasto on peräisin saksalaiselta kielialueelta (ks. tästä myös luku 2.4.1). Samankaltainen vaikutus on nähtävissä kaikkialla Itämeren ympäristössä. Keskeisin myöhäiskeskiajalla pohjoismaisiin kieliin lainattu sanaryhmä ovat keskialasaksasta lainatut käsityöhön, kauppaan ja merenkäynnin alaan liittyvä sanasto (esim. Simensen 2005, 1163; Bentlin 2008, 273–276, 280), mikä näyttäytyy havainnollisesti myös omassa tutkimuksessani.

Fonologisesta näkökulmasta tarkasteltuna Agricolan teosten kielen henkilötarkoitteinen nuori lainasanasto viittaa vahvasti ruotsiin. Tämä on siinä mielessä luontevaa, että Suomi on ollut osa ruotsalaista yhteiskuntarakennetta. Lainaetymologioiden perusteella Agricolan teksteissä tavattavaa nuorta lainasanastoa on saatu kieleen niin myöhäiseksi muinaisruotsiksi (mmr) nimetystä ruotsin kielimuodosta kuin ns. myöhemmältä varhaisen uusruotsin kaudelta (vur). Myöhäisen muinaisruotsin kehitysvaihe ajoittuu ajalle n. 1375–1526 ja varhaisen uusruotsin kausi lasketaan alkavaksi vuonna 1526 ilmestyneen ruotsinkielisen Uuden testamentin kielestä. Käytännössä tämänkaltaiset kielen aikakausien määrittelyt ovat keinotekoisia ja vain suuntaa antavia, sillä kieli ei muutu kokonaisvaltaisesti ja kerralla toiseksi. Näin ollen keskiajan loppupuolella ja uuden ajan alussa (n. 1300–1500-l) lainatuista ilmauksista on luontevaa käyttää yhteisnimitystä nuoret lainasanat. (Ks. kielimuotojen ajoituksista SSA 1, 41, 44.)

Nuoria ruotsalaisia lainasanoja laaja-alaisesti tarkastellut H. J. Streng määrittelee tutkimuskohteensa ajallisesti siten, että vanhin kerrostuma (mmr) edustaa yhteiskuntalaitoksen järjestäytymisen aikakautta ja nuorin osa (vur) uskonpuhdistuksen leviämisen aikaa (Streng 1915, IV–V). **Nuoren lainasanaston vanhimpaan kerrostumaan** lukeutu-

mänsuuntaista taustaa edellyttävät myös kulttuurihistorialliset tosiasiat. Meillä sanalla on voitu viitata metallia takomalla työstävään taitajaan vasta paljon yhteissuomalaisista aikaa myöhemmin; raudan käsittely on tullut meikäläisten kansojen asuttamilla alueilla tunnetuksi vasta aikaisintaan 500 vuotta ennen ajanlaskun alkua (esim. Vahtola 2005, 19). Metallityön ammattilaisen merkityksessä sana *seppä* onkin tunnettu kaikissa lähisukukielissä (esim. SSA).

vat Agricolan teosten kielessä tavattavat **yhteiskunnallisiin toimijoihin** viittaavat nimitykset *fouti*, *huovi*, *jaarli*, *knaapi*, *marski*, *porghari*, *porgmestari* *pyöveli*, *renki*, *styyrmani*, *teini* ja *tulkki*. Ryhmään kuuluu myös nimitys *huora*, mutta sen tarkkaa lainautumisajankohtaa on mahdoton määritellä. Muita henkilötarkoitteisia lainasanoja ovat esimerkiksi *filosofi* ja *poeetti* 'runoilija' (< lat). sekä edellisessä luvussa käsitellyt **ammattilaisiin viittaavat, sellaisinaan lainatut tekijännimet**: *basuunari*, *duomari*, *kanttori*, *kräämäri*, *kolari*, *leikari*, *lääkäri*, *mestari*, *parkkari*, *reisnääri*, *ryöväri*, *skippari* ja *snikkaari*. (Ks. sanojen etymologioihin liittyvät viitteet ed.)

Osa nuorista lainasanoista viittaa yhteiskunnalliselta kannalta edellisiä hieman varhaisempaan aikaan, katolisen kirkon saapumiseen ja juurtumiseen pohjoismaihin. Tätä sanastoa Agricolan henkilöviitteisessä sanastossa edustavat nimitykset *apotti*, *marttyyri*, *munkki* ja *pilagriimi* 'pyhiinvaltaja'. Nuorten lainasanojen uusimpaan kerrostumaan kuuluu erityisesti raamatullista sanastoa. Uskonnollisille lainasanoille on tyypillistä, että niiden todellista kulkeutumisreittiä suomeen on vaikea selvittää, koska ilmaukset ovat esiintyneet pitkälti samanasuisina Euroopan eri kielissä (esim. *evankelista*, *fariseus*, *profeetta* ja *publikaani*; sanojen etymologioista ks. tark. SSA). Agricolan tekstien uusin lainasanto liittyy joka tapauksessa kiinteästi tiettyyn aikakauteen eli uskonpuhdistuksen aikaan ja uskonpuhdistuksen seurauksena tehtyyn käännöstyöhön. Kaikki uusimman kerrostuman sanat nimeävät tyypillisiä myöhäiskeskiajan ja uuden ajan alun yhteiskuntaan ja historialliseen aikakauteen liittyviä referenttejä.

Edellä esiteltyjen omaperäisten johtamalla muodostettujen ja lainattujen henkilötarkeitteisten nimitysten lisäksi Agricolan teksteissä esiintyy kymmeniä erilaisia ihmistoimijaan viittaavia yhdyssanoja. Aiemmin jo käsiteltyjä tekijännimiperusosaisia ilmauksia yleisempiä ovat erilaiset *mies*-loppuiset sanat, esim.: *elomies*, *haaksimies*, *kalamies*, *kauppamies*, *kirjamies*, *ratsasmies*, *saarnamies*, *sotamies* ja *työmies*. Yhdyssanojen perusosana voi esiintyä myös esimerkiksi *vaimo*, *lapsi*, *poika*, *veli*, *paimen* tai *seppä*. Agricolan teosten henkilöviitteiset yhdyssanat edustavat semanttiselta kannalta sekä agraariseen yhteiskuntaan että yhteiskunnalliseen järjestäytyneisyyteen ja kaupungistumiseen liittyvää sanastoa, toisin sanoen sitä sanastoa, jota on vaihtoehtoisesti saatu kieleen omaperäisiä tekijännimijohdoksia muodostamalla tai lainaamalla ruotsista (tai suoraan saksasta).

Omaperäisiin johdoksiin nähden yhdyssanat ovat perusluonteeltaan selvästi leksikaalisempia yksiköitä. Kysymys on tyypillisistä käännöslainoista. Agricolan teosten kielen henkilötarkeitteisiä yhdyssanoja voi kokonaisuudessaan luonnehtia käännössanastoksi; tekstivastineita hakiessaan kääntäjä on voinut turvautua helposti tähän sananmuodostusmalliin. Tuloksena on ollut formaalia käännösperiaatetta noudattava ja helposti ymmärrettävä uusi ilmaus. Eri-ikäisten muodosteiden erottaminen toisistaan rakenteen perusteella ei tyypin läpinäkyvyyden ja produktiivisuuden vuoksi ole mahdollista. Henkilöviitteisten yhdyssanojen aihepiirit tosin kertovat jotakin sanojen iästä. Ennen kaikkea tyypin voi todeta olevan Agricolan teosten kielessä ensisijainen keino muodostaa uusia leksikaalisia henkilöviitteisiä ilmauksia käännöstyön vaatimiin tarpeisiin. On pidettävä todennäköisenä, että samoja tai samaa skeemarakennetta toteuttavia ilmauksia on käytetty tai alettu kasvavassa määrin käyttää myös muussa kielenkäytössä viimeistään uudelle ajalle tultaessa. Yhdyssanojen produktiivisuus ja ylivoimaisuus johtamiseen nähden leksikaalista sanastoa muodostettaessa tulee voimakkaasti esiin myös 1600-luvun kompleksisen sanaston funktioita verrattaessa (ks. tästä tark. Nummila 2005; 2006).

Edellä on Agricolan teosten kielessä eli vanhimmassa kirjasuomessa tavattavaa henkilöviitteistä sanastoa esitelty etymologisiin sanastokerrostumiin jaoteltuna. Sanojen alkuperään perustuva jaottelu tuo vahvasti esiin kerrostumien sisäiset semanttiset yhtäläisyydet: tietynä aikana ja tietyssä historiallisessa tilanteessa henkilöviitteistä sanastoa on saatu ja muodostettu kieleen eri keinoin. Tätä semanttiseen ja ensyklopediseen tietoon

perustuvaa näkökulmaa on mahdollista terävöittää edelleen 1500-luvun Ruotsi(-Suomen) taloutta kuvaavan kolmisesektorimallin (Myrdal & Söderberg 1991) avulla. Agricolan teosten kielessä tavattava yhteiskunnan toimijoihin viittaava kulttuurisanasto sijoittuu 1500-luvun suomalaista yhteiskuntaa kuvaavaan kehykseen seuraavasti:

- 1) elintarvikkeiden tuotannosta vastaavan **primaarin sektorin** toimijoiden nimitykset:
 - OMAPERÄISET TEKIJÄNNIMIJOHDOKSET
(esim. *elonleikkaaja, keritsijä, kylväjä, lampuri, linturi, sikuri*)
- 2) muiden tavaroiden ja materiaalien hyödykkeiden valmistamisesta huolehtivan **sekundaarin sektorin** (kauppa, käsityö) toimijoiden nimitykset:
 - VALMIINA LAINATUT TEKIJÄNNIMET (tyypillisesti saksalainen tausta)
(esim. *kräämäri, mestari, parkkari, porvari, skippari, snikkari*)
- 3) ei-materiaalisista palveluista vastaavan **tertiäärin sektorin** (valtio, armeija, kirkko) toimijoiden nimitykset:
 - VALMIINA LAINATUT TEKIJÄNNIMET
(esim. *duomari, kanttori, reisinääri*; myös esim. *leikari*)
 - MUUT NUORET LAINASANAT
(esim. *fouti, huovi, knaapi, marski; evankelista, profeetta*)

Kaikkiin sektoreihin sijoittuu myös käännöstyön yhteydessä muodostettuja yhdysilmauksia, jotka eivät muun muassa kirjalliseksi luonnehdittavan taustansa vuoksi ole tässä yhteydessä todistusvoimaisia tai kategorioita toisistaan erottavia. Muilta osin henkilöviitteinen kulttuurisanasto jakautuu sektoreihin ongelmattomasti: alkuperä, muoto ja merkitys liittyvät erottamattomasti yhteen.

9.2 YHTEENVETO: TEKIJÄNNIMET KÄYTÖSSÄ IV

Henkilöviitteinen kulttuurisanasto on useiden semanttis-morfologisten kategorioiden muodostama systeemi. Kysymys on kieliyhteisön luomasta ja kielentämisestä käsittejärjestelmästä, johon ajallinen ja kulttuurinen konteksti vaikuttavat voimakkaasti. Omassa tutkimuksessani tarkastelemani henkilöviitteinen kulttuurisanasto kuvaa 1500-luvun (kirja)kielen systeemiä.

Omaperäisen sananmuodostuksen tuloksena syntyneiden kulttuurisanoja edustavien tekijännimien rooli ja nimitysfunktion ominaispiirteet tulevat havainnollisesti esiin, kun johdoksia tarkastelee osana laajempaa henkilöviitteistä sanastoa. Etymologisessa tutkimuksessa on vanhastaan tunnettua, että nimitykset kytkeytyvät vahvasti niihin tarkoitteisiin, joihin niillä viitataan ja uudet ilmaukset tulevat tyypillisesti sieltä mistä uudet asiatkin. Tämä tulee konkreettisesti esiin myös tarkasteltavien leksikaalisten tekijännimien osalta. Mikael Agricolan teosten kielen henkilöviitteisten kulttuurisanojen kokonaisuudessa omaperäiset tekijännimijohdokset liittyvät tyypillisesti agraarikulttuuriin ja aikaan ennen ammatillista erikoistumista. Osa sanastosta viittaa tarkoitteiden perusteella jo aikaisempaankin yhteiskuntaan (esim. *tietäjä*). Myös nuoria lainasanoja edustavien tekijännimien luonne ja niiden suhde sekä omaperäisiin tekijännimiin että muuhun henkilöviittei-

seen sanastoon havainnollistuvat, kun niitä tarkastelee osana kokonaisuutta. Henkilötar-
koitteisten ilmausten kentällä nuoret germaaniselta taholta omaksutut tekijännimet kuvaa-
vat keskiajan ja uuden ajan alun kaupunkikulttuurin toimijoita.

IV PÄÄTÖS

10 TEKIJÄNNIMET MIKAEL AGRICOLAN TEOSTEN KIELESSÄ

Olen tarkastellut tutkimuksessani niitä johto-opillisia ilmaisukeinoja, joilla 1500-luvun kirjakieleen on tuotettu tekijää osoittavia nimityksiä. Tutkimukseni keskeisimpiä tehtäviä ovat yksittäisten tekijännimityyppien kuvaaminen, tekijännimikategorian kokonaisvaltainen hahmottaminen ja tekijännimityyppien keskinäisten suhteiden selvittäminen. Tutkimusaineistoni koostuu Mikael Agricolan teosten kielen noin 350 henkilöviitteisestä tekijännimestä ja niiden kaikista tekstiesiintymistä konteksteineen. Työni lähtökohdat ovat vahvasti semanttiset, sillä sekä aineiston koostamisperiaatteet että aineiston analyysin pohjana oleva kategorointi perustuvat semanttisiin kriteereihin. Johdoksia tarkasteltaessa myös rakenteeseen liittyvät seikat ovat väistämättä keskeisiä, koska muoto ja merkitys liittyvät tässä sanastossa kiinteästi toisiinsa. Rakenteen ja merkityksen liittoa on havainnollista kuvata rakenneskeemojen avulla.

Olen kuvannut työssäni Agricolan teosten kielessä tavattavat tekijännimityypit kategorioiden sisältämien prototyyppisten tapausten perusteella. Tyypillisten ilmausten lisäksi olen esitellyt myös marginaalisempia tapauksia, joiden avulla olen ennen kaikkea pyrkinyt havainnollistamaan yhdestä kielestä lähtevän kompleksisen sanaston tutkimuksen analyysiongelmia ja keskeisiä nuoren kompleksisen sanaston tutkimuksessa huomioitavia seikkoja. Ilmaustyyppittäinen aineiston analyysi osoittaa, että Agricolan teosten kielessä tavataan seitsemän produktiivisuudeltaan ja yleisyydeltään eriasteista tekijännimityyppiä. Tyypeistä viisi on deverbaalisia ja kaksi denominaalisia. Vaikka tutkimusaineiston johdostyyppisiin sisältyy myös samakantaisia tekijännimiä, eivät mitkään ilmaustyyppit vastaa täysin toisiaan merkitykseltään tai käytöltään. Tekijännimiä semanttis-funktionaalisesti tarkasteltaessa ja analysoitaessa on olennaista huomioida johdosten perusfunktiot, eli onko kunkin yksittäisen esiintymän kohdalla kysymys syntaktisesta vai leksikaalisesta muodosteesta. Käytännössä funktiot ovat kuitenkin luonteeltaan liukuvarajaisia ja kategorointi usein tulkinnanvaraista. Epävarmuus ei silti horjuta tai kyseenalaista funktionaalisen skaalan ääripäissä olevien prototyyppisten tapausten olemassa oloa.

Tutkittavista tekijännimistä *JA-*, *VA-* ja *VAinen-*deverbaalit esiintyvät tyypillisesti syntaktisessa funktiossa eli ne edustavat ns. spontaanin sananmuodostuksen tuloksia. Mainitut johdostyyppit ovat sekä semanttisesti että morfologisesti toisilleen läheisiä. Johdinten ja niillä muodostettujen johdosten toisinaan jopa synonyymiseksi luonnehdittava läheisyys liittyy ennen kaikkea niiden syntaktiseen käyttöön. Leksikaalisessa funktiossa *JA*-tekijännimet ovat *VA-* ja *VAinen-*johdoksiin nähden selvästi ensisijaisia. Tämä tulee havainnollisesti esiin terminkaltaisissa nimityksissä; elinkeinonharjoittajiin tai vastaaviin toimijoihin viittaavat ilmaukset ovat tyypillisesti *JA*-johdoksia. Sama koskee poikkeuksetta myös Jumalaan ja Jeesukseen viittaavaa runsaslukuista uskonnollista sanastoa. Tutkimusaineiston perusteella myös *VA-* ja *VAinen-*johdokset voivat leksikaalistua kielessä määrämerkitykseen samakantaisen *JA*-johdoksen sijaan, mutta kysymys on selvästi harvinaisemmista tapauksista.

Deverbaaliset *VA-* ja *VAinen-*johdokset esiintyvät Agricolan teosten kielessä usein toisiaan vastaavissa funktioissa. Molemmat ovat suosittuja myös adjektiivisessa käytössä. *VAinen-*johdosten sisältämä *inen-*aines on selvä nominijohdin, mikä vaikuttaa osaltaan siihen, että pidempi variantti vaikuttaa jo morfologialtaan lyhyttä *VA-*johdosta tyypillisemmältä nominilta. Näiden johdosten välillä ei ole varsinaista merkityseroa, vaan kysymys on tyypillisesti rinnakkain tavattavista ilmaisuvaihtoehdoista. Pitkä variantti on perinteisesti liitetty nimenomaan lounaismurteiseen kielenkäyttöön. Tarkasteltavissa teksteissä *VA-* (*PA-*) ja *VAinen-*johdokset esiintyvät rinnakkain ja sekaisin, mikä on tulkittavissa ennen kaikkea kirjakielen vakiintumattomuudesta johtuvaksi. Näiden tekijännimien

leksikaalisuuden astetta on nykysuomen näkökulmasta ja nykysuomen käyttäjänä usein vaikea arvioida. Erityisesti henkilöviitteisille *vA*- ja *vAinen*-johdoksille on ominaista, että ne on muodostettu verbeistä, jotka ilmaisevat ihmisen jokapäiväisiä toimintoja. Semanttisesti ne ovat aktuaaliseen tekemiseen kytkeytyviä verbejä, joista ei ole tarvetta muodostaa vakiintuneeseen toimijuuteen perustuvia tekijännimiä (esim. *atrioitseva, seisova*). Tässä on selvä laatuero tutkimusaineiston *jA*-johdoksiin nähden.

vA- ja *vAinen*-deverbaalien vieraskielisinä tekstivastineina tavataan erityyppisiä ilmauksia. Usein vastineet ovat syntaktisia ilmaisuvaihtoehtoja, mikä viittaa myös suomenkielisten nimitysten vakiintumattomaan ja syntaktiseen luonteeseen. Klassillisten kielten vastineet ovat tyypillisesti substantiivisesti käytettyjä partisiipin preesens -muotoja. Näiden kielten ns. partisiippimuotojen käyttö lankeaa usein luonnostaan yhteen vastaavien suomenkielisten muotojen käytön kanssa (ks. Itkonen-Kaila 1995, 27–28, 32; 1997). On todennäköistä, ettei tämä seikka ole ainakaan vähentänyt partisiippimuotojen käyttöä Agricolan teosten kielen henkilöviitteisessä sanastossa. Myöhemmissä suomenkielisissä raamatunkäännöksissä *vA*-deverbaali tai jonkin toisen tekijännimityypin edustaja on tyypillisesti säilynyt aina 1930-luvun käännökseen asti. Uusimmassa, vuoden 1992 raamatunkäännöksessä näitä ilmauksia vastaa suhteellisen usein relatiivinen sivulause (vrt. ns. dynaaminen käännösperiaate).

vAinen-johdokset on korvattu usein toisilla ilmauksilla jo 1930-luvun käännöksessä, sillä tekijännimityyppi on alettu kokea vanhahtavaksi nykysuomeen tultaessa. Muutamat *vAinen*-johdokset ovat kuitenkin leksikaalistuneet ja siksi säilyneet aina uudempaan käännökseen asti (esim. *imeväinen, kuolevainen*). Myös tutkimusaineiston henkilöviitteiset *nUt*-johdokset ovat tyypillisesti erityismerkitykseen vakiintuneita (esim. *kirjanoppunut, kuollut, nainut*). Agricolan teksteissä esiintyy myös muutamia *pA*-asuisia variantteja (esim. *edeskäypä, ohitsekäypä, myypä*). Ilmaustyyppi vaikuttaa edustavan ainakin Agricolan teosten kielessä vakiintunutta sanastoa, eikä näitä ilmauksia voi pitää *vA*-deverbaalien kaltaisina produktiivisina tuotoksina.

Erityisesti leksikaalisessa funktiossa esiintyviä johdostyyppisiä edustavat deverbaaliset (*U*)*ri*-johdokset sekä denominaaliset (*U*)*ri*- ja *lAinen*-johdokset. Ilmaustyyppit ovat kuitenkin lukumäärältään varsin pieniä. Selvästi eniten leksikaalisia ilmauksia esiintyy *jA*-johdosten kategoriassa. Merkittävimmät yksittäiset semanttiset ryhmät ovat henkilöviitteiset kulttuurisanat (esim. *kirjoittaja, niittäjä, purjehtija*) ja Jumalaan viittaavat nimitykset (esim. *auttaja, luoja*). Leksikaalisiksikin tulkittavia *jA*-johdoksia on vakiintuneisuudeltaan eritasoisia. Niistä leksikaalisimpia ovat ammattimaiseen toimijaan viittaavat nimitykset ja uskonnolliseen terminologiaan luettava sanasto. Ilmauksen leksikaalisuudesta todistaa erityisesti sen esiintyminen vakiintuneessa merkityksessä myös muussa vanhassa kirjasuomessa tai sen tunnettuus murteissa. Tärkeä vihje leksikaalisuudesta on myös referentin konkreettisuus ja yksiselitteisyys. Aineiston leksikaaliseksi tulkittavia johdoksia vastaa tyypillisesti myös vieraskielisissä esikuvateksteissä ja myöhemmissä suomenkielisissä raamatunkäännöksissä selvä substantiivi. Erityisesti leksikaalisessa funktiossa esiintyvien johdosten osalta voidaan todeta, etteivät johdinainekset ole keskenään synonyymisia vaan jokaisella on oma merkityksensä.

Johdostyyppien analyysissä nousee esiin erittäin produktiivisten ja heikommin produktiivisten tyyppien väliset erot. Ensin mainitut ovat määriltään runsaslukuisia ja alkuperältään deverbaalisia. Näille johdoksille on luonteenomaista syntaktinen luonne. Usein johdosten leksikaalisuuden astetta on lähestulkoon mahdoton määrittellä. Ongelmallisuus ei johdu vain ajallisesta etäisyydestä, vaan se koskee yhtä lailla vastaavanlaisia nykysuomessa tavattavia ilmauksia. Aina kontekstinkaan perusteella ei ole mahdollista perustellusti analysoida ilmauksen laatua leksikaalis-syntaktisella jatkumolla. Tämänkaltaisia ilmaustyyppisiä edustavat *jA*-, *vA*- ja *vAinen*-deverbaalit. Deverbaalisten (*U*)*ri*-johdosten

ryhmä poikkeaa muista verbikantaisista tekijännimistä tässä mielessä olennaisesti. Jopa (*U*)*ri*-tyypin deverbaalisuus on tulkinnanvaraista tai ainakin mahdollista kyseenalaistaa. Kysymys on myös muita deverbaaleja selvästi nuoremasta johdostyyppistä. Kaikkiaan deverbaalisia johdoksia voidaan pitää tekijännimistä prototyypisimpinä, koska niissä tekijyys ja toimijuus reaalistuvat käytännössä automaattisesti.

Denominaalisten henkilötarkoitteisten johdosten ryhmät ovat lukumääriltään pieniä. Merkitykseltään denominaaliset (*U*)*ri*- ja *IAinen*-johdokset ovat rinnastettavissa deverbaaliin tekijännimiin, vaikka niissä tekijyys on tekemistä osoittavan verbin puuttuessa ikään kuin välillistä (esim. nimitys *linturi* 'lintujen pyydystäjä'). Deverbaalisten ja denominaalisten tekijännimien läheisyydestä kertoo osaltaan sekkin, että kaikkien tutkimusaineistoon luettujen *IAinen*-johdosten taustalla voidaan ajatella olevan verbi (esim. *auttaa* > *apu* > *apulainen*; *käskää* > *käsky* > *käskyläinen*; myös *sotia* ~ *sota* > *sotalainen*) (vrt. deverbaaliset (*U*)*ri*-johdokset, jotka ovat selitettävissä denominaaleiksi). Aineiston molemmat (*U*)*ri*-johdostyyppit vastaavat puolestaan rakenneskeemoiltaan täysin indoeurooppalaisia *r*-aineksisia tekijännimiä. Tutkimukseni omalta osaltaan vahvistaa näkemystä suomen ja vieraiden kielten *r*-aineksisten tekijännimien läheisyydestä. Omaperäisten johdosten *r*-ainesta edeltävä *U*-vokaali kertoo, että tyyppin rakenne säilyttää myös omaperäisiä aineksia. Suomen kielen denominaalisten (*U*)*ri*-tekijännimien luonteva ilmaisuvaihtoehto ovat yhdyssanat tai sanaliitot (esim. *linturi* ~ *lintujen pyydystäjä*, *sikuri* ~ *sikojen kaitsija*) (vrt. myös *Ari*-slangijohdokset, esim. *talonmies* > *talkkari*). Kaikkiaan denominaaliset kompleksiset ilmaukset ovat perusluonteeltaan lähellä yhdistämistä (vrt. esim. *apu+lainen* – *apu+mies*).

Johdokset ovat tyypillisesti alttiita ulkoapäin tuleville vaikutteille. Kuten omakin tutkimukseni osoittaa, kaikki kieleen muualta saadut piirteet eivät ole konkreettisia vieraita aineksia vaan myös uusia malleja, jotka vaikuttavat kielen omiin aineksiin, niiden muuttumiseen ja käyttöfunktioihin (ks. myös Lehtinen 2007, 244). Vaikka suomen kielellä on vanhastaan ollut rikas johtimisto, on se omaksunut muualta monenlaisia vaikutteita sananmuodostukseensa. Tällaiset vaikutteet ovat usein semanttisia ja liittyvät tiettyjen johdinainesten saamiin käyttötarkoituksiin (esim. ammattinimitysten muodostaminen johtamalla). Suomessa vanhastaan tunnetun *r*-aineksen siirtyminen analogian vaikutuksesta kokonaan uuteen käyttöfunktioon on tekijännimien yhteydessä erityislaatuinen piirre. Vielä Agricolan aikaisessa kielenkäytössä *r*-aineksisella johtimella ei muodostettu uutta henkilöviitteistä sanastoa yhtä monipuolisesti kuin myöhemmin, mutta sellaiset omaperäiset denominaaliset tekijännimet kuin *lampuri* ja *linturi* ovat osoitus selvän skeeman olemassaolosta ja tunnettuudesta. Suomessa latinan *ārius*-johtimen jälkeläinen ei kuitenkaan ole saavuttanut lähestulkoonkaan sellaista suosiota kuin indoeurooppalaisella taholla. Käytännössä *r*-aineksinen malli ei ole voinut tarjota suomen kielen käyttöön paljoakaan uutta ilmaisuvoimaa, koska kielessä on ollut vanhastaan olemassa erittäin produktiivinen tekijännimijohtimisto (erit. *jA*-johdin).

Vieraiden vaikutteiden näkökulmasta myös johdoksiin ja johtamiseen liittyviä keskeisiä ilmauksia ovat käännöslainat. Koska käsite tekijännimi ja sen ns. yleiskeema (kantana + tekijännimijohdin) on laajalti kielissä tunnettu konstruktio, on tulkinnanvaraista, mitkä (erityisesti käännöskielen) ilmaukset katsotaan käännöslainataustaisiksi. Käytännössä käännöslainoiksi on syytä tulkita ilmaukset, jotka sisältävät lisäksi jonkin toisen oletusta tukevan erityispiirteen (semanttisen tai morfologisen). Rakenteeltaan vierasperäisen mallin mukaan muodostettuja ilmauksia ovat tyypillisesti yhdystekijännimet, joita Agricolan teosten kielessä tavataan suhteellisen runsaasti. Käännöslainataustasta huolimatta nominialkuiset yhdystekijännimet ovat säilyttäneet poikkeuksetta omaperäisen morfologisen rakenteen ja edustuvat näin ollen määriteosaltaan genetiivialkuisina (esim. *huilunsoittaja*, *kirkonpalvelija*). Adverbi- ja ns. prefiksialkuiset ilmaukset taas noudatta-

vat tyypillisesti esikuviaan myös määriteosan muodon (= taipumaton/nominatiivi) osalta (esim. *edsvetäjä*, *kanssa-auttaja*). Kysymys onkin suomen kielessä alun perin kokonaan vieraasta ilmaustyyppistä, joka on kokonaisuutena vieraskielistä lainaa.

Keskeisen semanttisen käännöslainatyyppin Mikael Agricolan teosten kielen tekijännimistössä muodostavat *JA*-johtimiset Jumalaan, Jeesukseen ja Pyhään Henkeen viittaavat ilmaukset. Ne edustavat vanhaa vuosisatojen ja jopa -tuhansien takaista kristillistä perintöä, vaikka kysymys on omaperäisin sananmuodostuskeinoin muodostetusta sanastosta. Kompleksinen, deverbaalinen tekijännimijohdos on maailman kielissä laajalti tunnettuna morfologisena elementtinä mahdollistanut vahvan ja laajalle levinneen nimeämismallin syntymisen ja sen säilymisen kielestä toiseen. On luontevaa, että lähtökielistä mallia on seurattu käännettäessä, mutta kiinnostavaa on, että tekijännimeen perustuva Jumalaan viittaava nimeämismalli on siirtynyt edelleen muihin uskonnollisiin teksteihin, erityisesti hartauskirjallisuuteen ja uudempiin rukousteksteihin.

Käännöslainojen lisäksi suomen kieleen on lainattu runsaasti valmiita tekijännimiä. Ne edustavat suoria lainoja, mutta on pidettävä varmana, että niiden skeemarakenne on ollut myös lainaajataholla tunnettu. Toisin sanoen suora laina on ymmärretty merkitykseltään muodon puolesta automaattisesti tekijännimeksi ja tyypillisesti henkilöviitteiseksi ilmaukseksi. Tähän ovat johtaneet paitsi tekijännimien monissa kielissä vanhastaan tunnettu ns. yleiskeema myös meille vuosisatojen aikana lainatut kysymyksessä olevaa rakennetta noudattavat ilmaukset ja omaan sananmuodostukseemmekin aikanaan omaksuttu *r*-aineksinen tekijännimimalli. Tutkimusaineiston valmiina lainatut tekijännimet ovat valtaosin alkuaan latinankielistä alkuperää olevaan *r*-aineksiseen johdinainekseen perustuvia ilmauksia. Sanastoon kuuluu sekä ammatinnimityksiä että ihmisen luonteenpiirteeseen tai muuhun ominaisuuteen perustuvia nimityksiä. Jälkimmäiset ovat ruotsalaista alkuperää. Ensin mainitut ns. kulttuurisanaston edustajat ovat tavallisesti saksalaisperäisiä ilmauksia. Lainautuminen suomeen vaikuttaa tapahtuneen ruotsin välityksellä, mutta tietyin ehdoin mahdollisesti myös suoraan. Lainasanatyyppin sopeuttamiskeinot (joita voidaan luonnehtia osin myös sopeuttamatta jättämiseksi) ovat lainaajataholla hyvin tunnetut ja johdonmukaisesti noudatetut. Saksalaista alkuperää olevat tekijännimet ovat nuoria lainasanoja, jotka liittyvät kiinteästi aikakaudelle ominaiseen saksalaislähtöiseen kaupungistumiseen ja ammatilliseen erikoistumiseen.

Lainaamista monikielisessä yhteiskunnassa on pidettävä todennäköisenä toimintatapa. Lainaamisen motivaatio on ennen kaikkea siinä, että uudet tarkoitteet ja niiden nimitykset on ymmärretty kiinteästi yhteen liittyviksi seikoiksi. Toisaalta lainaamiseen ei ole liittynyt mitään negatiivisia käsityksiä, jotka olisivat vaikuttaneet omakielisten uudissanonien muodostusintresseihin (vrt. myöhemmin kieleen ja lainaamiseen liitetyt puristiset pyrkimykset).

Vanhan kirjasuomen sanaston tutkimukseen liittyy jokseenkin automaattisesti kysymys siitä, kuinka uutta sanastoa on saatu nuoren kirjasuomen tarpeisiin, kun sopivaa suomenkielistä ilmausta ei ole ollut valmiina käytettävissä (toinen asia ovat tekstien satapäiset spontaanisti muodostetut johdokset, jotka ovat syntaktisen sananmuodostuksen tuloksia). Oman tutkimusaineistoni perusteella kääntäjän ei juuri ole tarvinnut käännöstyön yhteydessä sepittää uusia leksikaalisia johdoksia. Leksikaaliset ilmaukset ovat siis olleet yleisessä kielenkäytössä tai kirjakielessä entuudestaan tunnettuja, joko omaperäisiä johdoksia tai lainasanoja. Täysin uutta kirjallista sanastoa edustavat tyypillisesti käännöslainoina muodostetut yhdyssanat. Leksikaalisten omaperäisten kompleksisten sanojen ja lainasanojen olennainen ero on siinä, että ensin mainittujen käyttöfunktioit kielessä ovat huomattavasti laaja-alaisemmat. Lainasana on leksikaalinen yksikkö, joka on valmiina lainattu leksikosta toiseen. Tällaisella ilmauksella voi lainaajakielessä olla vain nimitys-

funktio, vaikka kysymys olisi rakenteeltaan täysin omaperäisiä johdoksia muodoltaan ja merkitykseltään vastaavista kompleksisista ilmauksista.

Työssäni keskeisenä tutkimuskohteena on tekijännimityyppien analyysin ja kuvauksen lisäksi omaperäisten tekijännimimuotoisten kulttuurisanojen sijoittuminen laajaan henkilötarkoitteisten ilmausten kenttään. Tutkimukseni osoittaa, että henkilötarkoitteiset, tekijännimipohjaiset kulttuurisanat muodostavat semanttisiin ja kulttuurihistoriallisiin seikkoihin perustuvan oman sanastokerrostumansa. Omaperäiset tekijännimet viittaavat ammatillisen eriytymättömyyden aikaan ja ovat luonteeltaan leksikaalisinakin ilmauksina lähellä spontaania sanamuodostusta. Omaperäisten, tekijännimiin perustuvien kulttuurisanojen luonne saa lisävalaistusta, kun kategoriaa tarkastellaan osana henkilöviitteisen sanaston kokonaissysteemiä. Termimäiset nimitykset kuten elinkeinonharjoittajaan viittaavat nimikkeet on tyypillisesti lainattu valmiina ilmauksina vieraista kielistä tarkoitteidensa mukana. Tutkimusaineistossa tämä sanasto edustaa erityisesti keskiajan loppupuolella ja uuden ajan alussa lainattuja ilmauksia, joiden taustalla olevat tarkoitteet kytkeytyvät yhteiskuntarakenteen muutoksiin.

Niin suomen kielen omaan sanamuodostukseen kuuluvat tekijännimityypit kuin vierasperäiset kokonaisuutena lainatut tekijännimet osoittavat havainnollisesti, kuinka tiettyä alkuperää ja tiettyä rakennemallia noudattava ilmaus liittyy erottamattomasti referentin taustaan, laatuun ja yleensä semanttisiin tekijöihin. Tämä tulee esiin niin tiettyjen kielenpiirteiden ja tekstilajien yhteyden tasolla kuin henkilöviitteisten kulttuurisanojen suhteen. Esimerkiksi Jumalaan viittaavien *JA*-johtimisten nimitysten malli periytyy jopa tuhansien vuosien takaa ja liittyy edelleen 1500-luvun kirjallisuudessa tiukasti tiettyihin tekstilajeihin. Kielen piirteiden ja tekstilajin yhteys tulee tässä konkreettisesti esiin. Kielen ja kielenulkoisen maailman erottamattomuudesta hyvän esimerkin tarjoaa myös henkilöviitteinen kulttuurisanasto. Omaperäiset tekijännimijohdokset liittyvät talonpoikaiseen agraariseen yhteiskuntaan, kun taas keskiaikaiseen kaupungistumiseen, hansakauppaan ja ammatilliseen erikoistumiseen liittyvä tekijännimeen perustuva sanasto on kokonaisuudessaan lainattua saksasalaisperäistä sanastoa.

Työni on ensimmäinen suomen kielen tekijännimiä koskeva tutkimus. Se on avaus käyttöfunktioiltaan ja merkityksiltään monipuolisen ja keskeisen sanastonosan tutkimukseen ja tarjoaa myös hyvän perustan suomen kielen tekijännimijohdoksia koskevalle jatkotutkimukselle. Kielen kehityksen seurauksena tekijännimijohdosten merkitysfunktiot ovat aikojen kuluessa laajentuneet ja siten myös johdostyyppien skeemat osin muuttuneet. Esimerkiksi tämänkaltaiset muutokset ja merkityksenlaajentumat tarjoavat merkittävän tutkimuskohteen. Toinen mielenkiintoinen jatkotutkimusaihepiiri liittyy tekijännimityyppien keskinäisiin suhteisiin ja näiden suhteiden spontaaniin mutta myös kielenohjailun vaikutuksesta tapahtuneeseen kehitykseen. Tulevaisuudessa olisi kiinnostavaa tarkastella myös käsillä olevan tutkimuksen tavoin synkronisesta näkökulmasta nykysuomessa tai muissa suomen kielen kehitysvaiheissa tavattavien tekijännimityyppien suhteita ja tekijännimikategorioita kokonaisuuksina. Edellisiin osin liittyvä jatkotutkimuskohde on vieraiden vaikutteiden ja analogian merkityksen kartoittaminen nykysuomen tekijännimisynteesin muotoutumisessa ja tekijännimityyppien koskevissa merkitysten laajentumisissa. Suomen nominijohdokset ovat kaikkiaan vähän tutkittu osa-alue, jolla on paljon myös yleislingvivistisesti kiinnostavaa tarjottavaa.

LÄHTEET

AINESLÄHTEET

- AI–AIII = *Mikael Agricolan teokset I–III*. Uudistettu näköispainos. WSOY, Porvoo 1987.
Bekantnus der sünden mit etlichen betrachtungen vnd nützlichen gepetten. Nürnberg 1537.
- BUGENHAGEN, JOHANNES 1524: *In librum psalmorum interpretation*. Basileae.
— 1544: *Psalterium Davidis et integri loci sacrae doctrinae*. Wittenbergae.
- CAPITO, WOLFGANG 1536: *Precationes Christianaeed imitationem Psalmorum compositae*.
Argentinae.
— 1556: *Precationes Christianae*. Tiguri.
- DB = *Die Deutsche Bibel. D. Martin Luthers Werke*. Kritische Gesamtausgabe. Weimar.
- DIETRICH, VEIT 1539 = summaariot teoksessa EOBANUS HESSUS 1539: *Psalterium Davidis*
carmine redditum.
- E = Erasmus 1535. Latinan- ja kreikankieliset Uuden testamentin käännökset.
- EOBANUS HESSUS 1539: *Psalterium Davidis carmine redditum. Cum annotationibus Viti Theo-*
dori Noribergensis, quae commentarii vice esse possunt. Argentorati.
- ERASMUS ROTERODAMUS 1535: *Precationes aliquot novae, quibus adolescentes asuescant cum*
Deocolloqui. Lipsiae.
— 1542: *Precationes aliquot novae, quibus adolescentes assuescant cum Deocolloqui*. (1. p.
1535). Lugduni.
— 1543: *Novum Testamentum*. Moguntiae.
— 1962: *Desiderii Erasmi Roterdami opera omnia VI*. Lugduni Batavorum 1705. Näköispai-
nos. The Gregg Press Limited, London.
Feurzeug Christenlicher andacht. Nürnberg 1537 (1. p.).
- FINNO, JAAKKO 1583: *Catechismus eli sen christilisen opin pää cappalet*. Stockholm, 1615.
— 1583b: *Yxi wähä Rucous kiria*. Stockholm.
- GVB = *Nya Testamentet i Gustaf Vasas Bibel* under jämförelse med texten av år 1526, utgivet av
NATAN LINDQVIST. Stockholm 1941 (= UT) ja *Biblia, Thet är, All then Helgha Scrifft, på*
Swensko. Tryckt j Upsala 1541 (= VT).
- HEMINKI MASKULAINEN 1616: *Vanhain Suomen maan Pijspain, ja Kircon Esimiesten Latinan*
kielised laulud. Stocholmisa.
Hortulus anime. Argentine 1508.
- JUUSTEN, PAAVALI 1575: *Se Pyhä Messu*. Stockholmis. Näköispainos: JUUSTEN, PAAVALI 1978:
Se Pyhä Messu. MARTTI PARVIO (toim.). SKS, Helsinki.
- MAJOR, GEORG 1547: *Psalterium Davidis*. Magdeburgi.
- MÜNSTER, SEBASTIAN 1534/1535: *Biblia hebraica latinaque nova tralatio*. Basileae.
- NT = *Thet Nyia Testamentit på Swensko af år 1526*. Upsala. Ånyo utgifvet af AKSEL ANDERSSON.
Uppsala 1893.
- R1642 = *Biblia, Se on: Coco Pyhä Ramattu, Suomexi*. Stockholmis 1642.
R1685 = *Biblia, Se on Coco Pyhä Ramattu, Suomexi*. Turusa 1685.
R1776 = *Biblia, se on: koko Pyhä Raamattu suomexi*. Turusa 1776.
R1859 = *Biblia, se on koko Pyhä Raamattu*. Helsinki 1859.
R1933 ja R1938 = *Pyhä Raamattu* (VT 1933, UT 1938). Suomen Kirkon Sisälähetysseura, Pieksä-
mäki 1933–1938.
R1992 = *Pyhä Raamattu*. Suomen Piipiaseura, Helsinki 1992.
- S = Septuaginta.
- THOMAS A KEMPIS (TUOMAS KEMPILÄINEN) n. 1410–1420: *De imitatione Christi*.
- V = *Vulgata. Biblia Sacra, Ex postremis Doctorum omnium vigiliis, ad Hebraicam veritatem, &*
probatissimorum exemplarium fidem. Lugduni 1542.
- Yx Kijtossana ia Rucous wden vuoden päivänä Jumalan tyge sanotappa*. Ks. PARVIO 1983.

MUUT LÄHTEET

- AEJMELEAUS, LARS 2008: *Uuden testamentin kreikan kielioppi*. 2. painos. Kirjapaja, Helsinki.
- AHLQVIST, AUGUST 1856: *Wotisk Grammatik jemte språkprof och ordförteckning*. Acta Societas scientiarum Fennicae 50. Helsingforsiae.
- 1871: Agricolan kielestä. *Kieletär* 1, s. 1–24.
- 1877: *Suomen kielen rakennus. Vertaavia kieliopillisia tutkimuksia I*. Helsinki.
- AIKIO, ANTE 2004: An essay on substrate studies and the origin Saami. *Etymologie, Entlehnungen und Entwicklungen. Festschrift für Jorma Koivulehto zum 70. Geburtstag*. Mémoires de la Société Néophilologique de Helsinki LXIII, s. 5–34. IRMA HYVÄRINEN, PETRI KALLIO & JARMO KORHONEN (Hrsg.). Société Néophilologique, Helsinki.
- 2007a: Etymological Nativization of Loanwords. A case study of Saami and Finnish. IDA TOIVONEN & DIANE NELSON (eds.). *Saami Linguistics*, s. 17–52. John Benjamins, Amsterdam.
- 2007b: The Study of Saami Substrate Toponyms in Finland. *The Borrowing of Place Names in the Finno-Ugric Languages. Onomastica Uralica IV*, 5–56. RITVA-LIISA PITKÄNEN & JANNE SAARIKIVI (eds.). Debrecsen–Helsinki.
- AITCHISON, JEAN 1987: *Words in the Mind. An Introduction to Mental Lexicon*. Basil Blackwell, Oxford.
- ALANEN, YRJÖ J. E. 1940: Mikael Agricola suomalaisen rukouselämän reformaattorina. *Historiallinen Arkisto XLVII*. SHS, Helsinki.
- ALHO, IRJA & KAUPPINEN, ANNELI 2008: *Käyttökielioppi*. SKST 1154, Tiede. SKS, Helsinki.
- ALLAN, KEITH & BURRIDGE, KATE 1991: *Euphemism & Dysphemism. Language used as shield and weapon*. Oxford University Press, New York.
- ANTTILA, RAIMO 1977: *Analogy*. Mouton, The Hague.
- 1989: *Historical and comparative Linguistics*. 2 rev. ed. Amsterdam studies in the theory and history of linguistic science. Series 4, Current issues in linguistic theory, vol 6. John Benjamins, Amsterdam.
- ANTTONEN, VEIKKO 2002: Elämä esihistoriallisessa Suomessa. *Suomen kulttuurihistoria I. Taivas ja maa*, s. 52–60. TUOMAS M. S. LEHTONEN & TIMO JOUTSIVUO (toim.). Tammi, Helsinki.
- AUDOVA, IRIS 2002a: Über die morphosyntaktischen Funktionen der *-j- und *pA-Deverbativa in den westlichen uralischen Sprachen. *Linguistica Uralica XXXVIII* 2002:1, s. 1–19. Eesti Teaduste Akadeemia, Tallinn.
- 2002b: Vadja va-/vä- ja ja-/jä-deverbaalist omadussõnalise täiendi funktsioonis. *Keelekontaktidest keelevahetusest*, s. 47–63. PIRET KLESMENT (toim.). Tartu ülikool Uurali keelte haru, Tartu.
- 2003: Die ostseefinnischen deverbativa auf *pa/pä und *-ja / -jä in der Funktion desadjectivischen Attributs. *Linguistica Uralica XXXIX*, 1/2003, s. 1–19. Eesti Teaduste Akadeemia, Tallinn.
- AUDOVA, IRIS ks. METSMÄGI-AUDOVA, IRIS
- BARRETT, JUSTIN L. & KEIL, FRANK C. 1996: Conceptualizing a Nonnatural Entity: Anthropomorphism in God Concepts. *Cognitive Psychology*, Vol. 31/3, s. 219–247. Elsevier B. V., New York–London.
- BARTENS, RAIJA 1999: *Mordvalaiskielten rakenne ja kehitys*. SUST 232. SUS, Helsinki.
- BAUER, LAURIE 1983: *English word-formation*. Cambridge.
- 2001: *Morphological productivity*. Cambridge studies in linguistics 95. Cambridge.
- BENTLIN, MIKKO 2008: *Niederdeutsch-finnische Sprachkontakte. Der lexikalische Einfluß des Niederdeutschen auf die finnische Sprache während des Mittelalters und der frühen Neuzeit*. SUST 256. SUS, Helsinki.
- BITTNER, DAGMAR 2004: Zur Historie der nominalen er-Bildungen. Ist die Suffixidentität sprachwandlerischen Zufall? *Linguistic Online* 19, 2/04. Saatavissa: http://www.linguistik-online.de/19_04/bittner.html.

- BLACK, MAX 1962: *Models and metaphors*. Studies in language and philosophy. Cornell University Press, Ithaca–New York.
- 1996: *More about metaphor. Metaphor and thought*. 2. edition, reprinted. ANDREW ORTONY (ed.). School of Education and Social Policy and Institute for the Learning Sciences Northwestern University. Cambridge.
- BLANK, ANDREAS 2001: Words and Concepts in Time: towards Diachronic Cognitive Onomasiology. *metaphoric.de* 1/2001. Das online-Journal zur Metaphorik in Sprache, Literatur und Medien. Universität Bonn. Saatavissa: <http://www.metaphorik.de/01/Blank.pdf>.
- BLANK, ANDREAS & KOCH, PETER 1999: Introduction: historical semantics and cognition. *Historical Semantics and Cognition. Cognitive Linguistics Research*, 13. ANDREAS BLANK & PETER KOCH (eds.). Mouton de Gruyter, Berlin–New York.
- BOOIJ, GEERT 1986: Form and meaning in morphology: the case of Dutch ‘agent nouns’. *Linguistics* 24:3, s. 503–517. An interdisciplinary journal of the language sciences. Mouton de Gruyter, Berlin–New York–Amsterdam.
- BRAUNE, WILHELM 1987: *Althochdeutsche Grammatik*. 14. Auflage.
- BROWN, CECIL H. 2001: Lexical typology from an anthropological point of view. *Language Typology and Language Universals*, s. 1178–1190. Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft. MARTIN HASPELMATH et al. (eds.). Vol. 2. Walter de Gruyter, Berlin–New York.
- BYBEE, JOAN L. 1985: *Morphology: A Study of the Relation between Meaning and Form*. Typological studies in language 9. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia.
- CAMERON, EUAN 1991: *The European Reformation*. Clarendon Press, Oxford.
- 2010: *Enchanted Europe. Superstition, Reason, & Religion, 1250–1750*. Oxford University Press, Oxford–New York.
- CANNELIN, KNUT 1889: *Tutkimus Kemin kielenmurteesta*. Suomi 3:2. Kirjoituksia isänmaallisista aiheista. SKS, Helsinki.
- CICERO, MARCUS TULLIUS 1949 [46 eaa]: *De Inventione. De Optimo Genere Oratorum*. Topica. Transl. by H. M. Hubbell. Harvard University Press, Cambridge.
- CLARK, ELIZABETH 2004: *History, theory, text: historians and the linguistic turn*. Harvard University Press, Cambridge.
- COLLAN, F. 1847: *Finsk språklära*. Helsingfors.
- COLLINDER, BJÖRN 1960: *Comparative Grammar of the Uralic Languages*. Uppsala.
- CRUSE, D. A. 1986: *Lexical Semantics*. Cambridge Textbooks in Linguistics. Cambridge.
- 1988: Word meaning and encyclopaedic knowledge. *Understanding the Lexicon. Meaning, Sense and World Knowledge. Aspects of the History of Lexical Semantics*, s. 73–84. WERNER HÜLLEN & RAINER SCHULZE (eds). *Linguistische Arbeiten* 210. Max Niemeyer Verlag, Tübingen.
- Deutsches Wörterbuch I–II*. JACOB GRIMM & WILHELM GRIMM. Neubearbeitung/herausgegeben Leipzig 1983 und Stuttgart 1998.
- Deutsch-Finnisches Wörterbuch I–II*. Von B. F. GODENHJELM. Zweite, umgearbeitete Auflage. SKST 112, SKS. Helsinki 1905–1916.
- DOSTÁLOVÁ, RUZENA 1993: Hieronymuksen käännösteorian antiikkiset juuret. *Kääntäjä–Översättaren*, nro 7. Suomen kääntäjien ja tulkkien liitto, Helsinki.
- DRESSLER, WOLFGANG U. 1986: Explanation in natural morphology, illustrated with comparative and agent-noun formation. *Linguistics* 24:3, s. 519–548. An interdisciplinary journal of the language sciences. Mouton de Gruyter, Berlin–New York–Amsterdam.
- 1987: Word formation as part of natural morphology. *Leitmotifs in natural morphology*. Studies in language companion series 10. WOLFGANG U. DRESSLER et al. (ed.). Amsterdam–Philadelphia.
- 1989: Prototypical differences between inflection and derivation. *Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung* 42, s. 3–10.
- Eesti keele grammatika I. Morfoloogia. Sõnamoodustus*. MATI EREL'T ym. (toim.). Eesti teaduste Akadeemia ja Eesti Keele Instituut. Tallinn 1995.
- Eesti keele grammatika II. Süntax*. MATI EREL'T ym. (toim.). Eesti teaduste Akadeemia ja Eesti Keele Instituut. Tallinn 1993.

- Eesti murrete sõnaraamat I–IV (A–kõrtsima)*. Eesti keele instituut, Tallinn 1994–2006.
- EGGINGS, SUZANNE 1994: *An Introduction to Systemic Functional Linguistics*. Pinter Publishers, London.
- EGGINS & MARTIN 1997: Genres and Register of Discourse. *Analysing casual conversation*. SUZANNE EGGINGS & DIANA SLADE (eds.). Cassell, London.
- EKG = *Eesti keele grammatika*.
- EMO = Eksegeetiikan menetelmien oppimisympäristö. PETRI LUOMANEN ym. (toim.). Helsingin yliopiston teologinen tiedekunta, Eksegeetiikan laitos. Saatavissa osoitteesta: <http://www.helsinki.fi/teol/pro/emo/index.html>.
- EMS = *Eesti murrete sõnaraamat*
- ENGELBERG, MILA 1998: Sukupuolistuneet ammattinimikkeet. *Virittäjä*, s. 74–92.
- Ennen muinoin. Miten menneisyyttämme tutkitaan*. RIHO GRÜNTAL (toim.). Tietolipas 180. SKS, Helsinki 2002.
- ERBEN, JOHANNES 2000: *Einführung in die deutsche Wortbildungslehre*. Grundlagen der germanistik 17. 3. Auflage. Berlin.
- ERONEN, RIITTA 2007: *Uudissanat. Rötösherrasta salarakaaseen*. Otava, Helsinki.
- FILLMORE, CHARLES 1984: Some Thoughts on the Boundaries and Components of Linguistics. *Talking Minds: The Study of Language in Cognitive Science*, s. 73–108. THOMAS G. BEVER, JOHN M. CARROLL, LANCE A MILLER (eds.). Cambridge.
- FLORINUS, HENRIK 1678: *Nomenclatura rerum brevissima Latino–Sveco–Finnonica*. Aboae. Näköispainos. SKS. Helsinki 1976.
- FMU = *Finlands medeltidsurkunder I–VIII*. REINHOLD HAUSEN (utg.). Helsingfors 1910–1935.
- FORSMAN, A. V. 1891: *Pakanuudenaikainen nimistö. Tutkimuksia Suomenkansan persoonallisen nimistön alalla I*. Helsinki.
- FORSMAN SVENSSON, PIRKKO 1990: 1600-luvun saarnakirjallisuuden partisiippiattribuutteja. ”Hyvinoppinut mies ja hyvillä tavoilla kaunistettu matroona”. *Virittäjä*, s. 307–327.
- 1992: *Vanhan kirjasuomen nominaalirakenteista*. I 1600-luvun partisiippiattribuutteja. *Stockholm Studies in Finnish Language and Literature* 8. Department of Finnish, Stockholm University. Stockholm.
- FRIIS, JENS ANDREAS 1856: *Lappisk Grammatik*. Christiania.
- GANANDER, CHRISTFRID 1997 [1787]: *Nytt Finskt Lexicon*. LIISA NUUTINEN (alkuperäiskäsikirjoituksesta ja sen näköispainoksesta toim.). SKST 676 & KKTKJ 95. SKS & KKTK, Helsinki.
- GARDBERG, C. J. 1959: *Åbo slott under den äldre vasatiden. En byggnadshistorisk undersökning*. Finska Fornminnesföreningens Tidskrift 60. Helsingfors.
- 1981: Kaupunkilaitos keskiajalla ja uuden ajan alussa. *Suomen kaupunkilaitoksen historia I. Keskiajalta 1870-luvulle*, s. 9–49. PÄIVIÖ TOMMILA (päätoim.). Suomen kaupunkiliitto, Helsinki.
- GEERAERTS, DIRK 1985: Cognitive restrictions on the structure of semantic change. *Historical Semantics: Historical Word-Formation*, s. 127–153. Trends in Linguistics, Studies and Monographs 29. J. FISIÁK (ed.). Mouton de Gruyter, Berlin–New York–Amsterdam.
- 1987: On necessary and sufficient conditions. *Journal of Semantics*, vol 5. Foris publications, Dordrecht.
- 1988: Katz Revisited. *Understanding the Lexicon. Meaning, Sense and World Knowledge. Aspects of the History of Lexical Semantics*, s. 23–35. WERNER HÜLLEN & RAINER SCHULZE (eds). *Linguistische Arbeiten* 210. Max Niemeyer Verlag, Tübingen.
- 1997: *Diachronic Prototype Semantics. A Contribution to Historical Lexicology*. Oxford Studies in Lexicography and Lexicology. Clarendon Press, Oxford.
- GEERAERTS, DIRK & GRONDELAERS, STEFAN & BAKEMA, PETER 1994: *The Structure of Lexical Variation. Meaning, Naming, and Context*. Cognitive Linguistics Research 5. Mouton de Gruyter, Berlin–New York.
- GENETZ, ARVID [JÄNNES, ARVI] 1886: Jälkileikkuuta Agricolan kielestä. *Virittäjä*, s. 145–183.
- GIVÓN, TALMY 1995: *Functionalism and Grammar*. John Benjamins, Amsterdam.
- GÓRSKA, ELZBIETA 1994: Moonless nights and smokefree cities, or what can be without what? *Folia Linguistica* 28, s. 413–433.

- GROTFELT, OSSIAN 1878: *Pohjois-Hämeen kielimurteesta*. Suomi 2. jakso, 12. osa. SKS, Helsinki.
- GUMMERUS, JAAKKO 1955: *Mikael Agricolan Rukouskirja ja sen lähteet*. Niteet I–III. Painosta toimittaneet AARNO MALINIEMI & AARNE TURKKA. SKHST XLIV: 1. SKHS, Helsinki.
- GUNKEL, HERMANN 1998 [1933]: *An Introduction to the Psalms. The Genres of the Religious Lyric of Israel*. Mercer Library of Biblical Studies. Mercer University Press. Alkup. teos: *Einleitung in die Psalmen. Die Gattungen der religiösen Lyrik Israels*. Zu Ende geführt von JOACHIM BEGRICH. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1933.
- GUTHRIE, STEWART 1980: A Cognitive Theory of Religion. *Current Anthropology. A world journal of the sciences on man*. Vol. 21 no. 2, s. 181–194.
- GUTT, ERNST-AUGUST 1991: *Translation and Relevance. Cognition and Context*. Basil Blackwell, Oxford–Cambridge.
- GYLLENBERG, RAFAEL 2004: *Uuden testamentin kreikkalais-suomalainen sanakirja*. 6. painos. Yliopistopaino, Helsinki.
- HAHMO, SIRKKA-LIISA 1994: *Grundlexem oder Ableitung? Die finnischen Nomina der Typen kämmen und päähkinä und ihre Geschichte*. Studia Fennica. Linguistica 5. SKS, Helsinki.
- HAKANEN, AIMO 1973: *Adjektiivien vastakohtasuhteet suomen kielessä*. SKST 311. SKS, Helsinki.
- 1986: Satakuntalaismurteiden lauseenvastikkeista. *Sananjalka* 28, s. 17–30.
- 1993: Partisiippiattribuutit kirjoitetun yleiskielen piirre. *Sananjalka* 35, s. 61–71.
- HAKULINEN, AULI & KARLSSON, FRED 1979: *Nyky-suomen lauseoppia*. SKST 350. SKS, Helsinki.
- HAKULINEN, AULI & OJANEN, JUSSI 1993: *Kielitieteen ja fonetiikan termistöä*. 3. painos. SKST 324. SKS, Helsinki.
- HAKULINEN, LAURI 1941/1946: *Suomen kielen rakenne ja kehitys*. I ja II osa. Helsinki.
- 1955: Suomen kielen käännöslainoista. *Virittäjä*, s. 305–318.
- 1963: Vanha kirjasuomi ja viro. *Virittäjä*, s. 227–238.
- 1964: Vanhan kirjasuomen uskonnolliset ja juridiset termit *luhdata, luhtia*. *Virittäjä*, 233–237.
- 1968: Lainasanasemantiikkaa äidinkielenopetukseen. *Virittäjä*, s. 229–246.
- 1969: *Suomen sanaston käännöslainoja*. SKST 293. SKS, Helsinki.
- 1970: Kielemme käännöslainoista. *Kielen näkymiä. Kirjoitelmia suomen kielen tutkimuksen ja opetuksen alalta*. LAURI HAKULINEN (toim.). Tietolipas 63. SKS, Helsinki.
- 1979: *Suomen kielen rakenne ja kehitys*. 4., korjattu ja lisätty painos. Otava, Helsinki.
- 1999: *Sanat on kaikki sarvipäitä. Lauri Hakulisen kirjoituksia ja puheita vuosilta 1926–1974*. AULI HAKULINEN, PENTTI LEINO & TIINA ONIKKI (toim.). SKST 745. SKS, Helsinki.
- HALL, BASIL 1963: Biblical scholarship: editions and commentaries. *The Cambridge History of the Bible* 3. Cambridge.
- Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft*. Bd. 2.2: *Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung*. 2., vollständig neu bearbeitete und erweiterte Auflage. WERNER BESCH, ANNE BETTEN, OSKAR REICHMANN & STEFAN SONDEREGGER (Hrsg.). Walter de Gruyter, Berlin–New York. 2000.
- HARVA, UNO 1948: *Suomalaisten muinaisusko*. WSOY, Porvoo–Helsinki.
- HEIKKINEN, VESA 2009: Johdanto. Tekstintutkimusta kielen piirteiden ja tekstilajien suhteista. *Kielen piirteet ja tekstilajit. Vaikuttavia valintoja tekstistä toiseen*, s. 7–36. Tietolipas 229. VESA HEIKKINEN (toim.). SKS, Helsinki.
- HEININEN, SIMO 1975: Uusi lähde Agricolan tutkimukselle. *Virittäjä*, s. 239–250.
- 1979: *Mikael Agricolan Passio*. SKHSV.
- 1992: *Mikael Agricolan psalmisummaariot*. Suomi 166. SKS, Helsinki.
- 1993: *Mikael Agricolan Vanhan testamentin summaariot*. Suomi 169. SKS, Helsinki.
- 1994: *Mikael Agricolan Psalttarin reunuomautukset*. Suomi 174. SKS, Helsinki.
- 1997: Michael Olai Agricola: Se Wsi Testamenti, 1548. *Vanhimman suomalaisen kirjallisuuden käsikirja*. TUIJA LAINE (toim.). SKST 686. SKS, Helsinki.

- 1997b: Michael Olai Agricola: Daudin Psaltari, 1551. *Vanhimman suomalaisen kirjallisuuden käsikirja*. TUIJA LAINE (toim.). SKST 686. SKS, Helsinki.
- 1999: *Mikael Agricola raamatunsuomentajana*. SKST 761. SKS, Helsinki.
- 2006: *Mikael Agricola ja Erasmus Rotterdamilainen*. Suomi 192. SKS, Helsinki.
- 2007a: *Mikael Agricola. Elämä ja teokset*. Edita, Helsinki.
- 2007b: Abckirian sisältö ja lähteet. *Mikael Agricola – Abckiria. Kriittinen editio*. Mikael Agricolan teosten tieteelliset editiot 1. SKST 1121. KAISA HÄKKINEN (toim.). SKS, Helsinki.
- 2008: *Mikael Agricolan Vanhan testamentin reunahuomautukset*. Suomi 196. SKS, Helsinki.
- HEINO, ULLA 1984: *Käsityö ja sen tekijät 1600-luvun Satakunnassa*. Historiallisia Tutkimuksia 127. SHS, Helsinki.
- HELLQUIST, ELOF 2004 [1922]: *Svensk etymologisk ordbok*. Elektroniska utgåvan Projekt Runeberg. Saatavissa sähköisenä: <http://runeberg.org/svetym/>.
- HENTILÄ, SEPPO & KRÖTZL, CHRISTIAN & PULMA, PANU 2002: *Pohjoismaiden historia*. Edita, Helsinki.
- HERLIN, ILONA 2003: Sanat ja asiat. *Virittäjä*, s. 116–122.
- HEYVAERT, LISBET 2003: *A Cognitive-Functional approach to Nominalization in English*. *Cognitive Linguistics Research* 26. Mouton de Gruyter, Berlin–New York.
- HIEKKANEN, MARKUS 2007: *Suomen keskiajan kivikirkot*. SKST 117. SKS, Helsinki.
- HIIDENMAA, PIRJO 2000: Lingvistinen tekstintutkimus. *Kieli, diskurssi & yhteisö*. KARI SAJA-VAARA & ARJA PIIPARINEN-MARSH (toim.). Jyväskylän yliopisto, Jyväskylä.
- HIRVONEN, ILKKA 1976: Kuinka omintakeinen on Agricolan Uuden testamentin ns. toinen alkupuhe. *Sananjalka* 18, s. 15–27.
- HJELT, ARTHUR 1909: Mikael Agricola Uuden Testamentin kääntäjänä. *Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran pöytäkirjat liitteineen* 8, 1907–1908. SKHS, Helsinki.
- HOCK, HANS HEINRICH 1986: *Principles of Historical Linguistics. Trends in Linguistics. Studies and Monographs* 34, Mouton de Gruyter.
- HOLMA, JUHANI 2007: Mikael Agricolan rukouskirja ja sen juuret. *Teologinen aikakauskirja*. Teologinen julkaisuseura, Helsinki.
- 2008: *Sangen ialo Rucous. Schwencckfeldiläisten rukouskirja Mikael Agricolan lähteenä*. Helsinki. Saatavissa sähköisenä: www.oa.doria.fi/bitstream/handle/10024/37898/sangenia.pdf?sequence=1.
- HOLMSTRÖM, RAFAEL 1949: Suomalaiset rukouskirjat 1600-luvulla. SKHSV 39–40 (1949–1950). SKHS, Helsinki.
- HSK = *Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung*. Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft. Bd. 2.2. WERNER BESCH u.a. (Hrsg.). De Gruyter, Berlin 1985.
- HÄKKINEN, KAISA 1981: Johtaminen ja leksikaalistuminen – lingvistin vai tavallisen kielenkääntäjän ongelmia? *Sananmuodostuksen ongelmia*. SKYJ 7. SKY, Turku.
- 1984: Lainasanat suomen ja sen sukukielten historiantutkimuksen apuvälineinä. *Virittäjä*, s. 287–307.
- 1985a: *Suomen kielen vanhimmasta sanastosta ja sen tutkimisesta. Suomalais-ugrialaisten kielten etymologisen tutkimuksen perusteita ja metodiikkaa*. 2. painos. TYSYKLJ 17. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitos, Turku.
- 1985b: *Suomen kielen sanaston historiallista taustaa*. Fennistica 7. Åbo Akademi, Åbo.
- 1987: Kontrastiivista kielentutkimusta I. *Fennistica* 8, s. 5–24. MAUNO KOSKI (toim.). Finska institutionen vid Åbo Akademi, Åbo.
- 1990a: *Nyky-suomen sanakirja 6. Etymologinen sanakirja*. 2. painos. WSOY, Helsinki.
- 1990b: *Mistä sanat tulevat. Suomalaisista etymologiaa*. Tietolipas 117. SKS, Helsinki.
- 1994: *Agricolasta nykykieleen. Suomen kirjakielen historia*. WSOY, Helsinki.
- 1996a: *Kielitieteen perusteet*. Tietolipas 133. 3. painos. SKS, Helsinki.
- 1996: *Suomalaisten esihistoria kielitieteen valossa*. Tietolipas 147. SKS, Helsinki.
- 1997: Kuinka ruotsin kieli on vaikuttanut suomeen? *Sananjalka* 39, s. 31–52.

- 1999: Esisuomalainen pyyntikulttuuri ja maanviljely sanahistorian kannalta. *Pohjan poluil-la. Suomalaisen juuret nykytutkimuksen mukaan*. PAUL FOGELBERG (toim.). Bidrag till kannedom av Finlands natur och folk 153. Suomen Tiedeseura, Helsinki.
- 2002: Kielten menneisyys ja sen tutkiminen. *Ennen, muinoin. Miten menneisyyttämme tutki-taan*, s. 28–45. RIHO GRÜNTAL (toim.). Tietolipas 180. SKS, Helsinki.
- 2003: Suomen kielen ruotsalaiset lainat: tuloksia, ongelmia, mahdollisuuksia. *Kieli tienhaa-rassa. Juhlakirja Maija Grönholmin 60-vuotispäivän kunniaksi 23.9.2003*, s. 44–57. MICHAELA PÖRN & ANITA ÅSTRAND (toim.). Åbo Akademis förlag, Åbo.
- 2004a: *Nykysuomen etymologinen sanakirja*. WSOY, Helsinki.
- 2004b: *Linnun nimi*. Teos, Helsinki.
- 2007a: Suomen kieli Mikael Agricolan Abckiriassa. *Mikael Agricola – Abckiria. Kriittnen editio*. SKST 1121. KAISA HÄKKINEN (toim.). SKS, Helsinki.
- 2007b: Suomalainen kirjallisuus Ruotsin vallan aikana. *Suomennoskirjallisuuden historia 1*. H. K. RIIKONEN (päätoim.). SKS, Helsinki.
- 2007c: Johdatus Mikael Agricolan rukouskirjan kalenteriosastoon. *Agricolan yrtit. Mikael Agricolan Rucouskirian terveyttä tuovat kasvit, niiden esiintyminen ja käyttö 1500-luvulla*. KAISA HÄKKINEN (päätoim.). Kirja-Aurora, Turku.
- 2010: Soitinten nimitykset Mikael Agricolan teoksissa. *Virittäjä*, s. 325–247.
- IHONEN, MARKKU 1986: *Uskonnollisen kielen semanttis-pragmaattista analyysia. Jumalan, Jeesuksen ja saatanan nimitykset L. L. Læstadiuksen saarnoissa*. Kielitieteellisiä tutkimuk-sia 7. Joensuun yliopisto, Joensuu.
- IKOLA, NIILLO 1988: Mikael Agricolan suomentamat Raamatun kohdat ja niiden osuus koko Raamatusta. *Mikael Agricolan kieli*, s. 229–248. Tietolipas 112. ESKO KOIVUSALO (toim.). SKS, Helsinki.
- IKOLA, OSMO 1949: *Tempusten ja modusten käyttö ensimmäisessä suomalaisessa Raamatussa verrattuna vanhempaan ja nykyiseen kieleen I*. Turun yliopiston julkaisuja, Annales univer-sitantis Turkuensis. Sarja B Humaniora, osa XXXII. Turun yliopisto, Turku.
- 1950: *Tempusten ja modusten käyttö ensimmäisessä suomalaisessa Raamatussa verrattuna vanhempaan ja nykyiseen kieleen II*. Turun yliopiston julkaisuja, Annales universitantis Turkuensis. Sarja B Humaniora, osa XXXIV. Turun yliopisto, Turku.
- 1971: *Nykysuomen käsikirja*. 2., uud. painos. (1. painos, *Suomen kielen käsikirja*, 1968). Weilin+Göös, Helsinki.
- 1973: Subjekti vai predikaatiivi? Eräs lauseenjäsennyksen umpikuja. *Commentationes Fennicae* 7. Ex institutio linguae fennicae, Universitatis Turkuensis editae. Separatum ex: *Mémoires de la Société Finno-ougrienne* 150.
- 1988: Agricolan äidinkieli. *Mikael Agricolan kieli*. ESKO KOIVUSALO (toim.). Tietolipas 112. SKS, Helsinki.
- 1991: Yx Kijtossana ia Rucous. *Opusculum*.
- 1992: Raamatun vaikutus kirjasuomeen. *Biblia 350. Suomalainen Raamattu ja Suomen kulttuuri*. JUSSI NUORTEVA (toim.). Helsinki.
- 2001: *Nykysuomen opas*. TYSJYKLJ 65. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitie-teen laitos, Turku.
- IKOLA, OSMO, PALOMÄKI, ULLA & KOITTO, ANNA-KAISA 1989: *Suomen murteiden lauseoppia ja tekstikielioppia*. SKST 511. SKS, Helsinki.
- INGO, RUNE 1987: Käännösvastine-käsitteestä. *Fennistica festiva in honorem Göran Karlsson septuagenarii*. Fennistica 9. Finska institutionen. MAUNO KOSKI, EEVA LÄHDEMÄKI & KAISA HÄKKINEN (toim.). Åbo Akademi, Åbo.
- 1990: *Lähtökielestä kohdekieleen. Johdatusta käännöstieteeseen*. WSOY, Helsinki.
- ISK = *Iso suomen kielioppi*.
- Iso suomen kielioppi*. AULI HAKULINEN (päätoim.) SKST 950. SKS, Helsinki 2004. Saatavissa sähköisenä (2008): <http://scripta.kotus.fi/visk/etusivu.php>.
- ITKONEN, ERKKI 1944: Vähäisiä sanahuomioita. *Virittäjä*, s. 355–357.
- 1966: *Kieli ja sen tutkimus*. WSOY, Helsinki.

- ITKONEN, ESA 1992: 'Analogian' käsite ja sen rooli kognitiivisessa kielitieteessä. *Kielitieteen kentän kartoitusta*, s. 39–49. ESA ITKONEN, ANNELI PAJUNEN & TIMO HAUKIOJA (toim.). TYSYKLJ 39. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitos, Turku.
- 2001. Concerning the universality of the noun vs. verb distinction. *SKY Journal of Linguistics*. SKY, Helsinki.
- 2004: Paavo Ravila yleisen kielitieteen edustajana. *Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja* 90, s. 319–329.
- 2008: *Maailman kielten erilaisuus ja samuus I*. 3 painos. Yleisen kielitieteen julkaisuja 12. Turun yliopisto, Turku.
- ITKONEN, TERHO 1976: Syntaktisten vaikutusyhteyksien luonteesta. *Virittäjä*, s. 52–81.
- 2002: *Uusi kieliopas*. 2. painos. SARI MAAMIES (tark. ja uud.). Tammi, Helsinki.
- ITKONEN-KAILA, MARJA 1994: Miten Mikael Agricola käänsi Raamattua? *Kääntäjä–Översättaren*, nro 10. Suomen kääntäjien ja tulkkien liitto, Helsinki.
- 1995: Mikael Agricolan kielen synteettisistä ja analyyttisistä lauserakenteista. *Läänemere rahvaste kirjakeelte ajaloost*, s. 27–35. Tartu ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 1. JAAK PEEBO (toim.). Tartu.
- 1997: *Mikael Agricolan Uusi testamentti ja sen erikieliset lähtötekstit*. Suomi 184. SKS, Helsinki.
- 2007: Mikael Agricola suomentajana. *Suomennoskirjallisuuden historia 1*. H. K. RIIKONEN (päätoim.). SKS, Helsinki.
- JARVA, VESA 2003: *Venäläisperäisyys ja ekspressiivisyys suomen murteiden sanastossa*. Jyväskylä Studies in Humanities 5. Jyväskylän yliopisto, Jyväskylä. Saatavissa sähköisenä: <https://jyx.jyu.fi/dspace/bitstream/handle/123456789/13423/9513915441.pdf?sequence=1>
- JOSEFSSON, GUNLÖG 2005: *Ord*. Studentlitteratur, Lund.
- JURAFSKY, DANIEL 1996: Universal tendencies in the semantics of the diminutive. *Language* 72, s. 533–578.
- JUSLENIUS, DANIEL 1968 [1745]: *Suomalaisen Sana-Lugun koetus*. Näköispainos. SKS, Helsinki.
- JUSSILA, RAIMO 1998: *Vanhat sanat. Vanhan kirjasuomen ensiesiintymiä*. SKST 696 & KKTJ 101. SKS, Helsinki.
- 2000: Vanhan kirjasuomen sanaston kasvu. *Piipliakielestä kirjakieleksi*. KKTKJ 105. KKTK, Helsinki.
- JÄRVIÖ-NIEMINEN, IRIS 1959: *Suomalaiset sanomukset*. SKST 259. SKS, Helsinki.
- JÄÄSKELÄINEN, PETRI 2004: *Instrumentatiivisuus ja nykysuomen verbinjohto. Semanttinen tutkimus*. Jyväskylä Studies in Humanities 22. Jyväskylän yliopisto, Jyväskylä. Saatavissa sähköisenä: <https://jyx.jyu.fi/dspace/bitstream/handle/123456789/13422/9513918408.pdf?sequence=1>.
- KAHLAS-TARKKA, LEENA 2009: Muinai- ja keskienglanti. *Keskiajan avain*. MARKO LAMBERG, ANU LAHTINEN & SUSANNA NIIRANEN (toim.). SKST 1203, Tiede. SKS, Helsinki.
- KALLIOINEN, MIKA 2000: *Kauppias, kaupunki, kruunu. Turun porvari yhteisö ja talouden organisaatio varhaiskeskiajalta 1570-luvulle*. Bibliotheca historica 59. SKS, Helsinki.
- KALLIOKOSKI, JYRKI 1990: Tautologinen rinnastus. *Virittäjä* 94, 180–195.
- 2002: Tekstilajin taju. *Äidinkielen merkitykset*. ILONA HERLIN ym. (toim.). SKST 632. SKS, Helsinki.
- 2006: Tekstilajin taju ja toisella kielellä kirjoittaminen. *Genre – tekstilaji*. Tietolipas 213. ANNE MÄNTYNEN, SUSANNA SHORE & ANNA SOLIN (toim.). SKS, Helsinki.
- KANGASMAA-MINN, EEVA 1973: Primaaristen johdinainesten funktiosta. *SUST* 150. SUS, Helsinki.
- 1982: Derivaatiokielioppia 1: verbijohdokset. *Sananjalka* 24, s. 43–63.
- 1983: Derivaatiokielioppia 2: verbikantaiset nominijohdokset. *Sananjalka* 25, s. 23–42.
- 1992: Pienimuotoinen kieliperimämme. *Sananjalka* 34, s. 21–31.
- 1994: Derivaatio kielellisenä prosessina. *Sananjalka* 36, s. 37–43.
- KANGASNIEMI, HEIKKI 1997: *Sana, merkitys, maailma. Katsaus leksikaalisen semantiikan perusteisiin*. Finn Lectura, Helsinki.
- Karjalan kielen sanakirja. Verkkosanakirja*. KKTK & SUS, Helsinki. Saatavissa sähköisenä: http://kaino.kotus.fi/cgi-bin/kks/kks_etusivu.cgi.

- KARLSSON, FRED 1983: *Suomen kielen äänne- ja muotorakenne*. WSOY, Porvoo–Helsinki–Juva.
- 1998: *Yleinen kielitiede*. Yliopistopaino, Helsinki.
- KASIK, REET 1975: *Verbide ja verbaalsubstantiivide tuletusvahekorrad tänapäeva eesti keeles. Keele Modelleerimise probleeme 5*. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised. Tartu Riiklik Ülikool, Tartu.
- 1989: Eestin ja suomen verbinjohto. *Sananjalka* 31, s. 81–92.
- 1996: *Eesti keele sõnatuletus*. Tartu ülikooli kirjastus, Tartu.
- 1998: Viron line-suffiksilliset tekijännimet. *Oikeeta asijoo. Commentationes Fenno-Ugricae in honorem Seppo Suhonen*. SUST 228. SUS, Helsinki.
- KASTOVSKY, DIETER 1971: The Old English suffix *-er(e)*. *Anglia*. Vol. 89, s. 285–325.
- 1985: Deverbal nouns in Old and Modern English: from stemformation to wordformation. *Historical Semantics: Historical Word-Formation*, s. 221–261. Trends in Linguistics. Studies and Monographs 29. J. FISIAK (ed.). Mouton de Gruyter, Berlin–New York–Amsterdam.
- 1986a: The problem of productivity in word formation. *Linguistics* 24:3, s. 585–600. An interdisciplinary journal of the language sciences. Mouton de Gruyter, Berlin–New York–Amsterdam
- 1986b: Diachronic word-formation in a functional perspective. *Linguistics across Historical and Geographical Boundaries*. Vol. 1, s. 409–421. Linguistic Theory and Historical Linguistics. DIETER KASTOVSKY AND ALEKSANDER SZWEDEK (eds). Trends in Linguistics. Studies and Monographs 32. Mouton de Gruyter, Berlin–New York–Amsterdam.
- KATAJALA-PELTOMAA, SARI 2004: Paholainen, demonit ja riivatut raukat – keskiaikaisia käsityksiä sielunvihollisesta. *Paholainen, noituus ja magia – kristinuskon kääntöpuoli. Pahuuden kuvasto vanhassa maailmassa*, s. 78–115. SARI KATAJALA-PELTOMAA & RAISA MARIA TOIVO (toim.). Tietolipas 203. SKS, Helsinki.
- KAUKIAINEN, YRJÖ 1988: Hansakauppa ja Suomi. *Itämeren alueen esihistoria ja keskiaika*, s. 115–126. Kymenlaakson maakuntamuseon julkaisuja n:o 7. Kotka.
- KELA, MARIA 1998: Heprean puoliprepositiot: käänöslainoista uskonnollisen kielen tyylipiirteeksi. *Tutkielmia Raamatun kielestä*, s. 35–62. AILA MIELIKÄINEN & PAAVO SUIHKONEN (toim.). Suomen kielen laitoksen julkaisuja 39. Jyväskylän yliopisto.
- 2007: *Jumalan kasvot suomeksi. Metaforisaatio ja erään uskonnollisen ilmauksen synty*. Jyväskylä Studies in Humanities 82. Jyväskylän yliopisto, Jyväskylä. Saatavissa sähköisellä: <https://jyx.jyu.fi/dspace/bitstream/handle/123456789/13470/9789513930691.pdf?sequence=1>.
- 2009: Mitä Raamatun kääntäminen sadoille kielille on opettanut maailman kielistä? *Kielissä kulttuurien ääni*, s. 84–98. Tietolipas 228. ANNA IDSTRÖN & SACHIKO SOSA (toim.). SKS, Helsinki.
- KELLY, LOUIS 1979: *The True Interpreter. A History of Translation Theory and Practice in the West*. Basil Blackwell, Oxford.
- KELOMÄKI, TAPANI 1997: *Ekvatiivilause*. SKST 691. SKS, Helsinki.
- KERGE, KRISTA 1996: The Estonian agent nouns: grammar versus lexicon. *Sprachtypologie und Universalienforschung*. 49, 3/1996. Berlin, s. 286–294.
- KETTUNEN, LAURI 1930: *Suomen murteet II. Murrealueet*. SKST 188. SKS, Helsinki.
- 1938: *Livisches Wörterbuch, mit grammatischer Einleitung*. SUS, Helsinki.
- 1943: Vepsän murteiden lauseopillinen tutkimus. SUST LXXXVI. SUS, Helsinki.
- KIILUNEN, JARMO 2009: Kuinka Raamattua käännetään? EMO.
- KIURU, SILVA 1988: Agricolan teonnimijohdosten erikoispiirteitä. *Mikael Agricolan kieli*. Tietolipas 112. ESKO KOIVUSALO (toim.). SKS, Helsinki.
- 1993a: Agricolan Uusi testamentti ja ensimmäiset Raamattumme. *Virittäjä*, s. 51–68.
- 1993b: Agricola tekstilajeittain. *Sananjalka* 35, s. 43–60.
- KIVINIEMI, EERO 1971: *Suomen partisiippinimistöä*. SKST 295. SKS, Helsinki.
- KKTK = Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki.
- KKTKJ = Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja.
- KLINGE, MATTI 1995: *Itämeren maailma*. Otava, Helsinki.

- KNUUTILA, JYRKI 1988: Regulaatit ja oienuxet. Vuonna 1549 annetut ohjeet avioliiton solmimisesta ja siinä elämisestä. *Teologinen aikakauskirja*. Helsinki.
- KOIVISTO, HELINÄ 1987: *Partisiippien adjektiivistuminen suomen kielessä*. SKST 474. SKS, Helsinki.
- KOIVISTO, VESA 1991: *Suomen verbikantaisten UtU-verbijohdosten semantiikkaa*. Suomi 161. SKS, Helsinki.
- 1992: Metafora verbijohdosten käyttö- ja muutosvoimana. *Metafora. Ikkuna kieleen, mieleen ja kulttuuriin*. Suomi 162. LAURI HARVILAHTI ym. (toim.). SKS, Helsinki.
- 2006: Suomen sananjohdon morfonologiaa. *Virittäjä*, s. 539–567.
- KOIVUMÄKI, HELI 1990: *Sananmuodostus suomen vanhoissa kieliopissa I*. Kooste. Opetuksen ja tutkimuksen apuneuvoja 1. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitos, Turku.
- KOLEHMAINEN, TARU 2003: Pyhät nimet. *Kielikello* 3/2003, s. 24–29.
- KOPONEN, EINO 1998: *Eteläviron murteen sanaston alkuperä. Itämerensuomalaista etymologiaa*. SUST 230. SUS, Helsinki.
- KORHONEN, MIKKO 1967: *Die Konjugation Im Lappischen. Morphologisch-historische Untersuchung I. Die finiten Formkategorien*. SUST 143. SKS, Helsinki.
- 1981: *Johdatus lapin kielen historiaan*. SKST 370. SKS, Helsinki.
- KOSKI, MAUNO 1978a: Oliotarkoitteisten substantiivien semantiikkaa. *Rakenteita. Juhlakirja Osmo Ikolan 60-vuotispäiväksi 6.2.1978*.
- 1978b: Suomen sananjohdon perustyyppit. *Papers from the Conference on General Linguistics. Seili 24–25.8.1978*. SKYJ 2. SKY, Turku.
- 1979: Nykysuomen (i)kko-johdosten semantiikkaa. *Sanomia. Juhlakirja Eeva Kangasmaa-Minnin 60-vuotispäiväksi 14.4.1979*. TYSYKLJ 9. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitos, Turku.
- 1981: Mitä leksikaalistuminen on? *Sananmuodostuksen ongelmia*. SKYJ 7. SKY, Turku.
- 1982: *Suomen johto-opin morfologiaa*. Fennistica 4. Finska institutionen. Åbo Akademi, Turku.
- 1984: Sanan analysoiminen ja sanan muodostaminen. *Kielitieteen lastuja* 5. SKYJ. SKY, Turku.
- 1987a: Ihmisen ruumiinosien nimitykset suomessa ja ruotsissa. *Kontrastiivista kielentutkimusta I*. MAUNO KOSKI (toim.). Fennistica 8. Åbo Akademi, Åbo.
- 1987: Leksikaalinen ekvivalenssi ja vastaamattomuus. *Fennistica festiva in honorem Göran Karlsson septuagenarii*. Fennistica 9. Finska institutionen. MAUNO KOSKI, EEVA LÄHDEMÄKI & KAISA HÄKKINEN (toim.). Åbo Akademi, Åbo.
- 1992: Erilaisia metaforia. *Metafora. Ikkuna kieleen, mieleen ja kulttuuriin*. Suomi 162. LAURI HARVILAHTI, JYRKI KALLIOKOSKI, URPO NIKANNE & TIINA ONIKKI (toim.). SKS, Helsinki.
- 1996: Mitä se merkitsee? *Kielestä kiinni*, s. 108–128. Tietolipas 113. 3. painos. SEIJA AALTO, AULI HAKULINEN, KLAUS LAALO, PENTTI LEINO & ANNELI LIEKO (toim.). SKS, Helsinki.
- 2000: Ruumis raamatussa. *Piipakielestä kirjakieleksi*. KKTJ 105. KKTK, Helsinki.
- KOSKINEN, JUHANI 1965: Tilastollisia havaintoja Mikael Agricolan aktiivin 2. partisiipista. *Virittäjä*, s. 172–175.
- KOSTERA, PAUL 1985: *Vastineenmuodostuksesta*. Kielitieteellisiä tutkimuksia 4. Joensuun yliopisto, Joensuu.
- KOSTET, JUHANI & KUPILA, SANNA 2011: Keskusta-alueen nimistöä keskiajalta vuoteen 1830. *Turun katuja ja toreja. Nimistöhistoriaa keskiajalta nykypäivään*. Turun museokeskus, Turku.
- KOUKKUNEN, KALEVI 1990: *Atomi ja missi. Vierassanojen etymologinen sanakirja*. WSOY, Helsinki.
- KRÖTZL, CHRISTIAN 2004: *Pietarin ja Paavalin nimissä*. Paavit, lähetystyö ja Euroopan muotoutuminen (500–1250). Historiallisia Tutkimuksia 219. SKS, Helsinki.
- KUISMA, MARKKU 2006: Rajamaa kahden valtapiirin välissä. *Suomalaisen arjen historia. Savupirttien Suomi*, s. 8–31. KAJ HÄGGMAN (päätoim.). Weilin+Göös, Porvoo.

- KULONEN-KORHONEN, ULLA 1985: Deverbaalisten *U*-verbijohdosten semantiikkaa. *Virittäjä*, s. 290–309.
- KULONEN, ULLA-MAIJA 1996: *Sanojen alkuperä ja sen selittäminen. Etymologista leksikografiaa*. Suomi 181. SKS, Helsinki.
- 2006: Eläimet ja affekti – etymologisia huomioita. *Virittäjä*, s. 322–335.
- 2010: *Fonesteemit ja sananmuodostus. Suomen kontinuaatiivisten U-verbijohdosten historiaa*. SKS, Helsinki.
- KUNINGAS-AUTIO, JOHANNA 1998: Intentio ja implikatuuri: Raamatun kielikuvat ja kääntäminen. *Tutkielmia Raamatun kielestä*, s. 7–34. AILA MIELIKÄINEN & PAAVO SUIHKONEN (toim.). Suomen kielen laitoksen julkaisuja 39. Jyväskylän yliopisto, Jyväskylä.
- KUUJO, ERKKI 1981: *Turun kaupungin historia 1366–1521*. Turku.
- KUULA, KARI 2003: Uuden testamentin kulttuuritausta. *Johdatus Raamattuun*, s. 155–162. KARI KUULA, MATTI NISSINEN & WILLE RIEKKINEN (tekijät). Kirjapaja, Helsinki.
- KYTÖMÄKI, LEENA 1990: Nominikantaisten verbijohdosten rakennemalleja. *Sananjalka* 32.
- 1991: Mikä on johdosten paikka? *Sananjalka* 33, s. 7–29.
- 1992: *Suomen verbiderivaation kuvaaminen 1600-luvulta nykypäiviin*. TYSYKLJ 40. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitos, Turku.
- KÄRKKÄINEN, PEKKA 2009: Keskiajan teologian tutkimustraditiot. *Keskiajan avain*, s. 140–151. MARKO LAMBERG, ANU LAHTINEN & SUSANNA NIIRANEN (toim.). SKST 1203, Tiede. SKS, Helsinki.
- KÖBLER, GERHARD 1995: *Deutsches Etymologisches Wörterbuch*. Saatavissa sähköisenä: <http://www.koeblergerhard.de/derwbhin.html>.
- 2000: *Altsächsisches Wörterbuch* (3. Auflage). Saatavissa sähköisenä: <http://www.koeblergerhard.de/aswbhinw.html>.
- 2010: *Mittelniederdeutsches Wörterbuch*. Saatavissa sähköisenä: <http://www.koeblergerhard.de/Mittelniederdeutsch-HP/Einfuehrung-Mnd-eD-HP.htm>.
- LAAKSO, JOHANNA 1989: Muodon ja funktion suhteesta itämerensuomen verbinjohtimistossa. *Virittäjä*, s. 50–69.
- 1990: *Translatiivinen verbinjohtin NE itämerensuomalaisissa kielissä*. SUST 204. SUS, Helsinki.
- 1997: On verbalizing nouns in Uralic. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 54/3, s. 267–304. SUS, Helsinki.
- 2002: Sananmuodostuksen mekanismien jäljellä. *Virittäjä*, s. 476–479.
- 2005: Johdon ja taivutuksen diakronisista suhteista. *Muuttuva muoto*, s. 93–109. *Kirjotuksia Tapani Lehtisen 60-vuotispäivän kunniaksi*. Kieli 16. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos, Helsinki.
- LAANEST, ARVO 1975: *Sissejuhatus läänemeresoome keeltessa*. Eesti Teaduste Akadeemia ja Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn.
- LABI, KANNI 2002: Verbaalsubstantiivid Jõhvi ja Iisaku regilauludes. Lemmeleht. *Pro Folkloristica IX*. MALL HIIEMÄE, KANNI LABI & JANIKA ORAS (toim.). Eesti Kirjandusmuuseum. Saatavana: www.folklore.ee/rl/era/nt/PF9/index.html.
- LAINEN, PÄIVI 2007: *Suomi tiellä sivistyskieleksi. Suomenkielisen maantieteen sanaston kehittymisen ja kehittäminen 1800-luvulla*. TYSYKLJ 77. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitos, Turku. Saatavissa myös sähköisenä: <http://www.doria.fi/bitstream/handle/10024/29030/dissLaine2007.pdf?sequence=1>.
- LAKOFF, GEORGE 1987: *Women, Fire, and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind*. University of Chicago Press, Chicago.
- LAKOFF, GEORGE & JOHNSON, MARK 1980: *Metaphors We Live By*. University of Chicago Press, Chicago.
- LAKOFF, GEORGE & TURNER, MARK 1989: *More than cool reason. A field guide to poetic metaphor*. University of Chicago Press, Chicago.
- LAMBERG, MARKO & LAHTINEN, ANU & NIIRANEN, SUSANNA 2009: Johdanto. *Keskiajan avain*, s. 13–21. MARKO LAMBERG, ANU LAHTINEN & SUSANNA NIIRANEN (toim.). SKST 1203, Tiede. SKS, Helsinki.

- LANGACKER, RONALD W. 1987: *Foundations of Cognitive Grammar I. Theoretical Prerequisites*. Stanford University Press, Stanford.
- 1988: An Overview of Cognitive Grammar. *Topics in Cognitive Linguistics*, s. 3–48. BRYGIDA RUDZKA-OSTYN (ed.). John Benjamins Publishing Company, Amsterdam.
- 1991: *Foundations of Cognitive Grammar II. Descriptive Application*. Stanford University Press, Stanford.
- 1997: The contextual basis of Cognitive semantics. *Language and Conceptualization*. JAN NUYTS & ERIC PEDERSON (eds.). Cambridge University Press.
- 1999a: *Grammar and Conceptualization*. Cognitive Linguistics Research 14. Mouton de Gruyter, Berlin–New York.
- 1999b: Assessing the cognitive linguistics enterprise. *Cognitive Linguistics. Foundations, Scope, and Methodology*. THEO JANSSEN & GISELA REDEKER (eds.). Mouton de Gruyter, Berlin–New York.
- LAPPALAINEN, HANNA 2003: Variaatio ja sen funktiot. Erään sosiaalisen verkoston jäsenten kielellisen variaation ja vuorovaikutuksen tarkastelua. SKST 964. SKS, Helsinki.
- LARJAVAARA, MATTI 2007: *Pragmasemantiikka*. SKST 1077. SKS, Helsinki.
- Latinalais-suomalainen sanakirja*. ADOLF V. STRENG (toim.). 6. painos. SKST 196. SKS, Helsinki 2006.
- LATVALA, SALU 1899: *Lauseopillisia muistiinpanoja Pohjois-Savon murteesta*. Suomi 3:17. SKS, Helsinki.
- Lauseopin arkisto. Turun yliopisto.
- LEECH, GEOFFREY 1981: *Semantics. The Study of Meaning*. 2. edition. Penguin Books, Harmondsworth.
- LEHTINEN, TAPANI 1976: Synkronisia ja diakronisia näkökohtia johto-opillisesta produktiivisuudesta. Kielitieteellisiä lehtiä Kotikielen Seuran sadannen toimintavuoden täytyessä. RAIJA LEHTINEN ym. (toim.). Suomi 120:4, s. 88–97. Helsinki.
- 1979: *Itämerensuomen verbien historiallista johto-oppia. Suomen avajaa, karkajaa -tyyppiset verbit ja niiden vastineet lähisukukielissä*. SUST 169. SUS, Helsinki.
- 1993: Korrelaatio sananmuodostustekijänä. Suomen aise-, äise-loppuiste verbien derivaatio- ja merkityshistoriaa. *Virittäjä*, s. 171–186.
- 2003: Itää Mikael Agricolan kielessä: karitiivadjektiivien ominaisuudennimijohdokset ja vähän muutakin. *Muotojen mieli*. Kieli 15. LEA LAITINEN ym. (toim.). Helsingin yliopiston suomen kielen laitos, Helsinki.
- 2005: Jubilaarin jälkisana pääsiäisenä 2005. *Muuttuva muoto. Kirjoituksia Tapani Lehtisen 60-vuotispäivän kunniaksi*, s. 155–178. Kieli 16. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos, Helsinki.
- 2007: *Kielen vuosituhannet. Suomen kielen kehitys kantauralista varhaisuomeen*. Tietoli-pas 215. SKS, Helsinki.
- LEHTISALO, TOIVO 1936: *Über die primären ururalischen Ableitungssuffixe*. SUST 72. SUS, Helsinki.
- LEHTONEN, TUOMAS M. S. 2002: Reformaatio. *Suomen kulttuurihistoria I. Taivas ja maa*, s. 237–250. TUOMAS M. S. LEHTONEN & TIMO JOUTSIVUO (toim.). Tammi, Helsinki.
- LEINO, JAAKKO 2003: *Antaa sen muuttua. Suomen kielen permissiivirakenne ja sen kehitys*. SKST 900. SKS, Helsinki.
- LEINO, PENTTI 1983: Mielikuvat kielikuvien takana. *Virittäjä*, s. 107–116.
- 1987: Kieli ja maailman hahmottaminen. *Kieli, kertomus, kulttuuri*, s. 26–51. TOMMI HOIKKALA (toim.). Humaniora. Gaudeamus, Helsinki.
- 1989: Kirjakieli – puutarha vai kansallispuisto. *Virittäjä*, s. 554–571.
- 1993: *Polysemia – kielen moniselitteisyys. Suomen kielen kognitiivista kielioppia 1*. Kieli 7. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos, Helsinki.
- 1994: Morfeemien polysemia. *Suomen kielen kognitiivista kielioppia 2. Näkökulmia polysemiaan*. Kieli 8. PENTTI LEINO & TIINA ONIKKI (toim.). Helsingin yliopiston suomen kielen laitos, Helsinki.

- 2001: Verbit, konstruktiot ja lausetyypit. *Roolit ja rakenteet. Henkilöviitteinen allatiivi Biblian verbikonstruktioissa*. PENTTI LEINO, ILONA HERLIN, SUVI HONKANEN, LARI KOTILAINEN, JAAKKO LEINO & MAIJA VILKKUMAA. SKST 813. SKS, Helsinki.
- 2002a [1981]: Tutkimuskohteena kieli, kirjallisuus ja kansanperinne. *Mittoja, muotoja ja merkityksiä*. LIISA TAINIO ym. (toim.). SKST 868. SKS, Helsinki. (Ilm. alun perin SKS:n jäsenlehdessä 2/1981.)
- 2002b [1989]: Miten tutkia suomen kieltä Suomessa? *Mittoja, muotoja ja merkityksiä*. LIISA TAINIO ym. (toim.). SKST 868. SKS, Helsinki. (Ilm. alun perin kausijulkaisussa *Specimina Fennica I*, s. 17–37.)
- LESKINEN, HEIKKI 1963: Tekijän- ja tekimennimistä. *Virittäjä*, s. 196–197.
- LINDEQVIST, K. J. 1887: *Kreikan kielioppi*. 2. painos. SKST 63. SKS, Helsinki.
- LINKOMIES, EDWIN 1973: *Latinan kielioppi*. 19. painos. Gummerus, Jyväskylä.
- LYONS, JOHN 1977: *Semantics* Vol. 1. Cambridge University Press, Cambridge.
- 1983: *Language, Meaning and Context*. Fontana linguistics. Fontana, London.
- 1995: *Linguistics Semantics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- LÄGLOS = *Lexicon der älteren germanischen Lehnwörter in der ostseefinnischen Sprachen I*. A. D. KYLSTRA u. a. (Hrsg.). Amsterdam–Atlanta 1991.
- LÄNSIMÄKI, MAIJA 1975: Kurnaali on kummallista. *Virittäjä*, s. 267–278.
- 1987: *Suomen verbikantaiset in : ime -johdokset*. SKST 469. SKS, Helsinki.
- 1988: Mallien osuudesta sanojen johtamisessa. *Virittäjä*, s. 230–237.
- LÖNNROT, ELIAS 1958 [1867–1880]: *Suomalais-Ruotsalainen Sanakirja I–II*. 3., jälj. painos. WSOY, Porvoo.
- MAJANTIE, KIRSI 2010: *Muotia, mukavuutta ja mielipiteitä. Kaakeliuuni yhteiskunnallisten muutosten ilmentäjänä keskiajan ja uudenajan alun Suomessa*. Archaeologia Medii Aevi Finlandiae XVII. Suomen keskiajan arkeologian seura, Turku.
- MALINIEMI, AARNO 1955: Kansankieli Suomen keskiajan kirkoissa. *Novella Plantatio. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran juhlakirja Suomen kirkon juhlavuotena*, s. 82–112. SKHST 56. SKHST, Helsinki.
- MALMGREN, SVEN-GÖRAN 1994: *Svensk lexikologi. Ord, ordbildning, ordböcker och ord databaser*. Studentlitteratur, Lund.
- MALMIVAARA, TERHI 2004: Luupää, puupää, puusilmä. Näkymiä sananmuodostuksen analogisuuteen ja bahuvriihihydyssanojen olemukseen. *Virittäjä*, s. 347–363.
- MARTIN, J. R. 1997: Analysing genre: functional parameters. *Genre and Institutions. Social processes in the workplace and school*. FRANCES CHRISTIE & J. R. MARTIN (eds.). London & New York.
- MARTINIUS, MATTHIAS 1689: *Hodecus Finnicus, Eller Finsk Wägwijsare*. Holmiae. Näköispainos, Helsinki 1968.
- MARTTILA, MARKO 2006: Collective Reinterpretation in the Psalms: A Study of the Redaction History of the Psalter. *Forschungen zum Alten Testament* 2/13. Mohr Siebeck, Tübingen.
- 2009: Vanhan testamentin muoto- ja lajikkriittikki. EMO.
- MATSUMURA, KAZUTO 1990: Märkmeid eesti tegijanimist. *Congressus Septimus Internationalis Fenno-Ugristarum. Linguistica*. Debrecen, s. 321–325. (Myös englanniksi: The Agent Noun in Estonian. *Journal of Asian and African Studies*, vol. 41, 1991.)
- MEHTONEN, PÄIVI 2009: Keskiäikaisen kirjallisuuden lajit. *Keskiajan avain*, s. 55–65. MARKO LAMBERG, ANU LAHTINEN & SUSANNA NIIRANEN (toim.). SKST 1203, Tiede. SKS, Helsinki.
- METSMÄGI-AUDOVA, IRIS 2003: Eesti oleviku partitsiibi probleeme. *Fenno-Ugristica* 25, s. 88–98. Uurali Keelte intra- ja interlingvistilised ühisjooned. Tartu ülikool, Uurali keelte haru. Tartu.
- METSMÄGI-AUDOVA, IRIS ks. AUDOVA IRIS
- MIELIKÄINEN, AILA 1992: Kulunutta liturgiaa vai elävää viestintää? Kirkollisten toimitusten kieli uudistuu. *Kielikello* 4/1992, s. 3–8. KKTK, Helsinki.
- 1998: 1900-luvun raamatunsuomennosten uudissanastoa. *Tutkielmia Raamatun kielestä*. AILA MIELIKÄINEN & PAAVO SUIHKONEN (toim.). Suomen kielen laitoksen julkaisuja 39. Jyväskylän yliopisto, Jyväskylä.

- 2000: Miten kieli hengellistyy. *Piipliakielestä kirjakielenksi*. KKTJ 105. KKTK, Helsinki.
- 2001: Mikael Agricolan sanasto 1900-luvun kirkkoraamatuissa. Ünnepi könyv Keresztes László tiszteletére. MATICSÁK SÁNDOR, ZAICZ GÁBOR és TUOMO LAHDELMA (szerkesztette). *Folia Uralica Debreceniensia* 8, s. 405–417. Debrecen–Jyväskylä.
- 2003: *Puitten*-tyyppinen monikon genetiivi nykypuhekielen tuntomerkinä. *Muotojen mieli. Kirjoituksia morfologiasta ja variaatiosta*. Kieli 15. LEA LAITINEN ym. (toim.). Helsingin yliopiston suomen kielen laitos, Helsinki.
- MIKKELI, HEIKKI 1999: *Euroopan idea. Eurooppa-aatteen ja eurooppalaisuuden pitkä historia*. SHS, Helsinki.
- MIKKELI, HEIKKI & PAKKASVIRTA, JUSSI 2007: *Tieteiden välissä? Johdatus monitieteisyyteen, tieteidenvälisyyteen ja poikkitieteisyyteen*. WSOY, Helsinki.
- MIKKONEN, PIRJO & PAIKKALA, SIRKKA 2000: *Sukunimet*. Otava, Helsinki.
- MYRDAL, JANKEN & SÖDERBERG, JOHAN 1991: *Kontinuitetens dynamik, Agrar ekonomi i 1500-talets Sverige*. Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm Studies in Economic History 15. Stockholm.
- MÄKELÄINEN, OSMO 1977: Sm. *syömäri*, vir. *söömer* hansakaupan sanoja. *Virittäjä*, s. 311–314.
- MÄKISALO, JUKKA 2000: Compounds in Finnish: on the Morpho-syntactic and Semantic Criteria. *Grammar and Experimental Evidence in Finnish Compounds*. Studies in Languages. University of Joensuu.
- MÄNTYNEN, ANNE 2006: Näkökulmia tekstin ja tekstilajin rakenteeseen. *Genre – tekstilaji*. Tietolipas 213. ANNE MÄNTYNEN, SUSANNA SHORE & ANNA SOLIN (toim.). SKS, Helsinki.
- MØRCK, ENDRE 2005: Morphological developments from Old Nordic to Early Modern Nordic: Inflection and word formation. *Nordic Languages: An International Handbook of the History of the North Germanic Languages*. Vol. 2. OSKAR BANDLE, KURT BRAUNMÜLLER & ERNST-HAKON JAHR (eds.). Walter de Gruyter, Berlin.
- NAGY, ILONA 2001: Unkarin vanhan kirjakielen rinnasteisten sanaparien taustasta. *Sananjalka* 43, s. 98–111.
- NAHKOLA, KARI 1999: Nykyslangin sananmuodostusoppia. *Virittäjä*, s. 195–221.
- NEETAR, HELMI 1990: *Deverbaalne nominaaltuletus eesti murretes I*. VALDEK PALL (toim.). Eesti Teaduste Akadeemia & Keele ja Kirjanduse Instituut, Tallinn.
- NIDA, EUGENE 1964: *Toward a Science of Translating. With Special Reference to Principles and Procedures Involved in Bible Translating*. Brill, Leiden.
- NIDA, EUGENE & TABER, CHARLES 2003 [1969]: *The Theory and Practice of Translation*. 4. repr. (Originally published in series *Helps for translators*, vol. 8.) Brill NV, Leiden.
- NIELSEN, KONRAD 1926: *Lærebok i lappisk I. Grammatik*. Oslo.
- NIEMI, JUSSI & LAINE, MATTI & KOIVUSELKÄ-SALLINEN, PÄIVI 1991: Sanat mielessä. Suomen monimorfeemisten sanojen tunnistamisesta. *Kielitieteellisiä tutkimuksia 24. Papers from the eighteenth Finnish Conference of Linguistics*. JUSSI NIEMI (ed.). Joensuun yliopisto, Joensuu.
- NIKKILÄ, OSMO 1993: Agricola ja kumppanit. *Virittäjä*, s. 594–610.
- 2000: Muutamista Agricolan käyttämistä sanoista ja niiden alkuperästä. *Piipliakielestä kirjakielenksi*. KKTJ 105. KKTK, Helsinki.
- NIKOLAINEN, AIMO T. 1971: *Uuden testamentin tulkinta ja tutkimus. Uuden testamentin teologian kokonaisesitys*. WSOY, Helsinki.
- 1986: Mistä Raamatun käännöstyössä on kysymys? *Kohti uutta kirkkoraamattua. Näkökulmia Raamatun kääntämiseen*. JORMA SALMINEN & AARNE TOIVANEN (toim.). Suomen Eksegeettisen Seuran Julkaisuja 43. Suomen Eksegeettinen Seura, Helsinki.
- NIRVI, R. E. 1944: *Sanankieltoja ja niihin liittyviä kielenilmiöitä itämerensuomalaisissa kielissä*. SKST 223. SKS, Helsinki.
- 1952: *Synonyymitutkimuksia sukulaisnimistön alalta*. Suomi 106:1. SKS, Helsinki.
- NISSINEN, MARTTI 2003a: Vanhan testamentin kaanon. *Johdatus Raamattuun*, s. 15–25. KARI KUULA, MARTTI NISSINEN & WILLE RIEKKINEN (tekijät). Theologia Biblica. Kirjapaja, Helsinki.
- 2003b: Vanhan testamentin kulttuuritausta. *Johdatus Raamattuun*, s. 27–29. KARI KUULA, MARTTI NISSINEN & WILLE RIEKKINEN (tekijät). Theologia Biblica. Kirjapaja, Helsinki.

- 2009: Historiallinen raamatuntutkimus ja kriittinen historiantutkimus. EMO.
- NORD, CHRISTIANE 2005: *Text analysis in translation. Theory, methodology, and didactic application of a model for translation-oriented text analysis*. Rodopi, Amsterdam–New York.
- NORDBERG, HENRIC 1963: *Mikael Agricolan käsikirjan lähteitä*. SKHSV.
- NUMMILA, KIRSI-MARIA 2005: *Nomininmuodostuskeinot Henrik Florinuksen sanaston ensiesiintymissä 1678–1693*. Pro gradu -tutkielma (painamaton). Suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitos. Turun yliopisto, Turku.
- 2006: Havaintoja substantiivien muodostuksesta Henrik Florinuksen sanaston ensiesiintymissä 1678–1693. *Sananjalka* 48, s. 7–28.
- 2007a: Nominikantaiset -(U)ri-ammattinimitykset henkilönnimissämme. *Virittäjä*, s. 543–566.
- 2007b: Mikael Agricolan sanaston uudet lainasanat. *Agricolan aika*, s. 134–146. KAISA HÄKKINEN & TANJA VAITTINEN (toim.), BTJ Kustannus Oy, Helsinki.
- 2008: *Kurkunkuristaja, jäsenkolottaja ja rinnanpistäjä* – eräiden eläviksi olennoiksi käsitettyjen tautien nimityksistä suomen kielessä. *Sananjalka* 50, s. 38–72.
- 2010: 1600-luvun sanakirjojemme suomalaissanasto ja sen alkuperä. *Sanoista kirjakieliin. Juhlakirja Kaisa Häkkiselle 17. marraskuuta 2010*, s. 189–202. SIRKKA SAARINEN, KIRSTI SIITONEN & TANJA VAITTINEN (toim.). SUST 259. SUS, Helsinki.
- NURM, E. 1933: Kas tegijanimi on pöördsona vormid? *Eesti Keel. Akadeemilise Emakeele Seltsi ajakiri*, s. 161–165. Akadeemilise Emakeele Seltsi kirjastus, Tartu.
- NUUTINEN, OLAVI 1976: *Suomen teonnimirakenteista*. Stockholms studies in Finnish language and literature 1. Finska institutionen. Stockholms universitet, Stockholm.
- NUUTINEN, OLLI 1989: Käännöslainat. *Nykysuomen sanavarat*, s. 110–126. JOUKO VESIKANSA (toim.). WSOY, Helsinki.
- Nykysuomen sanakirja*. 1–6. 14. painos. MATTI SADENIEMI (päätoim.). WSOY, Helsinki.
- NS = *Nykysuomen sanakirja*.
- OJANSUU, HEIKKI 1904: *Suomen lounaismurteiden äännehistoria II: konsonantit*. SKS, Helsinki.
- 1909: *Mikael Agricolan kielestä*. SKS, Helsinki.
- 1916: Millaista suomea puhuttiin keskiaikana. *Suomen kielen tutkimuksen työmaalta. Sarja esitelmiä 1*. Gummerus, Jyväskylä.
- OJUTKANGAS, KRISTA 2001: *Ruumiinosannimien kieliopillistuminen suomessa ja virossa*. SKST 845. SKS, Helsinki.
- OJUTKANGAS, KRISTA & HUUMO, TUOMAS 2010: Mikä erottaa muodot sisällä ja sisässä? ”Synonyymisten” muotojen analyysi. *Sananjalka* 52, s. 19–45.
- OMDAL, HELGE 2005: Special languages and their social and functional dimensions I: Socially dependent varieties. *Nordic Languages: An International Handbook of the History of the North Germanic Languages*, Vol. 2. OSKAR BANDLE, KURT BRAUNMÜLLER & ERNST-HAKON JAHR (eds.). Walter de Gruyter, Berlin.
- ONIKKI, TIINA 1994: Skeema merkitysrakenteen ja taustatiedon kuvauksessa. *Suomen kielen kognitiivista kielioppia 2. Näkökulmia polysemiaan*. Kieli 8. PENTTI LEINO & TIINA ONIKKI (toim.). Helsingin yliopiston suomen kielen laitos, Helsinki.
- ONIKKI-RANTAJÄÄSKÖ, TIINA 2001: *Sarjoja. Nykysuomen paikallissijaiset olotilanilmaukset kielen analogisuuden ilmentäjinä*. SKST 817. SKS, Helsinki.
- 2005: Kaiken takana on merkitys. Fennistisen johto-opin merkitysnäkemyksestä. *Muuttuva muoto. Kirjoituksia Tapani Lehtisen 60-vuotispäivän kunniaksi*, s. 75–91. Kieli 16. JOHANNA VAATTOVAARA ym. (toim.). Helsingin yliopiston suomen kielen laitos, Helsinki.
- OSWALT, JOHN N. 1998: *The book of Isaiah. Chapters 40–66. The new International Commentary on the Old Testament*. B. Eerdmans Publishing Co., Cambridge.
- PABEL, HILMAR M. 1997: *Conversing with God. Prayer in Erasmus' Pastoral Writings*. Erasmus studies 13. University of Toronto Press, Toronto.
- PAIKKALA, SIRKKA 1997: Sukunimet sukututkimuksessa. *Sukutieto* 4/1997. Suomen Sukututkimusseura, Helsinki. Saatavissa: www.genealogia.fi/linktoold/nimet/nimi17s.htm.
- PAJUNEN, ANNELI 1994: Adjektiivikategorian universaaliudesta. *Virittäjä*, 513–542.
- PAKARINEN, WEIKKO 1993: *Kreikan kielioppi*. 6. painos. SKS, Helsinki.
- PALMER, LEONARD R. 1980: *The Greek Language*. Faber and Faber, London–Boston.

- PALMGREN, MARJA-LEENA 1986: *Johdatus kirjallisuustieteeseen*. WSOY, Porvoo.
- PALOPOSKI, OUTI 2001: Kääntäminen historiassa. *Alussa oli käännös*. RIITTA OITTINEN & PIRJO MÄKINEN (toim.). Tampere University Press, Tampere.
- 2005: Käännössuomen synty. *Käännössuomeksi. Tutkimuksia suomennosten kielestä*. ANNA MAURANEN & JARMO H. JANTUNEN (toim.). Tampere Studies in Language, Translation and Culture, Sarja A, Vol. 1. Tampere University Press, Tampere.
- PALTRIDGE, BRIAN 1997: *Genre, frames and writing in research settings*. Pragmatics & Beyond New Series 45. John Benjamins, Amsterdam.
- PANTHER, KLAUS-UWE & THORNBURG, LINDA L. 2002: The roles of metaphor and metonymy in English *-er* nominals. *Metaphor and Metonymy in Comparison and Contrast*. RENÉ DIRVEN & RALF PÖRINGS (eds). Mouton de Gruyter, Berlin–New York.
- PANTERMÖLLER, MARKO 2003: *Zur orthographischen Integration von Fremdwörtern im Finnischen*. Societas Uralo-Altaica & Harrassowitz, Wiesbaden.
- PARPOLA, ASKO 2002: Indoeurooppalaisten kielten esihistoria ja suomi. *Ennen, muinoin. Miten menneisyyttämme tutkitaan*, s. 138–158. RIHO GRÜNTAL (toim.). Tietolipas 180. SKS, Helsinki.
- PARVIO, MARTTI 1967: *Mikael Agricolan siunaukset*. Turun Historiallinen Arkisto 19. Keuruu.
- 1968: Mikael Agricola ja hänen Uusi testamenttinsa. *Sananjalka* 10, s. 13–36.
- 1978a: *Paavali Juusten ja hänen messunsa. Liturgiahistoriallinen tutkimus*. Suomi 122:3. SKS, Helsinki.
- 1978b: *Paavali Juusten ja hänen messunsa. Näköispainoksen jälkisanat*: JUUSTEN, PAAVALI 1978: *Se Pyhä Messu*. Toim. ja jälkisanalla varustanut MARTTI PARVIO. SKS, Helsinki.
- 1983: *Yx Kijtossana ja Rucous wden vuoden päivänä. Suomalainen saarnatuoliliturgia 1500-luvulla*. Suomi 126. SKS, Helsinki.
- PAULSEN, GEDA 2011: *Causation and Dominance. A Study of Finnish Causative Verbs Expressing Social Dominance*. Åbo Akademi University Press, Åbo.
- PAUNONEN, HEIKKI 1974: *Monikon genetiivin muodostus suomen kielessä I*. SKST 317. SKS, Helsinki.
- PEHKONEN, NINA 2009: *Klassinen retoriikka ja Uusi testamentti*. EMO.
- PEKKANEN, TUOMO 2010: *Ars Grammatica. Latinan kielioppi*. Gaudeamus, Helsinki.
- PENTTILÄ, AARNI 2002 [1963]: *Suomen kielioppi*. 3. painos. MARIKKI PENTTILÄ (toim.). Vantaa.
- PETRAEUS, AESCHILLUS 1649: *Linguae Finnicae brevis institutio*. Aboae. (Näköispainos, Helsinki 1968).
- PETTERSSON, GERTRUD 2005: *Svenska språket under sjuhundra år. En historia om svenskan och dess utforskande*. Andra upplagan. Studentlitteratur, Lund.
- PILCH, HERBERT 1985: The synchrony-diachrony division in word-formation. *Historical Semantics: Historical Word-Formation*, s. 407–433. Trends in Linguistics. Studies and Monographs 29. J. FISIÁK (ed.). Mouton de Gruyter, Berlin–New York–Amsterdam.
- PIRES DE OLIVEIRA, ROBERTA 1999: Mother in heaven: a desirable metaphor? LIEVEN BOEVE & KURT FEYAERTS (eds). *Metaphor and God-talk*. Religions and Discourse, Vol. 2. Peter Lang, Bern–Berlin–Bruxelles–Frankfurt a. M.–New York–Wien.
- PIRINEN, KAUKO 1988: Suomenkielisen liturgisen kirjallisuuden synty. *Mikael Agricolan kieli*, s. 9–24. Tietolipas 112. SKS, Helsinki.
- 1991: Keskiaika ja uskonpuhdistuksen aika. *Suomen kirkon historia I*. WSOY, Helsinki.
- PITKÄNEN, KAARINA 2008: *Suomi kasvitieteen kieleksi. Elias Lönnrot termistön kehittäjänä*. SKST 1164, Tiede. SKS, Helsinki.
- Pohjan poluilla. Suomalaisten juuret nykytutkimuksen mukaan*. PAUL FOGELBERG (toim.). Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 153. Suomen Tiedeseura, Helsinki 1999.
- PONKALA, JUTTA 2009: *Apostolien tekojen puheiden tutkimus*. EMO.
- POUNDER, AMANDA 2000: *Processes and paradigms in word-formation morphology*. Trends in Linguistics: Studies and Monographs 131. Mouton de Gruyter, Berlin–New York.
- Proverbia septentrionalia. 900 Balto-Finnic proverb types with Russian, Baltic, German and Scandinavian parallels*. MATTI KUUSI in cooperation with MARJE JOALAI et al (eds.); NIGEL BRIGDEN (transl.). FF communications. Suomalainen Tiedeakatemia, Helsinki 1985.
- PS = *Suomen kielen perussanakirja*

- PULKKINEN, PAAVO 1984: *Lokarista sponsoriin. Englantilaisia lainoja suomen kielessä*. Otava, Helsinki.
- 1988: Sellonsoitosta sellismää? *Virittäjä*, s. 563–564.
- PUUKKO, A. F. 1946: *Suomalainen Raamattumme. Mikael Agricolasta uuteen kirkkoraamattuun*. Otava, Helsinki.
- Raamatun sanasto. *Pyhä Raamattu*. Suomen Pipliaseura. Helsinki 1992.
- RAPOLA, MARTTI 1934: Muutamia suomennossirpaleita 1500-luvulta. *Virittäjä*, 211.
- 1940: Valaisua Olavi Elimaeuksen kielen uudistuspyrkimyksiin. *Virittäjä*, s. 48–64.
- 1955: Suomen kielen muovautuminen kristillisen julistuksen tulkiksi. *Novella Plantatio. SKHS:n juhlakirja Suomen kirkon juhluvuotena*, s. 113–125. SKHST 56. SKHST, Helsinki.
- 1960: *Sanojemme ensiesiintymiä Agricolasta Yrjö Koskiseen*. Tietolipas 22. SKS, Helsinki.
- 1962a: *Agricolan apajalla*. Tietolipas 28. SKS, Helsinki.
- 1962b: Pipliasuomen parataktinen tasapaino. *Kielen kuvastimessa. Sana- ja tyylihistoriallisia tutkielmia kirjasuomen aiheista*, s. 169–192. WSOY, Porvoo–Helsinki.
- 1962c: *Kielen kuvastimessa. Sana- ja tyylihistoriallisia tutkielmia kirjasuomen aiheista*. WSOY, Porvoo–Helsinki.
- 1965: *Suomen kirjakielen historia I*. SKS, Helsinki.
- 1966: *Suomen kielen äännehistorian luennot*. SKST 283. SKS, Helsinki.
- 1967: *Suomenkielinen proosa Ruotsin vallan aikana*. Tietolipas 49. SKS, Helsinki.
- RAPPAPORT HOVAV, MALKA & LEVIN, BETH 1992: -ER nominals: implications for the theory of argument structure. *Syntax and Semantics*, s. 127–153. Vol. 26: *Syntax and the Lexicon*. TIM STOWELL & ERIC WEHRLI (eds). Academic Press, New York.
- RAVILA, PAAVO 1944: Lauseopin periaatekysymyksiä. *Virittäjä*, s. 105–131.
- 1953: Sanaluokat, erityisesti uralilaisia kieliä silmällä pitäen. *Virittäjä*, s. 41–50.
- 1975: *Johdatus kielihistoriaan*. Tietolipas 3. 4. painos. SKS, Helsinki.
- REISS KATHARINA & VERMEER, HANS 1986: *Mitä kääntäminen on. Teoriaa ja käytäntöä*. Gaudeamus, Helsinki.
- REMES, HANNU 1983: *Viron kielioppi*. WSOY, Helsinki.
- RIEKKINEN, VILHO & VEIJOLA, TIMO 1983: *Johdatus eksegeetiikkaan. Metodioppi*. Suomen Eksegeettisen Seuran julkaisuja 37. Suomen Eksegeettinen Seura, Helsinki.
- RIIKONEN, H. K. 2007: Tutkimuskohteena suomennosten historia. *Suomennoskirjallisuuden historia I*. H. K. RIIKONEN (päätoim.). SKS, Helsinki.
- RIIONHEIMO, HELKA 2007: *Muutoksen monet juuret. Oman ja vieraan risteytyminen Viron inkerinsuomalaisten imperfektinmuodostuksessa*. SKST 1107. SKS, Helsinki.
- RINTALA, PÄIVI 1976: Suomen nominikantaiset mainen-johdokset. *Virittäjä*, s. 163–191.
- 1978: Sananjohdon produktiivisuudesta ja sen rajoituksista nykysuomessa. *Rakenteita. Juhlakirja Osmo Ikolan 60-vuotispäiväksi 6.2.1978*, s. 151–164. TYSYKLJ 6. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitos, Turku.
- 1985: Eräät deverbaaliset substantiivityypit suomessa ja virossa. *Lähivertailuja*. TYSYKLJ 24. HANNU REMES (toim.). Turun yliopisto, Turku.
- 2008: *Ihalasta Ihaviljakorpeen. Iha-vartalo suomen henkilön- ja paikannimissä*. Suomi 194. SKS, Helsinki.
- 2010a: yhtäläinen ja kahtalainen. *Sanoista kirjakieliin. Juhlakirja Kaisa Häkkiselle 17. marraskuuta 2010*, s. 219–234. SIRKKA SAARINEN, KIRSTI SIITONEN & TANJA VAITTINEN (toim.). SUST 259. SUS, Helsinki.
- 2010b: Suomen (*l*)loinen-johtimiset adjektiivit. *Sanajalka* 52, s. 104–131.
- ROSCH, ELEANOR H. 1973: On the Internal Structure of Perceptual and Semantic Categories. *Cognitive Development and the Acquisition of Language*. TIMOTHY E. MOORE (ed.). Academic Press, New York.
- 1977: Human Categorization. *Advances in Cross-Cultural Psychology 1*. NEIL WARREN (ed.). London.
- RUOPPILA, VEIKKO 1950: Hierimen nimitykset suomen murteissa. *Virittäjä*, s. 95–100.
- 1986: *Venäläisperäistä sanastoa suomen murteissa*. Suomi 136. SKS, Helsinki.
- RYDER, MARY ELLEN 1991: Mixers, mufflers and mousers. The extending of the -er suffix as a case of prototype reanalysis. *Proceedings of the Berkeley Linguistics Society* 7, s. 299–311.

- 1994: *Ordered chaos: The interpretation of English noun-noun compounds*. University of California Publications in Linguistics. University of California Press, Berkeley–Los Angeles.
- 1999: Bankers and blue-chippers: an account of -er formations in Presentday English. *English Language and Linguistics*, Volume 3: 2. Cambridge University Press, Cambridge.
- 2000: Complex -er Nominals: Where Grammaticalization and Lexicalization Meet? *Between Grammar and Lexicon*, s. 291–331. Amsterdam Studies in the Theory and History of Linguistic Science. Volume 183. ELLEN CONTINI-MORAVA & YISHAI TOBIN (eds.). John Benjamins Publishing Company, Amsterdam.
- RÄISÄNEN, ALPO 1978: Kantasanan ja johdoksen suhteesta. *Virittäjä*, s. 321–344.
- 1986: Sananmuodostus ja konteksti. *Virittäjä*.
- 1988: *Suomen kielen u-johtimiset verbit*. Suomi 141. SKS, Helsinki.
- 1994: Kainuun murteiden *ntA (nti)* -johtimiset teonnimet. *Sananjalka* 36, s. 45–52.
- RÖMER, CHRISTINE 2005: *Lexikologie des Deutschen*. Eine Einführung. 2. Auflage. Tübingen
- SAARESTE, ANDRUS 1934: Erakorraline peakoosolek 12. nov. 1933. *Eesti Keel. Akadeemilise Emakeele Seltsi ajakiri*, s. 30–32. Akadeemilise Emakeele Seltsi kirjantus, Tartu.
- SADENIEMI, MATTI 1942: Oikeakielisyyttä. Nominatiivi – genetiivi? *Virittäjä*, s. 197–201.
- SAINIO, HANNA-LEENA 2009: Keskialasaksa. *Keskiajan avain*, s. 477–489. MARKO LAMBERG, ANU LAHTINEN & SUSANNA NIIRANEN (toim.). SKST 1203, Tiede. SKS, Helsinki.
- SAKSA, SILJA 2004: *Babelin perilliset. Kääntäjien ja kääntämisen historia*. Atena Kustannus, Jyväskylä.
- Saksalais-suomalainen sanakirja I–II*. B. F. GODENHJELM (toim.). 2., uud. laitos. SKST 112. SKS, Helsinki 1916.
- SALMI, HEIDI 2010: *Mikael Agricolan teosten kielen ala-, ylä- ja pää-vartaloiset adpositiitot*. Turun yliopiston julkaisuja 307. Turun yliopisto, Turku. Saatavissa sähköisenä: <https://www.doria.fi/bitstream/handle/10024/66658/AnnalesC307Salmi.pdf?sequence=1>.
- SALO, UNTO 1995: Kristinusko ennen kristinuskoa Suomessa. *Historiallinen Aikakauskirja* 93. SHS ja Historian Ystävien Liitto, Helsinki.
- SAMMALLAHTI, PEKKA 1998: *The Saami Languages. An Introduction*. Davvi Girji, Kárášjohka. *Sananjalka*. Suomen Kielen Seuran aikakausjulkaisu. Turku.
- SAOB = *Svenska Akademiens ordbok. Ordbok öfver svenska språket*. Lund. Saatavissa sähköisenä: <http://g3.spraakdata.gu.se/saob/>.
- SARMELA, MATTI 1994: *Suomen perinneatlas. Suomen kansankulttuurin kartasto 2*. SKST. SKS, Helsinki.
- SAUKKONEN, PAULI 1984: *Mistä tyyli syntyy*. WSOY, Porvoo–Helsinki–Juva.
- 2001: *Maailman hahmottaminen teksteinä. Tekstirakenteen ja tekstilajien teoriaa ja analyysia*. Yliopistopaino, Helsinki.
- DE SAUSSURE, FERDINAND 1916: *Cours de linguistique générale*. Publié par CHARLES BALLY & ALBERT SECHEHAYE. Payot, Paris. (Engl. 1966: *Course in General Linguistics*. New York.)
- SETÄLÄ, E. N. 1948 [1898]: *Suomen kielioppi*. 14. painos. Helsinki.
- 1966 [1919 = 9. painos]: *Suomen kielen lauseoppi*. 15. painos. MATTI SADENIEMI (tark.). Otava, Helsinki.
- SCHERER, CARMEN 2003: Diachronic word formation: -er nominals in German. HAJICOVÀ, EVA et al. (eds.). *Proceedings of CIL 17*. Saatavissa: <http://www.germanistik.unimainz.de/linguistik/mitarbeiter/scherer/publikationen/pub-er-nominals.pdf>.
- SCHIPPAN, THEA 1984: *Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache*. Bibliographisches Institut, Leipzig.
- 1992: *Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache*. 2., durchgesehene Aufl. edition (1987). Bibliographisches Institut, Leipzig.
- SCHMEIDLER, MARIE-ELISABETH 1968: Zur Übersetzungstechnik Agricolas. *Congressus secundus internationalis fenno-ugristarum I*, s. 473–479. Helsinki.
- 1970: Sprachliche Analyse des Matthäus-Evangeliums, Kapitel 1–2, in der Übersetzung von Mikael Agricola (1548). *Congressus tertius internationalis fenno-ugristarum I*. Tallinn.

- SCHRODERUS, ERIK 1637: *Lexicon Latino-Scondicum*. Holmiae. Näköispainos. BENGT HASSELMAN (toim.). Uppsala 1941.
- SHORE, SUSANNA & MÄNTYNYNEN, ANNE 2006: Johdanto. *Genre – tekstilaji*. Tietolipas 213. ANNE MÄNTYNYNEN, SUSANNA SHORE & ANNA SOLIN (toim.). SKS, Helsinki.
- SHS = Suomen Historiallinen Seura.
- SIKALA, ANNA-LEENA 1992: Myyttiset metaforat ja šamanistinen tieto. *Metafora. Ikkuna kieleen, mieleen ja kulttuuriin*, s. 155–182. Suomi 162. LAURI HARVILAHTI ym. (toim.). SKS, Helsinki.
- 1994: *Suomalainen šamanismi – mielikuvien historiaa*. 2. painos. SKST 565. SKS, Helsinki.
- SIIROINEN, MARI 2001: *Kuka pelkää, ketä pelottaa. Nykysuomen tunneverbien kieliooppia ja semantiikkaa*. SKST 844. SKS, Helsinki.
- SIITONEN, KIRSI 2011: Kaupankäynti. *Ihminen ja yhteisö Uuden testamentin maailmassa*. Helsingin yliopiston teologinen tiedekunta, eksegetiikan laitos. Helsingin yliopisto. Saatavissa: <http://www.helsinki.fi/teol/pro/ihminen/yhteiskunta/yhteiskunta4-1.html>.
- SIMENSEN, ERIK 2005: Lexical developments in the Late Middle Ages. *Nordic Languages: An International Handbook of the History of the North Germanic Languages*, Vol. 2. OSKAR BUNDLE, KURT BRAUNMÜLLER & ERNST-HAKON JAHR (eds.). Walter de Gruyter, Berlin.
- SIVONEN, JARI 2005: *Mutkia matkassa. Nykysuomen epäsuoraa reittiä ilmaisevien verbien kognitiivista semantiikkaa*. SKST 1017. SKS, Helsinki.
- 2006: R. E. Nirvi sanasemantiikan tutkijana. *Virittäjä*, s. 397–407.
- SIVULA, JAAKKO 1976: Sanalippujen parissa. *Sanojen taivalta. Puoli vuosisataa Sanakirjasäätiön toimintaa*, s. 50–57. TUOMO TUOMI (toim.). Suomi 121:2. SKS, Helsinki.
- 1989: *Lintu soudessa sokea. Suomen murteiden kiimatermistö*. SKST 504. SKS, Helsinki.
- 1989b: Synonyymit. *Nykysuomen sanavarat*, s. 183–199. JOUKO VESIKANSA (toim.). WSOY, Porvoo–Helsinki.
- SKAUTRUP, PETER 1947: *Det danske sprogs historie II*. København.
- 1968: *Det danske sprogs historie I*. Fra guldhornene til jyske lov. Nærværende 2. oplag. Gyldendalske boghandel nordisk forlag, København.
- SKES = Suomen kielen etymologinen sanakirja.
- SKHS = Suomen Kirkkohistoriallinen Seura.
- SKHST = Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran Toimituksia.
- SKSHV = Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran vuosikirja.
- SKS = Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- SKST = Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia.
- SKY = Suomen kielitieteellinen yhdistys.
- SKYJ = Suomen kielitieteellisen yhdistyksen julkaisuja.
- SMEND, RUDOLF 1989: *Vanhan testamentin synty*. MARTTI NISSINEN (suom. toim.). Yliopistopaino, Helsinki.
- SOSKICE, JANET MARTIN 2007: *The Kindness of God. Metaphor, Gender, and Religious Language*. Oxford university press, Oxford.
- SSA = Suomen sanojen alkuperä.
- STALLMAN, ROBERT C. 1999: *Divine Hospitality in Pentateuch. A Metaphorical Perspective on God as Host*. Westminster Theological Seminary, Philadelphia. Saatavissa sähköisenä: www.eagle.northwestu.edu/academic/ministry/faculty/bstallman/Dissertation/Dissertation.htm.
- STIENSTRA, NELLY 1993: *YHWH is the husband of his people. Analysis of a biblical metaphor with special reference to translation*. Kok Pharos Publishing House, Kampen.
- STOEBKE, DETLEF-ECKHARD 1964: *Die alten ostseefinnischen Personennamen im Rahmen eines urfinnischen Namenssystems*. Hamburg.
- STRENG, H. J. 1915: *Nuoremmat ruotsalaiset lainasanat vanhemmassa suomen kirjakielissä*. Helsinki.
- SUHONEN, SEPPO 1994: Eesti keele nimisõnaliidetega moodustatavate isikunimetuse morfoloogilised vasted soome keeles. *Lähivertailuja* 7. KARL PAJUSALU ja VALMA YLI-VAKKURI (toim.). TYSYKLJ 44. Turku.

- SUIHKONEN, PAAVO 1998: Nominaalistukset vuosien 1938 ja 1992 Uuden testamentin suomenoksisissa. *Tutkielmia Raamatun kielestä*, s. 63–85. AILA MIELIKÄINEN & PAAVO SUIHKONEN (toim.). Suomen kielen laitoksen julkaisuja 39. Jyväskylän yliopisto.
- SUIHKONEN PENTTI 1994: *Frekventatiividerivaatio suomen murteissa. Morfologis-fonologista tarkastelua*. SKST 613. SKS, Helsinki.
- SUOJANEN, PÄIVIKKI 1975: Uskonnollinen kieli. *Uskonnollinen liike*, s. 230–260. Tietolipas 74. JUHA PENTIKÄINEN (toim.). SKS, Helsinki.
- 1982: Sosiolingvistiikan antropologiset ulottuvuudet ja käyttö kulttuurin tutkimuksessa. M. K. SUOJANEN & PÄIVIKKI SUOJANEN (toim.). *Sosiolingvistiikan näkymiä*, s. 167–229. Gaudeamus, Helsinki.
- Suomen kielen etymologinen sanakirja I–VII*. Lexica societatis Fenno-Ugricae XII. SUS, Helsinki 1955–1981.
- Suomen kielen käännteissanakirja*. TUOMO TUOMI (koost.). 2. painos. SKST 274, SKS. Helsinki 1980.
- Suomen kielen perussanakirja 1–3*. RISTO HAARALA (päätoim.). 2. painos. KKTJ 55. KKTK, Helsinki 2004.
- Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja 1–3*. ERKKI ITKONEN & ULLA-MAIJA KULONEN (päätoim.) 2. painos. SKS & KKTK, Helsinki 2000–2001.
- Suomi–latina–suomi-sanakirja*. REIJO PITKÄRANTA (toim.). 2. painos. WSOY. Helsinki 2002.
- Suomi–viro-suursanakirja – Soome-eesti suursõnaraamat 1 ja 2*. VALDEK PALL (päätoim.). KKTK & Eesti Keele Instituut. Tallinn–Helsinki 2003.
- Suomi–viro-suursanakirja 1.0*. (sisältö vast. *Suomi–viro-suursanakirja 2003*) MOT-sanakirjat. Kielikone Oy 2010.
- SUS = Suomalais-Ugrilainen Seura.
- SUST = Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia.
- SUVANTO, SEPPO 1987: *Knaapista populiin. Tutkimuksia erilaistumisesta Satakunnan talonpojittossa vuosina 1390–1571*. Historiallisia tutkimuksia 142, SHS, Helsinki.
- 1995: *Yksilö myöhäiskeskiajan talonpoikaisyhteiskunnassa. Sääksmäen kihlakunta 1400-luvun alusta 1570-luvulle*. SHS, Helsinki.
- Svenskt dialektlexicon. Ordbok över svenska allmogespråket*. JOHAN ERNST RIETZ (auth.) (1862–1867). Elektroniska utgåvan Projekt Runeberg 2007. Saatavissa sähköisenä: www.runeberg.org/dialekt/.
- Svensk etymologisk ordbok*. ELOF HELLQUIST (auth.). 7. upplagan Lund 1999. Elektroniska utgåvan Projekt Runeberg 2004 (1. uppl. 1922). Saatavissa sähköisenä: <http://runeberg.org/svetym/>.
- SWALES, JOHN 1990: *Genre analysis*. English in academic and research settings. Cambridge.
- TALMY, LEONARD 2000: *Toward a cognitive semantics. Volume I. Concept structuring systems*. The MIT Press, Cambridge–Massachusetts.
- TARKIAINEN, KARI 2010: *Ruotsin Itämaa. Esihistoriasta Kustaa Vaasaan. Suomen ruotsalainen historia 1*. Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsinki.
- TARKIAINEN, VILJO 1929: *Mikael Agricolan runot ja virret*. Otava, Helsinki.
- 1949: Mikael Agricolan Messu SKHSV 37–38 (1947–1948). SKHS, Helsinki.
- 1951: *Mikael Agricolan Rucouskirian kalenteriosasto. Vertaileva tutkimus*. SKSVK 39–40 (1949–1950). SKHS, Helsinki.
- 1958: Mikael Agricolan Uuden testamentin esipuheet ja selitykset. *Mikael Agricola: tutkielmia*. SKS, Helsinki.
- TARKIAINEN, VILJO & TARKIAINEN, KARI 1985: *Mikael Agricola. Suomen uskonpuhdistaja*. Otava, Helsinki.
- TAYLOR, JOHN R. 1989: *Linguistic categorization: Prototypes in linguistic theory*. Clarendon Press, Oxford.
- TODOROW, TZVETAN 1999: *Genres in Discourse*. Repr. Cambridge University Press, Cambridge.
- TOIVANEN, AARNE 1986: Raamatunkääntäjä vieraan kulttuurin välittäjänä. *Kohti uutta kirkko-raamattua. Näkökulmia Raamatun kääntämiseen*, s. 167–175. JORMA SALMINEN & AARNE TOIVANEN (toim.). Suomen eksegeettisen seuran julkaisuja 43. Suomen eksegeettinen seura, Helsinki.

- TOIVANEN, AARNE & SOINILA, SAULI 1992: *Raamatun Uusi Hakusanakirja. Uusi testamentti*. 2. osa. WSOY, Helsinki.
- 1993: *Raamatun Uusi Hakusanakirja. Vanha testamentti*. 1. osa. WSOY, Helsinki.
- TRASK, R. L. 1999: *Key Concepts in Language and Linguistics*. Routledge, London.
- 2000: *The dictionary of historical and comparative linguistics*. Eninburg University Press, Eninburg.
- TUNKELO, E. A. 1949: -vainen-johdannaisista. *Virittäjä*, s. 166–168.
- TUOMI, TUOMO 1980: *Suomen kielen käänneissanakirja*. SKST 274. SKS, Helsinki.
- 1989a: *Suomen murteiden sanakirja. Johdanto*. KKTK 36. KKTK & Valtion painatuskeskus, Helsinki.
- 1989b: Yleiskielemme murrepohjainen sanasto. *Nykysuomen sanavarat*, s. 28–56. JOUKO VESIKANSA (toim.). WSOY, Helsinki.
- 1996: Viime vuosikymmenten uudissanaja. *Kielestä kiinni*, s. 277–285. Tietolipas 113. 3. painos. SEIJA AALTO ym. (toim.). SKS, Helsinki.
- TYSYKLJ = Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja.
- UOTILA T. E. 1942: Itämerensuomen -ri-johdin. *Virittäjä*, s. 277–284.
- VAHTOLA, JOUKO 2005: *Suomen historia. Jääkaudesta Euroopan unioniin*. 4. painos. Otava, Helsinki.
- VAINIO-KORHONEN, KIRSI 1994: *Kultaa ja hopeaa mestarien työkirjoissa. Suomen kultasepäntyö Ruotsin ajan lopulla valtakunnallista taustaa vasten*. Historiallisia Tutkimuksia 182. SHS, Helsinki.
- 1998: *Käsin tehty – miehelle ammatti ja naiselle ansioiden lähde. Käsityötuotannon rakenteet ja strategiat esiteollisessa Turussa Ruotsin ajan lopulla*. Historiallisia Tutkimuksia 200. SHS, Helsinki.
- VAITTINEN, TANJA 2003: Vanhan kirjasuomen yhdysverbit. *Sananjalka* 45, s. 45–66.
- 2007a: Mikael Agricolan sananmuodostus. *Agricolan aika*, s. 118–133. KAISA HÄKKINEN & TANJA VAITTINEN (toim.). BTJ Kustannus Oy, Helsinki.
- 2007b: Mikael Agricolan teosten yhdysadjektiivit. *Virittäjä*, s. 523–542.
- 2009: *Vastoinkäymisyys-tyyppiset johdokset vanhassa kirjasuomessa*. *Sananjalka* 51, s. 58–75.
- Vanhan kirjasuomen sanakirja 1–2*. ESKO KOIVUSALO (1. osa); MAIJA LÄNSIMÄKI (2. osa) (päätoim.). KKTKJ 33. KKTK & Valtion painatuskeskus, Helsinki 1985–1994.
- Vanhan kirjasuomen korpus. KKTK, Helsinki. Saatavissa:
http://kaino.kotus.fi/korpus/vks/meta/vks_coll_rdf.xml.
- VANHATALO, ULLA 2005: *Kyselytestit synonymian selvittämisessä. Sanastotietoutta puhujilta sähköiseen sanakirjaan*. Suomalais-Ugrilainen laitos. Helsingin yliopisto, Helsinki. Saatavissa osin sähköisenä:
<http://ethesis.helsinki.fi/julkaisut/hum/suoma/vk/vanhatalo/kyselyte.pdf>.
- VARE, SILVI 1981: *Nimisõnaliited tänapäeva eesti kirjakeeles*. Eesti NSV Teaduste Akadeemia ja Keele ja kirjanduse instituut, Tallinn.
- 1984: *Eesti keele nimisõnaliidete automaattkasutusest*. Eesti NSV Teaduste Akadeemia, Keele ja kirjanduse instituut, Tallinn.
- 1991: Kazuto Matsumura ettekandest Debreceni kongressil ning verbi ja verbaalnoomeni vahekorra. *Keel ja Kirjandus* 7/1991, s. 408–415. Eesti Teaduste Akadeemia ja Eesti Kirjanike liiduajakiri XXXIV aastakäik. Tallinna.
- Variarum rerum vocabula Latina, cum Svetica et Finnonica interpretatione*. Holmiae 1644.
- VARIS, MARKKU 1998: *Sumea kieli. Kiertoilmauksen muoto ja intentio nykysuomessa*. SKST 717. SKS, Helsinki.
- VARTAINEN, RITVA 1988: Agricolan kielen keskeiset hengelliset laatusanat. *Mikael Agricolan kieli*. Tietolipas 112. SKS, Helsinki.
- VEHMAS-LEHTO, INKERI 1999: *Kopiointia vai kommunikointia? Johdatus käännteoriaan*. 2. painos. Finn Lectura, Helsinki.
- Vepsän verkkosanasto [online-tietokanta] [viitattu 2.3.2009]. KKTK, Helsinki. Saatavissa:
www.kaino.kotus.fi/sanat/vepsa/index.php.
- VESIKANSA, JOUKO 1978: *Johdokset*. Nykysuomen oppaita 2. WSOY, Porvoo.

- 1989: Yhdyssanat. *Nykysuomen sanavarat*. JOUKO VESIKANSA (toim.). WSOY, Helsinki.
- VHAEL, B. G. 1733: *Grammatica Fennica*. Aboae.
- VILKUNA, KUSTAA 1935: *Varsinaissuomalaisten kansanomaisesta taloudesta*. SKS, Helsinki.
- 1982: *Isien työ. Veden ja maan viljaa, arkityön kauneutta*. 8. painos. Otava, Helsinki.
- VILKUNA, ANNA-MARIA 1998: *Kruunun taloudenpito Hämeen linnassa 1500-luvun puolivälissä*. Bibliotheca Historica 31. SHS, Helsinki.
- Virittäjä*. Kotikielen Seuran aikakausjulkaisu. Helsinki.
- VIRRANKOSKI, PENTTI 1975: Suomen taloushistoria kaskikaudesta atomiaikaan. Otava, Helsinki.
- VIRTARANTA, PERTTI 1986: *Haljärven lyydiläismurteen muoto-oppia*. SUST 190. SUS, Helsinki.
- VKK = Vanhan kirjasuomen korpus. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki
- VKS = *Vanhan kirjasuomen sanakirja*.
- VR = *Variarum rerum vocabula latina*.
- Väike murdesõnastik II (M–Ü)*. VALDEK PALL (toim.). Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut, Tallinn 1989.
- WITTGENSTEIN, LUDVIG 1953: Philosophische Untersuchungen. *Philosophical investigations*. Basil Blackwell, Oxford.
- ÄIMÄ, FRANS 1921: Lisänen *ahrain* sanan etymologiaan. *Virittäjä*, s. 63–71.
- ÖSTMAN, JAN-OLA & FRIED, MIRJAM 2004: Historical and intellectual background of Construction Grammar. *Construction Grammar in a Cross-Language Perspective*. MIRJAM FRIED (ed.). John Benjamins, Philadelphia.